Butlletí

DE LA SOCIETAT CATALANA D'ESTUDIS HISTÒRICS

Filial de l'Institut d'Estudis Catalans
XXIX, 2018

Societat Catalana d'Estudis Històrics
FILIAL DE L'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS

Institut d'Estudis Catalans

La Societat Catalana d'Estudis Històrics (SCEH) va ser fundada com a filial de l'Institut d'Estudis Catalans (IEC) l'any 1946. El 1942, però, ja s'havia constituït la Comissió Gestora, integrada per Ramon Aramon i Serra, Pere Bohigas i Miquel Coll i Alentorn, de la Societat d'Estudis Històrics, Literaris i Lingüístics, que ha de ser considerada com el precedent de l'actual SCEH. Des dels seus orígens va restar vinculada als Estudis Universitaris Catalans, represos després de la Guerra Civil, el 1942. El primer president de la SCEH va ser Ramon Aramon i en van ser vicepresidents Ferran Soldevila (Secció d'Història), Pere Bohigas (Secció de Llengua i Literatura) i Josep de Calassanç Serra i Ràfols (Secció d'Art i Arqueologia). Malgrat les dificultats derivades de la censura franquista, la SCEH es va anar reunint en sessions científiques a diversos llocs, públics i privats, de Barcelona. El 1952 la SCEH va donar vida al *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, que va publicar tres números del 1952 al 1963. Entre el 1969 i el 1972, en un període de creixents dificultats, va publicar cinc volums dels *Estudis d'Història Medieval*, dirigits per Ramon Aramon, amb la col·laboració de Maria Teresa Ferrer i Jaume Sobrequés. A partir del 1985 la SCEH va començar a remuntar. El 1994 va reprendre la publicació del *Butlletí*, que ha anat apareixent cada any des d'aquell moment. A partir del 2000 publica la col·lecció «D'Ahir per Avui». En aquesta nova etapa, la SCEH ha estat presidida per Josep M. Salrach, Montserrat Duran, Santiago Riera, Gaspar Feliu i Jaume Sobrequés. Emili Giralt, Manuel Mundó, Albert Balcells i Josep Maria Salrach n'han estat els delegats de l'IEC.

Butlletí

DE LA SOCIETAT CATALANA D'ESTUDIS HISTÒRICS

DIRECTOR
Jaume Sobrequés i Callicó, Universitat Autònoma de Barcelona

EDITORA GENERAL
Mercè Morales i Montoya, Societat Catalana d'Estudis Històrics

CONSELL DE REDACCIÓ
Antoni Dalmau i Ribalta, Societat Catalana d'Estudis Històrics
Josep Maria Figueres i Artigues, Universitat Autònoma de Barcelona
J. Antoni Iglesias Fonseca, Universitat Autònoma de Barcelona
Santiago Izquierdo Ballester, Universitat Pompeu Fabra
Tünde Mikes Jani, Universitat de Girona
Mercè Morales i Montoya, Societat Catalana d'Estudis Històrics
Joaquim Nadal i Farreras, Institut Català de Recerca en el Patrimoni Cultural - UDG
Alfred Pérez-Bastardas, Societat Catalana d'Estudis Històrics
Marta Prevosti i Monclús, Institut Català d'Arqueologia Clàssica
Josep Maria Roig Rosich, Universitat Rovira i Virgili

CONSELL CIENTÍFIC
David Abulafia, Universitat de Cambridge, Gran Bretanya
Martí Aurell i Cardona, Université de Poitiers, França
Albert Balcells i González, Universitat Autònoma de Barcelona
Dolors Bramon i Planas, Universitat de Barcelona
Jordi Casassas i Ymbert, Universitat de Barcelona
Aymat Catafau, Universitat de Perpinyà, França
Jordi Catalan i Vidal, Universitat de Barcelona
Martino Contu, Universitat degli Studi de Sassari, Sardenya, Itàlia
Gaspar Feliu i Montfort, Universitat de Barcelona
Armand de Fluvià i Escorsa, Institució Catalana de Genealogia i Heràldica
Paul Freedman, Yale University, EUA
Montserrat Galí Boadella, Universidad Autónoma de Puebla, Mèxic
Josep Guitart i Duran, Universitat Autònoma de Barcelona
Rosa Lluch i Bramon, Universitat de Barcelona
Marc Mayer i Olivé, Universitat de Barcelona
Tomàs de Montagut i Estragués, Universitat Pompeu Fabra
José María Murià Rouret, Universidad de Guadalajara, Mèxic
Patrice Poujade, Universitat de Perpinyà, França
Maria Manuela de Bastos Tavares Ribeiro, Universidade de Coimbra, Portugal
Antoni Riera i Melis, Universitat de Barcelona
Santiago Riera i Tuèbols, Universitat de Barcelona
Sebastià Riera i Viader, Universitat Autònoma de Barcelona
Josep Maria Salrach Marés, Universitat Pompeu Fabra
Montserrat Santmartí i Roset, Universitat Rovira i Virgili
Sebastià Serra Busquets, Universitat de les Illes Balears
Eva Serra i Puig, Universitat de Barcelona †
Antoni Simon i Tarrés, Universitat Autònoma de Barcelona
Josep M. Solé i Sabaté, Universitat Autònoma de Barcelona
Narcís Soler i Masferrer, Universitat de Girona
Ricard Soto i Company, Universitat de Barcelona
Josep M. Torras i Ribé, Universitat de Barcelona
Patricia Vega Jiménez, Universidad de Costa Rica

Butlletí

DE LA SOCIETAT CATALANA D'ESTUDIS HISTÒRICS

Filial de l'Institut d'Estudis Catalans
XXIX, 2018

*S*ocietat *C*atalana d'*E*studis *H*istòrics
FILIAL DE L'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS

BARCELONA

http://revistes.iec.cat/index.php/BSCEH/index

Redacció, subscripcions, administració:
Butlletí de la SCEH
Societat Catalana d'Estudis Històrics
Carrer del Carme, 47
08001 Barcelona
Tel.: 933 248 584
sceh@iec.cat
http://revistes.iec.cat/index.php/BSCEH/index

Accessible també des de:
http://publicacions.iec.cat
http://www.raco.cat/index.php/ButlletiSCEH
Revista indexada a: CAHUS Plus+; ISOC, DIALNET, OAIster, LATINDEX, RACO, ERIH Plus, REBIUN, MIAR

El Butlletí de la SCEH ha estat sotmès a la valoració de PI Reviewers.

© els autors dels treballs
Editat per la Societat Catalana d'Estudis Històrics,
filial de l'Institut d'Estudis Catalans
Carrer del Carme, 47. 08001 Barcelona

Disseny de la coberta: Irene Sanz

Tiratge: 350 exemplars

Compost per Flor Edicions, SL
Carrer de Breda, 7-9. 08029 Barcelona

Imprès a Service Point FMI, SA
Carrer de Pau Casals, 161-163. 08820 El Prat de Llobregat

ISSN: 0213-6791
ISSN de l'edició electrònica: 2013-3995
Dipòsit Legal: B.3081-2014

Aquesta obra és d'ús lliure, per bé que està sotmesa a les condicions de la llicència pública de Creative Commons. Es pot redistribuir, copiar i reutilitzar, sempre que no hi hagi afany de lucre, i és obligat fer-hi constar els autors.
Es pot trobar una còpia completa dels termes d'aquesta llicència a l'adreça:
http://creativecommons.org/licenses/by-nc/3.0/es/legalcode.ca.

El *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* és una revista científica de periodicitat anual que publica treballs erudits referents a la història de Catalunya des de l'antiguitat fins a l'època contemporània. Dedica una atenció especial a l'anàlisi transversal d'unes mateixes temàtiques al llarg dels segles, amb l'objectiu de constatar-ne la continuïtat o discontinuïtat, així com el possible llegat als temps presents. El *Butlletí* acull així mateix treballs científics de temàtica universal que tinguin un especial interès metodològic i puguin servir de referent per a treballs específics de l'àmbit dels Països Catalans. És una revista d'accés obert, revisada per especialistes i publicada anualment per l'IEC.

The *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* is a scientific journal published once a year with academic articles on the history of Catalonia from antiquity right up to the modern day. It pays particular attention to a diachronic analysis of the same issues throughout the centuries in order to discern their possible continuation or lack thereof, as well as their potential repercussions on today's society. The *Butlletí* also contains scientific studies of universal themes that are of particular methodological interest and can serve as a reference for specific works focusing on Catalan-speaking nations and regions. It is an open access, peer-reviewed journal published once a year by the IEC.

Le *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* est une revue scientifique de périodicité annuelle qui publie des travaux savants concernant l'histoire de la Catalogne, de l'Antiquité à l'époque contemporaine. Elle prête une attention particulière à l'analyse transversale au long des siècles de thématiques données, afin d'en établir la continuité ou la discontinuité, ainsi que leurs éventuelles retombées à l'époque actuelle. Le *Butlletí* accueille également des travaux scientifiques de thématique généraliste susceptibles, par leur intérêt méthodologique remarquable, de s'ériger en référence pour des travaux spécifiques ayant pour cadre les pays catalans. C'est une revue de libre accès, revisée par des spécialistes et publiée annuellement par l'IEC.

La història de Catalunya, una història universal 17
per Jaume Sobrequés i Callicó

Sessió inaugural

Hilari Raguer, trajectòria d'un historiador 23
per Joan Villarroya i Font

El diari *La Publicitat*

Presentació 39
per Josep M. Figueres i Artigues

Significació de *La Publicitat* en els grans canvis del periodisme català.. 41
per Jaume Guillamet Lloveras

Apa, caricatura a la portada de *La Publicitat* 53
per Jaume Capdevila

J. V. Foix, publicista..... 75
per Pere Gómez i Inglada

Fabra o el filòleg divulgatiu via *La Publicitat:*
les «Converses filològiques» 93
per Josep Murgades

L'aplicació de les *Normes ortogràfiques* fabrianes a *La Publicitat* 109
per Daniel Casals i Martorell i Neus Faura i Pujol

La Publicitat durant la Guerra Civil (1936-1939). Periodisme entre dos focs 131
per Josep M. Figueres i Artigues

El diari *La Publicitat* des d'una perspectiva fotoperiodística. Una aportació en el context de l'Exposició Universal i la Guerra Civil espanyola 169
per Teresa Ferré i Panisello

Recepció de *La Publicitat* a Mallorca 193
per Sebastià Serra Busquets

Articles

Guerra i encastellament a la plana de l'Urgellet (segles xii-xiii) 205
per Carles Gascón Chopo

L'evolució demogràfica d'una comarca de muntanya a Catalunya: el Ripollès (segles xvii-xix) a través dels registres parroquials 237
per Llorenç Ferrer i Alòs

Art i Guerra Civil. Un informe d'urgència de Pere Pujol Casademont sobre el patrimoni gironí (5 d'agost de 1936) 267
per Joaquim Nadal i Farreras

Francesc Maspons i Anglasell, un jurista a la Societat de Nacions 279
per Ferran Armengol Ferrer

Jordi Ventura i Subirats. Mestre d'heterodòxia 301
per Fèlix Villagrasa i Hernàndez

Tesis doctorals

El dret a Catalunya en el tombant del segle xviii:
Francisco Solanes i *El emperador político*..... 329
per Neus Ballbé i Sans

Documents històrics

I
L'any Fabra en articles de la premsa del moment, per
A. M. Badia i Margarit, Octavi Saltor i Josep Miracle 381
presentació per Lluís Duran i Solà

II
Larreguy de Civrieux: un testimoni de la campanya de
Catalunya dels Cent Mil Fills de Sant Lluís. *Records
d'un cadet* (1812-1823). «Campanya de Catalunya» 409
presentació per Joaquim Nadal i Farreras

Recensions

Congost, Rosa (2016). *Les lliçons d'història.
El jove Pierre Vilar* (1924-1939)..... 439
per Xavier Ferré Trill

Mancho, Carles [ed.] (2018). *El* Brodat de la Creació
de la catedral de Girona 442
per Joaquim Nadal i Farreras

Canadell Rusiñol, Roger (2016). *Josep Anselm Clavé.
Una vida al servei de la cultura i la llibertat*..... 446
per Xavier Ferré Trill

Gracia Alonso, Francisco (2017). *Lluís Pericot, Un prehistoriador entre dos èpocas* 448
per Joaquim Nadal i Farreras

Dueñas, Oriol (2018). *Carme Ballester, compromís, resistència i solitud* 453
per Josep M. Figueres

Evocacions

Presentació 461
per Mercè Morales Montoya

Francesc Valls Junyent (1966-2017). De la Mediterrània a l'Atlàntic... 463
per Jordi Catalan

Eva Serra (1942-2018). Saviesa, generositat i compromís. Història, societat i país..... 509
per Josep Capdeferro, Imma Muxella, Miquel Pérez Latre, Joan Pons Alzina i M. Àngels Sanllehy

Josep Fontana (1931-2018) 523
per Joandomènec Ros, Borja de Riquer i Jaume Sobrequés i Callicó

History of Catalonia, a universal history 17
by Jaume Sobrequés i Callicó

Opening speech

Hilari Raguer, the history of a historian 23
by Joan Villarroya i Font

The newspaper *La Publicitat*

Introduction 39
by Josep M. Figueres i Artigues

Significance of *La Publicitat* in the great changes in Catalan journalism 41
by Jaume Guillamet Lloveras

Apa, caricature on the cover of *La Publicitat* 53
by Jaume Capdevila

J. V. Foix, journalist 75
by Pere Gómez i Inglada

Fabra or the educational philologist through *La Publicitat*: «Converses filològiques» 93
by Josep Murgades

The application of Pompeu Fabra's *Catalan Spelling Rules* to *La Publicitat* 109
by Daniel Casals Martorell and Neus Faura i Pujol

La Publicitat during the Spanish Civil War (1936-1939). Journalism between two fronts 131
by Josep M. Figueres i Artigues

The newspaper *La Publicitat* from a photojournalistic perspective. A contribution within the context of the Universal Exhibition and the Spanish Civil War 169
by Teresa Ferré i Panisello

The welcome given to *La Publicitat* on Mallorca 193
by Sebastià Serra Busquets

Articles

War and *Incastellamento* on the plain of Urgellet (12th-13th century) 205
by Carles Gascón Chopo

Demographic trends in a mountainous county of Catalonia: el Ripollès (17th-19th century) based on parish records 237
by Llorenç Ferrer i Alòs

Art and Civil War. An urgent report by Pere Pujol Casademont on Girona's heritage (5 August 1936) 267
by Joaquim Nadal i Farreras

Francesc Maspons i Anglasell, a lawyer at the Society of Nations 279
by Ferran Armengol Ferrer

Jordi Ventura i Subirats. Master of heterodoxy 301
by Fèlix Villagrasa i Hernàndez

Doctoral thesis

Law in Catalonia at the turn of the 18th century: Francisco Solanes and *El emperador político* (The political Emperor) 329
by Neus Ballbé i Sans

Historical documents

I
The Fabra year in press articles of the time, by A. M. Badia Margarit, Octavi Saltor and Josep Miracle 381
presented by Lluís Duran i Solà

II
Larreguy de Civrieux: a witness to the Catalonia campaign by the "Hundred Thousand Sons of Saint Louis". *Memoirs of a cadet* (1812-1823). "The Catalonia campaign" 409
presented by Joaquim Nadal i Farreras

Reviews

Congost, Rosa (2016). *Les lliçons d'història. El jove Pierre Vilar* (1924-1939) 439
by Xavier Ferré Trill

Mancho, Carles, [ed.] (2018). *El* Brodat de la Creació *de la catedral de Girona* 442
by Joaquim Nadal i Farreras

Canadell Rusiñol, Roger (2016). *Josep Anselm Clavé. Una vida al servei de la cultura i la llibertat* 446
by Xavier Ferré Trill

Gracia Alonso, Francisco (2017). *Lluís Pericot, Un prehistoriador entre dos épocas* 448
by Joaquim Nadal i Farreras

Dueñas, Oriol (2018). *Carme Ballester, compromís, resistència i solitud* ... 453
by Josep M. Figueres

Evocations

Introduction 461
by Mercè Morales Montoya

Francesc Valls Junyent (1966-2017).
From the Mediterranean to the Atlantic 463
by Jordi Catalan

Eva Serra (1942-2018). Wisdom, generosity and commitment.
History, society and country 509
by Josep Capdeferro, Imma Muxella, Miquel Pérez Latre, Joan Pons Alzina and M. Àngels Sanllehy

Josep Fontana (1931-2018) 527
by Joandomènec Ros, Borja de Riquer and Jaume Sobrequés i Callicó

Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics
ISSN: 0213-6791. ISSN de l'edició electrònica: 2013-3995.
http://revistes.iec.cat/index.php/BSCEH/index

LA HISTÒRIA DE CATALUNYA, UNA HISTÒRIA UNIVERSAL

Projecte de la Societat Catalana d'Estudis Històrics,
filial de l'Institut d'Estudis Catalans, i del Centre d'Història Contemporània
de Catalunya, de la Generalitat de Catalunya

Jaume Sobrequés i Callicó
President

A la darreria del curs passat, la Societat Catalana d'Estudis Històrics, filial de l'Institut d'Estudis Catalans, va iniciar un projecte innovador, que porta per títol *La història de Catalunya, una història universal*, consistent a fer una revisió de la història de Catalunya des de l'època romana fins a l'actualitat, amb l'objectiu d'universalitzar el relat i el coneixement de la nostra història dins el marc internacional.

El projecte consisteix a analitzar, per part d'especialistes d'arreu del món, els grans moments de la història de la humanitat i veure quin paper hi ha acomplert Catalunya. El canvi d'orientació historiogràfica és radical: partir de la història universal per inserir-hi, en el sentit i l'abast que sigui, allò que coneixem del passat propi.

La proposta del projecte es fonamenta a fer de la història universal l'eix inicial de l'estudi, per tot seguit interrelacionar-hi el fet català, de manera que la història universal i la història de Catalunya es fusionin en un tot coherent i enriquidor.

Per assolir aquest objectiu hem fixat una vintena de grans ítems, que expliquen els grans moments de la història de la humanitat i, també, de Catalunya. La relació no està tancada i, en la mesura que noves exigències temàtiques i historiogràfiques així ho aconsellin, s'introduiran nous aspectes que considerem de cabdal importància.

En el moment present, els temes sobre els quals estem treballant són els següents:

- El món romà i la Hispania Tarraconense procatalana, per Josep Maria Nolla, Universitat de Girona - Institut d'Estudis Catalans.
- L'imperi carolingi i la preCatalunya de l'edat mitjana, per Josep M. Salrach, Universitat Pompeu Fabra - Institut d'Estudis Catalans..
- Les llengües europees i el català, per Josep M. Nadal, Universitat de Girona.
- El món mercantil mediterrani i el comerç català medieval, per David Abulafia, Universitat de Cambridge.
- El parlamentarisme a Europa i a Catalunya a l'edat mitjana, per Tomàs de Montagut, Universitat Pompeu Fabra - Institut d'Estudis Catalans.
- Moviments artístics a l'Europa de l'edat mitjana i a Catalunya.
- Els moviments religiosos europeus i a Catalunya.
- L'impacte de la colonització americana a Europa i Catalunya.
- El conflicte europeu a l'edat moderna i la Catalunya de la Monarquia Hispànica.
- Agricultura, comerç i els orígens de la industrialització, a Europa i a Catalunya (segle xviii), per Àlex Sánchez, Universitat de Barcelona.
- La Revolució Industrial europea i la industrialització de Catalunya, per Jordi Maluquer de Motes i Bernet, Universitat Autònoma de Barcelona.
- Els moviments socials europeus a Catalunya.
- Interrelacions culturals dins l'Europa dels segles xix i xx.
- Migracions i exilis al món i a Catalunya al segle xx.
- Les nacions sense Estat a Europa i el nacionalisme català.
- El segle xx en guerra: Europa i Catalunya.
- Noves ideologies al món contemporani i a Catalunya: comunisme, feixisme, nazisme i anarquisme.
- Corrents científics contemporanis i la seva recepció a Catalunya, per Antoni Malet, Universitat Pompeu Fabra.

Des de fa uns mesos, estan treballant en el projecte, entre altres, els professors Josep Maria Nolla, de la Universitat de Girona; Josep M. Salrach, de la Universitat Pompeu Fabra; Josep M. Nadal, de la Universitat de Girona; David Abulafia, de la Universitat de Cambridge; Tomàs de Montagut, de la Universitat Pompeu Fabra; Àlex Sánchez, de la Universitat de Barcelona; Jordi

Maluquer de Motes, de la Universitat Autònoma de Barcelona, Antoni Malet, Universitat Pompeu Fabra, i Mercè Morales, del CHCC i la SCEH.

Per tal de no ajornar en excés l'edició de les diverses aportacions, els textos aniran sent publicats en el *Butlletí* de la SCEH i, en forma de llibre, el dia que disposem del contingut de totes les aportacions.

El projecte és una col·laboració científica entre la SCEH, filial de l'IEC, i el CHCC, del Departament de Justícia de la Generalitat de Catalunya, institucions ambdues que donen suport tant econòmic com erudit al projecte.

En properes edicions del *Butlletí* anirem informant del ritme de publicació del projecte, que es clourà el 2020 amb un gran simposi que reunirà els científics que han intervingut en la realització dels estudis corresponents.

Així mateix, restem oberts als suggeriments que la comunitat científica ens vulgui aportar per tal de fer d'aquest ambiciós projecte una obra amb una participació més àmplia.

Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics
ISSN: 0213-6791. ISSN de l'edició electrònica: 2013-3995.
http://revistes.iec.cat/index.php/BSCEH/index

Núm. XXIX (2018), p. 23-36
DOI: 10.2436/20.1001.01.181

HILARI RAGUER, TRAJECTÒRIA D'UN HISTORIADOR[1]

Joan Villarroya i Font[2]
Universitat de Barcelona

Article lliurat el 25 d'abril de 2018. Acceptat el 14 de juny de 2018

Resum

L'article tracta sobre la trajectòria i les aportacions d'Hilari Raguer a la història de la República i la Guerra Civil i a la història de l'Església. Des de la seva tesi doctoral, la primera recerca exhaustiva sobre el partit demòcrata-cristià català (UDC); les biografies sobre el general Batet i sobre Manuel Carrasco, ambdós executats per Franco durant el conflicte bèl·lic, fins al paper de l'Església en la guerra i les veus dissonants dins la mateixa, com la del cardenal Vidal i Barraquer. Investigacions que han estat determinants per comprendre en tot el seu abast aquests fets històrics.

Paraules clau

Democràcia cristiana; Batet; Carrasco i Formiguera; història de l'Església.

1. Aquest article és una versió revisada i ampliada de la conferència inaugural del curs 2017-2018, organitzada per la Societat Catalana d'Estudis Històrics, filial de l'Institut d'Estudis Catalans, impartida el 25 d'octubre de 2017.

2. E-mail: joanvillarroya@ub.edu

Hilari Raguer, the history of a historian

Abstract

This article deals with the career and the contributions made by Hilari Raguer to the history of the Republic and the Spanish Civil war, as well as the history of the Catholic Church, ranging from his doctoral thesis, the first exhaustive research into the Catalan Christian Democrat party (UDC); biographies of General Batet and Manuel Carrasco, both executed by Franco during the conflict, to the role played by the Church in the war and dissonant voices within in, such as Cardenal Vidal i Barraquer. His research has been crucial to our understanding of these historical events in all their dimensions.

Keywords

Christian Democracy; Batet; Carrasco i Formiguera; history of the Catholic Church.

El 23 de setembre de 2016, la Universitat de Barcelona va atorgar la seva medalla d'or a l'historiador i monjo de Montserrat Hilari Raguer i Suñer. Amb aquest motiu, les autoritats de la meva Universitat van decidir demanar-me que fes una síntesi de la trajectòria intel·lectual de l'homenatjat. Les pàgines que vénen a continuació són una ampliació del que vaig dir aquell dia, sense les referències a les relacions personals que des de 1976 fins ara Hilari Raguer i jo hem mantingut.

Uns mesos abans de l'acte d'imposició de la medalla abans esmentada, concretament el mes de juny del 2016, el doctor Paul Preston deia en l'acte d'investidura com a doctor *honoris causa* per la Universitat de Barcelona: «Ara bé, la relació més important que he tingut, tant en l'àmbit personal com en el professional i en l'ètic, ha estat amb Hilari Raguer, gràcies al qual vaig aprendre català, una de les experiències mes enriquidores que he viscut mai».[3]

Jo mateix, en el discurs de presentació d'aquest acte, citava: «No és cap secret: entre Preston i Raguer hi ha amistat i admiració mútua,[4] fins al punt que el mateix Preston ha reconegut la gran influència de Raguer en el seu pen-

3. Solemne investidura com a doctor *honoris causa* del professor Paul Preston. Universitat de Barcelona, juny del 2016, p. 45.

4. Aquesta admiració mútua es pot veure per exemple en l'article «Hilari Raguer, El último "Franco" de Paul Preston», *El País*, 17 de maig de 2008.

sament sobre la Guerra Civil espanyola. Precisament en el pròleg del llibre de referència, *La Iglesia y la Guerra Civil española*[5] d'Hilari Raguer, Preston escriu: «Se trata de una lección objetiva de cómo un acercamiento ético y moral a la historia es compatible con la honestidad sin prejuicios».

Paraules com *ètica*, *moral*, *honestedat*, *professionalitat*, *coneixement* i *objectivitat* apareixen en aquestes frases sobre aquest català nascut a Madrid un llunyà 11 d'agost de 1928. Doctor en dret i en teologia i diplomat en psicologia social i en ciències polítiques, i fundador de revistes com *Documents de l'Església*, curiosament cap títol no el vincula a la història.

Em pertoca parlar del seu vessant d'historiador. Evidentment d'una obra tan extensa, llibres, capítols de llibres, articles —en revistes especialitzades, en diaris—, ponències a congressos, seminaris, conferències, pròlegs, comentaré el que per a mi és més rellevant i em centraré principalment en els llibres.

Abans de parlar de l'obra de Raguer, vull parlar de les influències que han tingut altres historiadors en la seva trajectòria com a historiador. En aquest sentit, Raguer es proclama deixeble de Josep Benet, a qui anomena mestre d'historiadors.[6] Aquesta influència hi és tant en la metodologia, anar sempre a les fonts, com en l'enfoc de determinades investigacions, ja que ell li va fer veure que en els plantejament dels revoltats no hi havia cap referència a la religió ni a l'Església durant els primers mesos de la Guerra Civil.

Aquesta influència benetiana ha anat acompanyada del respecte i el seguiment del que l'any 1883 va dir el papa Lleó XIII quan va obrir l'Arxiu Secret del Vaticà, a la seva encíclica *Saepenumero*: «La primera llei de la història és no gosar mentir; la segona, no tenir por de dir la veritat».[7]

5. Hilari Raguer (2001), *La pólvora y el incienso. La Iglesia y la Guerra Civil española (1936-1939)*, Barcelona, Península.

6. «Hilari Raguer. Maestro de historiadores», *El País*, 26 de març de 2008; Josep Benet, *El meu jurament de 1939. Semblança de Josep Benet per Hilari Raguer i Jordi Pujol*, Barcelona, Editorial Base, 2008. En la seva semblança, Raguer va escriure: «Com a historiador, Benet excel·leix tant en la selecció dels temes, abordant els que considera més importants i urgents per a la recuperació de la memòria del país, com en el rigor del mètode, anant sempre a les fonts primeríssimes», p. 33.

7. Hilari Raguer, «Cartas al Director», *El País*, 3 de gener de 2009. *Maravillado* era el títol de la carta. Aquesta carta era una rèplica de Jorge Fernández Díaz a un article escrit per Raguer sobre un homenatge a la madre Maravillas en posar-li una placa al lr Congres. A l'article titulat «El trasfondo de una lápida», publicat al diari *El País* el 15 de desembre de 2008, Hilari Raguer titllava el projecte d'esperpèntic. Fernández Díaz el va acusar que l'article era ple de «flagrantes inexactitudes y errores de bulto» sense, però, especificar-ne cap.

Tornant a la seva obra, començaré per la seva producció bibliogràfica. D'aquesta producció vull començar parlant de la publicació de la seva tesi doctoral basada en l'estudi sobre la Unió Democràtica de Catalunya.[8]

L'estudi es més que la història de un petit partit democratacristià. Es una esplèndida introducció a la història política de Catalunya durant la Segona República i la Guerra Civil. En el llibre, Raguer tracta de la problemàtica religiosa durant la República i la Guerra Civil, les dissensions entre catòlics, la persecució religiosa, el culte clandestí i els intents de Negrín, cap del govern, de restablir el culte a la zona controlada per la República. També hi ha un capítol sobre els intents de mediacions internacionals, on per primera vegada vaig llegir que Barcelona havia patit uns terribles bombardeigs el mes de març de 1938 que van encarrilar la meva vida com historiador. Un llibre magnífic d'estasiologia, però també d'història. Els anys setanta foren uns anys en què també van sortir altres llibres sobre diferents partits catalans durant el període de la Segona República, Com per exemple el catalanisme d'Esquerra,[9] el Bloc Obrer i Camperol[10] i els orígens del Partit Socialista Unificat de Catalunya.[11]

En segon lloc, vull parlar d'alguns llibres en què Raguer ha biografiat diferents personatges. Entre aquests cal destacar les biografies de Manuel Carrasco i Formiguera[12] i del general de divisió Domènec Batet Mestres.[13] En el cas de Carrasco la versió castellana no fou, en paraules seves, una simple traducció sinó que fou una adaptació i una posada al dia ja que amb els quinze anys de

8. Hilari Raguer (1976), *La Unió Democràtica de Catalunya i el seu temps 1931-1939*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

9. Joan B. Culla i Clarà (1977), *El catalanisme d'Esquerra 1928-1936*, Barcelona, Curial.

10. Francesc Bonamusa (1974), *El Bloc Obrer i Camperol 1930-1932*, Barcelona, Curial.

11. Josep Lluís Martín i Ramos (1977), *Els orígens del Partit Socialista Unificat de Catalunya 1936*. Barcelona, Curial.

12. Hilari Raguer (1984), *Divendres de Passió. Vida i mort de Manuel Carrasco i Formiguera*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat; Hilari Raguer (2002), *Carrasco i Formiguera Un cristiano nacionalista (1890-1938)*, Madrid, PPC Editorial; Hilari Raguer (1989), *El cristià Carrasco i Formiguera*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Raguer també ha tingut cura de l'edició de *Manuel Carrasco i Formiguera. Cartes de la presó*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1988.

13. Hilari Raguer (1994), *El general Batet*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Hi ha una versió castellana editada per Península (1996), *El general Batet: Franco contra Batet: crònica de una venganza*.

diferència entre una i altra edició va tenir accés a importants documents que a l'edició catalana no va poder utilitzar. Les primeres línies d'aquesta versió a la introducció les comença amb una sentència: «Hay dos grandes tipos de políticos cristianos: los que sirven a la Iglesia y los que se sirven de la Iglesia. Este libro quiere explicar cómo Manuel Carrasco i Formiguera nos ha dejado un gran ejemplo de los primeros».

En les dues biografies, Raguer aporta documentació inèdita, començant per les actes dels consells de guerra a què van ser sotmesos en pocs mesos de diferència Batet i Carrasco a la ciutat de Burgos. Aleshores aquest tipus de documentació, avui en dia molt utilitzada, era pràcticament desconeguda i sobretot en el cas de Carrasco era de les primeres vegades que es publicava. La seva formació jurídica el va ajudar a analitzar com funcionava la justícia franquista.

Una característica comuna als dos personatges és que eren rectilinis en les seves conviccions, i hi estaven absolutament compromesos. Carrasco era nacionalista i cristià. Batet, un militar de conviccions demòcrates i republicanes però que per als nacionalistes catalans tenia la taca dels Fets d'Octubre. Però tots dos van ser afusellats a Burgos per mantenir-se fidels al règim republicà i als valors que representava.

Batet té el mèrit, tractant-se d'un militar, d'analitzar l'exèrcit destacat a l'Àfrica en el moment del desastre d'Annual l'any 1921. I com amb documentació absolutament inèdita apareix, molt criticada per Batet, la figura del general Franco. Franco era en aquells moments un jove i ambiciós comandant de l'exèrcit d'Àfrica al voltant del qual la premsa monàrquica ja anava construint una figura heroica. Batet, al meu entendre, és un dels militars d'aquest període que té una millor biografia. Els militars feixistes tenen hagiografies,[14] però també alguns republicans, com és el cas del general Rojo.[15]

El llibre de Batet tingué un gran impacte entre els militars mateixos. Un exemple d'això es l'article[16] del general de divisió Francisco L. de Sepúlveda, que entre altres coses deia: «La historia del general Batet y la monstruosidad de la sentencia que le condenó a muerte no se conciben sino en el marco social y político que le tocó vivir... pagó caro lo que escribió sobre Franco y los africanistas».

14. Luis E. Togores (2003), *Millán Astray. Legionario*, Madrid, La Esfera de los libros.

15. Carlos Blanco (1993), *Franco y Rojo. Dos generales para dos Españas*, Barcelona, Labor.

16. Francisco L. de Sepúlveda, «La España del general Batet», *La Vanguardia*, 7 d'agost de 1994.

Una altra biografia es la de Salvador Rial.[17] La tasca d'aquest mossèn que va governar l'arxidiòcesi en nom del cardenal Vidal i Barraquer fou molt meritòria. Destaca el viatge que féu la tardor de 1938 a Roma per exposar la situació religiosa a Catalunya i un missatge del cap del govern de la República Juan Negrín que oferia la represa de relacions diplomàtiques i la normalització del culte a l'Espanya republicana. En el llibre utilitza documentació inèdita dels arxius Vidal i Barraquer, del bisbe Guitart, del pare Torrent i del mateix biografiat.

Altres biografiats per Hilari Raguer han estat el dirigent democratacristià i historiador Miquel Coll i Alentorn,[18] *Aita Patxi: prisionero con los gudaris*,[19] i mossèn Joan Vilar Costa.[20]

Però on la seva obra excel·leix es en els estudis sobre el paper de l'Església catòlica durant la Guerra Civil.[21] Primer en els llibres *La espada i la cruz*[22] i *La pólvora y el incienso*.[23] Però també en altres estudis seus sobre l'Església com *Arxiu de l'Església catalana durant la Guerra Civil* (2003) o sobre el bisbe Guitart,[24] i en una gran quantitat d'articles i conferències.

La síntesi sobre el paper de l'Església durant la Guerra Civil que defensa Raguer es la següent. La religió no era de l'interès dels sollevats, ni en la preparació del cop ni les primeres setmanes. El Vaticà no tingué la mateixa actitud que la majoria de l'episcopat espanyol, molt més entusiasta amb la seva adhesió a la rebel·lió militar. Les relacions vaticanes amb el govern franquista van patir, si bé no públicament, tensions greus. La política del Secretariat d'Estat era per una banda anticomunista, però alhora també marcava distàncies amb el feixisme, el nazisme i el falangisme. No es cert que el Vaticà trenqués formalment les relacions amb la República a l'inici de la guerra i les iniciés amb els rebels.

17. Hilari Raguer (1993), *Salvador Rial, vicari del cardenal de la Pau*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

18. Hilari Raguer (2005), *Miquel Coll i Alentorn*, Barcelona, Editorial Mediterrània.

19. Hilari Raguer (2006), *Aita Patxi: prisionero de los gudaris*, Barcelona, Editorial Claret.

20. Hilari Raguer (2014), *Joan Vilar i Costa, profeta de la Diàspora*, Barcelona, Editorial Claret.

21. També va col·laborar en l'obra, dirigida per Giuseppe Alberigo (2012-2013), *Storia del Concilio Vaticano II (2001-2005)*, Bolonya.

22. Hilari Raguer (1977), *La espada y la cruz (la Iglesia 1936-1939)*, Barcelona, Bruguera.

23. Hilari Raguer (2001), *La pólvora y el incienso: La Iglesia y la Guerra Civil española: 1936-1939*, Barcelona, Editorial Península.

24. Hilari Raguer (1992), *El bisbe Guitart i les autoritats franquistes*, Tarragona. Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV.

Les plenes relacions diplomàtiques a nivell d'ambaixada i de nunciatura no es concretaren fins a 1939. Durant la guerra, fins que la sort de les armes afavorí els franquistes, la diplomàcia vaticana és ambidextra: allarga públicament la mà dreta als nacionals, però amb l'esquerra tempteja, de manera indirecta i discreta, els contactes amb els republicans.[25]

Continuant amb els llibres, en vull destacar com a mínim dos en el qual ell té un paper i, en el cas d'*El quadern de Montjuïc. Records de la vaga de tramvies*,[26] és el protagonista principal. En el llibre explica els fets tal com els va viure, retrata els personatges, els policies torturadors, els militars que el portaren i el custodiaren a Montjuïc i també alguns dels presos amb qui va compartir captiveri; a més de records de companys de carrera com Joan Raventós, amb el qual, en el viatge a Heidelberg pel juliol de 1950 es dedicaren a explicar el problema català a estudiants d'altres nacionalitats. De passada, esmenta Manolo Sacristán Luzón,[27] «que aleshores estava fent la transició del falangisme al marxisme, però es mostrava francament espanyolista».

En l'acte de lliurament de la medalla d'or, vaig recordar que l'informe de la policia el descrivia com un element subversiu altament perillós i que, en canvi, el comandant del castell va veure un jove esporuguit amb aire d'infeliç. Però en aquest cas la seva cara i bonhomia no és el mirall de l'ànima, i potser la policia el va retratar millor i no anava gens errada. Els que el coneixem personalment, i hem seguit la seva trajectòria intel·lectual, repeteixo, pensem que la policia no anava gens errada. Ha lluitat sempre com a persona i com a historiador contra la dictadura franquista i el seu llegat.

Defensor a capa i hàbit del que pensa i creu tant en l'àmbit de la història (el paper de l'Església durant la Guerra Civil) com en el de les seves conviccions polítiques o ciutadanes (la defensa de l'independentisme), no defuig la polèmica (oposició a les beatificacions, molt crític amb la figura de l'abat Escarré, i qüestiona la versió de la mort del bisbe Irurita). Aquest fet li ha valgut nombrosos atacs.

Les seves obres i la defensa de les seves conviccions li han valgut crítiques, i desqualificacions —hi ha a qui no li agrada que sigui alhora separatista i monjo

25. Raguer. *Salvador Rial*, *op.cit.*, p. 13.

26. Hilari Raguer (2001), *El quadern de Montjuic. Records de la vaga de tramvies*, Barcelona, Editorial Claret.

27. *Ibidem*, p. 13-14.

de Montserrat, i se li han arribat a dir coses com ara «víbria decrèpita»—, però curiosament cap de les crítiques no destaca errors puntuals dins de la seva obra. Són insults gratuïts. I és que el treball documental de tota l'extensa obra d'Hilari Raguer és impecable.

L'altre llibre on és protagonista és el que tracta del Grup Torres i Bages.[28] La importància d'aquest llibre és que entre els membres d'aquest grup hi havia Joan Raventós Josep M. Ainaud de Lasarte, Jordi Pujol, Anton Cañellas, Jordi Bonet, Francesc Casares, Josep Espar, Enric Jardí i Albert Manent, que anys a venir tindrien una destacada carrera política, cultural o professional. La seva fina ironia li fa descriure la primera trobada clandestina a què va assistir de la manera següent: «A la primera reunió a la qual vaig assistir va parlar en Jordi Figueras, arquitecte —o que estava acabant la carrera d'arquitecte— sobre els orígens de l'art gòtic. Aquell vespre vaig aprendre què és una ogiva, però no vaig trobar-hi gaire aplicació directa al problema català».[29]

Ara fa cinc anys va publicar el llibre *Ser independentista no és cap pecat*, on analitza la relació entre l'Església i el nacionalisme català, carrega contra la conferència episcopal, analitza el pensament de Balmes, però també el catalanisme catòlic de dretes del bisbe Torras i Bages i del carlisme, alhora que el catalanisme anticlerical d'esquerres que comença amb el federalisme de Valentí Almirall i continua amb Esquerra Republicana de Catalunya i Companys.

No hi ha obra col·lectiva dels darrers trenta anys en què no se li hagi demanat la col·laboració i en algun cas la direcció, com la d'un volum d'*Història, política, societat i cultura dels Països Catalans*.[30] A part de la direcció d'aquest volum, va tractar l'abast internacional del conflicte i els informes del cònsol italià Bossi a la Barcelona revolucionària i de l'ambaixador francès Labonne, que residia a Catalunya. Avui coneixem molt més la correspondència i els informes dels diplomàtics estrangers a Catalunya, però aleshores aquesta documentació era la primera vegada que arribava al gran públic.

28. Hilari (Ernest) Raguer i Suñer (1999), *Notes per a una història del Grup Torres i Bages,* Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

29. *Ibidem*, p. 30.

30. A. D. (2011), *Història, política, societat i cultura dels Països Catalans* [Borja de Riquer, dir.], volum 9, «De la Gran Esperança a la gran Ensulsiada. 1930-1939», Barcelona, Enciclopèdia Catalana.

Va ser un de les desenes d'historiadors que varen participar en una gran obra col·lectiva de 24 volums editats per Historia 16 l'any 1986 amb motiu del cinquanta anys de l'inici de la Guerra Civil i encara avui, a criteri meu, vigent en molts aspectes. Hilari Raguer, va escriure el volum 13, que tractava sobre l'Església catòlica i sobre els catòlics catalans. Aquest obra escrita, repeteixo, per especialistes, va divulgar a un públic molt ampli el que cada un d'aquests especialistes havia investigat o estava fent-ho i que, en molts casos, han marcat la pauta de la historiografia sobre la Guerra Civil d'aleshores ençà.

També va participar en l'obra sobre la Guerra Civil dirigida per Josep M. Solé Sabaté.[31] En el primer volum d'aquesta obra va tractar el tema de la persecució religiosa i el salvament de vides, així com sengles biografies dels cardenals Gomà i Vidal i Barraquer.[32] En el segon va tractar el tema dels catalans a l'Espanya de Franco. En el tercer, la diplomàcia vaticana.

Ja que parlem de Gomà i de Vidal i Barraquer, l'espasa i la creu, un recollia diners per comprar armes, l'altre per ajudar els sacerdots de la seva arxidiòcesi. Aquests aspectes de l'actuació d'ambdós cardenals també apareixen a l'obra *España en Guerra*.[33]

L'any 2012 va participar en el llibre col·lectiu dirigit per Àngel Viñas[34] *En el combate por la historia*, on participaren historiadors experts en els diferent aspectes de la Guerra Civil. En aquest llibre va encarregar-se de les entrades sobre «La Iglesia» i «El Nacionalcatolicismo», ja que indiscutiblement es la màxima autoritat sobre el tema.

Un any després va participar en un altre llibre col·lectiu, *Los mitos del 18 de julio*. La seva participació, com no podia ser d'una altra manera, parlava de l'Església.[35]

31. Josep Maria Solé i Sabaté (direcció científica) (2004), *La Guerra Civil a Catalunya. 1936-1939*, Barcelona, Edicions 62.

32. Hilari Raguer (2004), «El cardenal Gomà, el teòleg de la "cruzada" i Vidal i Barraquer, el cardenal de la pau», p. 161-163.

33. Hilari Raguer Suñer, «Dos cardenales antagónicos: Gomá y Vidal y Barraquer. España en guerra: protagonistas para un conflicto». Obra coordinada per José Manuel Chico Isidro (2003), p. 39-70.

34. Àngel Viñas [ed.] (2012), *En el combate por la Historia*, p. 447-460 i 547-564.

35. Hilari Raguer (2013), «"España ha dejado de ser catòlica". La Iglesia y el "alzamiento"», a *Los mitos del 18 de julio*, obra coordinada por Francisco Sánchez Pérez, Barcelona, Crítica, p. 239-258.

Una altra de les característiques de la trajectòria d'Hilari Raguer és la seva col·laboració en els mitjans de comunicació. Tant en revistes d'història com *Historia y Vida*, *Historia 16*, *Aventura de la Història*, *L'Avenç*, *Afers*, altres com *Foc Nou*, articles en premsa escrita i col·laboracions i entrevistes en ràdio i televisió. De tota aquesta producció em concentraré a valorar o ressenyar la seva col·laboració en la premsa escrita. Són desenes d'articles en diaris com *La Vanguardia*, *El País*, *Ara*, *Avui* i el *Punt Avui*. Aquests articles tenen com a característica principal la divulgació històrica, moltes vegades recordant personatges biografiats per ell, cas de Batet[36] i Carrasco i Formiguera, el paper de l'Església tant a la guerra com a la postguerra, altres personatges com Carles Cardó,[37] el cardenal Albareda,[38] Josep Pla... Però també temes com el dels incontrolats[39] «El presidente mártir del Barça»,[40] «Cómo se salvó Maurín»,[41] «La Iglesia de la Victoria»,[42] «Las raíces de las dos Españas»,[43] «Torras i Bages y el catalanismo»,[44] «Joan Maragall y la Semana Trágica».[45] Aquest darrer article l'encapçalava amb la frase següent: «Tras la insurrección de 1909 en Barcelona, el poeta escribió tres artículos capitales. Se oponía a la venganza, defendía el amor solidario y denunciaba proféticamente la actitud que la Iglesia adoptaría en la Guerra Civil».

36. Alguns articles que Hilari Raguer ha escrit sobre el general Batet són «Domingo Batet, *in memoriam*», *La Vanguardia*, 18 de febrer de 1997; «Batet y el anticatalanismo», *La Vanguardia*, 1 de juny de 1994. Sobre el general Batet, el periodista Josep M. Soria va escriure a *La Vanguardia* del 20 de febrer de 2012, l'article amb motiu dels 75 anys del seu afusellament. Es titulava «La tercera España del general Batet» i, entre altres coses, deia: «Domènec Batet, como Carrasco i Formiguera, político democristiano que fue ejecutado en 1938 por las tropas de Franco también en Burgos o la suerte que corrió el cardenal Vidal i Barraquer, todos ellos biografiados por Hilari Raguer, son ejemplos de aquella España y de aquella Cataluña convulsas por el extremismo en la que no cupo la moderación».

37. Carles Cardó, «La "cruzada" y el mapa», *La Vanguardia*, 20 de novembre de 1994.

38. «Centenario del cardenal Albareda» *La Vanguardia*, 6 de juliol de 1992.

39. Hilari Raguer, «Incontrolados», *El País*, 11 d'abril de 2007.

40. Hilari Raguer, «El presidente mártir del Barça», *El País*, 18 de setembre de 2006.

41. Hilari Raguer, «Cómo se salvó Maurin», *La Vanguardia*, 18 de gener de 1996.

42. Hilari Raguer, «La Iglesia de la Victoria», *El País*, 6 d'abril de 1999.

43. Hilari Raguer, «Las raíces de las dos Españas», *El País*, 20 de juny de 2006.

44. Hilari Raguer, «Torras y Bages y el catalanismo», *La Vanguardia*, 13 de setembre de 1996.

45. Hilari Raguer (2000), *La Setmana Tràgica: tres articles de Joan Maragall*, Barcelona, Editorial Claret; Hilari Raguer, «Joan Maragall y la Semana Trágica», *El País*, 25 de juliol de 2009.

En alguns casos aquests articles són en record i homenatge a historiadors traspassats, el cas ja esmentat de Josep Benet, de Josep M. Ainaud de Lasarte o de Gabriel Cardona. En el cas d'aquest darrer, a qui Raguer valorava com un gran historiador, molt bon escriptor i la primera autoritat indiscutible de l'Estat per a la història militar, l'article fou publicat a la revista *L'Avenç*.[46]

Però alguns dels seus articles han aixecat autèntica polseguera. En el ja llunyà 1983 un sobre l'abat Escarré,[47] entre la història i el mite, en què aprofundia i donava més detalls de quines foren les veritables causes de la sortida de Montserrat de l'abat Escarré, ja que citava unes frases de Massot i Muntaner: «La politització de la sortida de l'abat aprofitada per tots els grups d'oposició de Catalunya i esbombada profusament a l'estranger» i «no es pot dubtar que una recomanació dels superiors jeràrquics amb una finalitat monàstica fou transferida per l'abat a un pla polític-eclesiàstic com a disposició de Secretaria d'Estat».

La polèmica estava servida entre els que continuaven defensant el paper de l'abat Escarré com a opositor al règim i la versió de Raguer. De les pàgines dels diaris, el tema va passar a les revistes d'història. Concretament a *L'Avenç*. El primer dels articles[48] va aparèixer el desembre de 1984 i la síntesi que apareix a l'inici del mateix diu literalment: «Detallat relat sobre uns fets esdevinguts entre els anys 1954 i 1958 amb l'abat Escarré com a protagonista i amb el monestir de Montserrat a l'escenari. Amb motiu de la consagració de l'altar major del monestir i de les maniobres seguides per l'abat —induït pels seus desigs de protagonisme per tal de donar a l'acte la importància que ell creia que mereixia—, es van produir un seguit de conflictes entre les autoritats civils i religioses, i la mateixa "enemistat" de Joan XXIII». La resposta a l'article no va tardar a produir-se a les planes de la mateix revista[49] i sense entrar en les refutacions puntuals, la rèplica començava dient que l'article tenia una sèrie d'imprecisions i de judicis de valor injustificats i no provats que l'invalidaven en la seva major part com a article d'història. La resposta de Raguer tampoc no va trigar gaire a aparèixer i

46. Hilari Raguer, «Gabriel Cardona i la Història», *L'Avenç*, núm. 366, març de 2011, p. 61-63.

47. Hilari Raguer, «L'abat Escarré, entre la historia i el mite», *La Vanguardia*, 22 de novembre de 1983.

48. Hilari Raguer, «Història d'un altar: l'abat Escarré i Joan XXIII», *L'Avenç*, núm. 77, desembre de 1984.

49. Jordi Vila-Abadal i Vilaplana, «Història d'un altar: l'abat Escarré i el monestir de Montserrat. Rèplica a Hilari Raguer», *L'Avenç*, núm. 81, abril de 1985.

a part de preguntar-se com la revista[50] havia publicat un article d'aquelles característiques, començava dient que aplicant els mateixos criteris metodològics que Jordi Vila-Abadal li aplicava, havia d'anar directament a la paperera.

Encara deu anys després el tema cuejava i Enric Jardí[51] parlava de la polèmica encetada tot recordant l'article de l'Hilari, i dient que *La Vanguardia* l'havia demanat pensant que tindria un to apologètic i va resultar tot al contrari. Situava la polèmica dins de les tensions del món dels religiosos.

També el seu punt de vista contrari a les beatificacions ha estat polèmic i li ha valgut moltes crítiques i molts atacs. Això no li ha impedit defensar el seu punt de vista en articles,[52] conferències i en algunes entrevistes.[53]

La síntesi dels seus arguments en contra de les beatificacions és que la majoria dels religiosos assassinats ho foren no per causa de la seva fe religiosa, sinó pels lligams de l'Església amb la dreta política i que la seva mort fou de naturalesa política i no religiosa. No nega la persecució, però sí el martiri.

També es va veure immers en una altra polèmica[54] provocada a propòsit del programa *Sumaríssim 477* de TV3 dirigit per Dolors Genovés, perquè els fills de Carlos Trias Bertran van denunciar el tractament que feia el documental del seu pare. En l'article, Raguer defineix Trias Bertran com a feixista i afirma que les seves declaracions en el consell de guerra contra Carrasco eren en algun cas falses i en altres molt greus.

Per acabar aquest tema de les polèmiques, potser la que més dura en el temps és la que afecta el final del bisbe Manuel Irurita Almandoz, bisbe de Barcelona. La síntesi de la polèmica[55] rau en si el bisbe Irurita fou assassinat al

50. «L'Abat Escarré i Franco. Rèplica a Jordi Vila-Abadal», *L'Avenç*, núm. 89, gener de 1986.

51. Enric Jardí, «El abad Escarré, de nuevo», *La Vanguardia*, 17 de novembre de 1993.

52. Hilari Raguer «Beatificaciones», *La Vanguardia*, 20 de novembre de 1995; Hilari Raguer (1997), «Beatificacions de màrtirs de la Guerra Civil», a *Fe i teologia en la història. Estudi en honor del Prof. Dr. Evangelista Vilanova*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 508.

53. Per exemple, l'entrevista que li va fer Víctor Amela a «La Contra» de *La Vanguardia* l'11 d'octubre de 2007.

54. Hilari Raguer, «Proceso a un proceso», *La Vanguardia*, 22 de març de 1995.

55. Sobre aquesta polémica es pot consultar Josep Clara (2008), *El misteri de la mort del bisbe Irurita. Estat de la qüestió: noves dades*, Girona, Annals de l'Institut d'Estudis Gironins, vol. XLIX; Miquel Mir (2007), *Diario de un pistolero anarquista*, Barcelona, Destino. Miquel Mir Serra; Ponç Feliu Llansa (2012), *El misteri de l'assassinat del bisbe de Barcelona*, Barcelona, Planeta.

cementiri de Moncada[56] el desembre de 1936 o ben al contrari, amb complicitats anarquistes, fou salvat i va iniciar una nova vida fora de l'Església. Raguer s'ha manifestat sempre partidari de la segona versió. A part de rius de tinta, ni la prova de l'ADN[57] ni les proves odontològiques[58] no han servit per aclarir o convèncer els que afirmen que el bisbe no fou executat. I el cert es que el seu procés de beatificació continua encallat.

Treballador infatigable, continua al peu del canó. El mes de juny de 2017, concretament els dies 22 i 23, es va celebrar un seminari organitzat pel centre d'estudis basc de la Universitat de Reno, sobre els nazis al País Basc i Catalunya El seminari es va dur a terme al monestir de Montserrat com a deferència a Hilari Raguer. La seva participació va versar sobre els bombardeigs de terror i el Vaticà. Precisament la postura i les crítiques de la Santa Seu contra els bombardeigs indiscriminats van comportar tensions entre el Vaticà i el govern franquista. Un fet sobre el qual ell mateix ja ha escrit i n'ha parlat altres vegades, però que va enriquir amb noves reflexions.

Per acabar, voldria tornar al principi d'aquest article, que té com a referència l'acte de lliurament de la medalla d'or de la Universitat de Barcelona el 23 de setembre de 2016. Aquest acte tingué un gran reflex a la premsa[59] i una de les coses que més van destacar va ser la seva intervenció. Penso que va ser una classe magistral sobre la Universitat de finals dels anys quaranta. Amb fina ironia i humor va descriure els companys, els professors amb algunes anècdotes (la política econòmica franquista en paraules del professor Lluc Bertran Flores[60] era Keynes més Pancho Villa, és a dir, inflació alegre i descontrolada) que feren petar de riure els assistents, fins al punt que va haver de recordar que en aquella

56. *La Vanguardia*, 5 de juny de 1940. «Ha sido hallado el cadàver del obispo mártir de barcelona, doctor Irurita». «Gregorio Modrego, Traslación de los restos mortales del Excmo. y Rvmo. Dr. D. Manuel Irurita Almándoz (QEPD). Obispo que fue de esta diócesis, asesinado por los revolucionarios», Barcelona, 1943; «Barcelona rinde un homenaje emocionado a la memoria del doctor Irurita», *La Vanguardia*, 11 de desembre de 1943.

57. J. M. Soria, «Una ambigua prueba de ADN», *La Vanguardia*, 1 de desembre de 2006.

58. J. M. Ustrell, «Odontologia forense en la identificació del bisbe Irurita. Un treball inèdit del Dr. Joan Carol Montfort», *Gimbernat*, núm. 28 (1997), p. 239-246.

59. Per exemple, Josep Playà, «El magisterio de Hilari Raguer», *La Vanguardia*, 25 de setembre de 2016, p. 52; Ignasi Aragay, «Hilari Raguer porta Keynes i Pancho Villa al seu homenatge», *Ara*, 24 de setembre de 2016 p. 37; Francesc-Marc Álvaro «El ejemplo de Hilari Raguer», *La Vanguardia*, 29 de setembre de 2016, p. 24.

60. Hilari Raguer, «Keynes + Pancho Villa», *El País*, 25 de setembre de 2007.

Universitat polititzada per la policia i els paramilitars del SEU es torturava. I és en aquella Universitat on Hilari Raguer ja desenvolupava l'activisme cívic i polític, que molt poc temps després el portà a la presó, i fou en aquella mateixa Universitat on després de llicenciar-se i mantenint el mateix esperit i les mateixes conviccions democràtiques i catalanistes, va acabar la seva intervenció tot dient: «Malgrat els meus 88 anys encara espero veure, com propugnava en aquella octaveta de 1951, una Universitat de Barcelona alma mater de la república catalana independent». Pólvora entre encens.[61]

61. Amb aquesta frase acabava el periodista Carles Geli la seva crónica sobre l'acte. *El País*, 24 de setembre de 2016, p. 30.

Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics
ISSN: 0213-6791. ISSN de l'edició electrònica: 2013-3995.
http://revistes.iec.cat/index.php/BSCEH/index

PRESENTACIÓ

Josep M. Figueres i Artigues[1]
Universitat Autònoma de Barcelona

La col·laboració entre la Facultat de Ciències de la Comunicació de la Universitat de Barcelona, la Societat Catalana d'Estudis Històrics, societat filial de l'Institut d'Estudis Catalans, i el Centre d'Història de Cultura Contemporània de Catalunya, de la Generalitat de Catalunya, ha permès oferir una visió acadèmica, crítica i de recerca sobre aquesta important tribuna, seguint els passos de la jornada que dedicàrem, el 24 de novembre de 2010, a la *Revista de Catalunya*.

El 1922, el vell diari republicà *La Publicidad,* exponent de la sensibilitat popular més identificada amb aquesta opció política, experimentà un canvi substancial que no solament afectà la llengua, en adoptar la pròpia del país, sinó també el contingut i el disseny. Fou un dels centenars de diaris en català del mig miler editats a Catalunya i assolí un impacte públic excepcional d'acord amb el seu alt nivell.

El 10 d'agost de 1922 iniciava el procés de catalanització amb el pas al català dels «Fulls de dietari» de Carles Soldevila, que publicà diàriament fins a 1934. La transformació culminà l'1 d'octubre d'aquell any, quan tot el diari fou catalanitzat. El resultat fou *La Publicitat*, un dels diaris culturals més llegits en la història del periodisme català i, sens dubte, una tribuna d'influència intel·lectual més que reeixida, que esdevingué, pel nombre i la qualitat dels col·laboradors, un dels periòdics més importants del periodisme i la cultura catalana, al costat de *La Veu de Catalunya*, en el decurs dels anys vint i trenta.

Les ponències que publiquem ens acosten a la història, la realitat social, cultural i política de la Catalunya d'aquells anys. Han anat a càrrec d'especialistes que, en alguns casos, han fet estudis monogràfics sobre col·laboradors de *La Publicidad* molt rellevants, com és el cas de J. V. Foix, Josep Pla o Ferran Soldevila, entre altres qüestions de gran interès per la seva novetat.

1. E-mail: JosepMaria.Figueres@uab.cat

Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics
ISSN: 0213-6791. ISSN de l'edició electrònica: 2013-3995.
http://revistes.iec.cat/index.php/BSCEH/index

Núm. XXIX (2018), p. 41-52
DOI: 10.2436/20.1001.01.182

SIGNIFICACIÓ DE *LA PUBLICITAT* EN ELS GRANS CANVIS DEL PERIODISME CATALÀ

Jaume Guillamet Lloveras[1]
Universitat Pompeu Fabra

Article lliurat el 2 d'abril del 2018. Acceptat el 14 de juny de 2018

Resum

Aquest article estudia la significació del diari *La Publicitat* en els grans canvis del periodisme català del darrer quart del segle xix i el primer terç del segle xx, des de la seva fundació el 1878 amb el nom de *La Publicidad*, que mantingué fins a 1922. Es destaca el seu paper com a òrgan tradicional del republicanisme català i la seva condició de tercer diari de la ciutat de Barcelona fins a l'aparició d'altres òrgans corresponents al Partit Republicà Radical i al nacionalisme republicà. Tot i considerar les diferents èpoques viscudes pel diari, en especial la seva conversió en òrgan d'Acció Catalana editat en llengua catalana, es proposa ubicar aquesta etapa dins d'una gran època iniciada durant la Primera Guerra Mundial, en ser adquirit pel navilier Antoni Tayà sota la tutela d'Amadeu Hurtado, que fou després un dels principals dirigents d'Acció Catalana i es féu càrrec personalment del diari l'any 1933.

Paraules clau

La Publicidad, *La Publicitat*, periodisme, republicanisme, catalanisme, Amadeu Hurtado.

1. E-mail: jaume.guillamet@upf.edu

Jaume Guillamet Lloveras

Significance of *La Publicitat* in the great changes of Catalan journalism

Abstract

This article studies the significance of the newspaper *La Publicitat* in the great changes of Catalan journalism in the last quarter of the nineteenth century and the first third of the twentieth century, from its foundation in 1878 under the name of *La Publicidad*, which continued until 1922. It stands out his role as the traditional organ of Catalan republicanism and his condition as the third newspaper of the city of Barcelona until the appearance of other organs corresponding to the radical Republican party and the republican nationalism. Despite considering the different periods that have been experienced by the newspaper, especially its conversion to the Acció Catalana official organ published in the Catalan language, it is proposed to consider this stage as part of a great era begun during the First World War, when has been acquired by the ship-owner Antoni Tayà under the tutelage of Amadeu Hurtado, who was later a principal leader of Acció Catalana and was personally charged with the newspaper in 1933.

Keywords

La Publicidad, *La Publicitat*, journalism, republicanism, Catalanism, Amadeu Hurtado.

Introducció

Els seixanta-un anys de vida del diari que coneixem com *La Publicitat* —44 de *La Publicidad* en castellà (1878-1922) i els 17 restants en català (1922-1939)— corresponen a la gran època d'expansió, canvis i innovació del periodisme català. Una època que comença en els primers anys de la Restauració, culmina en els de la Segona República i és interrompuda per la Guerra Civil. En aquest article presentarem quines aportacions hi fa en cada moment aquest diari que fins a 1906 és l'òrgan de referència del republicanisme tradicional, que a partir de la Solidaritat Catalana s'acosta al catalanisme, que durant la Primera Guerra Mundial assaja la fórmula d'un diari de negoci inspirat pel nacionalisme republicà i que, l'any 1922, canvia de llengua en esdevenir l'òrgan d'Acció Catalana.

L'expansió i els canvis que el periodisme català experimenta en aquests sis decennis del darrer quart del segle xix i el primer terç del segle xx es poden expressar en algunes xifres sobre el nombre de diaris que es publiquen a Barcelona. Dels quatre diaris que sobreviuen el final del Sexenni es passa als catorze que de manera estable es publiquen d'ençà del canvi de segle, entre els quals *La Publicidad* és sempre un dels més importants. Se'n publiquen molts més de poca durada, fins a sumar-ne un total de 193, amb una mitjana de 15 diaris publicant-se cada any, que després passa de 20. Malgrat els nivells alts d'analfabetisme —es manté encara en el 30% l'any 1930 (Vilanova i Moreno, 1992)—, els índexs de difusió assolits són ben superiors als més alts que hi haurà en el ressorgiment periodístic de la Transició, després de la gran caiguda del mercat durant el franquisme.

La Publicidad és un dels primers diaris nous i reeixits dels anys de la gran època de la industrialització de la premsa. En aquests anys es produeix el ple desenvolupament de la publicitat com a font de finançament, l'inici de la venda d'exemplars al carrer, la incorporació de gèneres nous —el dibuix humorístic, la fotografia informativa, el reportatge i l'entrevista— i l'ascens progressiu de l'ús públic de la llengua catalana. Hi ha en els primers anys de la Restauració un fet important al qual *La Publicidad* fa una aportació destacada: la segona baixada del preu de la subscripció per posar els diaris, la lectura de premsa, a l'abast de capes més àmplies de la població. Davant dels 12 rals (3 pessetes) mensuals de *Diario de Barcelona*, un preu de subscripció molt alt que havia estat retallat a la meitat per *El Telégrafo* el 1858 i seguia mantenint el seu continuador *El Diluvio* a 6 rals (1,50 pessetes) mensuals, preu adoptat també per *La Vanguardia*, el preu de *La Publicidad* es posa en 4 rals (1 pesseta) mensuals, com *El Correo Catalán* i *El Noticiero Universal*.

La Publicidad neix, primer, amb el nom d'*El Anunciador Catalán*, el 31 de gener de 1878, encara sense incloure «apreciaciones políticas» i la voluntat de ser «uno de los mejores elementos de publicidad con que cuente este país y una garantía de seguro éxito para todo anunciante». Com ja havia passat amb els primers diaris anunciadors de mitjans de segle, aquest nou impuls comercial és assumit pels diaris d'informació i negoci, sobretot *La Vanguardia* i *El Noticiero Universal*. També més endavant ho farà *Las Noticias*, el diari que crea Rafael Roldós, el Centro de Anuncios y Subscripciones del qual va lligat a aquests inicis de *La Publicidad*.

El nom adoptat el 2 d'abril de 1878 no deixa de ser estrany per a un diari que coneixem com a polític, però si ens fixem bé en el subtítol que duu durant

els dos primers mesos podem trobar la síntesi dels amplis propòsits que es formulen en els nous diaris de l'època: «Diario ilustrado, político, de anuncios, avisos y noticias». Il·lustrat perquè és el primer a posar un gravat a primera pàgina, normalment de retrats o paisatges, quan encara no pot ser, per raons tècniques, d'una fotografia d'actualitat. Polític, amb un programa que no pot ser explícitament republicà fins a la llibertat de premsa de 1883. D'anuncis, avisos i notícies perquè és la combinació d'informació, serveis i publicitat que caracteritza l'impuls del periodisme industrial.

Heus aquí, doncs, el naixement accidentat d'un diari que ha de canviar de nom cinc vegades en l'any funest per la premsa barcelonina de 1878: *El Anunciador Catalán* es converteix el 2 d'abril en *La Publicidad*, recupera el nom el 2 de juny, el 14 és *El Anunciador Universal* i el 27 de juny altre cop *La Publicidad*. Del 23 de setembre al 23 d'octubre de 1882 haurà de ser *La Ilustración Popular* i amb l'estabilitat aportada per la Llei d'impremta de 1883 pot tornar a ser de manera definitiva *La Publicidad* fins a la traducció al català del dia 1 d'octubre de 1922. Dotze anys després, a causa de la suspensió posterior als fets del 6 d'octubre, *La Publicitat* haurà de ser substituïda per una edició diària del setmanari *Mirador* entre el 14 de novembre i el 31 de desembre de 1934.

Durant l'any funest de 1878, la premsa barcelonina és sotmesa a una sèrie de suspensions governatives i publicació de diaris substitutoris, durant una llarga vaga ciutadana per l'augment del preu del gas a la qual només dona suport el ja quasi centenari *Diario de Barcelona* de la família Brusi, dirigit pel no menys veterà Joan Mañé i Flaquer. Un resultat pintoresc d'aquesta situació és el nom accidental i provocador d'*El Diluvio*, que esdevé el definitiu de l'antic *El Telégrafo*, convertit en *La Imprenta* des de 1870, després d'haver-ne provat mitja dotzena més. Des del punt de vista administratiu, cada un d'aquests títols correspon a un diari diferent que substitueix el que ha estat suspès.

L'òrgan del republicanisme possibilista

Descomptant la capçalera utilitzada els mesos de maig i abril, situem el naixement estricte de *La Publicidad* el dia 1 d'octubre de 1878 a càrrec d'Eduard Soler, que es fa càrrec de les subscripcions dels anteriors títols. El 10 de novembre apareix una «2ª época», durant la qual figura a portada el nom d'Eusebio

Pascual y Casas, probable propietari, com a «director político». En morir sobtadament, cinc anys més tard, se'l reconeix com a «fundador político».

És important tenir present que la figura del director no és clara ni homogènia en la majoria de diaris fins a la seva reglamentació definitiva, que no es produeix fins després de la Guerra Civil. És una figura clara en diaris de negoci com *Diario de Barcelona* i *La Vanguardia* —encara que aquest acabi tenint tres i quatre codirectors amb el segon Godó—, però no ho és gens en la majoria dels diaris polítics. Eusebi Pascual i Casas (1833-1883), que fou diputat republicà federal durant el Sexenni, membre del Partit Demòcrata Possibilista del qui fou quart president de la Primera República Emilio Castelar, i president del Centre Republicà Històric de Barcelona, a més de poeta i mantenidor dels Jocs Florals, sembla que en fou propietari, i orientador, fins a la seva mort cinc anys més tard. En tenim tots els indicis, però no la confirmació documental. Dels propietaris posteriors, sols hi ha la constància que el principal accionista quan es fa la venda al navilier Antoni Tayà, el 1915, és Dionís Millán, conegut perquè va presentar una candidatura testimonial a les eleccions de diputats provincials de 1907.

La condició explícita de director polític deixa entendre que Pascual no és al càrrec de la direcció diària de la redacció, com no ho és tampoc el seu successor Miguel Morayta Sagrario, antic diputat del Sexenni per Madrid, on resideix, i collaborador directe de Castelar. Eusebi Corominas i Cornell (1829-1926), segons s'anuncia el 28 d'abril de 1883, exercirà com a redactor en cap, «con toda la independiente iniciativa que su acción requiere». Corominas, que també fou diputat a Corts i republicà federal durant el Sexenni, ha fet probablement aquesta funció des dels inicis del diari al costat de Pascual, el nom del qual es manté a la capçalera com a «fundador político». Serien més tard redactors en cap Emili Corominas, germà del director, Carles Costa i, des de 1906, Romà Jori.

Després de cessar Morayta en una data que suposem no gaire tardana, *La Publicidad* obté una posició destacada en el mercat periodístic, sovint referida com de tercer diari. Ho és al costat de *Diario de Barcelona* i *El Diluvio*, diaris de negocis conservador i republicà respectivament, bé que el primer declina en favor de *La Vanguardia*, renovada des de 1888. *El Diluvio* li deixa camp lliure amb la deriva populista de Josep Laribal, el director que substitueix Manuel de Lasarte, mort el 1881, i converteix l'òrgan tradicional del republicanisme popular en «l'asil de tot l'esperit protestatari de la ciutat» (Hurtado, 1969: 97-99).

La publicació d'un gravat diari a primera pàgina, els corresponsals anunciats des de 1883 a Madrid, París, Berlín, Roma, Londres i Constantinoble (ara Istan-

bul), la publicació en fulletó diari de la novel·la *La regenta* de Clarín, l'establiment d'una impremta pròpia a partir de 1890 i, des de 1896, la novetat del dibuix d'actualitat a portada d'Apel·les Mestres i Francesc Casanovas són fets que acrediten *La Publicidad* com un diari important adreçat a un públic republicà benestant i moderat. És el diari on Jacint Verdaguer publica la sèrie de vint-i-sis articles «En defensa pròpia» del 5 d'agost al 21 de novembre de 1897, en haver estat acusat de fer exorcismes i haver malgastat diners del marquès de Comillas, el seu protector.

La crisi a Catalunya del sistema polític de la Restauració —marcat per la doble irrupció del catalanisme conservador de la Lliga i el republicanisme radical, que s'apropien de l'espai polític principal en les eleccions successives dels primers anys del segle xx— afecta el diari per partida doble. Primer ha de cedir la direcció a Alejandro Lerroux, en esdevenir l'artífex del rellançament electoral del partit, el 1903; quan hi trenca, arran de la crisi d'Unión Republicana, veu sorgir la competència d'*El Progreso* i altres portaveus del nou Partit Republicà Radical, publicats posteriorment, com *El Liberal*, *La Aurora* o *La Tribuna*. Segon, l'arrenglerament amb la Solidaritat Catalana, de la qual Corominas és elegit diputat, no estalvia a *La Publicidad* l'aparició de la competència d'*El Poble Català*, òrgan del nacionalisme republicà escindit de la Lliga. Tampoc no li estalvia uns anys posteriors incerts, en què és òrgan del Partit Reformista republicà de Melquíades Álvarez i Manuel Azaña, amb Laureà Miró i Lluís Companys com a dirigents catalans.

El diari informatiu i catalanista

Entre 1915 i 1922, *La Publicidad* s'aparta de la seva ja llarga tradició de quasi quaranta anys de diari polític, amb el projecte de diari de negoci que Amadeu Hurtado —advocat anys abans d'*El Diluvio*— formula per al nou propietari. Es tracta d'Antoni Tayà, un navilier enriquit en els primers mesos de la Gran Guerra europea, que n'adquireix la propietat el 1915, essent-ne l'esmentat Dionís Millán el principal accionista. És un diari, però, que no abandona l'esperit republicà, com es pot veure en els redactors i col·laboradors que hi arriben d'*El Poble Català*, ara ja en vies de liquidació. Aquí comença un diari d'esperit professional, un diari de catalanistes que es fa en castellà, per evitar de ser vist com un diari de partit, del qual Tayà renova també la impremta amb la compra de linotípies i de dues rotatives (Hurtado, 1969: 261-263; Torrent i Tasis, 1966, I: 133-136).

Sense tenir uns serveis de corresponsalia com els de *La Vanguardia* —on la celebritat francòfila de Gaziel no ha de fer oblidar el contrapunt germanòfil d'Enrique Domínguez Rodiño—, *La Publicidad* dirigida per Romà Jori és el diari més aliadòfil, germà gran del setmanari *Iberia*, fundat per Claudi Ametlla i que finança la comunitat francesa local. L'excoronel i diputat nacionalista Francesc Macià hi publica una sèrie de cròniques amb les impressions d'una visita al front per invitació del govern francès. També reben invitacions Amadeu Hurtado, Romà Jori, el corresponsal a Londres Eugeni Xammar, el redactor Màrius Aguilar i el dibuixant Feliu Elias (Apa) —autor d'un acudit diari, a més de col·laboracions escrites com Joan Sacs—, i altres personalitats catalanes com Francesc Cambó, Ramon Casas, l'editor Antoni López Llausàs i el coronel d'enginyers Marià Rubió i Bellver. És a *La Publicidad* que Antoni Rovira i Virgili completa una extensa producció d'articles i comentaris sobre la Primera Guerra Mundial, començada a *El Poble Català* i a *Iberia*.

Malgrat la marxa d'Hurtado per desavinences amb Tayà, el 1919, i la venda posterior a la Federació Patronal, aquesta breu etapa de finals de 1921 a l'estiu de 1922 no altera del tot la línia del diari fins a la seva adquisició per un grup de dirigents d'Acció Catalana. És interessant aturar-se en l'estudi de la transformació de *La Publicidad* en *La Publicitat*, perquè més enllà de la conversió en òrgan de partit, el nacionalisme republicà ja era un element constitutiu de l'etapa Tayà i la innovació professional continua sent un tret característic de la nova etapa. És interessant fixar-se que hi ha una continuïtat política i periodística entre *El Poble Català*, *La Publicidad* —que ha anat incorporant alguns textos en català en l'edició del vespre— i *La Publicitat*, de manera paral·lela a l'evolució accidentada del nacionalisme republicà escindit de la Lliga, des de la Unió Federal Nacionalista Republicana a Acció Catalana. Les tres principals firmes de primera pàgina continuen sent Antoni Rovira i Virgili, My Self (Carles Soldevila) amb els seus *Fulls de dietari* i Pompeu Fabra amb les seves lliçons de català.

En aquest punt, té interès subratllar que la col·laboració iniciada per Pompeu Fabra a l'edició nocturna de *La Publicidad* el 18 de novembre de 1919 —que dos dies després pren la forma coneguda i succinta de les «Converses filològiques»— té l'antecedent dels articles més llargs publicats des del 21 de novembre de 1905 a *El Poble Català* amb el títol de «Qüestions gramaticals». És menys conegut que Pere Corominas va proposar a Fabra que el substituís en la direcció d'aquest diari, cosa que no acceptà. Una nova proposta de candidat

d'UFNR a les eleccions municipals de 1912 sí que Fabra va acabar acceptant-la, havent consultat abans Enric Prat de la Riba, com a president de la Mancomunitat per a la qual treballava. Candidat al costat de l'advocat Francesc Layret, Fabra no fou elegit, malgrat haver estat presentat en un míting a Gràcia com a «fill del més popular dels alcaldes» de l'antiga vila, Josep Fabra, «el record del qual és sagrat per a tots els vells republicans graciencs» (Miracle, 1968: 483-485).

L'òrgan d'Acció Catalana

La dualitat política i periodística del regionalisme catalanista i el nacionalisme republicà entre *La Veu de Catalunya* i *El Poble Català*, existent entre 1905 i 1918, es restableix el 1922 amb el canvi de *La Publicitat*, que té el cost polític de l'aparició durant tres mesos de *La Nueva Publicidad* a càrrec d'un grup de redactors disconforme. Un cost més material és la pèrdua d'un trenta per cent dels subscriptors, segons afirma el gerent Claudi Ametlla (1979: 29-49), però tot plegat queda compensat per un èxit ràpid que aviat dona beneficis, segons el secretari de redacció Emili Granier Barrera (Figueres, 1994: 69-91), el 1925 per primera vegada segons Josep Pla (1996: 101). Són potser els millors anys del nou diari, que sota la dictadura de Primo de Rivera encarna el catalanisme més avançat i contribueix a la creació del mite de Macià. Ho fa, segons Ametlla (1979: 72), contra l'interès de la direcció, amb una cobertura atenta dels fets de Prats de Molló i les seves conseqüències: «L'home del carrer volia aquesta menja excitant» i «la feta de Prats de Molló quedà convertida en epopeia». És, però i sobretot, «el diari del catalanisme intel·lectual» (Capdevila, 1935).

La qüestió dels directors es torna a plantejar en aquesta nova etapa, després que amb Tayà no hi hagués sinó un director periodista, Romà Jori, substituït successivament, durant el parèntesi de la Federació Patronal, per Manuel Duran Tortajada i l'advocat Ferran Benet. Amb Acció Catalana reapareix la figura del director polític, en la qual se succeeixen Lluís Nicolau d'Olwer, Martí Esteve i Antoni Rovira i Virgili, fins que es fa càrrec plenament de la direcció el fins llavors redactor en cap Carles Capdevila, al qual substitueix Antoni Vilà Bisà cap a la fi de la Guerra Civil.

La posició de *La Publicitat* en el mercat s'ha de mirar en un escenari diferent del de primers de segle. La brevetat de l'impuls informatiu i de negoci dels anys de la Gran Guerra europea i mundial han deixat el diari al marge del crei-

xement d'aquest mercat principal i relegat al mercat complementari de la premsa política de partit. L'any 1927 *La Vanguardia* declara 140.000 exemplars de tirada i quatre diaris més se situen entorn. L'espai polític és encapçalat pels dos diaris catalanistes, amb *La Veu de Catalunya*, que declara 40.000 exemplars, i *La Publicidad*, que en declara 30.600, molt pel davant dels 15.000 del lerrouxista *El Progreso*, els 12.000 del nacionalista republicà *La Nau* i els 10.000 del carlista *El Correo Catalán*. Amb totes les reserves que generen aquestes xifres, il·lustren com s'amplia el mercat de premsa i s'estableixen un mercat general principal i un de polític complementari. El tiratge declarat per *La Veu de Catalunya* en aquesta ocasió contrasta amb altres de molt menors registrats en anys anteriors i posteriors (Figueres, 2013: 165), mentre que el de *La Publicitat* coincideix amb l'evocat per Ametlla.

La Publicitat protagonitza un tercer despertar de la premsa diària del catalanisme, després del primer protagonitzat per *Diari Català* i *La Renaixensa*, 1879-1881, i el segon per *La Veu de Catalunya* i *El Poble Català*, 1899-1906. L'acompanyen en plena dictadura de Primo de Rivera un brevíssim *L'Avenç*, l'òrgan personal *La Nau* que crea Antoni Rovira i Virgili i, encara, dos breus intents de 1930, *Diari del Migdia* i *La Ciutat*. La qualitat demostrada i el prestigi adquirit, amb la companyia posterior del setmanari *Mirador* i el satíric *El Be Negre*, asseguren al diari de la derrotada Acció Catalana un lloc destacat durant la Segona República i tota la Guerra Civil. *L'Opinió*, dirigida per Antoni Xirau i Joaquim Ventalló, i *La Humanitat*, fundada per Lluís Companys, són els referents successius de la Generalitat presidida i governada per ERC. Unes xifres fragmentàries de la venda de diaris del matí a Barcelona, el 1935, sense comptar les subscripcions ni la venda fora de la ciutat, presenten *La Humanitat* com el segon diari més venut amb 8.691 exemplars diaris, després dels 24.919 de *La Vanguardia*, mentre *La Publicitat*, amb 1.900, supera àmpliament els 362 de *La Veu de Catalunya*.

A més d'un desplaçament de la centralitat política, perduda en favor dels diaris d'ERC, l'òrgan d'Acció Catalana ha de fer front a altres incidències, la més important de les quals és la marxa del gerent Raimon d'Abadal i Vinyals, que torna a la refundada Lliga Catalana i es fa càrrec, a més, de la renovació de *La Veu de Catalunya*, on s'emporta un periodista de capçalera com Manuel Brunet. És l'any 1933 i Amadeu Hurtado es posa al capdavant de *La Publicitat*. Fins al 6 d'octubre de 1934, són cinc diaris polítics del catalanisme i en català cada matí, dels quals tres republicans —*La Veu de Catalunya*, *El Matí*, *La Publicitat*, *L'Opinió* i *La Humanitat*—, sense comptar les aventures efímeres del *Diari Mercantil* catalanitzat i

Avui. Animada pels bons resultats electorals de novembre de 1933, la Lliga converteix en diari *La Veu del Vespre* i el reinventa més tard com a *L'Instant*, mentre que en l'entorn d'ERC es llança el modern vespertí *Última Hora* i passa a diari el combatiu setmanari *La Rambla* de Josep Sunyol i Garriga.

La posició de *La Publicitat* entre la premsa republicana continua essent sòlida i prestigiosa, com a eix d'un grup de premsa en el qual destaquen els setmanaris germans *Mirador* i *El Be Negre* i que reuneix un nucli potent de la intel·lectualitat i del periodisme. Amb tot, hi ha unes relacions polítiques extremament tenses. No tan sols entre el nacionalisme republicà i l'anarcosindicalisme, amb el resultat dels assassinat de l'antic cap de la policia catalana Miquel Badia, acompanyat del seu germà Josep, sinó també del redactor Josep Maria Planas que ho denuncia des de *La Publicitat*. També en el si mateix del catalanisme hi ha atacs físics de l'àmbit d'ERC a Manuel Brunet, quan era a *La Publicitat*, i a la redacció d'*El Be Negre*, amb amenaces també a Planes com a director. També des del mateix setmanari satíric, hi atacs virulents d'Eugeni Xammar contra el mateix Brunet, passat a *La Veu de Catalunya* (Finestres, 1998: 89-97; Montero, 2016: 99-111, 147-148; Domènech, 2015).

El paper d'Amadeu Hurtado

La interrupció forçada de la normalitat política i periodística a causa de l'aixecament militar del 18 de juliol de 1936 i el posterior esclat revolucionari que condiciona el primer any de la Guerra Civil a Catalunya, deixa moltes preguntes obertes sobre l'evolució de les relacions entre *La Publicitat* i els tres diaris d'Esquerra Republicana. Tot i que l'entrada d'Acció Catalana Republicana —d'acord amb el nom adoptat el 1931— en els governs de la Generalitat presidits per Lluís Companys, no pot ser vista més que com un acte de pragmatisme i supervivència política, la posició en el mercat de *La Publicitat* i *Mirador* sembla ben establerta. És una premsa de qualitat que aglutina un catalanisme intel·lectual de difícil absorció per part d'ERC, quins dirigents i polítiques són objecte d'una atenció satírica continuada i punyent d'*El Be Negre*. Altra cosa és la viabilitat econòmica d'un diari potent, problema potser més agut per a *La Humanitat*, *Última Hora* i *La Rambla*. Diversos periodistes dels anys 1930 coincideixen a parlar del paper decisiu dels partits en el finançament dels seus diaris (Figueres, 1994).

Sabem ben poc encara d'aquests diaris, de breu existència però que han deixat uns apunts de qualitat sobre els quals caldrà aprofundir. Tampoc no sabem prou sobre *La Publicitat*, que ha esdevingut un diari de referència en la tradició periodística catalana, en bona part gràcies al fet d'haver comptat entre els seus redactors i col·laboradors algunes de les més destacades figures intel·lectuals de l'època que s'estudien també en aquest volum: periodistes genuïns com Antoni Rovira i Virgili, Eugeni Xammar i Carles Soldevila, historiadors com el susdit Rovira i Ferran Soldevila, el geògraf Pau Vila, l'economista i estadístic Josep Antoni Vandellós, el poeta J. V. Foix, el dibuixant i escriptor Feliu Elias (Apa), l'escriptor i polític Lluís Nicolau d'Olwer i el mestre de filòlegs Pompeu Fabra.

Sabem moltes més coses de *La Veu de Catalunya* (Figueres, 2013), que té per a les dues primeres dècades del segle xx la importància política i cultural que en els anys de la Dictadura cedeix a *La Publicitat*, havent-hi alternat la col·laboració figures com Josep Carner, Josep Pla, el ja esmentats Xammar i Brunet o Carles Sentís, que passa a *L'Instant*. Aquesta coincidència d'intel·lectuals, polítics, escriptors i periodistes genuïns és un tret molt característic del periodisme de l'època, encara poc professionalitzat, bé que immers en un impuls d'innovació en els gèneres i el llenguatge.

Si reprenem la mirada de conjunt sobre la vida del diari, podríem considerar-ne només dues grans etapes: els trenta-set anys del diari republicà tradicional (1878-1915) i els vint-i-cinc anys següents (1915-1939) com a diari republicà catalanista, que comença amb la tutela d'Amadeu Hurtado quan el compra el navilier Tayà i culmina amb la reincorporació com a responsable de la gestió del diari el 1933. La figura d'aquest destacat advocat, polític, editor i autor poc prodigat d'articles signats, fundador també de *Mirador*, té una importància que cal subratllar en el periodisme republicà del primer terç del segle xx, també en la premsa en castellà. Advocat com fou d'*El Diluvio*, per amistat amb Manuel Busquets, va acompanyar aquest empresari català de la indústria del petroli com a editor d'*El Liberal* i *Heraldo de Madrid* entre 1921 i 1926 (Hurtado, 1969: 429-431 i 504-509; Toll 2013). Tornant a *La Publicitat*, és de la seva mà que s'incorpora a la generació de periodistes i escriptors que comencen en castellà la transformació del diari en català, recordat amb més devoció com a gran òrgan polític i intel·lectual.

Bibliografia

Ametlla, Claudi (1963, 1979). *Memòries polítiques (1890-1917)*. Vol. I-II. Barcelona: Pòrtic.

Capdevila, Carles (1935). «La creació i vida de *La Publicitat*». *La Publicitat*, 1 d'octubre.

Domènech, Joan de Déu (2015). «Assalt a El Be Negre». *L'Avenç*, núm. 414, juliol-agost, p. 26-37.

Ferran, Àngel (1935). «La catalanització de *La Publicitat*». *La Publicitat*, 1 d'octubre.

Figueres, Josep M. (1994). *12 periodistes dels anys trenta*. Barcelona: Col·legi de Periodistes de Catalunya - Diputació de Barcelona.

— (2013). *La Veu de Catalunya (1899-1937)*. Barcelona: Editorial Base.

Finestres, Jordi (1998). *Josep Maria Planes (1907-1936). Memòria d'un periodista assassinat*. Barcelona: Col·legi de Periodistes de Catalunya - Diputació de Barcelona.

Huertas, Josep M. [dir.] (1995). *200 anys de premsa diària a Catalunya, 1792-1992*. Barcelona: Fundació Caixa de Catalunya.

— (1967). *Quaranta anys d'advocat. Història del meu temps, 1931-1936*. Barcelona: Edicions Ariel.

Hurtado, Amadeu (1969). *Quaranta anys d'advocat. Història del meu temps, 1894-1930*. Barcelona: Edicions Ariel.

Moragas, Rafael (1935). «La vella *Publicidad*». *Annals del Periodisme Català*, núm. 18, octubre de 1935.

Montero, Francesc (2016). *Manuel Brunet. El periodisme d'idees a l'ull de l'huracà*. Catarroja-Barcelona: Afers.

Pla, Josep (1996). *Cartes a Pere*. Barcelona: Destino.

Toll, Gil (2013). *Heraldo de Madrid: tinta catalana para la Segunda República*. Sevilla: Renacimiento.

Torrent, Joan; Tasis, Rafael (1966). *Història de la premsa catalana*. 2 volums. Barcelona: Bruguera.

Vilanova Ribas, Mercedes; Moreno Juliá, Xavier (1992). *Atlas de la evolución del analfabetismo en España de 1887 a 1991*. Madrid: Centro de Publicaciones del Ministerio de Educación y Ciencia.

Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics
ISSN: 0213-6791. ISSN de l'edició electrònica: 2013-3995.
http://revistes.iec.cat/index.php/BSCEH/index

Núm. XXIX (2018), p. 53-74
DOI: 10.2436/20.1001.01.183

APA, CARICATURA A LA PORTADA DE *LA PUBLICITAT*

Jaume Capdevila[1]
Instituto Quevedo del Humor
(Universitat d'Alcalá de Henares)

Article lliurat el 27 d'abril del 2018. Acceptat el 14 de juny de 2018

Resum

Aproximació a l'humor gràfic publicat a les pàgines del diari *La Publicitat* (1922-1939), de la mà de qui fou el gran caricaturista d'aquest diari, el pintor, crític d'art i ninotaire Feliu Elias i Bracons (1878-1948), que signava les vinyetes amb el pseudònim d'«Apa».

Paraules clau

Caricatura, humor, sàtira, censura, premsa satírica, Apa, Feliu Elias.

Apa, caricature on the cover of *La Publicitat*

Abstract

Approach to the graphic humor published on the pages of the newspaper *La Publicitat* (1922-1939), by the hand of who was the great cartoonist of this newspaper, the painter, art critic and cartoonist Feliu Elias i Bracons (1878-1948) who signed his caricatures and cartoons with the pseudonym of "Apa".

Keywords

Caricature, humor, satire, censure, satirical press, Apa, Feliu Elias.

1. E-mail: kap@gargots.com

Els organitzadors de les jornades dedicades al diari *La Publicitat* celebrades a la UAB van creure oportú que fos jo l'encarregat d'explicar un dels aspectes més característics —i tanmateix més allunyats de l'ortodòxia periodística— de les pàgines d'aquell diari: les vinyetes amb les caricatures de l'Apa. I de ben segur, una de les raons per les quals vaig dir que sí, fou que així tenia l'excusa —i l'obligació— de revisar un a un els exemplars del diari per mirar la seva col·lecció de caricatures. Com sempre passa, la llista de dades i anotacions que vaig obtenir supera de llarg el que és necessari per fer la ponència en el seu dia i aquest article, després. Si alguna cosa val la pena d'entre el que llegireu a continuació, a banda de la informació extreta d'aquest buidatge d'almenys tots els exemplars de *La Publicitat* que són disponibles al portal ARCA, és el fet de poder entrellucar alguns paràgrafs de les memòries de la filla de l'Apa, Elvira Elias, qui fou també dibuixant i que ha deixat un volum preciós d'anotacions sobre la seva trajectòria vital que Joan Miquel Llodrà —que n'ha fet l'edició final— em va deixar llegir i em va autoritzar a reproduir, abans el text no sigui publicat.

L'essència de la caricatura

La caricatura és un dels elements més singulars que apareixen a les pàgines dels diaris. Ni el seu format ni la seva configuració no s'ajusten a cap de les normes del que hom consideraria periodístic, però alhora comparteix plenament l'objectiu d'intentar explicar o fer comprendre una mica millor la realitat. Un dels nostres principals ninotaires del segle xx, Jaume Perich, ja ho tenia ben clar, quan afirmava que «l'humor és una manera rigorosa d'accedir a la realitat» (Galán, 1974: 163), és a dir, que malgrat fer-ho amb mecanismes lúdics, i per tant, aliens als que se suposa que empra el periodisme, l'objectiu de la caricatura és fer evident o mostrar més clara una porció de la realitat.

No hi ha dubte que entre les bigarrades columnes de text de les pàgines d'un diari, la vinyeta o la caricatura hi destaca immediatament. I, encara més en els diaris del principi del segle xx, on a causa de les dificultats tècniques que oferia la seva reproducció, la imatge era rara. Aquesta, doncs, és justament una de les grans virtuts de la caricatura, la seva immediata penetració gràcies al seu format icònic. L'esforç de lectura que cal fer davant d'un text o un article, es re-

Autocaricatura de Feliu Elias publicada en el calendari de 1911 del *Papitu*.

emplaça per altres mecanismes de percepció i comprensió. Un altre factor essencial de la caricatura, ultra el seu format visual, és el seu to humorístic. L'humor ofereix un ampli ventall de recursos, de la sàtira més mordaç a la lleugera ironia, passant per la comicitat poètica o el contrasentit més o menys graciós. Sigui com sigui, el registre humorístic permet la distorsió, la transgressió, car retrata la realitat en un mirall deformant i fantasiós, no sotmès a les normes que ha de complir qualsevol altre material periodístic. En aquestes imatges humorístiques o satíriques, el dibuix suma les connotacions estètiques a les semiòtiques. Al contrari de la il·lustració, sempre lligada a un text, els dibuixos de les vinyetes satíriques es poden comprendre de forma independent a la resta del contingut informatiu de la pàgina en la qual van ubicats, si bé moltes vegades les vinyetes es refereixen als temes de l'actualitat més recent. La intenció d'aquestes vinyetes és aportar una reflexió despreocupada, una visió crítica o satírica, de vegades tendra i altres vegades ferotge de la realitat.

En les èpoques —no poques— en què l'exercici del periodisme s'ha vist oprimit per la tenalla de la censura, les vinyetes —amb el seu arsenal de metàfores, dobles sentits i imatges al·legòriques— han servit de vàlvula d'escapament per insinuar el que no estava permès de dir. El dibuixant d'humor pot, fins i tot, transgredir les normes i les convencions del dibuix acadèmic i alterar la manera de representar la realitat en els seus dibuixos, aconseguint així d'augmentar l'eficàcia emocional de la imatge, i potenciar-ne el missatge. Així com una fotografia reprodueix la realitat, el dibuixant filtra aquesta realitat, o la reinterpreta, per la qual cosa la imatge resultant sempre acaba per tenir un valor afegit. La gràcia de la sàtira no és tan sols que comporta sempre una càrrega crítica, sinó que aquesta crítica cal exercir-la amb intel·ligència. Un dels atributs imprescindibles de la sàtira és l'enginy. Com escriu Mathew Hogarth, «la sátira no puede ser sólo una denuncia agresiva, sino que debe tener algún rasgo estético que produzca puro placer al espectador [...]. Es decir, para transformar la triste realidad, la sátira se sirve de ingenio y fantasía. Hay que hacer un ataque agresivo, pero con comentarios agudos y reveladores sobre el mundo. Además de requerir fantasía, la sátira debe contener un juicio moral —al menos implícito— y contar con una actitud militante» (Hogarth, 1969: 35).

Anem al paper

A l'inici dels anys vint, quan *La Publicitat* irromp en el panorama periodístic català, el lector podia trobar en els quioscs un bon nombre de diaris i setmanaris. El lideratge indiscutible era per al diari *La Vanguardia*, fundat el 1881 i que tirava uns 100.000 exemplars, seguit a força distància per la resta dels diaris de Barcelona: *Las Noticias* (1896) i *El Diluvio* (1858), sobre els 40.000 exemplars; *El Noticiero Universal* (1888), *El Día Gráfico* (1913), *Diario de Barcelona* (1792), més o menys per sobre dels 20.000 exemplars, i per sota, *El Liberal* (1901), *La Veu de Catalunya* (1899), *El Correo Catalán* (1876), *El Progreso* (1906), *La Tribuna* (1903), a banda de la mateixa *La Publicidad.*[2] (Gómez Mompart, 2017: 58-59). Si ens fixem en els ninotaires de la premsa diària,

2. Dades extretes de Josep Maria Huertas [dir.] (1995), *200 anys de premsa diaria a Catalunya (1792-1992)*, Barcelona, Col·legi de Periodistes - Francesc Canosa [dir.] *Història del periodisme de Catalunya*, Barcelona, Sápiens, vol. 1.

descobrirem que Catalunya, malgrat tenir una gran quantitat d'excel·lents dibuixants satírics, la majoria van assolir la popularitat a través de les pàgines de les revistes setmanals, més que no pas dels diaris. La premsa satírica catalana, liderada per publicacions com *L'Esquella de la Torratxa* (1879-1939), *La Campana de Gràcia* (1870-1934), *Papitu* (1908-1937), *Cu-Cut!* (1902-1912) o *El Be Negre* (1931-1936), fou l'ecosistema natural dels nostres grans artistes del dibuix satíric, més que no pas els grans diaris. El professor Gómez Mompart, al seu llibre *La gènesi de la premsa de masses a Catalunya (1902-1923)* explicita que, precisament, allò que destacava de la premsa diària catalana de les primeres dècades del segle xx era «una absència quasi total d'il·lustracions» (Gómez Mompart, 1992: 190).

Si ens situem a l'estiu de 1922, per ubicar-nos en el mateix moment en què Apa s'incorpora a *La Publicitat*, veiem que no hi ha cap dibuixant satíric que faci vinyeta diària a cap dels grans diaris de Barcelona, excepte a *El Noticiero Universal*. Això no és així a Madrid, on les vinyetes són força apreciades en la premsa diària i, sense ser exhaustius, trobem, en aquell mateix moment, dibuixants com Joaquim Xaudaró a les pàgines del diari *ABC*, Bagaria a *El Sol*, Sileno a l'*Heraldo de Madrid*, Tovar a *La Voz*, Tono a *El Liberal*, K-Hito a *La Tribuna*, o Tito i Menda a *La Libertad*.

Si ens centrem, ja concretament, en el diari *La Publicitat*, podem concloure que la caricatura jugà un paper important a les seves pàgines. I que tot i que foren diversos els artistes encarregats de dibuixar caricatures en aquell diari, el ninotaire que hom identifica amb la publicació, pel seu talent, pel seu tremp ferotgement satíric, per la seva llarga vinculació al mitjà, per la talla intel·lectual del personatge amagat rere la signatura, pel fort vincle emocional que aconseguí amb els seus lectors, el caricaturista que hom associa al diari *La Publicitat* fou el que s'amagava sota la lacònica signatura d'Apa.

Abans de convertir-se en *La Publicitat*, el diari que fou *La Publicidad* també atorgà un paper important al dibuix en les seves pàgines. «Diario ilustrado, político, de anuncios, avisos y noticias» fou el subtítol que constava sota la capçalera entre 1878 i 1894. I un dels nostres més grans artistes, Apel·les Mestres hi dibuixà un acudit cada dia entre 1896 i 1906, sota l'epígraf «Nota del día». Durant els anys de la Primera Guerra Mundial, però, la sàtira revifa a les pàgines del diari quan aquest mitjà pertanyia als germans Tayà, sota l'orientació d'Amadeu Hurtado. Sense arribar a fer el dibuix cada dia, des de la tardor de 1916 fins a finals de 1919, Apa hi publicà una interesantíssima col·lecció de vinyetes

Una de les «Notas del día» signada per Apel·les Mestres a *La Publicidad*.

d'actualitat, alternant-se amb altres ninotaires com Lluís Bagaria, Xavier Nogués —signant Babel—, i amb molta menor assiduïtat, Ynglada, Junceda o Llaverias. També, entre l'octubre i el novembre de 1916 Apa hi publica una crònica seriada —amb textos i dibuixos— des del front de la Gran Guerra a França, sota el títol «Carnet de un pobrecito neutral en Francia». Potser cal aclarir que Apa, durant aquella guerra no fou en absolut neutral, sinó un aferrissat francòfil.

L'home que signava Apa

Feliu Elias i Bracons (Barcelona, 1878-1948) és considerat un dels principals caricaturistes polítics catalans. Es dedicà amb devoció i intensitat a la caricatura, la pintura i la crítica d'art. Com a pintor signà la seva obra amb el seu nom veritable; quan exercia de crític d'art i d'articulista firmava Joan Sacs,

pseudònim manllevat dels *Mestres cantaires de Nuremberg* de Wagner. En la seva faceta de dibuixant satíric, però, emprà sempre el pseudònim d'Apa.

Activista cultural a més de professor, buscà amb rigor la perfecció en totes les àrees a les quals es dedicà. Josep Pla destaca la seva «curiositat extremament sensible» i afirma que «fou un home enormement cultivat, d'una gran lectura, molt erudit» que sentia un «gran horror per la bohèmia» (Pla, 1972: 432-434). Artísticament es formà a l'Acadèmia Hoyos i al Cercle Artístic de Sant Lluc, i fou professor d'Història de l'art a l'Escola Superior de Bells Oficis i a l'Escola Elemental de Treball.

Publicà el seu primer dibuix a la revista *Cu-Cut!* el 24 de desembre de 1902, just a la fi del primer any de vida d'aquella revista, i poc temps després, el 1903, ja estava plenament integrat en la seva redacció, en la qual destacà al costat de Cornet, Llaverias, Junceda i Opisso. La seva carrera és meteòrica, i en molt poc temps passa dels acudits primerencs i toscos a un estil de dibuix expressiu, elàstic, molt personal i d'una elevada mordacitat i intenció en els peus dels dibuixos. El 1906 comença a dibuixar a *El Poble Català* i el 1908 funda la revista *Papitu*, que provocaria una crisi i un distanciament amb els companys de redacció de *Cu-Cut!* i la Lliga Regionalista. El 1911 hagué d'exiliar-se a París durant dos anys a causa d'uns dibuixos que l'haurien fet passar pels tribunals, i ben segur, per la garjola.

Apa dibuixà a la majoria de revistes de la època. Fou una firma molt valorada que trobem en capçaleres satíriques com *L'Esquella de la Torratxa*, *La Campana de Gràc*ia, *El Diluvio Ilustrado* (1904-1911), *Cuca Fera* (1917), *Picarol* (1912), *El Gall* (1912-1913), *Revista Nova* (1914), *L'Estevet* (1921-1923) o *El Be Negre*, i en moltes altres publicacions, com *En Patufet* (1904-1938), *Dominguín* (1915-1916), *Virolet* (1921-1930), *La Mainada* (1921-1923), *Plançons* (1933), *Vell i Nou* (1915-1921), *Lecturas* (1917-1937), *D'Ací i d'Allà* (1918-1936); també en revistes franceses com *Paris Journal* (1908-1924), *Paris-Midi* (1911-1944) o *L'Assiette au Beurre* (1901-1912), en les qual publicà especialment durant el seu exili entre 1911 i 1913.

Durant els anys de la Primera Guerra Mundial Apa guanyà una enorme popularitat realitzant per al setmanari *Iberia* (1915-1919) un bon nombre de dibuixos ferotgement satírics sobre la Gran Guerra, que després aplegà en un llibre trilingüe, *Kameraden,* que li valgué la Gran Creu de la Legió d'Honor francesa. A banda d'aquest recull de vinyetes contra el bel·licisme alemany, va escriure més d'una vintena de llibres, la majoria d'assaig sobre temes artístics.

El primer diari en què Apa féu la vinyeta cada dia va ser *El Poble Català*, òrgan periodístic de l'esquerra catalanista que el 1905 passà de setmanari a diari. Apa agafa així una valuosa experiència en l'humor de diari, resseguint el fil de l'actualitat més arran i amb major exigència que no pas a les revistes de periodicitat setmanal. Abans de la vinyeta satírica, que comença a fer ben entrat l'any 1906, hi havia anat fent diverses il·lustracions i caricatures en un estil de traç elàstic i expressiu molt innovador per a l'època, a l'estela del dibuixant suec Olaf Gulbransson, qui l'any 1901 havia publicat un petit àlbum titulat *24 Karikaturer*, on apuntava aquest nou estil expressionista de retrat caricaturesc i el 1905 confirmava el seu talent per al retrat psicològic en traços dúctils i extremament depurats en el llibre *Berühmte Zeitgenossen*. El mateix Apa reconeix el deute de la seva obra primerenca amb Gulbransson quan escriu *L'art de la caricatura*, el 1931. Una sèrie de les caricatures que Apa va fer a *El Poble Català* durant aquell 1906 es van recollir en un rar llibret titulat *Catalanòfils*. Però el nostre dibuixant acabà destacant no com a caricaturista, sinó com a vinyetista. El seu compromís polític i social, que destil·la en ferotges mossegades satíriques mitjançant les seves vinyetes, sacseja el panorama periodístic català.

Des de les seves primerenques col·laboracions a *Cu-Cut!* demostra un enginy esmolat i una gran mordacitat en trobar peus punyents per als seus dibuixos, si bé en la part gràfica la seva maduració és més lenta. Cal dir, també, que al contrari del que passava amb autors com Opisso o Junceda, en realitat Apa no tenia un talent natural per al dibuix. Els seus dibuixos són fruit d'una obstinació tenaç per domar la pulsió artística que batega al seu interior. De fet, en els primers dibuixos que publiquen a *Cu-Cut!* durant 1902 i 1903 Opisso, Junceda i Apa, d'edats similars, podem veure clarament que Opisso i Junceda tenen més gràcia en la composició, el traç i en definitiva, superen de llarg Apa en qualsevol comparació estètica. En Opisso i Junceda hi ha un temperament essencial que els predisposa al dibuix i, si bé el seu estil evoluciona a millor en els anys d'aprenentatge, llur talent natural per al dibuix traspua des del primer moment. En Apa això no és així: els seus ninots primerencs són deliberadament sintètics, però tot i això, maldestres. Cap ni un dels seus traços són fruit d'una pulsió espontània i intuïtiva, com passa amb els seus companys, sinó d'un esforç profund, d'una concentració rígidament premeditada. Amb els anys, el seu estil evoluciona, i les seves caricatures manlleven els elements expressius del bo i millor que es fa a Europa en el camp del dibuix satíric del moment. Però malgrat l'ofici i el domini dels recursos tècnics i expressius que assoleix, les seves vinyetes

mai no són fruit de la intuïció, sinó de l'esforç. Rere la seva obra no hi ha talent, sinó treball, cosa similar que passa amb la seva pintura, on la rígida aplicació dels seus criteris estètics ofega la connexió emotiva que l'obra podria manifestar. En la seva obra caricaturística aquest mecanisme d'entrada no salta a la vista d'una forma tan clara, però es va fent evident a mesura que hom pot veure molts dels seus dibuixos. De tota manera, això no ha de treure valor a la seva obra. Si de cas, al contrari: lluitant contra la seva manca de capacitat per al dibuix, Apa esdevé un dels principals dibuixants de Catalunya. Això sí que té mèrit. Potser, per això, el seu no era un humor fàcil; perquè per a ell, la materialització gràfica de qualsevol vinyeta tampoc no era un procés, d'entrada, fàcil.

Això també té molt a veure amb el seu tarannà. Apa fou un home rígid, endreçat, metòdic, treballador. Com explica Passarell, «era un home ordenat i treballava com qui diu contra rellotge. El primer que feia, de llevada, era llegir el diari per tal de trobar temes aptes per a les seves caricatures o per als seus articles. De mig matí fins al migdia pintava. Havent dinat dibuixava la caricatura que destinava al diari, la hi duia, i després feia cap a l'Ateneu. Així, indefectiblement, cada dia de l'any, tot l'any i sempre» (Passarell, 1971: 42). Aquesta rigidesa en els costums i els hàbits de vida i de treball els certifiquen tant la seva dona com la seva filla a les seves respectives memòries.

La ferotge mordacitat i la lluita contra la censura

Podríem afegir encara molts més detalls a la seva biografia, però amb aquest petit resum ja podem veure que ens trobem davant d'un dels intel·lectuals de referència de la Catalunya de la primera meitat del segle xx. Apa, a principis dels anys vint, és un dels dibuixants de més prestigi. Josep Pla en diu: «Feliu Elias ha estat una de les grans figures d'aquest temps en aquest país» (Pla, 1972: 445). Les seves vinyetes no són, ni de bon tros, les més divertides, però sí les més càustiques; no és un dibuixant amable, ni fàcil: els seus dibuixos, amb una profunda preocupació social i un ferm compromís polític, incorporen sempre una corrosiva sàtira i demanen un important esforç d'interpretació als seus lectors, car empra sovint referències literàries, mitològiques o històriques i incorpora elements simbòlics que no fan senzilla la seva interpretació. Tornem a Pla, qui escriu que «trobava les seves caricatures pesades, d'una intel·ligibilitat difícil, el seu humor era potser massa personal,

no acabava de fer-se entendre, cosa que era perfectament compatible amb l'aparició esporàdica d'una caricatura concentrada i agudíssima» (Pla, 1972: 437) També Claudi Ametlla, en les seves memòries, escriu que Apa «feia un humor de vegades un poc recòndit», però després afegeix que «els seus atacs podien arribar a una ferocitat inoïda, com cap altre caricaturista del seu temps no podia igualar» (Ametlla, 1963: 197-198).

Sembla curiós que Apa esdevingués un dels principals caricaturistes polítics catalans, malgrat que les seves vinyetes no eren fàcils... per no dir que, moltes vegades, els lectors no eren capaços d'entendre-les. Cal explicar que un del secrets de l'èxit de les caricatures d'Apa rau justament en la seva vocació de forçar al màxim els límits, en la defensa irreductible d'allò en el que creia, en la seva ferotge mordacitat.

Durant tota la seva carrera treballà en uns mitjans amenaçats constantment per la censura. Hi ha períodes de major pressió, com la dictadura de Primo de Rivera, o els estats d'excepció que seguiren els fets del *Cu-Cut!* o la Setmana Tràgica, i altres en què el control de continguts es relaxa, però hem de recordar que aquest ninotaire (tampoc cap de la seva generació) mai no va poder exercir la seva professió amb absoluta llibertat. Alguns dels temes, especialment —però no només— els referents a la pàtria, la Corona i l'exèrcit, estaven especialment controlats. Els periodistes, però també els lectors, tenien completament assumit que hi havia un seguit de mecanismes repressius destinats a impedir que un seguit de coses es poguessin dir, i que per tant, hi havia un munt de coses que no es podien publicar. La premsa d'aquella època cal llegir-la parant atenció a tot el que es diu, però també al que no es diu. En aquest sentit, cada mitjà, i dins de cada mitjà cada autor, emprava diferents recursos per sortir-se'n. També hi havia una gran part dels periodistes i dels mitjans que ja ni ho intentaven. Però en altres casos, es feia ús d'estratègies diverses per sortejar la repressió. En aquest context cal comprendre també l'èxit de diverses capçaleres satíriques, ja que emprant recursos com l'humor o la ironia, podien anar més enllà a l'hora de suggerir algunes coses que no pas la resta de la premsa. En els diaris, segons la orientació de cada capçalera, hi havia qui arriscava més i qui arriscava menys. I qui jugava amb sobreentesos i metàfores o qui preferia la ironia. I com és evident, el públic preferia els autors que es mullaven, els que arriscaven. Com quan hom va a veure un equilibrista que fa tombarelles, no és el mateix saltar a tres pams de terra i amb una xarxa, que fer-ho engarrotat al capdamunt d'una alçada considerable. En aquest sentit, doncs, Apa era dels que arriscava. Dels que ten-

Una de les primeres vinyetes d'Apa a la nova etapa de *La Publicitat*, la segona meitat del 1922, sobre política internacional.

sava al màxim el seu pols amb la censura, i intentava, amb els seus acudits, dir aquelles coses que el sistema no volia permetre que es diguessin. La prova d'això és que Apa va haver d'exiliar-se diverses vegades durant la seva vida, a banda de fer front a diversos procediments judicials.

Això fa que manta vegades els seus acudits resultin tèrbols, és a dir, que la giragonsa, la metàfora o la ironia que fa servir per dir una cosa que no es podia dir, faci que no s'acabi d'entendre ben bé què és el que volia dir. I per als lectors d'aquells acudits un segle després, aquesta tasca és encara més difícil, ja que les vinyetes es nodreixen directament de material que forma el dia a dia de la gent

del moment en què foren dibuixades. Per comprendre el sentit d'una caricatura política cal un procés de contextualització que va més enllà d'identificar la situació o els personatges que protagonitzen la vinyeta. Perquè els dibuixos dels diaris i revistes no tenen mai la pretensió d'actuar com a notaris o com a testimonis d'un moment històric o d'uns fets concrets, sinó que la intenció del caricaturista és incidir en la seva realitat: desvetllar consciències dels seus conciutadans, modificar el seu pensament, influir en el seu posicionament polític. La vinyeta batega amb el temps en què fou produïda i, per tant, com que vol parlar als seus contemporanis, incorpora els elements de la contemporaneïtat. A qualsevol lector d'avui li pot resultar complicat comprendre algunes vinyetes de la premsa de fa cent anys, però en canvi li és ben fàcil comprendre les vinyetes de la premsa d'avui, i això és perquè les vinyetes d'avui estan fetes per interpellar els lectors d'avui, mentre que les vinyetes de fa cent anys parlen a gent que va viure fa cent anys. Si, a més a més, l'autor de la vinyeta ha de fer servir subterfugis per poder dir, sense que es noti, alguna cosa que en el seu moment no era permesa de dir, imagineu la dificultat de copsar el sentit de tot plegat. Pel que fa a aquest tema, la seva filla Elvira explica el següent:

> Al llarg de la seva trajectòria professional, Apa va haver d'aprendre a dir moltes coses sense dir-les. Es va veure forçat, si no volia anar a la garjola, a crear tot un llenguatge crític i mordaç que pogués ser entès per tothom però que, al mateix temps, passés per alt a les esmolades tisores de la censura. Així, amb el temps, la gent va aprendre que res era el que era o semblava. Tot i així, en més d'una ocasió, la suspicàcia de la gent anava més enllà del que calia i el públic començava a veure més coses de les que s'explicaven de veritat. Recordo la vegada en la qual un dels personatges dibuixats pel pare apareixia amb sis dits al peu. Aquell insignificant detall no va passar desapercebut i tothom, intrigat, va córrer a buscar-hi l'explicació oculta; de ben segur que en aquell dit de més s'hi amagava alguna crítica contra el polític de torn o contra la situació socioeconòmica que fos. En arribar a l'escola, un munt de nenes se m'acostaren i em preguntaren què significaven aquells sis dits en lloc dels cinc amb què Déu nostre senyor ens havia dotat. Em va faltar temps, una vegada a casa, de preguntar-li al pare el significat d'això i ell, amb aquella fredor seva tan característica, em respongué; «sis dits? No me'n recordo... Em dec haver equivocat». I ja està; s'havia de veure amb el temps.

Per altra banda, la censura també contribueix notablement a la consolidació i popularització de l'obra d'Apa. La percepció del seu combat per fer passar missatges prohibits en els seus dibuixos arriba al públic, que el seguirà amb interès. En un context en què no hi hagués hagut censura, qui sap si l'obra d'Apa hauria estat tan apreciada, però en la situació de censura, de control i repressió que s'incrementa a partir del cop d'estat del general Primo de Rivera, els seus ninots, usualment de lectura difícil i, malgrat tot, curulls d'una mordacitat que s'entreveu ferotge, són vastament apreciats. De fet, en el panorama del dibuix satíric català no trobem cap altre dibuixant amb un esperit tan profundament satíric fins a l'arribada de la generació de dibuixants més joves, que eclosiona a finals dels anys vint i es consolida a les pàgines de diaris i revistes durant aquella dècada. Si repassem els principals ninotaires catalans de la segona dècada del segle xx, veiem que Cornet practica un humor més directe, però també més pla; Llaverias és més irònic però subtil, i des del tancament del *Cu-Cut!* no es prodiga gaire en la premsa satírica per a adults; Junceda fa un humorisme més còmic que no pas sarcàstic; Castanys és el més graciós de tots, però també el més lleuger i superficial; Opisso té un talent immens per captar ambients, situacions i personatges, però descuida progressivament la gràcia dels peus dels seus acudits; Picarol —pseudònim de Josep Costa— cau massa sovint en un humorisme banal i insubstancial, qui sap si per haver de ser massa prolífic o perquè il·lustrava vinyetes amb peus que no eren seus; Nogués, excepte en els seus primers acudits, que prenen un lleuger to social i reivindicatiu, fa un humorisme deliciosament oníric, però retrata més un món idealitzat que no pas la realitat; Aragay es un humorista massa càndid i mai no mossega excessivament; Lata s'especialitza en la temàtica psicalíptica; Bon és interessant, però irregular i dispers, Passarell resulta graciós sense ser especialment càustic, i la resta de dibuixants —Humbert, Toullot, Ynglada, Gosé, Robert, Prat, Mallol, Roqueta, Llopart, Vázquez, Capuz, Remigius, Pal...— concentren la seva obra en uns pocs anys o unes determinades capçaleres, i per tant, no els podem comparar.

En l'època d'Apa a *La Publicitat*, les característiques de la censura són ben concretes i conegudes. Un Reial Decret de 15 de setembre —dos dies després del cop d'estat— suspèn les garanties constitucionals i estableix la censura prèvia per a revistes, diaris i fulletons, si bé en queden exclosos llibres i impresos de més de 200 pàgines (Seoane, 1832: 322). Si bé des del Departament de Presidència s'organitzà una Oficina de Información y Censura i moltes vegades

era el mateix dictador qui supervisava personalment els quefers d'aquell organisme, eren els governadors de cada província els que controlaven efectivament arreu del territori els continguts del que es podia publicar. Això tenia com a principal efecte una arbitrarietat absoluta, que feia que fos prohibit a un lloc de publicar el que en altres indrets es publicava sense cap impediment. No cal dir, per descomptat, que la censura a Catalunya fou força més severa que en altres llocs d'Espanya, i qualsevol cosa que fes tuf de *separatismo* era absolutament perseguida. Sembla que «en una circular enviada desde Madrid a los gobernadores militares, con instrucciones muy pormenorizadas sobre los principios a que debía atenerse la censura, se decía: "La exposición de criterios doctrinales, políticos, filosóficos o económicos está permitida si no constituyen excitación a resistencia ni agravio para las personas y menos si ejercen la autoridad". Así pues, se podía criticar el hecho mismo de la Dictadura e incluso el régimen monárquico, pero no los actos del Gobierno, ni dar noticia de ningún suceso —huelga, delitos, escándalos, incluso circunstancias meteorológicas— que pudieran perturbar la imagen de tranquilidad que se presentaba como uno de los mayores logros de la situación. De modo que, en 1929, un periódico podía declararse partidario de la instauración de la república, pero no podía referirse al terrible calor que hacía en Andalucía, por no comprometer el buen éxito de la Exposición de Sevilla» (Seoane, 1983: 323).

Aquesta censura es relaxa a mesura que passen els anys, i és encara més laxa en els anys de l'anomenada 'Dictablanda', és a dir, la mateixa Dictadura però dirigida pel general Berenguer, qui ocupa el poder a partir del gener de 1930. En les vinyetes d'Apa a *La Publicitat*, veiem immediatament com aprofita qualsevol distracció de la censura i la seva punyent sàtira s'intensifica. No hi ha dubte que, en aquest sentit, a més de reflectir el pols de l'actualitat del moment i parlar-nos de diferents fets noticiables, la lectura atenta de les vinyetes resulta un termòmetre perfecte per observar la pressió que el règim exerceix sobre la premsa.

Apa a *La Publicitat*

Si ens centrem ja en les pàgines del diari, podem veure que la primera vinyeta d'Apa en aquesta nova etapa de *La Publicitat* s'inicia a finals d'agost de 1922. Això vol dir que tot just es produeix el canvi de propietari, quan s'inicia el procés de reestructuració de la redacció i el projecte de catalanització de la vella *La Publicidad*, Apa ja s'integra a l'equip redaccional. Si bé durant aquell 1922 podem trobar alguna altra vinyeta d'Apa al diari, no és fins al gener de 1923 que la publicació de dibuixos s'inicia de forma regular. Amb tot, la periodicitat de les vinyetes no és diària, i és a l'abril que els dibuixos troben el seu espai en un petit requadre al costat dret de la capçalera. Amb els dibuixos en aquest espai —més petit, més atapeït—, la primera pàgina de *La Publicitat* perd l'oxigen que hi aportava l'aparició, encara que fos esporàdica, d'un ninot o caricatura. Amb l'excepció d'alguns números en què se celebra alguna efemèride o un fet especial i que hi ha algun dibuix que ocupa un gran espai a la portada del diari, entre 1923 i 1927 l'espai de la caricatura política serà el petit requadre a la dreta de la capçalera. Durant aquell lustre, però, les vinyetes tampoc no apareixen amb una periodicitat diària. A vegades, en l'espai de la caricatura trobem una cita o una sentència. Altres vegades l'espai resta blanc, net. En altres ocasions queda en blanc, però hi podem veure clarament l'empremta de la censura: les marques de planxes retirades, les taques deixades per les peces de les lletres girades o posades a l'inrevés. I altres queda negre, ja que s'ha tret la planxa que correspon al gravat, o es deixa el gravat i se suprimeix el text del peu.

Per tant, observant avui la col·lecció del diari es fa difícil, per no dir impossible, concloure si Apa havia de fer una caricatura diària i la censura li ho impedia, o si tenia estipulada la publicació de vinyetes uns dies concrets a la setmana —ritme impossible d'escatir, ja que la publicació o no de dibuixos no sembla

La vinyeta situada al costat de la capçalera, on estigué entre 1923 i 1927.

respondre a cap ordre concret, ni podem saber si cada cop que apareix una frase és per substituir un dibuix impublicable o perquè ja havia d'ésser així. Pel que fa a la temàtica, Apa s'interessa per l'actualitat política i social, però hi ha un gruix important de vinyetes que són de política internacional. Segurament, doncs, el pes de la censura té alguna cosa a veure amb aquest fet. Pere Prat Ubach, a la mort de Feliu Elias, escriuria: «De gran nombre de les seves caricatures que en l'aparició es judicaven irreverents o exagerades, el temps amb els seus desoris i cataclismes internacionals, n'ha confirmat la clarividència» (Prat i Ubach, 1986: 63). I és que al llarg dels darrers anys de la dècada dels vint i el principi de la dels trenta, una de les principals obsessions de les vinyetes d'Apa és denunciar l'auge del feixisme a Europa, principalment a Alemanya i Itàlia, amb ferotges caricatures de Hitler i Mussolini.

Fins a 1927, Apa fou l'únic ninotaire de *La Publicitat*. A partir de 1927, però, hi ha un canvi important que, entre d'altres seccions i innovacions, afecta els dibuixos. Joaquim Ventalló explica que Rovira i Virgili passa a ser director de *La Publicitat* el 3 de gener de 1927 (Ventalló, 1982: 35). Fins aleshores ho havia estat Martí Esteve. I aquest canvi en la direcció es visualitza ràpidament en un seguit de modificacions de seccions, i molt especialment en la situació dels dibuixos, que deixen el petit espai de la part superior dreta de la coberta per passar a ocupar un lloc d'honor a la pàgina, usualment arrenglerats a baix, i publicats a dues o tres columnes, en un espai mòbil i variable, però de superfície molt més generosa que fins aleshores. No hi ha dubte que Rovira i Virgili —que havia estat col·laborador habitual durant dècades de revistes satíriques com *L'Esquella de la Torratxa* o *La Campana de Gràcia* (Capdevila, 2014), creu en el poder transformador de la caricatura i vol potenciar-ne l'impacte. D'altra banda, Apa deixa de ser l'únic dibuixant —si bé seguirà essent el més prolífic— i s'incorporen com a ninotaires de *La Publicitat* Joan Garcia Junceda, Jaume Passarell i Valentí Castanys. Junceda, de traç sempre deliciós, té un humor irònic de factura britànica i toca tota mena de temes, si bé acostuma a evitar qualsevol qüestió política. Castanys explota el seu tarannà profundament còmic i dibuixa vinyetes força desvinculades de l'actualitat periodística, però en les quals presenta sempre situacions profundament humorístiques. Per la seva banda, Passarell intenta aplicar la seva mirada desenfadada sobre temes més socials i polítics, però acostuma a pecar de frivolitat i superficialitat, si bé hem de suposar que la censura tampoc no hauria permès cap cosa gaire més crítica. A partir de 1928, Miquel Cardona, signant Quelus, s'incorpora al grup, i així trobem un nodrit grup de ninotaires

L'auge dels feixismes a Europa fou una de les obsessions d'Apa.

que il·lustra amb solvència la primera pàgina del diari. De tots, encara que Passarell i Quelus intenten, de tant en tant, tocar temes més o menys polítics, és Apa qui força amb més mordacitat els estrets límits d'aquella censura amb les seves vinyetes sòbries, punyents i severes.

Malgrat que Rovira i Virgili deixa la direcció de *La Publicitat* a finals del mateix any per passar a crear un nou diari —*La Nau*—, el nou director, Carles Capdevila, manté la vinyeta a la primera pàgina, en un espai generós.

No sabria apuntar quines són les causes reals que ho motivaren, però el 1931 Apa torna a ser l'únic ninotaire de *La Publicitat*. Progressivament, de forma subtil, els altres ninotaires havien anat espaiant les seves col·laboracions fins a acabar per desaparèixer de les pàgines del diari. Apa, en canvi, segueix en forma. En aquells anys, el control aferrissat de la censura s'ha anat relaxant i trobem que cada cop les vinyetes d'Apa guanyen en mordacitat i s'atreveixen a tocar o insinuar temes aparentment prohibits. De fet, durant el període del general Berenguer, arriba a publicar caricatures del dictador, cosa que no havia estat possible amb l'anterior cap de govern. Qui no pot aparèixer mai a les caricatures és el cap de l'Estat: dibuixar el rei sempre ha estat quelcom difícil a Espanya (Capdevila, 2009). La qüestió és que fins a mitjans dels anys trenta no tornem a trobar vinyetes d'altres dibuixants. Primer serà Francesc Fontanals,

Dibuix on, sense esmentar-lo, apareix dibuixat el general Berenguer, cap del govern durant la *Dictablanda*. A la paret, subtil retrat del rei espanyol a cavall (el rei és el de dalt).

que signa Soka, ninotaire que exerceix com a director artístic de l'exitós setmanari *El Be Negre* durant la República, qui un o dos dies a la setmana substitueix amb una vinyeta la dosi diària de ninots d'Apa que oferia *La Publicitat*. Aviat s'hi incorpora un jove dibuixant, que a més a més era redactor del diari, Avel·lí Artís Gener, que signava Tísner, que s'encarrega de la confecció d'una pàgina infantil un cop a la setmana —que inclou il·lustracions, tires còmiques i petites historietes— i aviat també substituirà Apa un dia a la setmana en el dibuix de la portada de *La Publicitat*.

Als anys trenta, Apa ha consolidat plenament el seu prestigi entre la professió. El seu ritme de treball és certament impressionant, i a més a més de *La Publicitat*, trobem les seves vinyetes en múltiples iniciatives editorials —des de

publicacions infantils com la revista *Jordi* fins a publicacions satíriques com *L'Esquella de la Torratxa* o *El Be Negre*—, a més de la seva activitat com a crític, professor, escriptor i pintor.

És cert que si comparem les seves vinyetes polítiques d'actualitat al diari i les que publica, per exemple als setmanaris *Mirador* o *L'Esquella*, podem observar clarament que a *La Publicitat* fa un exercici de síntesi extrema, una depuració del traç i de la composició molt més acusada que no pas en la resta de la seva obra. Josep Maria Cadena escriu: «Els acudits gràfics d'Apa a *La Publicitat* són una lliçó d'austeritat en els dibuixos i de correspondència d'aquests amb els textos que els acompanyen. En uns temps que el costum era que els dibuixants lliuressin als periòdics composicions de "dos senyors parlant" —així les anomenaven genèricament— perquè el redactor més enginyós hi afegís el diàleg d'actualitat més adient, sorprèn que Apa cuidés tots els aspectes de la seva col·laboració. [...] Exactes, cenyits i directes, tracten els temes del moment quan es produeixen i defensen les posicions del diari» (Cadena, 1986: 50).

Recordem, que a més de la vinyeta, a *La Publicitat* Apa realitza una ingent tasca com a crític d'art. Pere Prat explica: «El seu esperit inflexible de justícia salta les barreres de l'amistat i les conveniències de la mateixa publicació» (Prat i Ubach, 1986: 63). A banda de la crítica artística, hi publicà també una sèrie d'articles de gran interès, com una sèrie dedicada a l'Orient —fou un gran admirador i col·leccionista d'art oriental— o un seguit d'apassionants itineraris per la Barcelona vella que tingueren gran ressò i descobriren meravelles arquitectòniques i artístiques ocultes o inconegudes per a molts barcelonins.

El 1936, a causa del posicionament ferotge de les seves vinyetes contra el terrorisme anarquista, Apa ha d'exiliar-se i, segurament, evita així acabar com el periodista Josep Maria Planes, que fou assassinat per pistolers de la FAI. La seva filla Elvira escriu a les seves memòries: «A casa sabíem perfectament que el pare rebia anònims de part de la FAI, anònims en els quals se l'avisava que de continuar pel mateix camí el pelarien. Els rebia a l'Ateneu, no pas a casa, en forma de cartes, però jo no en vaig veure mai cap». La filla explica que el seu pare es va recloure a casa i un dia li ordenà cremar un feix de dibuixos originals comprometedors... fins que un veí li recordà que veure fumejar la xemeneia de la calefacció en ple agost era molt sospitós. El conseller de Cultura de la Generalitat, Ventura Gasol, nomenà Apa organitzador d'una exposició d'art català a París, i així vencé les reticències de Feliu Elias de deixar la

família, el país i marxar. De la tardor de 1936 fins a 1938 estigué a França, i deixà d'enviar les seves col·laboracions regulars a *La Publicitat*. Soka i Tísner ocupen el seu espai com a ninotaires del diari, fins a 1938, que Apa torna a Barcelona i també a *La Publicitat*. Malauradament, el gener es precipita la caiguda de la capital de Catalunya en aquell trist conflicte bèl·lic. La darrera vinyeta que es publica a *La Publicitat* és el 22 de gener de 1939. Una setmana després, els tancs feixistes entraven per la Diagonal. Apa enfila el camí de l'exili en una trista comitiva formada per destacats intel·lectuals i polítics de la Catalunya republicana.

Conclusions

Apa deixa una obra ingent pendent de recuperar. Tan sols com a dibuixant, les seves vinyetes disperses en multitud de diaris i revistes formen un gruix colossal. I això és només una part, ja que cal afegir-hi tota la seva obra pictòrica, la literària i la periodística. Com a dibuixant d'humor s'erigeix com una de les figures principals de la caricatura catalana de la primera meitat del segle xx. Tot i ser la nostra una cultura amb una fortíssima tradició de dibuix satíric amb noms de gran valor, Apa resulta una de les signatures de referència. Josep Pla ens recorda que «ha estat un dels catalans d'aquest temps d'una intel·ligència més remarcable» (Pla, 1972: 465). La seva vàlua com a satíric contumaç i irreductible fou admirada pels seus contemporanis i estimulà nous valors del dibuix d'humor català que despuntaren durant els anys trenta. D'entre els ninotaires, fou considerat un dels més clarividents i lúcids, un dels més punyents i perspicaços, i en gran part és gràcies a la seva vinyeta diària a les pàgines de *La Publicitat*. En la seva carrera, el *Cu-Cut!* representa l'inici professional, a *Palpito* i *L'Esquella* hi ha la faceta més popular, una sàtira menys exigent, destinada a públics massius; a *Iberia* hi deixa la sàtira més ferotge i acarnissada. A *La Publicitat*, sense deixar de banda la mordacitat, la seva obra humorística pren un vessant més intel·lectual, amb vinyetes que demanen un esforç al lector i esdevenen menys assequibles d'entrada, però amb més substància. Al llarg dels 17 anys que dura la vinculació d'Apa a *La Publicitat* —sense comptar-hi els gairebé tres que poc abans havia estat també a *La Publicidad*—, la seva vinyeta contribueix a fer que el diari guanyi prestigi intel·lectual, però també el to del diari, el nivell dels seus col·laboradors, fa que el nom d'Apa consolidi la seva reputació.

La Publicitat fou un dels grans diaris del primer terç del segle xx a Catalunya. I Apa fou el gran caricaturista de *La Publicitat*. La seva llarga vinculació al mitjà, la seva profunda penetració entre els lectors, la seva sàtira implacable el fan destacar per damunt dels altres noms —tots notables— que també van dibuixar a les pàgines del diari. Resseguir l'empremta d'Apa per les pàgines del diari és com destil·lar el nèctar satíric més condensat del període que va des de la dictadura de Primo de Rivera fins al final de la Guerra Civil. Si bé moltes d'aquelles caricatures avui ens poden resultar indesxifrables o ens deixen freds, altres encara aconsegueixen fer-nos pessigolles o dibuixar un somriure per sota el nas. És cert que avui, ben entrats al segle xxi, la nostra percepció del que és humorístic o satíric ha variat enormement des d'aquells anys de la tercera dècada del segle passat. Les vinyetes de ninotaires com Cesc o Perich, i el que s'ha publicat a revistes com *El Jueves* o *Mongòlia* han eixamplat el camp de la percepció d'allò que és una sàtira coent i algunes de les vinyetes d'Apa ens poden fins i tot semblar càndides. Però els ninotaires d'avui —entre els quals m'incloc— mai no hauríem pogut arribar tan lluny sense la lluita aferrissada de ninotaires com Apa i llur sàtira irreductible i lacerant per corregir, a cops de tremp amarat de tinta xinesa, el galdós món que ens ha tocat de viure.

Bibliografia

Ametlla, Claudi (1963). *Memòries polítiques (1890-1917)*. Barcelona: Pòrtic.

Cadena, Josep Maria (1986). «Apa, gran artista de la caricatura». A: *Feliu Elias «Apa»*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona.

Canosa, Francesc [dir.] (2017). *Història del periodisme de Catalunya*. Barcelona: Sàpiens. Vol I.

Capdevila, Jaume (2009). *Canya al Borbó! Iconografia satírica de la monarquia espanyola*. Barcelona: Llibres de l'Índex.

— (2014). *La Campana de Gràcia (1870-1934). La primera publicació de gran abast.* Lleida: Pagès editors.

Elias Cornet, Elvira (2012). *Una senyora de Barcelona*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Galán, Diego (1974). *¿Reírse en España?* València: Fernando Torres Editor.

Gómez Mompart, Josep Lluís (1992). *La gènesi de la premsa de masses a Catalunya (1902-1923*). Barcelona: Pòrtic.

— (2017) «La gènesi de la premsa diària». A: Canosa, Francesc [dir.] (2017) *Història del periodisme de Catalunya*. Vol. I. Barcelona: Sàpiens.

Hogarth, Mathew (1969). *La sátira*. Madrid: Guadarrama.

Huertas, Josep Maria; Alberch, Ramon [dir.] (1995). *200 anys de premsa diària a Catalunya (1792-1992)* Barcelona: Col·legi de Periodistes - Institut Municipal d'Història.

Mas Peinado, Ricard (2002). *Els artistes catalans i la publicitat*. Barcelona: Parsifal.

Passarell, Jaume (1969). *Homes i coses de la Barcelona d'abans*. Barcelona: Pòrtic.

— (1971) *La Publicitat, diari català*. Barcelona: Pòrtic.

Pla, Josep (1972). «Homenots, tercera sèrie». A: *Obra completa*, volum XXI. Barcelona: Destino.

Prat i Ubach, Pere (1986). «Apa/Joan Sacs/Feliu Elias. (Text escrit amb motiu de la mort de Feliu Elias, 1948)». A: *Feliu Elias «Apa».* Barcelona: Ajuntament de Barcelona.

Roig Rosich, Josep M. (1992). *La dictadura de Primo de Rivera a Catalunya. Un assaig de repressió cultural.* Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Seoane, María Cruz; Sáiz, María Dolores (1983). *Historia del periodismo en España*. Madrid: Alianza Universidad. Vol III.

Ventalló, Joaquim (1982). «Rovira i Virgili, director de *La Publicitat*». *La Vanguardia* (28 de desembre), p. 35.

Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics
ISSN: 0213-6791. ISSN de l'edició electrònica: 2013-3995.
http://revistes.iec.cat/index.php/BSCEH/index

Núm. XXIX (2018), p. 75-92
DOI: 10.2436/20.1001.01.184

J. V. FOIX, PUBLICISTA

Pere Gómez i Inglada[1]
INS Bosc de la Coma, Olot

Article lliurat el 5 d'abril de 2018. Acceptat el 4 de juny de 2018

Resum

Malgrat que la seva producció periodística va quedar gairebé en l'oblit durant els anys de la postguerra, J. V. Foix es va dedicar bàsicament a l'activitat periodística fins al començament de la guerra; sobretot a partir de les col·laboracions al diari *La Publicitat*, entre el 1922 i el 1936.

Paraules clau

Foix, *La Publicitat*, periodisme, poesia, Focius.

J. V. Foix, journalist

Abstract

Although his journalistic production was nearly forgotten during the post-war years, J. V. Foix dedicated himself basically to the journalistic activity until the beginning of the war, especially with his collaborations in the newspaper *La Publicitat*, between 1922 and 1936.

Keywords

Foix, *La Publicitat*, journalism, poetry, Focius.

1. E-mail: Pgomez3@xtec.cat

El periodisme de Foix

J. V. Foix és un dels poetes més reconeguts de la literatura catalana contemporània. L'avala una trajectòria d'èxit, plena de premis i de reconeixements. Tot i així, Foix sempre ha manifestat el seu interès pel periodisme; de fet, l'anàlisi de la seva producció anterior a la guerra ens porta directament a les col·laboracions periodístiques.

En aquest article intento definir com arriba J. V. Foix a col·laborar gairebé diàriament a *La Publicitat* durant molts anys, començant per les primeres referències del seu interès pel món del periodisme des dels anys més joves, fins a arribar al gran interès en els anys més creatius de la seva producció.

Finalment, intento justificar el grau de desconeixement de la relació de J. V. Foix amb el periodisme durant molts anys, fins a l'aparició dels estudis més moderns de la seva obra.

Silenci i oblit

Durant molt de temps, especialment en les primeres dècades de la postguerra, l'activitat periodística de Foix va quedar en l'oblit, gairebé desconeguda; malgrat que sí que se sabia que el poeta havia tingut un cert interès per les publicacions periòdiques, no se li solia donar la importància que de fet sí que havia tingut.

Només per posar un exemple ben significatiu, podem prendre en consideració les famoses conferències de Gabriel Ferrater a la Universitat de Barcelona sobre la importància de l'obra de Foix. A finals dels anys seixanta, l'il·lustre poeta i professor reusenc afirmava:

> Però el punt de partida no era de cap manera aquest, com es nota en les primeres publicacions anarquistes, socialistes, etc., de Salvat i també en les de Foix, que molta gent ha oblidat perquè estan generalment disperses, tret d'un llibre titulat *La revolució catalanista*, que no he llegit, que va publicar cap als anys 25 o 27 i que està completament esgotat i sobre el qual Foix guarda un complet silenci. Tret d'aquest volum publicat en col·laboració amb un amic, un tal Carbonell, els escrits d'en Foix sobre política simplement estan dispersos per revistes i per diaris,

sobretot *La Publicitat*, que era el diari en el qual Foix col·laborava més sovint aleshores.[2]

A finals dels seixanta, Foix, nascut el 1893, s'acostava als 75 anys d'edat i ja s'havia convertit en el gran poeta que tots coneixem. Però hem de tenir present que la majoria de la seva producció poètica es va publicar amb posterioritat a la guerra d'Espanya, i que, en canvi, el 1939 Foix ja era un escriptor rellevant.

Amb tot, abans de la guerra, la seva dedicació a la poesia és inqüestionable. De fet, havia publicat dos llibres clau en la seva trajectòria poètica: *Gertrudis*, el 1927, i *KRTU*, el 1932. Però l'anàlisi de la seva dedicació cultural en les seves primeres dècades de vida evidencia que en aquest període la seva tasca principal era la de «publicista», en el sentit estricte del terme: és a dir, el de la participació en publicacions periòdiques. Això és el que observem quan analitzem la seva activitat periodística que va quedar estroncada el 1936, amb l'inici de la guerra.

El reconeixement d'aquesta activitat és el que permet al poeta Albert Manent, en una carta que adreça a Foix el 20 de juny de 1965, comentar el buit a què ens referíem:

> Un editor amic es lamentava (lamentació que molts compartim) que el vostre pensament estètic i polític quedés encara soterrat en planes i planes de diaris i revistes. Cal, amb pressa, fer-ne un recull i publicar-ho tot seguit. La gent necessita el vostre mestratge (i no solament el poètic, reconegut universalment).[3]

El mateix Manent, en la històrica biografia que va publicar el 1990 aprofitant el seu contacte personal amb Foix, comenta que aquest li havia afirmat que, sense la guerra, la seva vida hauria estat *La Publicitat*.[4]

2. Ferrater (1987), p. 36. Gabriel Ferrater, amb la seva genialitat habitual, reconeix que no ha llegit el llibre de Foix, però sí que intueix que la seva producció periodística ha de ser important, tot i que no en sap completament les dimensions. En realitat, Josep Carbonell i J. V. Foix van publicar *Revolució catalanista* el 1934. La part de Foix reconstruïa els articles publicats a la revista *Monitor* (1921-23), que havia recuperat a *La Publicitat* (1933).

3. Trias [ed.] (2015), p. 87.

4. Manent (1990), p. 35.

Què havia passat, doncs, perquè l'obra periodística de J. V. Foix hagués passat desapercebuda durant tots aquells anys de postguerra? És clar que les causes són múltiples, però, sobretot, cal partir de la visió que tenia sobre les condicions que havia d'assumir l'activitat periodística.

Una primera causa és evident: el relleu que pren l'obra poètica de J. V. Foix a partir dels anys cinquanta té la capacitat d'eclipsar en gran mesura tota la seva producció anterior, especialment la que no és estrictament poètica.

En segon lloc, però no menys important, cal tenir present que Foix decideix abandonar les publicacions periòdiques en el moment en què esclata la guerra i, a més, com que la seva intenció sempre havia estat d'escriure exclusivament en català, les imposicions, les prohibicions i la censura del franquisme limiten en gran mesura les possibilitats de manifestar-se periodísticament. Tot i així, Foix sempre va intentar intervenir en les poques publicacions en català que, amb el temps, van anar apareixent durant el franquisme; especialment rellevants, per exemple, són els articles dels anys seixanta a la revista *Serra d'Or*.

Un tercer aspecte que cal tenir present és que bona part de la intervenció periodística de Foix respon a una idea molt personal del periodisme: creia que l'important de qualsevol publicació era mantenir una línia general coherent i que s'havien d'evitar al màxim les signatures individuals dels autors, la personalització dels articles, perquè tots havien de poder inserir-se en la línia editorial comuna. El fet de mantenir aquest criteri tant com va poder va provocar que molts textos de Foix es publiquessin anònimament i que molts d'altres fossin signats amb pseudònims molt diversos. Durant anys, molts articles de Foix no li eren atribuïts perquè no se sabia que eren d'ell. De fet, a hores d'ara encara no s'han pogut recollir tots els seus articles en una sola publicació.

Finalment, també cal tenir present la voluntat foixiana d'escindir l'escriptor de la persona. En diversos moments, per exemple, Foix va explicar que durant molts anys el seu pare no sabia que el fill era escriptor; també explicava, per exemple, que els clients que acudien a la pastisseria de Sarrià no l'identificaven amb el poeta. De fet, la signatura J. V. Foix no deixa de ser un pseudònim, ell mateix s'hi refereix com el seu fals pseudònim. De ben jove, Josep Foix i Mas va decidir que signaria la seva producció com a J. V. Foix; fals pseudònim que compaginaria amb molts d'altres en la seva extensa activitat periodística.

Tots aquests motius ens acabarien justificant, com hem comentat abans, que un estudiós de la solvència de Gabriel Ferrater, als anys seixanta, no acabés de fer-se càrrec de la transcendència de l'activitat periodística de Foix.

Tot i així, molt probablement les referències de Ferrater i de Manent degueren tenir la seva incidència, perquè justament a partir d'aquest moment comencen a aparèixer publicacions que recullen textos periodístics de Foix d'abans del 36; començant per *Els lloms transparents*, el 1969, que recull articles de *La Publicitat*, amb un pròleg precisament de Gabriel Ferrater. I, tot seguit, *Allò que no diu «La Vanguardia»* (1970), *Mots i maons o a cascú el seu* (1972), els volums de l'obra completa, a cura de Manuel Carbonell, el tercer amb articles polítics (1985) i el quart amb articles d'art i literatura (1990). És només després de la mort de Foix, esdevinguda el 1987, que es publiquen les biografies que han aportat més llum sobre la dedicació periodística de Foix, la d'Albert Manent (1990) i la de Manuel Guerrero (1996).

El camí cap a *La Publicitat*

El que podem conèixer del seu primer contacte amb el món periodístic, que és de l'època infantil, ho sabem pel que informa ell mateix. Foix diu que als vuit anys, amb el seu amic Josep Obiols, van crear un diari manufacturat titulat *Lo Català*, del qual en van fer cinc exemplars. Segurament, és una anècdota insignificant però sí que té interès perquè informa de fins a quin punt, des de la seva infantesa, és present la premsa periòdica en la seva formació personal.[5] Ambdós companys d'escola afirmen que ja de ben petits llegien regularment premsa escrita.[6]

Donades aquestes referències tan primerenques, no és estrany que, amb dotze anys, Foix comencés a publicar escrits en una revista infantil, que va acabar sent una publicació mítica, *En Patufet*. Albert Manent, en la seva biografia, informa que el jove Foix comença a utilitzar diversos pseudònims en aquestes publicacions, entre els quals ja apareix el que serà canònic, J. V. Foix:

> Foix es convertí en lector entusiasta de la publicació i des de 1905 hi enviava acròstics amb el nom de les noies que anaven al col·legi del costat de casa seva. Hi publicà algun conte, original o traduït, algun poema i una crònica de la festa dels Reis a Sarrià o proses literàries. Hi signava *Josep*

5. Guerrero (1996), p. 30.
6. *Ibidem*, p. 36.

Delmàs, *Joseph del Mas*, *Flordeneu*, *Josep Foix i Mas* i fins i tot *J. V. Foix*. El 1909 encara trobem textos foixians a *En Patufet*.[7]

Ja adult, i després d'un fracassat pas pels estudis universitaris, el veiem interessat a participar en experiments de revistes literàries o polítiques: en primer lloc, a partir de 1915 manté una activitat important amb la publicació de poemes i col·laboracions diverses a *La Revista* de Josep M. López Picó, on comença la pràctica de publicar textos anònims, cosa que ja provoca confusions i desconeixement, com informa Manent:

> Moltes de les notes i dels comentaris eren anònimes o amb pseudònim. Foix i Folguera (i potser algú més) hi empraven sovint el mateix: «Marc Ferrer». Per això, segons m'havia contat el poeta, hi ha alguns articles a l'obra pòstuma de Folguera que foren escrits per Foix.[8]

En aquest període, Foix també dirigeix els dos últims números de la revista *Trossos* (1918), col·labora a la revista de Sitges *Terramar*, que gestiona amb el seu amic Josep Carbonell (1919-20). Organitza la revista de Sarrià *La Cònsola* (1919-20) i comença amb Carbonell el seu gran projecte de revista de política i d'arts *Monitor* (1921-23).

Per la correspondència amb Josep Obiols dels anys 1920-1921, sabem fins a quin punt Foix estava interessat en el món cultural i periodístic de l'època. Informa que per primera vegada li ofereixen escriure a *La Publicitat*, quan encara la propietat no havia decidit catalanitzar-la completament,[9] però Foix dubta d'acceptar perquè, d'una banda, li suposava tenir un suport econòmic que li permetés deixar de dependre completament de la família, però d'altra banda planteja a Obiols que no acaba de confiar en el projecte, la qual cosa fa que no s'hi acabi decidint i, en canvi, aposti pel projecte més personal de *Monitor*, encara que aquest no li comporti beneficis econòmics.

7. Manent (1990), p. 13. Tots aquests textos els ha analitzat Joan R. Veny-Mesquida a Foix (2002).

8. *Ibidem*, p. 17.

9. Foix; Obiols (1994), p. 45.

Acció Catalana

El procés polític que s'enceta el maig de 1922 canviarà completament els seus plantejaments. El catalanisme polític convoca la Conferència Nacional Catalana per revisar els seus plantejaments. Com a resultat d'aquest congrés, es crea la formació Acció Catalana, que acabarà esdevenint un nou partit polític. Tot i que Foix, sempre defensor d'una unitat d'acció del catalanisme, va manifestar posteriorment que en el moment que Acció Catalana es configura com a partit ell se'n va apartar, la realitat és que Foix hi estarà vinculat des del primer moment i, com a mínim, fins al començament de la guerra.

D'entrada, Acció Catalana crea un butlletí amb el mateix nom de la formació i n'encarrega la direcció a Foix. Paral·lelament, però, empresaris vinculats a Acció Catalana es fan càrrec de *La Publicitat* i, catalanitzada a partir del mes d'octubre, Foix també formarà part de la seva redacció. Diu Guerrero (1996: 123):

> Cal no oblidar que des d'aquest diari no s'expressava només el poeta, el crític literari, el crític d'art, el moralista, el polític, el traductor, l'esportista o l'amant del risc i del rar, conceptes tots ells englobats en la figura del «publicista» d'acord amb l'esperit del segle; també és important de ressaltar que, per a Foix, *La Publicitat* constituïa un estil de vida, una filosofia particular, definida en la seva concepció del periodisme «d'idees», ja traçada per Joaquim Folguera.

Foix hi escriurà entre el 1922 i el 1936 gairebé diàriament fins a completar milers d'articles; només hi trobarem pocs parèntesis, que solen venir marcats per col·laboracions en altres publicacions: *L'Amic de les Arts*, *Revista de Poesia*, *D'Ací d'Allà*, *Revista de Catalunya*, *Quaderns de Poesia*...

En aquestes col·laboracions, algunes vegades hi empra el seu «fals pseudònim», J. V. Foix, però sovint segueix mantenint el criteri de l'anonimat o d'emprar pseudònims diversos, la qual cosa complica molt la seva recepció, la seva anàlisi i el seu reconeixement.[10]

10. N'he intentat fer un acostament a Gómez (2010).

La Publicitat

La participació de Foix a *La Publicitat* comença amb un article emblemàtic de la seva activitat periodística el mateix dia de l'aparició com a diari en català, l'1 d'octubre de 1922; el titula «Tribut a Joaquim Folguera», i el signa excepcionalment en aquesta primera etapa com a J. V. Foix. En aquest primer article, explica que el projecte de fer un diari català venia de lluny:

> LA PUBLICITAT surt avui, per primera vegada, redactada íntegrament en la nostra llengua. Al gaudiment de cadascú per aquesta renovació feliç d'una vella fulla ciutadana, segueix en alguns la melangia per l'absència d'aquell qui d'aquesta gesta n'hauria estat per ventura un propulsor cabdal: En Joaquim Folguera. Complim doncs en aquesta primera plana oberta del nostra diari, en català, el deure inicial de tributar un record a la seva memòria.

Aquests quinze anys de col·laboració periodística gairebé diària donen per molt, especialment perquè la intervenció de Foix s'adreça a temes molt i molt diversos: de política i societat, de pensament i cultura, d'art i literatura... L'anàlisi d'aquests articles és imprescindible per conèixer quin és el pensament de Foix en tots aquests àmbits.

Amb tot, la seva intervenció no és uniforme i hi podem identificar diversos períodes. Comença amb una primera etapa que aniria entre el 1922 i el 1927, marcada per tres seccions de breu durada: «La premsa estrangera», «La premsa nacional» i «Carnet de l'aeronàutica». En primer lloc, la titulada «La premsa estrangera» té un plantejament semblant al que havia fet uns anys enrere per a *La Revista*, que consistia a donar compte de notícies aparegudes en diversos diaris europeus, cosa que li permetia elaborar articles miscel·lanis sobre els grans temes d'actualitat d'aquell període, com podrien ser la revolució turca de Kemal Atatürk, l'ascens del feixisme a Itàlia, els problemes econòmics a Alemanya després del Tractat de Versalles o la creació de la Unió Soviètica.

En aquesta secció, encara que en teoria se centra en el que llegeix a la premsa estrangera, comença a aparèixer el tema català, la qual cosa donarà pas a la secció «La premsa nacional», basada en temes seleccionats entre les publicacions catalanes. És una secció de molt curta durada, segurament perquè la situació social del país comença a fer intuir el cop d'estat del setembre de 1923. Foix apro-

fita la secció per reflectir-hi el seu ideari polític, partidari en aquests moments del que podríem definir com a independentisme no «separatista», a partir d'una hipotètica confederació amb la resta de les nacions ibèriques. L'article inicial de la secció és del 17 de gener de 1923 i, entre altres aspectes, hi podem llegir:

> La modernització d'Espanya no entra dins de la nostra jurisdicció i la llibertat regional de Catalunya, sota una República espanyola, no és el nostre programa. Tampoc la llibertat de Catalunya no ha d'ésser un mitjà per a instaurar-hi una república. La República, per a un patriota republicà català, és el coronament de la nostra independència col·lectiva. Només una República nacional obté els nostres fervors. A Espanya, als seus republicans especialment, podem donar-los una cosa: el nostre exemple.[11]

En els primers anys de la dictadura de Primo de Rivera, la intervenció de Foix a *La Publicitat* pateix un cert estancament. D'una banda, hi tenen a veure la situació política i la censura de la premsa, però, d'altra banda, també el fet que augmenten les seves obligacions laborals derivades de l'ampliació del negoci familiar.

Tot i així, la seva relació amb *La Publicitat* es manté. Són molt coneguts els articles sobre el feixisme arran de la polèmica amb Josep Pla,[12] però sobretot perquè apareix la secció «Carnet de l'aeronàutica» i diversos articles sobre aviació, que són un exemple de l'interès de Foix per la modernització de Catalunya.

Per a Foix, urbanisme, arquitectura i aviació són bones mostres del progrés general del món modern. Però, aplicats al terreny polític més pròxim, per a Foix el progrés en aquests àmbits també pot servir per al lliure desenvolupament de la societat catalana, limitada pels condicionants d'una dictadura retrògrada i insostenible. En un article del 28 de febrer de 1925, parcialment censurat, hi podem llegir aquesta afirmació:

> El moment és propici. Una remor feble, però persistent, indica les presències d'unes quantes voluntats àvides de dibuixar damunt el cel de la nostra terra una arabesca de constel·lacions insospitades. Fem tots els possibles per ajudar-les. Estimulem-los en llur afany, creem-los un ambient.

11. Podeu llegir els articles d'aquesta secció a Gómez (2009).
12. Vegeu Gómez (2010), p. 70 i *sq*.

> Que la frisança desvetllada assenyali el naixement als flancs de Catalunya de dues ales immenses.[13]

Entre el 1928 i el 1932 s'esdevé el moment clau de la participació de Foix a *La Publicitat*. És el temps de la secció més singular i característica, «Meridians», i de l'aparició del pseudònim periodístic més reconegut: Focius. Tot i que inicialment, com feia sempre que podia, els articles de la secció comencen a aparèixer sense signar, a partir del 14 de desembre de 1929 ja apareixeran signats amb aquest pseudònim.

Aquesta secció coincideix temporalment amb la lluita política que es desenvolupa a tot el país per enderrocar la Dictadura, i sobretot amb l'aparició de la República i la construcció de l'autonomia a Catalunya.

«Meridians» és una secció eclèctica i miscel·lània on parla de qualsevol aspecte que li pugui interessar; des de la primera anotació sobre el filòsof francès Henri Bergson[14] a l'última, de l'1 d'octubre de 1932, sobre Charles Baudelaire, passant per innombrables anotacions sobre política internacional, sobre la pau i l'europeisme; sobre art contemporani, cubisme i surrealisme, sobre Max Jacob[15] i Salvador Dalí,[16] Picasso i Freud, etc.

En moltes de les entrades de la secció hi incorpora un gènere nou, la notícia falsa, que Focius anomena «Telegrames».[17] Aquest tipus de text pseudoperiodístic ja l'havia començat a publicar a la revista literària *Trossos*, però sorprèn que un diari generalista gosés publicar aquestes «notícies falses» sense remarcar que eren creacions literàries de Focius. Vegem-ne un com a exemple:

> *Londres, 17*.—La lliga anglesa de Salut ha organitzat per a demà, dijous, un ball de vestits. El famós dramaturg Bernard Shaw ha estat convi-

13. Podeu trobar la cita i el comentari de l'article a Gómez (2010), p. 77. Sobre el restabliment de les bones relacions entre Foix i Pla després de la guerra, podem comprovar-ho a Pla (2017). Sobre l'etiqueta de «feixista», n'he parlat a Gómez (2008*a*).

14. Vaig publicar una anàlisi de les diverses referències a Bergson en l'obra de Foix a Gómez (2008*b*).

15. Sobre la relació entre l'obra de Max Jacob i la de J. V. Foix, vegeu Gómez (2007*a*)

16. Salvador Dalí és un referent important en els comentaris de Foix a *La Publicitat*. Vegeu Gómez (2007*b*).

17. Una edició d'aquests «Telegrames», a cura de Ramon Salvo Torres, es pot trobar a Foix (2005).

dat i ha estat pregat de posar-se al cap dels «adoradors del Sol». L'organitzadora, Na Olga Ne-Mersole, ha declarat als diaris que l'il·lustre Shaw es presentarà amb el lleuger abillament amb què s'exhibia aquest estiu per les platges i que hi representarà el paper de «gran sacerdot del Sol».[18]

«Meridians» també tracta sobre política i art català, però el tema de Catalunya l'analitza amb més detall a partir dels diversos articles que en aquest període signa com a J. V. Foix, que apareixen sobretot després de la proclamació de la República.

«Un estil per a la República», publicat el 27 de maig de 1931, reconeix que el règim republicà proposat no correspon al seu ideal, però que és una oportunitat important que no es pot desaprofitar:

> Tots sabem, sobretot nosaltres, els catalans, com ens avergonyim, com ens hem avergonyit d'haver-nos de dir espanyols, d'haver de travessar fronteres com a súbdits del Rei d'Espanya. Com hem mostrat, capcots, el passaport que traïa la nostra condició, com hem segellat, vacil·lants, la nostra correspondència adreçada a l'exterior. Espanya borbònica! Si amb plàstica expressionista pogués imatjar-la, em bastaria de dibuixar una monumental barraca de carrabiners al cim de la qual onejaria la bandera espanyola bicolor.
>
> [...] Què s'esdevindrà sota la República federal? Què s'esdevindrà sota la República catalana federada? ¿És un moviment prou jove, prou fresc, prou optimista el que ha iniciat la revolució perquè doni un estil, perquè realitzi una plàstica inèdita dins la tradició universal, dins la més ardent actualitat?
>
> Sospito que durant el govern provisional la República mantindrà el mateix estil provisional. Ni una política radical. Ni unitat. Plàsticament veiem als escuts d'Espanya coberta la corona reial amb un llençol. És la interinitat... Però, i després? ¿Quina raó pot haver-hi per mantenir, posem per cas, l'absurd tricorni a la guàrdia civil?
>
> Cal, doncs, que totes les forces joves de la República intentin la magnífica aventura de donar-li una plàstica. Això és: de donar-li una política.

18. Foix (2005), p. 33.

> Cal que el cor sòlid de la joventut catalana, radical, basteixi amb els més nous dels materials la nova Catalunya sota la Unió federal de Repúbliques.
>
> Cal donar un estil a la República, i que sigui Catalunya que l'imposi.[19]

En aquest període, Foix expressa reiteradament les seves opinions sobre el procés polític republicà i autonòmic a *La Publicitat*. Hi podem destacar l'article titulat «El nom de República és bell i gloriós», de l'11 de desembre de 1931:

> Tots nosaltres, com a catalans als quals se'ns ha negat la Pàtria i com a súbdits que hem estat de la monarquia espanyola, hem sofert de l'aplicació dels principis geomètrics i arbitraris damunt els quals els teòrics de l'antidemocràcia recolzen llur brillant filosofia. N'hem sofert i hem estat a punt de morir-ne. La República ens ha aparegut com el nom bell i gloriós que podria redimir-nos. A causa, és clar, de fer sinònims República i Llibertat. Puix que...
>
> No podem amagar que, si hem sofert adés, si hem exultat el 14 d'abril, hem sofert, moralment, singularment a Catalunya passat el 14 d'abril. Pertanyem a l'estol d'idealistes que creuen que la República és una moral, que és la virtut, que sota el règim republicà l'arribista cobejós, l'aferista vil, el llibertí vel·leïtós, el funcionari impur, el vell cacic comarcal, han d'ésser moralment eliminats de tota intervenció política.[20]

Malgrat l'interès especial i l'oportunitat, ja es veu que, des de les primeres setmanes republicanes, la posició de Foix comença a ser crítica sobre com es planteja la nova República. Aquesta visió, malgrat no renunciar del tot a l'oportunitat de canvi que suposa, s'accentua quan definitivament la constitució republicana abandona la possibilitat federal i quan limita l'autogovern de Catalunya a un Estatut d'Autonomia que, a més, comporta un tens debat al Congrés dels Diputats, malgrat el suport absolut que havia obtingut a Catalunya. És prou clara la decepció sobre la reacció castellana a «Catalunya contra Cèsar», publicat el 30 de setembre de 1931:

19. Editat a Foix (1985), p. 230-231.
20. *Ibidem*, p. 245.

> No: no és cert que a tots els addictes a la causa de la llibertat representada pel catalanisme els hagi sobtat la reacció castellanista d'alguns noms més assenyalats de la intel·lectualitat de Madrid. Ha sobtat, ho havíem previst, l'estol més idealista de la generació que tenia tretze anys en establir-se la dictadura i que, desarticulada del moviment patriòtic que reivindicava, d'anys ha, el dret de Catalunya a la seva autodeterminació, havia cregut en la sinceritat de les manifestacions liberals d'alguns ideòlegs castellans.
>
> [...] Aquests ideòlegs castellans —salvades, és clar, altes i honorables excepcions— no han pas tardat a fer públic llur centralisme, llur desig imperial, llur concepció cesarista i inquisitorial de l'Estat un cop exiliat el monarca que, en un règim de compromís inestable, no recordava, segurament a contracor, llurs aspiracions. El català històric, però, no s'hi ha enganyat: tal es presenten ara com adés havien mostrat llur joc.[21]

El final de «Meridians» coincideix amb les primeres eleccions al Parlament de Catalunya, del novembre de 1932, en què Foix participa activament i fins i tot publica articles demanant el vot per a la seva formació política.

Poc després, ja constituït el primer Parlament català i coincidint també amb l'ascens al poder de Hitler, pel febrer de 1933 comença l'altra secció emblemàtica de la seva intervenció a *La Publicitat*, «Itineraris», una secció gairebé bessona de «Meridians» que, com aquesta, inicialment apareix sense signar però que ben aviat recuperarà el pseudònim de Focius. De molt més curta durada, només arribarà fins a l'octubre del mateix 1933.

La secció mostra el distanciament progressiu de Foix respecte de la il·lusió inicial per la construcció d'una nova República. En paral·lel a «Itineraris», també publica un seguit d'articles aplegats sota l'epígraf «Bescanvi d'idees», entre el juliol i l'agost, en els quals refà amb pocs canvis els articles polítics sobre Catalunya que havia publicat a *Monitor* entre el 1921 i el 1923. Poc després, el 1934 publicarà aquests articles aplegats en el volum *Revolució catalanista*, conjuntament amb els de Josep Carbonell. Per a Foix, els plantejaments que hi feia a inicis de la dècada anterior encara eren vàlids, però aquests ideals no troben la materialització en la República, que dista molt del que ell havia desitjat.

21. *Ibidem*, p. 239.

«Itineraris» acaba el 28 d'octubre de 1933 amb un article, que és tota una declaració de principis, titulat «El catalanisme és una ètica». Focius lamenta la situació en què es troba la política republicana, potser preveient també el triomf de les formacions conservadores en les eleccions al Parlament espanyol del 18 de novembre de 1933, que acabaran donant pas a l'anomenat «Bienni negre».

A partir d'aquí comença l'última etapa de la producció de Foix a *La Publicitat*, molt més irregular que les anteriors i potser encara més desconeguda; però també, com les anteriors, molt interessant per conèixer el seu pensament artístic i polític.

Els primers mesos de 1934, Foix es dedica a escriure sobre llibres, signant sobretot amb el pseudònim GER. Escadusserament, va recuperant la seva signatura habitual, J. V. Foix, especialment per a un conjunt de textos titulats «Notes i simulacres». A partir dels Fets d'Octubre, però, la presència de la signatura J. V. Foix és més constant.

En aquesta etapa, és rellevant l'últim article de l'any 34, del 29 de desembre, titulat «Un acte de fe polític», que es referma en la seva vinculació inicial respecte a les tesis polítiques sobre Catalunya que va poder llegir des de la seva joventut a *La nacionalitat catalana*, d'Enric Prat de la Riba.

El 1935 presenta l'aparició de dues noves seccions dedicades sobretot a poesia, literatura i cultura en general: «Els lloms transparents», en què torna a aparèixer el pseudònim de Focius, i «Panorama Universal de les Lletres», que tindrà continuïtat també al llarg dels primers mesos de 1936, i que incorpora un nou pseudònim, Ramon N. Girald, que també utilitzarà per a una altra secció d'aquests mesos, titulada «Un llibre cada dia».

Pel títol de les seccions ja podem veure que, en aquests dos últims anys de la seva intervenció a *La Publicitat*, la majoria d'aquests articles giren al voltant dels llibres i de la literatura, de manera que Foix abandona la temàtica política de manera general i només la tracta tangencialment quan comenta algun dels llibres que analitza.[22]

22. És evident que l'interès per la literatura i, en particular, per la poesia no és puntual, sinó que és una constant en les produccions periodístiques de Foix. Ho podem confirmar, per exemple, amb un dels estudis més recents sobre l'interès de Foix per l'obra de T. S. Eliot, a Cabré-Coll-Vinent (2017), però sí que és rellevant en aquest període el distanciament respecte de la temàtica política.

Malgrat això, encara trobem articles signats com a J. V. Foix: sobre el centenari de Ramon Llull, sobre art i arquitectura i, especialment, el que publica el 28 d'agost de 1935, «El Catalanisme, malgrat tot, és una ètica» en què es defensa d'unes acusacions aparegudes al diari, vinculat a Unió Democràtica, *El Matí*:

> Hi ha, d'un temps ençà, per damunt les tendències partidistes que separen abismalment el Catalanisme, en tant que és un moviment col·lectiu de reivindicació nacional, a obrir un altre abisme vertical: a l'un costat, siguin del Partit o de l'estament que es vulgui, s'apleguen els qui defensen les posicions ètiques del Catalanisme com a fonamentals i bàsiques; a l'altre, els qui pretenen alliberar-lo de tot llast puritat, de tota intenció moralment renovadora, per a convertir-lo en una pugna entre arribistes, blancs o vermells, gàngsters de les finances o de l'anarquia, literats i periodistes venals, amorals o cínics, etc.[23]

Hi veiem, doncs, un Foix cada cop més distanciat de la lluita partidista de la política catalana, una lluita ben allunyada del seu ideal de globalitat sobre el catalanisme polític.

Deixant de banda uns pocs comentaris sobre llibres, publicats durant la primera quinzena del juliol del 36, els últims articles de Foix a *La Publicitat* són del mes de juny i tenen com a motiu el «Missatge als mallorquins», que era una mena de crida politicocultural perquè els ciutadans de les Illes s'afegissin a les reivindicacions catalanes. Malgrat un cert allunyament de Foix de l'activitat política, el trobem formant part del comitè organitzador dels actes vinculats a aquest «Missatge als mallorquins».[24] Torna a ser un exemple que, tot i un aparent desinterès de Foix per la política autonòmica, la veritat és que hi seguia ben vinculat, com a mínim fins a les setmanes anteriors a la guerra.

L'últim dels articles de Foix a *La Publicitat* és del 16 de juliol, «A la unitat per la cultura». Aquest títol és prou indicatiu que l'article conté la base ideològica del Foix d'aquests últims anys. Hi trobem afirmacions que justifiquen per

23. Vegeu Gómez (2010), p. 392. Cito el text original, tot i que sembla lleugerament corromput: la idea és que en el catalanisme «s'obre un nou abisme vertical», que afecta tots els partits, entre els polítics «ètics» i els «arribistes».

24. Vegeu Gonzàlez (2006), p. 129.

elles mateixes per què s'ha centrat tant en temes culturals en els últims mesos, bandejant aparentment la temàtica política. Foix hi diu:

> Tota cultura tendeix a unir; tota pàtria tendeix a realitzar-se. Una política, si és lleial a la seva destinació d'executar per a l'eternitat, ha de servir simultàniament la Cultura i la Pàtria.
>
> [...] El Catalanisme que, doctrinalment, és de rel mediterrània, en les seves diverses manifestacions culturals o polítiques ha tendit sempre a ordenar per a construir, a projectar-se, a eixamplar-se, a integrar. Quan algú intenta de desviar-lo dels seus destins, la contrada esdevé una província agònica en una terra morta i els ciutadans s'espellussen els uns contra els altres per disputar-se els sous escassos embossats durant la servitud.

L'article acaba:

> [...] Per la unitat de la cultura, pel recobrament polític i social, per la congregació de totes les gents que parlen vulgar o se senten políticament, culturalment o socialment representades per Catalunya, tots els fills de la terra, d'orient a occident, del litoral o de la muntanya, súbdits d'un Estat o d'un altre Estat, continentals o insulars, han d'ésser presents a l'hora de la realització de la Idea Catalana.[25]

Dos dies després es produeix el cop d'estat militar, i els pseudònims de Foix ja no tornaran a aparèixer a les pàgines de *La Publicitat*; comença el silenci que comporta el circumstancial oblit.

A manera de cloenda

Hem vist, doncs, com fins al juliol del 36 l'activitat periodística de J. V. Foix és intensa i reflecteix l'interès del personatge per diversos àmbits: la política, l'art, la cultura... Per a Foix, el periodisme és la millor manera de difondre el seu pensament.

25. Editat a Foix (1985), p. 172-173.

Com que Foix va decidir escriure exclusivament en català, les prohibicions del franquisme l'impedeixen de continuar la seva tasca periodística, de manera que passarà a dedicar-se gairebé amb exclusivitat a la creació poètica, que ja havia mantingut en paral·lel a la periodística en els anys anteriors.

Tot i així, J. V. Foix no deixarà de col·laborar sempre que podrà en totes aquelles poques publicacions periodístiques catalanes de postguerra que la dictadura, malgrat la censura, anirà permetent a mesura que vagin passant els anys.

Bibliografia

Cabré, Lluís; Coll-Vinent, Sílvia (2017). «J. V. Foix, traductor de T. S. Eliot (1927)». *Els Marges*, núm. 113 (tardor).

Ferrater, Gabriel (1987). *Foix i el seu temps*, a cura de Joan Ferraté. Barcelona: Quaderns Crema. «Assaig Minor», 1.

Foix, J. V. (1985). *Obres completes III. Articles i assaigs polítics*, a cura de Manuel Carbonell. Barcelona: Edicions 62.

— (2002). «Textos d'infantesa», a cura de Joan R. Veny-Mesquida. *Llengua & Literatura*, núm. 13.

— (2005). *Telegrames*, a cura de Ramon Salvo Torres. Barcelona: Selecta. «Nova Biblioteca Selecta», 5.

Foix, J. V.; Obiols, Josep (1994). *Correspondència Foix-Obiols*, a cura d'Agnès Ponsati i Anna M. Ponsati. Barcelona: Quaderns Crema. «Sèrie gran», 15.

Gómez Inglada, Pere (2007*a*). «Max Jacob et J. V. Foix. Expériences poètiques convergentes». *Les Cahiers Max Jacob*, núm. 7 (automne).

— (2007*b*). «Salvador Dalí vist per J. V. Foix des de les planes de *La Publicitat*». *Revista de Girona*, núm. 244 (setembre-octubre).

Gómez i Inglada, Pere (2008*a*). «El foixista Feix?: Etiquetes que amaguen la realitat». *Journal Of Catalan Studies*, núm. 11.

— (2008*b*). «Henri Bergson en els articles de J. V. Foix». *Els Marges*, núm. 86 (tardor).

— (2009). «L'origen de la Revolució Catalanista de J. V. Foix. *La premsa nacional*: quatre articles polítics per a un moment clau de la història de Catalunya». *Llengua & Literatura*, núm. 20.

— (2010). *Quinze anys de periodisme: les col·laboracions de J. V. Foix a* La Publicitat *(1922-1936)*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. (Biblioteca Filològica, LXV).

Gonzàlez i Vilalta, Arnau (2006). *La nació imaginada. Els fonaments dels Països Catalans (1931-1939)*. Catarroja: Afers. (Recerca i pensament, 29)

Guerrero, Manuel (1996). *J. V. Foix, investigador en poesia*. Barcelona: Empúries. (Biblioteca Universal, 80).

Manent, Albert (1990). *J. V. Foix.* Barcelona: Labor. (Gent Nostra, 90)

Pla, Xavier (2017). «Elogi de la prosa poètica. Un text inèdit de J. V. Foix sobre Josep Pla de l'any 1953». *Revista de Catalunya*, núm. 300 (octubre-novembre-desembre).

Trias, Margarida, [ed.] (2015). *J. V. Foix & Albert Manent. Correspondència (1952-1985)*. Barcelona: Quaderns Crema. (D'un dia a l'altre, 43).

Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics
ISSN: 0213-6791. ISSN de l'edició electrònica: 2013-3995.
http://revistes.iec.cat/index.php/BSCEH/index

Núm. XXIX (2018), p. 93-108
DOI: 10.2436/20.1001.01.185

FABRA O EL FILÒLEG DIVULGATIU VIA *LA PUBLICITAT*: LES «CONVERSES FILOLÒGIQUES»

Josep Murgades[1]
Universitat de Barcelona

Article lliurat el 2 de febrer de 2018. Acceptat el 22 d'abril de 2018

Nosaltres, ben mirat, no som més que paraules,
ordenades, si voleu, amb altiva arquitectura
contra el vent i la llum,
contra els cataclismes,
en fi, contra els fenòmens externs
i les internes rutes angoixoses.

Miquel Martí i Pol (1989: 51)

Resum

L'article tracta sobre la col·laboració de Pompeu Fabra al diari *La Publicitat* des de 1919 fins a 1930. El filòleg català va publicar centenars d'articles sobre llengua catalana, un fet innovador en tractar-se d'un diari amb el propòsit de divulgar entre el gran públic la gramàtica i l'escriptura del català, encara deficient. «Converses filològiques», la secció de Fabra al diari, esdevingué un referent per a milers de catalans i tingué continuïtat àdhuc a l'exili francès de Fabra, al diari *La Humanitat*.

Paraules clau

Pompeu Fabra, *Converses filològiques*, llengua catalana, divulgació, aprenentatge.

1. E-mail: murgades@gmail.com

Josep Murgades

Fabra or the educational philologist through *La Publicitat*: «Converses filològiques»

Abstract

This article deals with the work by Pompeu Fabra published in the newspaper *La Publicitat* from 1919 to 1930. The Catalan philologist wrote hundreds of articles on the Catalan language, an innovative project undertaken by the newspaper as part of its goal to raise awareness of Catalan grammar and writing among the general public, who had a poor grasp of these areas at the time. Fabra's section in the newspaper, called "Converses filològiques" (Philological conversations), became a point of reference for thousands of Catalans and even continued while Fabra was in exile in France, in the newspaper *La Humanitat*.

Keywords

Pompeu Fabra, *Converses filològiques*, Catalan language, dissemination, learning.

Fabra, articulista a *La Publicidad* i a *La Publicitat*

No sé —ni tampoc sé si es pot fer per manera de saber-ho— com és exactament que Fabra va aterrar el 1919 a *La Publicidad*. Es podria especular si va ser a través de Rovira i Virgili, que hi col·laborava ja des de 1916. I que el 17 de novembre d'aquell 1919, és a dir, just el dia abans d'estrenar-s'hi Fabra, hi publicava un article no pas de caire preferentment sociopolític, com era habitual en ell, sinó un de titulat «D'En Pers i Ramona a En Pompeu Fabra». En ell, després de reconèixer els mèrits capdavanters de la *Gramàtica catalana-castellana* (1847) d'aquell, proclamava com tanmateix aquest «ha fet progressar el nostre llenguatge literari deu vegades més del que havia progressat en els primers cinquanta anys de la renaixença patriòtica, i ens ha donat gramàtiques (catalana, castellana, francesa) que estan científicament a l'altura de les millors obres estrangeres similars» (Rovira, 1919). Un text aquest, doncs, susceptible de ser entès amb valor tant de presentació com d'invitació a l'imminent col·laborador.

El qual, l'endemà, el 18 de novembre de 1919, encetaria, en l'edició vespertina del diari, una secció que, ja a partir del seu tercer lliurament, el del

dia 20, aniria encapçalada per la rúbrica «Converses filològiques». I sota la qual, amb interrupcions (durant tot l'any 1921 i fins al 21 d'octubre de 1922, i entre el 26 d'agost de 1927 i el 19 de gener de 1928), perduraria fins al 12 de juliol de 1928. Fins a conformar el conjunt de textos que, a Fabra (2010 [a partir d'ara, les referències bibliogràfiques de Fabra apareixen sense indicació del seu nom]), corresponen a les «Converses numerades» de l'1 a la 840.

Dels disset escrits apareguts —sempre a *La Publicitat*— amb posterioritat a aquesta data, entre el 16 de maig de 1929 i el 13 de febrer de 1930, només el primer d'ells (2010: 874; 890-891 [a partir d'ara, la xifra següent a la data, després dels dos punts, remet al número de la CF; i la que el segueix, després del punt i coma, al número de pàgina, sempre en l'edició feta servir d'*Obres completes*]) ho fóra igualment sota la denominació habitual de «Converses filològiques», havent-ho estat els restants sota la de «Pràctiques de gramàtica» (2010: 875-878; 891-895), la de «Pràctiques de gramàtica. Qüestions lingüístiques» el següent (2010: 879; 895-896) i, només la de «Qüestions lingüístiques», els altres (2010: 880-889 i 891; 896-906 i 912-913) (Rafel, 2010: 91).

Tots aquests escrits, així com els que cabria considerar-ne precedents, genèricament intitulats «Converses filològiques», és a dir, els vint-i-set apareguts a *El Poble Català* els anys 1905, 1907, 1908 i 1913, sota l'epígraf de «Qüestions gramaticals», tret dels de 1905 (2010: 841-864 i 870-872; 805-876 i 882-888), i també els vint-i-tres que, ja a l'exili, entre 1945 i 1947, els prossegueixen a *La Humanitat*, altre cop sota la mateixa rúbrica de «Converses filològiques» (2010: 893-915; 915-947), tots plegats es poden perfectament adscriure al gènere aquest efectivament anomenat —i plausiblement *anomenable*, segons veurem més endavant— «Converses filològiques». D'on prové que, en l'edició d'obres completes, hagin estat inclosos en el corresponent volum, el 7, destinat a l'efecte (2010).

Ara: sense moure'ns de *La Publicitat*, que és, com a rotatiu diari, el motiu central que aquí ens ocupa, val a dir que Fabra, per bé que en molta menor proporció, va també intervenir en algunes altres avinenteses.

Deixem de banda aquelles en què ho fa en tant que conferenciant reportat a les pàgines del diari —i de què es dona oportuna constància en l'apartat I 4.3 de Fabra (2013: 323-431). I fem només breu esment de dues seccions de què va donar oportuna primera notícia Murgades (2008).

Constituïda la primera per un conjunt de vint-i-quatre «Observacions» fabrianes, aparegudes entre el 18 d'agost de 1928 i el 27 de gener de 1929

(recollides ara dins Fabra 2013: 31; 206-240), i adreçades a comentar les incorreccions de tantes altres redaccions de sengles autors que havien respost a la crida feta pel diari el 10 de juliol de 1928 sota el lema «No us ha passat mai res que valgui la pena d'ésser escrit? Sabríeu escriure-ho? Voleu provar-ho?».

I, la segona, per nou textos també de Fabra, publicats entre el 10 de febrer i el 31 de març de 1929, i destinats igualment al comentari crític de les faltes que, en un text deliberadament farcit d'aquestes, hi haurien detectat, o no, els participants. Més un altre text, de 7 d'abril de 1929, en què Fabra fa balanç de tot plegat i proclama qui d'entre aquests n'hauria estat el «guanyador», un llavors jove i encara desconegut Eduard Artells.

I al qual text segueix encara un escrit, desdoblat en dos lliuraments, de 14 i 21 d'abril de 1929 (reproduït a 2013: 032; 240-242), amb valor de síntesi valorativa de la tal sèrie —la publicació íntegra de la qual, en l'edició d'*Obres completes*, va ser desestimada pel caràcter de mer exercici escolar que revesteixen els materials susdits.

Tot comptat i debatut, doncs, i tornant ja al corpus central integrat pròpiament per les *Converses filològiques*, són, en nombre pràcticament rodó, nou centenars de documents els vehiculats per Fabra a través de *La Publicidad* / *La Publicitat*, al llarg de gairebé una dotzena d'anys (1919-1930).

Una plataforma, aquesta, cent per cent acordada amb els supòsits de difusió per excel·lència de la Galàxia Gutenberg encara, és a dir, amb els propis de la premsa escrita.

A recordar per cert, en aquest sentit, que, si convenïem a situar l'inici de l'anomenada Galàxia McLuhan en l'adveniment de la ràdio, aquesta no arriba a Catalunya, i de retruc a Espanya, fins al novembre de 1924, i que la seva propagació en els anys immediatament posteriors és gradual, no pas encara del tot massiva. El coneixement, doncs, de la mena que sigui, és encara llavors, oralitat a banda, de transmissió eminentment escrita.

Les col·laboracions de Fabra al diari en qüestió es converteixen així, pel mitjà on apareixen, i per l'època en què ho fan, en un cas tan insòlit com singular de teorització lingüística no precisament *ad usum delphini*, ans més aviat *ad usum multitudinis*, gràcies al gutenberguià suport escrit difós no via llibre, sinó via diari.

L'articulisme periodístic de Fabra

Ja el mateix títol escollit, «Converses filològiques», és indicatiu d'aquesta voluntat divulgadora.

Un sintagma nominal l'element adjectiu del qual —«filològiques»— traeix el prestigi que havia adquirit, tot al llarg del segle xix i ben bé encara fins a començaments del xx, el terme i el concepte de filologia, prou més habitual i popular llavors que el de gramàtica o, no cal dir, que el mateix de lingüística.

Filologia, doncs. Definida en primera accepció per Fabra, al seu diccionari (1932; 2007: 1024), en tant que «ciència que estudia les llengües com a òrgans de la vida intel·lectual dels pobles»; en una significació prou més àmplia que l'adduïda en segona accepció, més restringida als especialistes, en tant que «estudi científic del llenguatge, ciència lingüística».

I un sintagma, a més, en què l'element substantiu —«converses»— remet inequívocament, sempre segons Fabra al seu diccionari (1932; 2007: 653), a l'acció d'entretenir-se enraonant dues o més persones». És a dir, a un tipus de discurs més propi d'allò col·loquial que no pas dels registres formals i més o menys tècnics. El qual pot fer pensar en les *Tischreden*, o també *Tischgespräche*, en què, quatre segles abans, havia anat desgranant la seva doctrina Martí Luter. Com així mateix pot ser igualment associat, el terme i el concepte de «conversa», amb allò que, ponderativament, s'entén en francès per *causerie* o, depenent del grau de vehemència prodigat, per *plaidoyer*.

Jordi Ginebra, altrament, ha detectat, en un text de Rovira i Virgili de 1913, en debat públic amb Gabriel Alomar, l'ús d'aquesta expressió de «conversa filològica», d'on infereix, versemblantment, que «potser aquí hi ha l'origen del títol de la que després havia de ser la famosa secció periodística de Fabra i, per tant —i encara que sigui anecdòtic— potser haurem d'atribuir a Rovira i Virgili la idea del títol de la secció periodística de Fabra» (Ginebra 2001: 208-209) [dec aquesta referència a l'amable informació del per a mi ignot primer avaluador extern del present article].

Recepció de les «Converses filològiques» entre el públic lector

Testimoni en rigorosa coetaneïtat d'aquesta *labor in fieri* de Fabra que eren les CF, el trobem en Joaquim Ventalló (1925), quan manifesta que «aquest ensenyament que periòdicament dona el nostre filòleg per excel·lència, l'il·lustre president de l'Ateneu barceloní, convindria que si avui té una massa de cinquanta mil lectors, ens esforcéssim perquè demà en tingués cent mil. És una tasca a fer. Hi ha molta gent de 30 i de 40 anys a la qual se'ls faria molt costa amunt d'agafar una gramàtica i posar-se a aprendre-la. Les "converses filològiques", curtes i precises, són en canvi mengívoles [...] Un hom que llegeix per petites entregues, que és com es donen, aquests coneixements lingüístics, ja no oblida mai més l'observació, i de mica en mica va perfeccionant-se» [dec igualment aquesta referència a l'amable informació del per a mi ignot primer avaluador extern del present article].

Des de la retrospecció estant, tres testimonis corroboratius d'aquest caràcter assequible de les CF són Domènec Guansé (1964), Josep Maria Capdevila i Xavier Benguerel (dins Mir: 1998).

Guansé, un dels diguem-ne primers biògrafs de Fabra, si no ja en la seva primera aportació en un tal sentit ([1934]), sí que, almenys en la segona (1964, 48), prou va deixar constància de l'impacte produït per les «Converses filològiques» de Fabra a *La Publi*:

> Més important que la tasca pedagògica va ser la publicació a *La Publicitat* de les famoses «Converses filològiques». En cada «Conversa» Fabra plantejava una qüestió sintàctica o morfològica, la girava del dret i del revés i n'oferia, en forma clara i precisa, la solució. Tot amb tanta concisió que no arribava a ocupar un quart de columna. Semblava una manera de fer, a més de lògica, natural i senzilla, i, després, ningú no ha aconseguit imitar-ho. Era fascinant. Mai cap secció periodística a Barcelona no havia tingut tants lectors apassionats. Molts retallaven les «Converses» per rellegir-les i per consultar-les davant d'alguna dificultat.

(En suport d'aquesta última afirmació de Guansé, vegeu Fabra: 2005-2006).

Capdevila i Benguerel van pronunciar-se, en termes anàlegs, en l'aplec de testimoniatges que Jordi Mir (1998) va recollir entre gent que havia conegut personalment Fabra.

El primer dels al·ludits ho fa establint un llampant paral·lelisme: «[...] Fabra solia fer com alguns savis anglesos que, tot i que cultivin la ciència més abstrusa, davallen a conversar amb lectors de tota mena [...] També Fabra davallava dels abruptes estudis de la filologia per escriure les planeres "Converses filològiques"» (Josep Maria Capdevila, dins Mir, 1998: 66).

El segon, tot parlant de la seva coneixença primera amb Fabra, merament visual, en el transport públic on solien coincidir, i on aquest departia animadament amb conductor i passatgers, afirma que «tinc una mica la sensació que les seves "Converses filològiques" es van iniciar embrionàriament en aquell tramvia» (Xavier Benguerel, dins Mir, 1998: 174).

No cal moure's, però, del mateix text de les CF per heure testimoni, en sincrònica coetaneïtat, de com la nova secció oberta per Fabra a *La Publicidad*, atès aquest seu caire «conversacional», ben aviat va beneficiar-se del favor del públic. Al capdavall, segons oportuna remarca de Casasús (1993: 281), «en triar el mot "converses" [...] Fabra manifestava implícitament el propòsit de mantenir un lligam directe, amical i amè amb els lectors».

Així, doncs, a la CF de 30 d'agost de 1920, quan encara no fa l'any d'haver estat iniciades, llegim: «Sovint rebem cartes de lectors que ens demanen un esclariment, ens donen un suggeriment o ens fan una objecció, als quals no podem respondre particularment ignorant llur adreça. Quan creurem que la resposta a alguna d'aquestes cartes pugui oferir algun interès a la majoria dels llegidors d'aquestes converses, la donarem des d'aquestes columnes, establint, així, una correspondència amb els nostres lectors, els dubtes dels quals ens serà plaent d'esclarir en tant que ens serà possible d'abastar-hi» (2010: 194; 315).

A la recepció entusiasta segueix, doncs, la interactivitat com a resposta. La «correspondència», com en diu Fabra. I que ara, al compàs de l'actual colonització idiomàtica, anomenaríem *feed-back*. Un de ben positiu, per cert.

Heu-ne aquí algunes manifestacions explícites: «Entre les moltes cartes que rebem fent-nos consultes gramaticals (les quals, si no les volem deixar incontestades, ens obligaran a substituir en part aquestes converses per una "correspondència filològica")» (2010: 768; 751). «Sovint des d'aquestes planes responem a preguntes que sobre qüestions de llenguatge ens són adreçades pels lectors de *La Publicitat*. Moltes preguntes, però, són sobre punts ja tractats extensament en aquesta secció del diari [...] Això ens decideix a reemplaçar de tant en tant la conversa habitual per una llista de respostes breus a un cert nombre de preguntes, una mena de "correspondència"» (2010: 773; 755). I així

segueix a les CF següents (2010: 776, 777, 778, 789-798, 802-803, 805; 758, 758-759, 759, 767-773, 774-776, 777, respectivament).

Constatació d'aquesta receptivitat, així com dels variats temes que s'hi plantegen, és també la següent: «Des que havem reprès en *La Publicitat* catalana les nostres converses filològiques, havem rebut nombroses cartes, adés demanant-nos aclariments sobre algunes de les qüestions tractades per nosaltres, adés denunciant-nos faltes de gramàtica o de lèxic en què ha incorregut aquest o aquell escriptor, adés demanant-nos o suggerint-nos la solució d'algun dels múltiples problemes a resoldre en l'obra de depuració i fixació del català literari» (2010: 315; 411).

I això continuarà així fins al punt que, segons llegim en una CF de dos anys després, «Rebent-se cada dia a *La Publicitat*, amb destinació a la secció "El lector diu", comunicacions sobre qüestions lingüístiques (sobre quin hauria d'ésser el substitut de *taquilla*, se n'han rebut deu o dotze), la direcció ha decidit no donar acolliment en la dita secció a aquesta classe de comunicacions, en què sovint són tractades qüestions delicadíssimes sobre les quals és certament perillós que cadascú hi vulgui dir *la seva*, sense cap control ni comentari [...] Les comunicacions sobre qüestions lingüístiques no apareixeran, doncs, d'ací endavant, dins la secció "El lector diu", sinó que, quan tindran algun interès, seran extractades i comentades en les "Converses filològiques"» (2010: 643; 653-654).

Dubtes de tipus ortogràfic: «Ens demanava l'altre dia un lector de *La Publicitat* que donéssim en aquesta secció les regles que presideixen l'ús de la dièresi» (2010: 351; 439); lèxic: sobre la bondat, o no, del terme *foneria* en lloc de *fundició* (2010: 656 i 667; 664-665 i 673); semàntic: sobre el significat d'*adés* (2010: 396; 470-471), o sobre el de *fretura*: «Avui se'ns queixa un lector de *La Publicitat* de l'ús que àdhuc algun bon escriptor fa del mot significant *desig*...» (2010: 713; 710-711), o sobre el de *ser* i *estar* (2010: 473; 527); sintàctic: sobre la construcció *de què* en lloc de *que* (2010: 326; 421); onomàstic: «*Anfós* o *Alfons*? [...] em preguntava fa dies un lector d'aquestes converses» (2010: 495; 542); de convenció gràfica: sobre la correcta abreviació del nom *Lluís*, *L* o *Ll* (2010: 722; 717-718); d'adaptació, o no, de topònims estrangers (2010: 839-840; 803-804).

Dubtes i qüestions i remarques que s'acumulen en aquesta mena de consultori, certament interactiu, en què, a través de l'altaveu constituït per *La Publicitat*, havia derivat en bona mesura la columna de Fabra.

Un consultori a què tant podien recórrer bé gent de lletres, com ara el seu antic amic dels temps de *L'Avenç* Casas-Carbó (2010: 639; 650-651), o com Ferran Soldevila: «Amb gust interrompem, per un dia, les nostres vacances per contestar a les tres preguntes que ens fa el nostre car amic Ferran Soldevila» (2010: 811; 780-781); bé empreses editores («[...] els editors de *Els nostres Clàssics* ens han demanat que dediquéssim algunes converses a exposar [...] la morfologia i la sintaxi antigues en tot allò que difereixen notablement de les actuals» (2010: 600; 621); bé semblantment ignots corresponsals al·ludits només per les inicials (2010: 648; 658) o, més simplement, per llur ofici: «uns mercers» (2010: 885; 902).

I si amb tot això no n'hi hagués prou, Fabra es nodria, posat com estava a bastir la seva proposta referencial per a la llengua, de la premsa i, en primordial instància, de la mateixa *Publicitat*, com a font documental a l'hora de denunciar tota mena d'infraccions a la norma establerta o en vies de ser-ho.

En foren uns pocs exemples d'entre els nombrosos registrats: *acreixentar* (2010: 293, p. 395); *cel·lebració*, *el·laboració* (2010: 449; 510); *doncs* causal (2010: 383 i 758; 461-462 i 743-744); un *el què* resultant de la combinació de l'article neutre usat com a antecedent i del relatiu *que* (2010: 647; 657-658); el gerundi abusiu (2010: 704 i 724; 705 i 719), etc.

Supòsits programàtics de les CF: el català com a llengua singular i específica enfront del castellà; imperatiu d'evitar-ne la subsumpció dins d'aquest; procediments per aconseguir-ho

La Publicitat, d'aquesta manera, esdevé per a Fabra ara així com el banc de proves i la plataforma des d'on, a la seva condició primigènia de lingüista descriptiu —fins a 1912, any de publicació de la seva *Gramàtica de la llengua catalana*— i a la seva subsegüent condició de gramàtic prescriptiu —a partir de 1913, any de la promulgació de les *Normes ortogràfiques*—, afegeix en aquell nou medi i mitjà la condició que bé podríem qualificar de filòleg divulgatiu.

En efecte, alguns dels grans punts crucials per què s'ha anat guiant Fabra ja de bon antuvi en la seva tasca codificadora, troben ara, a través de les CF, explanació i raonament, a propòsit d'exemples concrets, pouats la major part de vegades de la realitat present, oral i escrita i, doncs, sempre fluctuant, de l'idioma.

Són llavors supòsits cabdals del seu procedir, d'una banda, la consciència fonamentada de la identitat específica de la llengua catalana enfront de l'espanyola. I, d'altra banda, i conseqüentment, la voluntat programàtica de capgirar la deriva despersonalitzadora d'aquella envers aquesta.

Així ho manifesta en la primera d'unes quantes CF (2010: 142-180; 271-304) orientades a «assenyalar algunes de les diferències essencials que separen la nostra llengua de la llengua espanyola», essent això així perquè «nosaltres no ens podem conformar amb les deformacions de tota llei que la nostra llengua ha sofert sota la influència castellana i les havem de combatre a ultrança; però, encara que aquelles persistissin, el català estaria lluny d'ésser respecte al castellà el que és l'andalús o el mateix bable. No és un de tants *dialectes espanyols*, com alguns pretenen, sinó una llengua perfectament distinta de la castellana» (2010: 142; 271).

De fet, era el que ja havia expressat, en terminologia de l'època, només posar-se a escriure les CF a *La Publicidad*: «L'obra de redreçament del català literari és sobretot una obra de descastellanització» (2010: 1; 137). Objectiu per al qual, primerament, calia remetre's «en la majoria dels casos [a] la llengua antiga [,] que ens dóna el mot o el gir amb què cal reemplaçar el mot o el gir castellà» (*ibidem*).

Transdiacronització, doncs, podríem assajar de dir amb una parauleta més imaginable als nostres dies. Il·lustrable amb recuperacions del tipus «la qual cosa» (2010: 39; 174-175); «en esguard» (2010: 103; 236-237); «blasmar» (2010: 395; 469-470); «endurar» (2010: 765; 748-749).

Cosa que no vol dir que no s'estigués Fabra alhora d'advertir dels riscos d'aquest procediment: «S'ha d'anar molt amb compte en l'adopció de nous arcaismes [...] no anar a la babalà en l'adopció d'arcaismes» (2010: 880; 896-897); «avui ja estem lluny de creure que tot arcaisme, pel sol fet d'ésser un arcaisme, és admissible» (2010: 888; 905).

L'altre gran recurs, per continuar-ho formulant amb un altre possible encuny terminològic, fóra el de la *transdiatopització*: «Per remeiar els castellanismes no cal recórrer exclusivament a l'arcaisme. Les aportacions dialectals ens forneixen materials preciosos per a refer el lèxic de la llengua literària» (2010, 24; 159); «a Blanes, per exemple, *emprar* vol dir clarament *fer servir*» (2010: 86; 221); «la llengua literària accepta avui el mot dialectal *faisó*, sinònim de *manera*» (2010: 458; 516).

I tot advertint igualment contra els excessos en l'explotació del tal recurs: «Molt deu indubtablement la llengua literària actual a les aportacions dels

dialectes, i més encara potser a les de la llengua antiga; però portats per un afany de depuració ultrançat, no hem pas d'acollir sense examen tots els mots i girs que trobem en aquells i en aquesta; els materials que ens ofereixen han d'ésser sotmesos a una tria» (2010: 879; 895).

Sortia al pas així també, Fabra, del retret, insidiós llavors si fa no com ara, que «aquí ens dedicàvem a inventar paraules», pronunciat en boca tant de periodistes catalans com castellans, tots «indignats contra les *invencions* dels escriptors actuals» (2010: 15; 149-150).

La documentació antiga i dialectal aportada per Fabra en suport de les seves propostes (degudament referenciada i anotada per cert en l'actual edició de Fabra, 2010) venia llavors a desmuntar així les pretensions de qui, bé per alienació idiomàtica, bé per hostilitat glotòfaga, feien per impugnar la pertinència de la normativització per ell encapçalada.

Les CF com a resseguiment i denúncia d'interferències. A propòsit de dues seves manifestacions: la interposició i el calc

El resseguiment de tots els castellanismes inventariats per Fabra a les seves CF donaria per dreçar una tipificació pràcticament exhaustiva del fenomen que després hem designat amb el nom d'interferència lingüística.

Valgui ara i aquí, però, *pro more brevitate*, centrar l'atenció sobre només dues de les seves manifestacions més poc vistoses, però no per això menys flagrants i, doncs, majorment deturpadores de la genuïnitat consubstancial, o aspirable, amb, i en, la llengua en vies de codificació.

N'és l'una la que avui solem entendre sota el concepte d'interposició. Consistent a interrelacionar-se sempre la llengua subordinada amb la realitat lingüística i conceptual exterior a través tan sols de la mediació deformadora exercida per la llengua dominant.

I de la qual són mostres degudament denunciades per Fabra la incorporació defectuosa de cultismes, ja bé sigui per una grafia impròpia: *trapeci* en lloc de *trapezi* (2010: 77; 212), ja bé sigui per elisió consonàntica: *olfat* en lloc d'*olfacte* (2010: 3; 139), ja bé sigui per metàtesis accentuals forçades: *atmòsfera* en lloc d'*atmosfera* (2010: 134; 264-265).

Tot acompanyat de la irrebatible reglamentació teòrica oportuna: «Quan tractem, doncs, de donar forma catalana a un llatinisme o hel·lenisme que ens

ve del castellà, ens cal tenir sempre en compte el mot original: altrament ens exposem a adoptar formes errònies que traeixen un manlleu castellà» (2010: 3; 139-140).

A remarcar, semblantment, com la transcripció de mots al·loglots amb grafies espúries: *sha* en comptes de *xa* (2010: 184 i 635; 306-307 i 647), *sherif* en comptes de *xerif* (2010: 636; 647-648), s'inscriuria llavors en una dinàmica d'alienació semblant.

N'és l'altra, de manifestació subreptícia de la interferència, la denominada, en alemany, *Lehnübersetzung*, o, en pla, traducció calcada. I de la qual ens ofereix una exposició paradigmàtica la desenvolupada a la CF 646: «No ens oposem pas a l'admissió del mot *aliè* [...] irreprotxable; però ja no és irreprotxable d'usar-lo sistemàticament com a traducció d'*ajeno*. Arraconem, així, una munió d'expressions tals com *els béns d'altri* [...] Bo que acceptem *aliè*, però a condició que amb ell no matem aquelles expressions catalanes que ja ens permetien de no sentir la falta d'un mot exactament equivalent a *ajeno*. Si sempre que els espanyols diuen *ajeno*, diem nosaltres *aliè*, en el fons cometem encara un castellanisme. L'ús actual de *aliè* constitueix un cas de mimetisme lamentable» (2010: 646; 656-657).

Arribats aquí importa desmentir una altra de les falòrnies arterosament propagades entorn de la reforma fabriana (anàloga al retret d'«invenció» recusat més amunt): la que si aquesta consistia a llevar al català tota semblança amb el castellà. Quan, en realitat, allò de què s'hi tractava era de restituir, o d'infondre de bell nou, a la llengua subordinada, la seva especificitat dins el marc del propi diasistema diacrònic i diatòpic; en correlació, a més, amb les convencions cultes acordades per altres llengües formalment pròximes igualment inscrites dins la tradició indoeuropea, començant, és clar, per les pròpies de la llengua mare, el llatí, i sense excloure evidentment l'espanyol.

Les «Converses filològiques» contra tot excés purista

Cosa tota ella en un plegat que se salda amb les sovintejades repulses de Fabra a propostes qualificables com a mínim d'hiperpuristes, per no dir extravagants, «obra dels nostres descastellanitzants», segons en diu ell mateix (2010: 859; 861-864), moguts més per un zel patriòtico-essencialista que no pas basats en cap coneixement aprofundit de la llengua i del llenguatge en general.

Es veu així constret, Fabra, a haver de refutar preteses solucions derivatives del tipus: *ambent* —per *ambient*— (2010: 4; 140), *unànim* —per *unànime*— (2010: 348; 438), *llingüístic* —per *lingüístic*— (2010: 550; 581), *migeval* —per *medieval*— (2010: 339; 431), *mesal* —per *mensual*— (2010: 480; 532), *cinquena essència* —per *quinta essència*— (2010: 525; 563-564), *cervellal* —per *cerebral*— (2010: 728; 722). O a defensar la bondat terminològica de *alcohol* enfront de *alcofoll* (2010: 121; 253), *derrotar* enfront de *enfitar* (2010: 553; 583), *càncer* enfront de *cranc* (2010: 702; 703), *gràcies* enfront de *mercès* (2010: 814; 783), i encara, en un cas ja del tot grotesc, la de *punt de vista* enfront de *punt d'obir* [!] (2010: 254; 367-368).

Així mateix, a l'injustificat reprotxe que «el català actual és ple de gal·licismes», suposada conseqüència de «la substitució dels mots castellans per mots no hispànics, especialment francesos», objecta que «la major part dels mots titllats de gal·licismes són mots perfectament catalans; no són gal·licismes sinó arcaismes», com ara *blasmar*, *afranquir*, *forest*, *ostatge*, al mateix temps que prevé, això sí, contra l'ús gal·licitzant d'*abillar* no en el sentit genuí d'«adornar algú amb vestits luxosos», sinó en el més genèric de simplement *vestir* (2010: 513; 555-556).

Presa en consideració de la viabilitat de les reformes proposades. Intervenció favorable a les ja establertes

Sempre, en la seva tasca codificadora, va tenir en compte Fabra la viabilitat de les opcions proposades, raó per la qual és que mai no es va pronunciar taxativament a favor de l'eventual substitució de les formes verbals en *—o* (*canto*, *temo*) per les corresponents formes sense desinència (*cant*, *tem*) (2010: 220, 224, 225; 338, 341-343), o de la introducció normativament prescriptiva del possessiu *llur* (2010: 71, 364, 406, 595; 207, 448, 477, 617). I és que, davant la dificultat de reintroduir segons quines formes i construccions, concloïa categòric que «el català pot ésser excel·lent sense *quiscuns*, *assats*, *jatsies* i *fretures*!» (2010: 879; 896).

Fidel a la seva formació inicial positivista com a bon *Junggrammatiker*, tenia clar l'objectiu que «quan escrivim fem de no perdre mai de vista el nostre català parlat; que ell, carregat de defectes com és, ens pot encara estalviar de cometre molts de castellanismes» (2010: 376; 457) i, semblantment, «cal no

perdre mai de vista la llengua parlada. Ella és la que ens ha de guardar d'esgarriar-nos» (2010: 887; 904).

Alhora també que, com a professional implicat en l'acció interventora propiciada de dalt a baix pel Noucentisme, advocava per l'aplicació decidida de la norma ja fixada com a tal sobre l'àmplia realitat de la llengua en brut, i, doncs, pledejava a favor que fos la convenció ortogràfica la que acabés determinant la pronúncia i no a l'inrevés: «En els mots d'origen erudit, per a la recta escriptura de *s* i *ss* entre vocals, no havem, doncs, d'atenir-nos a la pronunciació, sovint defectuosa, sinó a l'etimologia, i a l'ortografia etimològica subordinar llavors la pronunciació» (2010: 17; 152).

I així, semblantment, «no basta que combatem les grafies dolentes de la llengua escrita: ens cal combatre igualment les pronúncies errònies de la llengua parlada; no ens havem de contentar a escriure *zona* i no pas *çona*, sinó que ens havem d'esforçar a pronunciar *zona* i no pas *çona*. Així mateix ens havem d'esforçar a pronunciar *m* i no pas *n* en mots com *redemptor*, *redempció*, *consumpció*, *sumptuós*, *peremptori*, i *l* doble i no pas *l* simple en mots com *al·legar*, *il·lustre*, *col·legi*, *expel·lir*, *anul·lar*» (2010: 18; 153). De manera que «¿i si un dia, reaccionant l'ortografia [*prendre*] sobre la pronunciació [*pendre*], arribés que pronunciéssim *prendre*? I bé, diríem, *prendre*, i no hi hauríem pas perdut res» (2010: 259; 371).

Una dinàmica, aquesta, que, de manera més o menys tàcita, s'entén que havia de ser perfectament extensible, ja més enllà de l'àmbit ortogràfico-fonètic, igualment també al del lèxic, al de la morfologia, al de la sintaxi...

Apunt conclusiu

No sé —com igualment també ignoro si hi ha per manera de saber-ho— la raó per què Fabra va deixar de col·laborar amb les seves CF a *La Publicitat*. Tenint en compte que l'estroncament va produir-se a començaments de 1930, es podria especular que no fos per causa de la feinada que sens dubte li comportava cada cop més la confecció i l'enllestiment del *Diccionari general* (1932).

En tot cas, la seva aportació, des de les pàgines de la venerable *Publi*, a l'elaboració d'una normativa raonada i fonamentada per a la llengua del país, va ser decisiva. No inferior, vista des de la perspectiva de l'ampli públic, a la per ell desenvolupada des dels llibres i des de les publicacions més o menys especialitzades.

Si tenim a més en compte que les CF van aparèixer més anys sota un règim de dictadura que no pas en un de llibertats formals, convindrem que, en molts sentits, elles van fer en bona mesura, primer, una funció de suplència d'un sistema escolar en llengua pròpia pràcticament inexistent, i, segonament, de resistència a un altre de repressivament imposat per un Estat espanyol absolutament hostil.

Tot comptat i debatut, doncs, no ha de costar gens de concloure que, a través de les seves CF com a divulgador a *La Publi*, Fabra va contribuir, en no menor mesura que com a lingüista i com a gramàtic, a assentar els fonaments teòrics de la cultura de la llengua.

Entesa aquesta, segons teoritzaven coetàniament (1929) els lingüistes del Cercle de Praga, com «la sollicitude deployée pour développer dans la langue littéraire, tant celle de la conversation que celle des livres, les qualités que réclame sa fonction spéciale» (Lamuela & Murgades, 1984: 102).

Unes qualitats, altrament, sempre segons els praguencs —i en absoluta consonància amb la lliçó en simultani paral·lelisme de Fabra—, consistents en la «fixité, c.-à-d. la langue littéraire doit éliminer toutes fluctuations inutiles»; en «l'aptitude à rendre avec clarté et précision, finement et sans effort les nuances les plus variées»; i, en tercer lloc, en «l'originalité de la langue, c.-à-d. le renforcement des traits qui lui donnent son caractère» (Lamuela & Murgades, 1984: 114).

¿No era, doncs, exactament en això que s'aplicava eficaçment Fabra, i que ho feia, de manera encara potser més remarcable, tot just per mitjà de les seves «Converses filològiques» a *La Publi*?

Bibliografia

Casasús, Josep Maria (1993). *Periodística catalana comparada*. Barcelona: Editorial Pòrtic.

Fabra, Pompeu (2005-2006). *[Fons «Converses filològiques» de l'antiga Biblioteca de Romàniques]*. Universitat de Barcelona: Lletres-Central-Dipòsits: 114/3/28-30.

— (2007). *Obres completes. Diccionari general de la llengua catalana*. Introduccions de Germà Colón i Joan Veny. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

— (2010). *Obres completes. Converses filològiques*. Vol. 7. A cura de Joaquim Rafel, Joan A. Argenter, Josep Murgades, Maria Toldrà, Antoni Tobella. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

— (2013). *Obres completes. Textos i materials. Cronologia general. Recepció de l'obra i la figura*. Vol. 9. A cura de Josep Murgades, Georg Kremnitz, Francesc Vallverdú, Albert Jané, Jordi Mir, Anna Pineda. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

Ginebra, Jordi (2001). «Un debat periodístic entre Gabriel Alomar, Antoni Rovira i Virgili i Pompeu Fabra sobre ortografia catalana». A: *Estudis de llengua i literatura catalanes / XLIII. Miscel·lània Giuseppe Tavani.* Vol. 9. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 203-229.

Guansé, Domènec [1934]. *Pompeu Fabra*. Barcelona: Llibreria Catalònia.

— (1964). *Pompeu Fabra*. Barcelona: Editorial Alcides.

Lamuela, Xavier; Murgades, Josep (1984). *Teoria de la llengua literària segons Fabra*. Barcelona: Quaderns Crema.

Martí i Pol, Miquel (1989). *Obra poètica / I. 1948-1971*. A cura de Pere Farrés. Barcelona: Edicions 62.

Mir, Jordi (1998). *Memòria de Pompeu Fabra. 50 testimonis contemporanis*. Barcelona: Proa.

Murgades, Josep (2008). «Notícia i tast de més textos desconeguts de Fabra». *Els Marges* (hivern), núm. 84, p. 87-96.

Rafel, Joaquim (2010). «Introducció a l'edició de les *Converses filològiques*». A: Pompeu Fabra (2010). *Obres completes. Converses filològiques*. Vol. 7. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 77-110.

Rovira i Virgili, Antoni (1919). «D'En Pers i Ramona a En Pompeu Fabra». *La Publicidad* (17 de novembre, edició del vespre), p. 1.

Ventalló, Joaquim (1925). «Per la llengua catalana». *El Dia* de Terrassa (18 d'agost), p. 1.

Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics
ISSN: 0213-6791. ISSN de l'edició electrònica: 2013-3995.
http://revistes.iec.cat/index.php/BSCEH/index

Núm. XXIX (2018), p. 109-130
DOI: 10.2436/20.1001.01.186

L'APLICACIÓ DE LES *NORMES ORTOGRÀFIQUES* FABRIANES A *LA PUBLICITAT*[1]

Daniel Casals i Martorell i Neus Faura i Pujol[2]
Universitat Autònoma de Barcelona

Article lliurat el 18 de maig de 2018. Acceptat el 5 de setembre de 2018

Resum

Aquest article analitza el grau d'implantació al diari *La Publicitat*, des que va adoptar la llengua catalana el 1922, segons les *Normes ortogràfiques* fixades per l'Institut d'Estudis Catalans entre 1913 i 1917. A partir d'una selecció d'aspectes que afecten el vocalisme tònic i àton i el consonantisme, aquest treball examina el compliment de les esmentades directrius gràfiques i els desajustaments derivats de diferents causes, associades principalment a la tècnica d'elaboració de la premsa i a la incipient extensió social de les normes esmentades. Aquest treball considera també la posició que Pompeu Fabra havia expressat en relació amb l'ús lingüístic de *La Publicitat*.

Paraules clau

Normes ortogràfiques, llengua catalana, *La Publicitat*, història de la llengua, extensió social.

1. Aquest article s'ha dut a terme en el marc del projecte de recerca FFI2016-80191-P (AEI/FEDER, UE) i del Grup de Recerca en Història de la Llengua Catalana de l'Època Contemporània (2017 SGR 1696), finançat per la Generalitat de Catalunya. Agraïm als avaluadors d'aquest article els suggeriments de millora que ens han formulat.

2. E-mail: Daniel.Casals@uab.cat i Neus.Faura@uab.cat

The application of Pompeu Fabra's *Catalan Spelling Rules* to *La Publicitat*

Abstract

This report analyses the application of a set of prescriptive rules for the spelling of Catalan in the Catalan-language newspaper *La Publicitat*, which was published in Barcelona from October 1922 to January 1939. The normative standards set out in *Catalan Spelling Rules* were drafted by the Catalan grammarian Pompeu Fabra and ratified by the Institut d'Estudis Catalans between 1913 and 1917. Starting from a selection of particular issues related to the spelling of various consonants as well as tonic and unstressed vowels in Catalan, this paper inquires into the degree to which these *Rules* were actually adhered to by the newspaper and discusses certain disagreements regarding their application which arose due to newspaper production techniques on the one hand and the incipient public acceptance of those *Rules* on the other. This report focuses also on the Pompeu Fabra's position concerning the linguistic uses in *La Publicitat*.

Keywords

Spelling rules, Catalan language, *La Publicitat*, Catalan history, public acceptance.

1. Objectiu i objecte d'estudi

L'objectiu d'aquest article és analitzar l'aplicació de la normativa ortogràfica a *La Publicitat* des que va adoptar el català com a llengua vehicular, l'1 d'octubre de 1922. Per dur a terme aquesta comesa hem tingut en compte exemplars d'aquest rotatiu d'octubre d'aquell any 1922 i, pel que fa a les qüestions en què hem trobat desajustaments sistemàtics de l'ortografia, hem revisat una selecció de números del diari d'octubre de 1932, per comprovar si les desviacions s'havien corregit. En aquesta investigació hem considerat textos informatius.

Aquest article s'estructura en quatre apartats. El primer en presenta l'objecte d'estudi i l'objectiu. El segon és una contextualització basada en tres subapartats: (2.1) els fets polítics, socials i culturals de 1922 i 1932, els dos moments en què s'estudia l'aplicació de la normativa a *La Publicitat*; (2.2) el corpus normatiu de la llengua catalana establert per l'Institut d'Estudis Catalans (IEC) durant el primer

terç del segle xx, i (2.3) una aproximació al diari *La Publicitat*, centrada sobretot en el projecte d'adopció d'aquest idioma com a vehicular. Tanca l'article un apartat que recull les conclusions que es desprenen de la recerca que hem dut a terme.

Des del punt de vista metodològic, per elaborar aquesta recerca s'ha seleccionat una mostra representativa d'exemplars de *La Publicitat* d'octubre de 1922 i del mateix mes de 1932 per mitjà del portal ARCA de la Biblioteca de Catalunya. Paral·lelament, s'ha fet una selecció de les variables ortogràfiques que s'analitzen en els exemplars que conformen el corpus d'estudi i, posteriorment, se n'ha fet el buidatge corresponent. A continuació, per a l'anàlisi del compliment de la normativa en les grafies seleccionades s'ha partit dels dictàmens continguts a les directrius lingüístiques que les regeixen. En l'estudi s'ha tingut en compte també la informació que Pompeu Fabra havia transmès als lectors, per mitjà de la secció «Converses filològiques», sobre els aspectes ortogràfics estudiats.

Aquesta recerca s'emmarca en la disciplina de la història de la llengua catalana. En la matèria esmentada es poden distingir dues subdisciplines segons el punt de vista que l'investigador adopta. El primer es refereix a l'anàlisi dels fets polítics, socials i culturals que envolten la vida d'un idioma. El segon afecta l'evolució del mateix sistema lingüístic. En aquest sentit, la investigació que duem a terme considera tots dos punts de vista: d'una banda, reconstrueix i analitza l'episodi social i cultural que representa l'adopció del català per part de *La Publicitat* i l'aplicació consegüent de la normativa fixada per l'Institut d'Estudis Catalans; i, de d'altra, estudia una selecció de signes normatius que el rotatiu esmentat aplicava, unes grafies que formaven el sistema unificat i modernitzat que l'IEC havia fixat encara no una dècada abans.

2. Contextualització històrica

2.1. Fets polítics, socials i culturals

L'any 1922 la sortida en català del diari *La Publicitat* va tenir lloc durant els darrers temps de la Mancomunitat de Catalunya, presidida aleshores per Josep Puig i Cadafalch i integrada per les quatre diputacions provincials. La de Barcelona havia estat la impulsora, el 1907, sota la presidència d'Enric Prat de la Riba, de la creació de l'Institut d'Estudis Catalans i de la normativització de la llengua catalana. Durant la vigència de la Mancomunitat de Catalunya s'havia

avançat tímidament «en la catalanització de l'escola» (Marcet, 1987: 159-160). L'ensenyament del català estava impulsat fonamentalment per l'Associació Protectora de l'Ensenyança Catalana, que rebia una subvenció anual per a aquesta finalitat. Malgrat les polítiques favorables, a Catalunya només en trenta-dues escoles s'hi ensenyava el català i en català. En aquella època, però, solament una part de la població accedia a la instrucció atès que hi havia un 55% d'analfabetisme.[3] És destacable també la introducció a Catalunya del moviment de renovació pedagògica estès per Europa. Van destacar el pedagog Francesc Ferrer i Guàrdia i el projecte de l'Escola Nova,[4] (Gonzàlez-Agàpito, 1999: 27-28), que s'adequava a les idees renovadores impulsades pel Noucentisme (Vilanou; Soler, 1999: 32-33). En aquest sentit, la Mancomunitat va «organitzar i potenciar l'ensenyament professional i tecnicoindustrial» (Vilanou; Soler, 1999: 33) i, el 1916, va crear el Consell de Pedagogia, que va introduir l'aplicació del mètode Montessori (Vilanou; Soler, 1999: 34). En l'àmbit del periodisme, la llengua catalana va esdevenir vehicle d'expressió de publicacions institucionals i altres d'especialitzades (Figueres, 1994: 97-98). El 1920 existien seixanta-set capçaleres editades en aquesta llengua (el 24,72%) davant de les dues-centes quatre que es redactaven en castellà (el 75,18%). Les que se servien del català es repartien en diaris (1), setmanaris (15), quinzenals (8), mensuals (30), bimensuals (8), trimestrals (3) i anuals (2) (Figueres, 1994: 98-99). Aleshores l'únic diari escrit en català era *La Veu de Catalunya*, al qual es van afegir *La Publicitat* i periòdics comarcals (Figueres, 1994: 97).

La dictadura de Primo de Rivera «suprimí la Mancomunitat [de Catalunya] i perseguí el catalanisme polític i les manifestacions públiques de llengua» (Ferrando i Nicolás, 1993 [1997^2]: 171). Les prohibicions van afectar l'ús del català a l'escola, la bandera catalana i les sardanes, entre d'altres, però, malgrat això, «va créixer la resistència a la castellanització» (Marcet, 1987: 162). Segons Ferrando i Nicolás, «la persecució primoriverista serví per a concentrar les energies en la realització d'una admirable tasca cultural» (1993 [1997^2]: 175).

3. A l'inici del segle xx a l'Estat espanyol l'analfabetisme havia arribat al 64%. Vegeu Josep Gonzàlez-Agàpito (1999), p. 26.

4. L'Escola Nova «forma un ampli i diversificat moviment que comprèn un conglomerat de teories i mètodes, a voltes força divergents, que tenen en comú la voluntat de fonamentar el procés educatiu, no pas en la lògica de l'adult, sinó en el coneixement psicològic de l'infant i el jove i en el respecte als seus interessos i iniciatives». Josep Gonzàlez-Agàpito (1999), p. 27-28.

Segons Figueres (1994: 101), el règim de Primo de Rivera «va imposar una limitació de continguts» i va arribar a suspendre diferents capçaleres, però la premsa escrita en català va augmentar.[5] Antoni Rovira i Virgili va crear *La Nau* el 1927, l'any 1928 va aparèixer *L'Opinió* i, el 1929, van sortir *Mirador* i *El Matí*. També hi va haver publicacions especialitzades com *Justícia Social* (1923), *Revista de Catalunya* (1924), *La Paraula Cristina* (1925), *Ciència* (1926), *La Nova Revista* (1927) i les humorístiques *El Borinot* (1923), *El Senyor Canons* (1925) o *El Senyor Daixonses i la Senyora Dallonses* (1926) (Guillamet, 1994: 116-119), i una sèrie de publicacions esportivohumorístiques entre les quals va destacar *Xut!* (1922).

Durant la dècada dels anys vint es continuaven editant també nombroses capçaleres periòdiques que tenien el català com a llengua vehicular. En són exemples *Papitu* (1908-1937), *En Patufet* (1904-1938), *Estudis Universitaris Catalans* (1907-1930) i *La Nostra Terra* (1928-1936), editada a Palma, entre d'altres (Ferrando i Nicolás, 1993 [1997²]: 175).

Quant al context de 1932 —punt de comparació en el nostre estudi sobre l'aplicació de la normativa ortogràfica—, arran del resultat de les eleccions municipals del 12 d'abril de 1931, es va instaurar la Segona República i, després de proclamar la República Catalana, es va restablir la Generalitat de Catalunya. Segons Marcet (1987: 163), «la primera disposició de la República a favor de l'ensenyament al Principat fou el decret de bilingüisme». Si bé permetia que el català fos la llengua vehicular en l'ensenyament infantil com a idioma matern, quedava exclòs del batxillerat. Una altra mostra de la política cultural més favorable va ser la creació del Consell de Cultura i de l'Institut-Escola, com a resultat de la renovació de l'ensenyament secundari (Vilanou; Soler, 1999: 42). El 1932 el marc legal va millorar l'estatus del català amb l'aprovació de l'Estatut de Catalunya, que en va fixar la cooficialitat. El Govern de la Generalitat va impulsar l'escola pública, «laica i única», i tenia com a objectiu que tots els estrats socials accedissin a l'educació (Vilanou; Soler, 1999: 37-39). L'executiu català va promoure també la renovació de la formació dels mestres, amb «la implantació d'uns nous estudis de Magisteri [...] que responguessin a un esperit de catalanitat tant pel que fa a la llengua com als continguts de les matèries escolars» (Vilanou; Soler, 1999: 40). En aquest sentit, va crear, el 1932, l'Escola Normal de la Generalitat de Catalunya. Malgrat les resistències, també es va

5. Per a més informació sobre les capçaleres que van aparèixer escrites en català entre les dècades dels anys vint i trenta del segle xx, vegeu Jaume Guillamet (1994), p. 116-120.

reformar la Universitat, que va comportar un reconeixement científic de la llengua catalana (Vilanou; Soler, 1999: 42). Pel que fa als mitjans de comunicació, es va afavorir «la catalanització de la premsa i la ràdio, permeté la presència de la llengua en tots els nivells educatius i en l'àmbit autonòmic local i la convertí en eina normal de comunicació en les relacions comercials, bancàries, esportives, acadèmiques, etc.» (Ferrando i Nicolás, 1993 [1997²]: 175).

En el sector del periodisme, el 1931 va començar a sortir el *Full Oficial dels Dilluns de Barcelona*, que era la versió en català de la *Hoja Oficial del Lunes*, i *La Humanitat*, com a òrgan d'Esquerra Republicana de Catalunya (Guillamet 1994: 129). Segons Guillamet (1994: 130), «el progrés de l'ús del català a la premsa de Barcelona és notable». El 1932 a Catalunya sortien quatre diaris en aquesta llengua: *La Veu de Catalunya*, *La Publicitat*, *El Matí* i *La Nau*. S'hi va afegir el *Diari Mercantil*, que no va tenir gaire èxit i que era la versió en català del *Diario Mercantil* (Guillamet, 1994: 128-129).

2.2. El corpus normatiu del català

Quina era la norma vigent quan el rotatiu *La Publicitat* va adoptar el català com a llengua vehicular? La primera fase d'elaboració del corpus normatiu es va confegir durant el primer terç del segle xx. Per saber quines obres el componen, hem de remuntar-nos a 1907, quan la Diputació de Barcelona va crear l'Institut d'Estudis Catalans. Al cap de quatre anys, el 1911 es va establir la Secció Filològica de l'IEC, que havia de conduir els treballs de codificació i de normativització de l'idioma.

A partir d'una ponència de Pompeu Fabra, el ple de l'Institut d'Estudis Catalans va aprovar les *Normes ortogràfiques* el 24 de gener de 1913. Prat de la Riba va demanar a tots els catalans que les assumissin i «així ho van fer els escriptors, els editors i la premsa amb més unanimitat i rapidesa que no es pensava el president» (Segarra, 1998: 127):

> Una acceptació tan ràpida de les *Normes* només s'explica per la situació política i cultural de la societat catalana de l'època. Amb el predomini de l'estètica noucentista i l'auge del catalanisme polític, molts catalans havien acabat per veure que calia fer del català una llengua apta per a tots els usos. I que això no seria possible sense una ortografia i una gramàtica fixades.

Tanmateix, aquelles directrius ortogràfiques van topar amb resistències (Segarra, 1998: 127) i no van ser les definitives, sinó que es van completar amb la introducció del *Diccionari ortogràfic*, signat per Pompeu Fabra. Els criteris que van regir l'elaboració de les noves directrius van ser l'etimologia, la tradició literària, la pronunciació real del domini lingüístic, l'harmonia amb les altres llengües, i la claredat i la precisió (Ferrando i Nicolás, 1993 [1997²]: 183-184).[6] Aquelles regles van ser vigents fins que l'Institut d'Estudis Catalans ha aprovat les modificacions ortogràfiques el novembre de 2016, que estan contingudes en el volum *Ortografia catalana*, publicat el 2017.

Tornant al primer terç del segle xx, el 1918, va sortir la *Gramàtica catalana*, de Pompeu Fabra, que l'Institut d'Estudis Catalans sempre va considerar oficial, tal com consta al pròleg de l'edició facsímil de 1995. Aquesta obra conté un primer capítol succint dedicat a l'ortografia. Per completar el corpus normatiu, restava la publicació del *Diccionari general de la llengua catalana*, de Pompeu Fabra, que va aparèixer catorze anys més tard, el 1932.

Pompeu Fabra es referia a la bona acollida que van tenir les normes, després de ser promulgades, entre els professionals que havien de fer servir el codi escrit:

> A despit, però, de llurs detractors, les *Normes ortogràfiques*, al poc temps d'ésser publicades, es veien adoptades per la majoria dels escriptors actuals i de les publicacions catalanes, èxit que era realment per a encoratjar l'Institut a prosseguir la seva obra de fixació de l'ortografia catalana.

2.3. El diari *La Publicitat*

El rotatiu *La Publicitat* va adoptar la llengua catalana com a vehicular dels seus continguts l'1 d'octubre de 1922, per iniciativa del partit Acció Catalana. La feina de catalanització va durar set setmanes, segons publicava l'1 d'octubre de 1922 l'editorial del primer número en català («Cirurgia nacionalista»). Va arribar a assolir un notable èxit d'audiència atès que el 1927 tenia un tiratge de

6. Per a més informació sobre les raons que van conduir Fabra i l'IEC a adoptar les grafies contingudes a les *Normes ortogràfiques* i al *Diccionari ortogràfic*, vegeu Mila Segarra (1985), p. 288-382.

30.600 exemplars. Aquell editorial feia referència al canvi d'idioma amb l'esment de dos signes ortogràfics:

> A la capçalera del nostre diari, dues D han caigut, dues T s'alcen. No és un joc de lletres. És una força d'ideal. Salut a LA PUBLICITAT. Llibertat a Catalunya!

La sortida del nou diari volia contribuir a l'obra de descastellanització en què es trobaven diferents àmbits de la societat catalana (*La Publicitat*, 1.10.1922, pàg. 1):

> La nostra impaciència no és per l'esclat definitiu que pugui ésser el coronament de la reconquesta de Catalunya pels catalans. És per aquest odiós enfarfec de coses castellanitzades que ens volten, i ens entrebanquen, i ens destorben: escoles, premsa, teatre, rètols i papers.

Els impulsors d'aquesta iniciativa volien que el projecte esdevingués exemplar i que es pogués aplicar a altres àmbits socials (*La Publicitat*, 1.10.1922, pàg. 1):

> Voldríem que pertot arreu de la nostra terra sortissin colles de patriotes abnegats que realitzessin amb la força encomanadissa de l'entusiasme les mateixes necessàries operacions de cirurgia nacionalista.

És destacable que, el 1919, tres anys abans que *La Publicitat* adoptés el català, Pompeu Fabra hi inserís la secció «Converses filològiques», una columna de divulgació de coneixements lingüístics i de la normativa que va aparèixer, amb interrupcions, fins al 1928. De fet, Fabra estava al cas de la qualitat lingüística del periòdic, com també de les altres publicacions editades en aquest idioma. Moltes converses filològiques estan motivades per les errades lingüístiques que hi localitzava. A més de les esmentades «Converses filològiques», Fabra també es va implicar a estendre l'aplicació del corpus normatiu per mitjà d'exercicis de redacció i de correcció de textos. Tal com ha assenyalat Josep Murgades (2008: 91-93), Pompeu Fabra hi va dirigir un concurs de redacció i unes pràctiques de correcció, dues seccions consecutives adreçades als lectors.

3. Aplicació de la normativa ortogràfica a *La Publicitat*

Com a precedent, el rotatiu *La Veu de Catalunya* va ser un exemple de l'adopció de les normes ortogràfiques fabrianes, però també ho va ser un estol de publicacions especialitzades de l'època. En general, *La Publicitat* va aplicar les noves regles tal com les havia aprovat l'Institut d'Estudis Catalans sense cap dissidència. En els textos informatius, com les notícies, se seguien, per bé que amb alguns dèficits dels quals parlarem a continuació.

Podem esmentar com a normes seguides sistemàticament l'escriptura de la conjunció *i* llatina en lloc de la *y* grega; dels plurals femenins acabats en *-es* en lloc de *-as*; de l'accent greu per a la vocal *a* i l'agut per a la *i* i la *u*; del dígraf *ny* en lloc de *ñ*; del dígraf *tx* en comptes de *ch*, i de la supressió de la *h* final de la grafia *ch*, entre d'altres.

Però, malgrat l'adopció de les normes ortogràfiques, en els textos informatius de *La Publicitat* es detecten encara incompliments de la normativa. Com a exemples, esmentem incorreccions en l'accentuació gràfica de les vocals *e* i *o*, sobretot d'aquesta darrera; en l'ús de la dièresi, en l'apostrofació de l'article definit, en la contracció de la preposició amb l'article, i en la grafia de consonants com la be alta (*b*), la ve baixa (*v*) i la ela geminada (*l·l*).

D'aquests i altres errors Pompeu Fabra en va parlar a les «Converses filològiques», per bé que es referia a les publicacions impreses en general, inclosa *La Publicitat*. En aquests textos, alhora que denunciava els errors derivats de la manca de cura i del poc domini de l'ortografia i de la gramàtica, esperonava les empreses editorials i els seus professionals a millorar en aquest sentit i, quan s'esqueia, també en lloava els progressos.

De fet, aquests problemes d'adaptació al corpus normatiu els van tenir moltes altres capçaleres. En aquest sentit, podem llegir la diagnosi que en feia Antoni Rovira i Virgili a la *Revista de Catalunya* (1929: 390-391):

> Si, per un cantó, trobem ja format avui el català literari en un grup de bons escriptors, per un altre cantó, trobem encara en nombrosos escriptors, i sobretot en diaris, periòdics, fulles impreses i llibres catalans, una multitud d'incorreccions i de mancaments més o menys greus. [...] Cal que facin un esforç els escriptors, periodistes, editors, impressors, correctors, regents, caixistes i linotipistes.

Pompeu Fabra també feia una valoració negativa dels errors ortogràfics perquè considerava que les publicacions havien de ser un model perquè la gent aprengués l'ortografia correcta fixant a la memòria les formes que llegia als periòdics i als llibres. Escriví el 28 de novembre de 1922:

> És deplorable que les nostres publicacions surtin plenes així de grafies errònies. Mentre això ocorri, no és pas possible que la nostra gent aprengui d'escriure amb bona ortografia. I això ocorrerà mentre no tinguem un bon nombre de correctors que coneguin perfectament l'ortografia catalana.

L'edició de 1922 de *La Publicitat* presenta uns errors i unes vacil·lacions ortogràfiques que mostren que les *Normes* no havien estat encara assimilades del tot. Per contra, l'edició de 1932 es caracteritza per una millora remarcable respecte de deu anys enrere: de ben segur que l'experiència adquirida, la formació en llengua catalana dels professionals del periodisme i de l'edició i, en general i malgrat la dictadura de Primo de Rivera, l'extensió social de l'idioma en el periodisme en van ser impulsors.

Les vacil·lacions més freqüents que s'han trobat en l'edició de 1922 pertanyen als aspectes ortogràfics següents: pel que fa a les vocals, és gairebé sistemàtic l'ús d'accent agut de les *o* obertes que han d'anar amb accent greu, i el poc domini en la utilització de l'accent diacrític, de la dièresi i de l'apòstrof; i, pel que fa a les consonants, els dubtes entre *b* i *v* i entre *l·l* i *l*, a més d'altres. A continuació podem veure un text de *La Publicitat*, extret del número de l'1 d'octubre de 1922 (p. 3), en el qual es detecten aquestes inadequacions a l'ortografia de l'Institut d'Estudis Catalans:

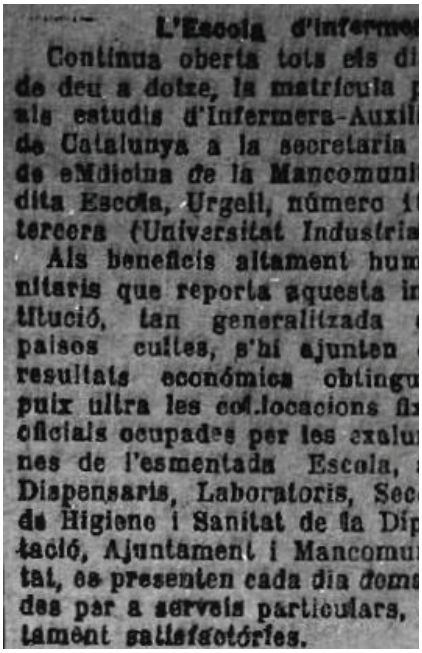

L'Escola d'infermer
Continua oberta tots els di
de deu a dotze, la matrícula
als estudis d'Infermera-Auxil
de Catalunya a la secretaria
de Medicina de la Mancomuni
dita Escola, Urgell, número i
tercera (Universitat Industria
Als beneficis altament hum
nitaris que reporta aquesta in
titució, tan generalitzada
països cultes, s'hi ajunten
resultats económics obtingu
puix ultra les col·locacions fi
oficials ocupades per les exalu
nes de l'esmentada Escola,
Dispensaris, Laboratoris, Sec
de Higiene i Sanitat de la Dip
tació, Ajuntament i Mancomu
tat, es presenten cada dia dom
des per a serveis particulars,
tament satisfactòries.

Com es pot veure, s'hi detecta l'accent tancat en lloc de l'obert en la *o* (*económic, satisfactóries*), l'absència d'apostrofació de la preposició *de* davant d'un substantiu començat per *h* (*de Higiene*) i la manca de dièresi en el cas d'una *i* que no és ni consonàntica ni forma diftong amb la vocal anterior (*paisos*).

Presentem a continuació l'anàlisi de la inaplicació de la norma que es posa de manifest en una selecció d'errors i de vacil·lacions extrets dels números de *La Publicitat* que hem tingut en compte en aquesta recerca. De cada aspecte, n'exposem, disposats en tres columnes: a) La norma ortogràfica corresponent tal com Pompeu Fabra la va redactar per a la *Gramàtica catalana* de 1918; b) Exemples de l'aspecte que és objecte d'atenció, extrets de *La Publicitat* d'octubre de 1922, i c) Casos d'aplicació d'aquella norma provinents del mateix diari d'octubre de 1932, amb l'objectiu de fer-ne un seguiment i veure'n l'evolució.

En primer lloc, parlarem de l'aplicació de les normes d'accentuació gràfica.[7] En la primera taula es recullen les directrius per a les vocals *e* i *o* en mots aguts:

Taula 1. Accentuació de 'o' oberta en mots aguts

Norma ortogràfica (*Gramàtica catalana*, 1918)	*La Publicitat* 1922	*La Publicitat* 1932
«II. Fent abstracció de les terminacions verbals a què es refereix la regla 1: en els mots aguts, l'accent greu sobre la *e* i l'accent agut sobre la *o.* [...] Excepcions a la regla II. [...] Terminen en *ò* [...] *això, allò, açò, però*.»	*peró* *ressó* *això* *conclós*	*però* *allò* *això* *arròs*

Al seu torn, la segona taula comprèn les directrius i els exemples d'aplicació de l'accentuació dels mots plans i esdrúixols:

7. Sobre fins a quin punt Fabra sospesava i escatia les diverses possibilitats de cada regla ortogràfica abans d'arribar a la seva formulació final, vegeu Lluís Marquet (2002).

Taula 2. Accentuació de 'o' oberta en mots plans i esdrúixols

Norma ortogràfica (*Gramàtica catalana*, 1918)	*La Publicitat* 1922	*La Publicitat* 1932
«III. [...] en els mots plans i en els esdrúixols, hom empra generalment l'accent greu, així sobre la *e* com sobre la *o*. *idèntic* [...] *esfèric* [...] *tèrbol* [...] *supèrbia, catòlic* [...] *còmic* [...] *concòrdia* [...] *glòria.*»	*apóstols* *periódic* *anónim* *condemnatória* *glória* *própies*	*aeròdrom* *econòmic* *geògraf* *plutòcrata* *pròpia* *glòria*

Com es pot observar a les dues taules precedents, l'accentuació de les *o* obertes tant en mots aguts com en els plans i els esdrúixols és gairebé sistemàticament amb accent agut en els exemples de 1922. En canvi, aquestes desviacions apareixen substancialment corregides el 1932. Al cap d'una dècada de publicar-se el diari en català, s'hi veu usat amb normalitat l'accent greu sobre les *o* tòniques que, d'acord amb la norma, n'havien de dur.

La persistència amb la qual, en les edicions de 1922, les *o* que han d'anar accentuades amb accent greu sempre apareixen amb accent agut ens fa pensar que no es tractés d'alguna mancança tècnica, atès que l'edició en català d'aquest rotatiu es trobava just en els seus inicis. De fet, Pompeu Fabra s'hi va referir el 21 de febrer de 1923 en una de les «Converses filològiques»:

> Ja hi ha algunes impremtes que tenen aquesta unitat tipogràfica (*l·l*) i seria hora que no manqués a les caixes de cap bona impremta catalana, com tampoc la *ç*, ni les vocals amb accent greu...

De fet, Pompeu Fabra va parlar dels errors en l'accentuació de les vocals *e* i *o* a les «Converses filològiques», el 15 d'agost de 1925.

> Les regles d'accentuació gràfica, en tant que ens diuen en quins mots cal escriure l'accent i en quins no, són ben fàcils, així en català com en espanyol. No gens menys, veiem que són molts, en l'una i en l'altra llengua, que no saben aplicar justament aquelles regles. No és, doncs, d'estranyar

que quan, en català, es tracta, no de saber quan cal emprar l'accent, sinó de saber quin dels dos accents (agut i greu) cal emprar, es constatin nombroses incorreccions en aquells casos en què s'ha d'accentuar gràficament una *e* o una *o*.

Un altre aspecte que presentava problemes en l'aplicació de la norma va ser l'accent diacrític. En la taula que hi ha a continuació podem veure els exemples extrets del diari de 1922 i de 1932:

Taula 3. Accent diacrític

Norma ortogràfica (*Gramàtica catalana, 1918*)	*La Publicitat* 1922	*La Publicitat* 1932
«4. Els accents agut i greu són també usats en un curt nombre de mots (generalment monosíl·labs) per a diferenciar-los gràficament d'altres amb els quals es podrien confondre.»	*més* (de l'any) *son* (del verb *ésser*) *tó* *dona* (del verb *donar*)	*mà* *és* *féu* *bé* *dóna* *ús*

Com es pot veure en la taula anterior, l'aplicació de l'accent diacrític tant als monosíl·labs com a les paraules bisíl·labes ocasionava, el 1922, dos tipus de problemes i confusions als linotipistes. En primer lloc, hem localitzat exemples d'errors en el mot que s'havia d'accentuar d'entre una parella d'homògrafs: el substantiu *mes* (aparegut al diari *més*) referit a la dotzena part d'un any, i l'absència d'accentuació a *son* (en lloc de *són*) en la tercera persona del plural del present d'indicatiu del verb *ésser*, i a *dona* (en comptes de *dóna*) per a la tercera persona del singular del mateix temps de *donar*. I, en segon lloc, hi ha exemples d'accentuació innecessària com passa al nom *to* (imprès *tó*) en referència a la qualitat física d'un so, perquè no hi ha un altre mot homògraf del qual s'hagi de distingir gràficament amb l'ús del diacrític, però que constaten una tendència –erràtica– a l'accentuació gràfica dels tots monosíl·labs tònics. Aquestes desviacions es van corregir substancialment en els exemplars del 1932.

En aquest sentit, Pompeu Fabra va tractar els accents diacrítics a les «Converses filològiques» el 24 de juliol de 1923 i, pel que fa als monosíl·labs, insistia a condemnar l'abús en l'ús de l'accent:

> [...] la regla és que s'escriuen sense accent gràfic. Són doncs errònies les grafies freqüents *plà, plè*, etc. Uns quants monosíl·labs s'accentuen per diferenciar-los gràficament d'altres, com, per exemple, *mà* substantiu femení, diferenciat així de *ma* adjectiu possessiu (*mà ferida* no és el mateix *ma ferida*); però aquests monosíl·labs, que cal aprendre de memòria, són en nombre limitadíssim, i si es cometen moltes errades en l'accentuació dels monosíl·labs és perquè molts, ignorant que avui ja hi ha dreçada la llista completa dels monosíl·labs que s'han d'accentuar gràficament, creuen encara que cal accentuar tots els monosíl·labs que, escrits amb les mateixes lletres, es diferencien tan solament per la pronunciació de llur vocal, i, proveïts d'aquesta regla ja abandonada, prodiguen els accents en els monosíl·labs, accentuant no solament *bé*, *té*, *sí*, etc.; sinó *bè*, *tè*, *sò*, etc.

En tercer lloc, un altre aspecte ortogràfic en què es presentaven lapsus o errors és en l'ús de la dièresi. Ho podem veure en aquesta taula:

Taula 4. Ús de la dièresi

Norma ortogràfica (*Gramàtica catalana, 1918*)	*La Publicitat* 1922	*La Publicitat* 1932
«II. La dièresi és també emprada sobre una *i* o una *u* precedides de vocal per indicar que no són consonants (com ho són en *noia*, *cauen*) ni formen diftong decreixent amb la vocal anterior (com el formen en *feina*, *causa*).»	*constituits* *agraits* *destruits* *succeit*	*constituït* *reduït* *vel·leïtat* *actuïn*

En els casos de falta de la dièresi detectats (*constituits*, *agraits*, *destruits*, *succeit*), el 1922 s'hi pot veure la funció que hauria de fer la dièresi per marcar

que la *i* no forma diftong amb la vocal anterior. Segons Marquet, la dièresi «és un dels aspectes de la reforma fabriana defensada des del començament», per bé que va ser un «ús que va topar sempre amb la resistència de molts teòrics i gramàtics que no la veien útil i la consideraven arbitrària» (2002: 60). En general, el nombre d'errors deguts a la falta d'aquest signe ortogràfic disminueix considerablement el 1932.

Tant Pompeu Fabra com els lectors de *La Publicitat* havien mostrat la seva preocupació pel mal ús de la dièresi. N'és testimoni la conversa filològica del 7 d'abril de 1923:

> Ens demanava l'altre dia un lector de *La Publicitat* que donéssim en aquesta secció les regles que presideixen l'ús de la dièresi. No cal donar-les ací, puix que es troben en qualsevol gramàtica o tractat d'ortografia posteriors a la publicació de les normes ortogràfiques de l'Institut [...]. No sabem, però, si és perquè les regles de la dièresi són mal sabudes pels nostres tipògrafs, o perquè moltes impremtes manquen de *ii* amb dièresi (com manquen d'apòstrofs i d'accent greu), però el cert és que els impresos on apareix la dièresi usada correctament són raríssims. En la conversa d'ahir els mots *oïda*, *traïda* i el francès *ouïe*, que no cal dir que en l'original eren escrits amb dièresi, apareixen amb aquest signe reemplaçat per un accent agut: *oída*, *traída* i *ouíe*.

En la conversa del 25 de juliol de 1923, Fabra va remarcar les faltes més usuals que es cometien en l'ús d'aquest signe gràfic:

> Les faltes que es comenten més freqüentment en l'ús de la dièresi són degudes a l'oblit d'aquesta excepció o a la substitució de l'accent gràfic (en mots com *veí*, *país*, etc.) per la dièresi. Així, són avui freqüents grafies com *oïr*, *oïnt*, i, encara que no tant, *veï*, *païs*! Convé, doncs, tenir ben present:
>
> I. Que els infinitius com *oir*, *trair*, *succeir*, *traduir*, amb els gerundis, futurs i condicionals corresponents (*oint*, etcètera; *oiré*, etc.; *oiria*, etc.), s'escriuen sense dièresi; II. Que abans d'usar la dièresi sobre una *i* o una *u* convé de veure si li pertoca d'anar accentuada, i en cas afirmatiu es posa sobre ella l'accent gràfic, i això exclou naturalment la dièresi; doncs *veí* no *veï*, *país* no *païs*; en canvi, *veïna*, *Lluïsa*.

I el 12 de desembre del mateix any i el 31 de gener de 1925 encara s'hi tornava a referir per indicar més errors que es cometien en l'ús de la dièresi i per aclarir dubtes als lectors.

En quart lloc, en l'ús de l'apòstrof també es detecten incompliments de les normes ortogràfiques de l'Institut d'Estudis Catalans. Es pot observar en la columna referida al 1922 de la taula que hi ha a continuació:

Taula 5. Apostrofació

Norma ortogràfica (*Gramàtica catalana,* 1918)	*La Publicitat* 1922	*La Publicitat* 1932
«L'article *el* no es contreu amb les dites preposicions; davant de vocal (precedida o no de *h*) no s'escriurà, doncs, *al, del*, *pel*, sinó *a l'*, *de l'*, *per l'*.»	*al endemà* *del interès* *el abril*	*de l'adversari* *a l'excel·lent* *de l'institut* *a l'aire lliure* *de l'automòbil*
Altres casos	*de eixuts* *la essència* *que'l cantiner* *no'ns crèiem*	

En l'aplicació de les normes que afecten l'apòstrof es feien diferents tipus de faltes. En primer lloc, es detecta la manca d'apostrofació de l'article masculí i femení i de la preposició *de* davant d'un mot començat per vocal o *h* (*el abril*, *la essència, de eixuts*), que també es refereix a la contracció de preposició i article (*al endemà*, *del interès*). L'apòstrof, doncs, és un aspecte que ofereix molts dubtes en l'edició de 1922, sobretot en el cas de la no contracció amb la preposició precedent. Perviuen, ni que sigui puntualment, encara en aquesta edició trets prefabrians com *no'ns* o *que'l.*

Fins i tot abans de l'aparició de *La Publicitat* en català, Pompeu Fabra ja havia evidenciat els problemes que originava l'aplicació de les normes que regien aquest signe ortogràfic. S'hi va referir el 13 d'octubre de 1920:

Continuant l'enumeració de les faltes d'ortografia (dues-centes cinquanta!) existents en sols una quarantena de pàgines d'una bona revista barcelonina, notem avui les concernents a l'ús de l'apòstrof [...]

s'en per *se'n: -s'en dedueix; segons s'en desprèn;*
m'el per *me'l: -m'el pot donar vostè;*
s'els per *se'ls: -s'els fa l'acció; -s'els emportaran a París;*
sens per *se'ns: -sens ofereixen als ulls; -sens van movent;*
del per *de l'*: *-del hospici*.
al per *a l'*: *-a l'uniso*.
li en per *l'in* [sic]*: -li en dongué(?) mercès.*
vegis per *vegi's*
[...]

En cinquè lloc, i tocant al consonantisme, les grafies *b* i *v* presenten vacillacions en l'ús als textos de *La Publicitat* de 1922. Podem observar-ne alguns detectats a la taula de sota:

Taula 6. Grafies b i v

Norma ortogràfica (*Gramàtica catalana*, 1918)	*La Publicitat* 1922	*La Publicitat* 1932
Terminació amb *-v-* de l'imperfet d'indicatiu dels verbs de la primera conjugació (cantar).	*aconsellava*	*aconsellava* *intentava*
b en lloc de *v*	*aprobada* *avans*	*canvi* *automòbil* *pavelló* *governatiu*

La desinència de l'imperfet d'indicatiu dels verbs de la primera conjugació (*cantar*) és un tret sistemàtic que molt sovint no es compleix el 1922. D'altra banda, la *b* i la *v* sempre generaven molts dubtes, que es podien resoldre amb la consulta del *Diccionari ortogràfic*.

Fabra reconeixia que per a l'escriptura de *b* i *v* no podien servir de guia les altres llengües romàniques (Marquet, 2002: 47). També d'aquest aspecte en va parlar a la secció «Converses filològiques» (27 de desembre de 1920). Hi reconeixia la dificultat que generava la inexistència d'una regla pràctica que evités a l'escriptor haver de conèixer els mots de memòria:

> Avui l'ortografia de la *v* està fixada; però tot allò que ens ha servit per a fixar-la en cada mot (la coneixença de la seva grafia medieval, la coneixença de la seva pronunciació actual en els dialectes que no confonen la *v* i la *b*, la coneixença de la seva etimologia i de les lleis que han presidit l'evolució de les consonants labials en català, l'estudi de les pertorbacions que aquelles puguin haver sofert, etc.), tot això no pot traduir-se en una regla pràctica mitjançant la qual els catalans que confonem la *v* i *b* puguem venir en coneixement de quins mots cal escriure amb *v* i quins amb *b*, una regla que ens estalviï d'haver d'aprendre de memòria quins mots tenen *v* i quins *b*.

En sisè lloc, també presentava problemes l'escriptura del dígraf de la ela geminada, tal com es pot veure en la taula següent:

Taula 7. Ela geminada

Norma ortogràfica (*Gramàtica catalana*, 1918)	*La Publicitat* 1922	*La Publicitat* 1932
«Els mots llatins i grecs amb *l* doble passen al català amb *l* doble [...]» *Al·legar, apel·lar, bèl·lic, cal·ligrafia, circumval·lació, il·lustre, instal·lar, metàl·lic, satèl·lit, síl·laba, vacil·lar, vel·leïtat*.	*tranquilitat* *s'instalin* *cel·lebrarà*	*rebel·lió* *rebel·lia* *medul·la* *excel·leix* *col·lectiva* *intel·ligència*

L'escriptura de la ela geminada presentava dos problemes: d'una banda, la inserció d'aquest dígraf en mots que no n'havien de portar (*cel·lebrarà*) i, de l'altra, l'absència d'aquest signe geminat en paraules que n'havien de dur (*tranquilitat, s'instalin*). Se n'hi afegia un tercer que era tipogràfic atès que, com que

moltes impremtes no en disposaven, el confegien amb dues eles separades per un punt baix (*l.l*) i no volat.

Encara no un any després de la sortida de *La Publicitat* en català, en la conversa filològica del 13 de juny de 1923, Fabra es referia als errors que cometien els escriptors quan aplicaven malament aquesta grafia:

> Encara una vegada més parlem de la *l* doble.
>
> En primer lloc per recomanar als escriptors que es prenguin la pena d'aprendre la llista dels mots que cal escriure amb *l* doble. Els mots corrents que tenen *l* doble són en molt curt nombre, i no és pas gens difícil d'aprendre'n la llista. Trobar a cada moment grafies com *rel·ligió* o *cel·lebrar* o *el·legir*, és una cosa verament vergonyosa.
>
> En segon lloc per recordar que les dues *l* que representen una *l* doble han d'anar ben juntes, gairebé tant com les dues *l* que componen la *ll*. Hem notat que molts, en escriure un mot amb *l* doble, acostumen a deixar entre les dues *l* un espai capaç almenys de contenir una *m*. Intercalar un llarg guió entre les dues *l* sembla haver-se erigit avui en regla cal·ligràfica, quan tanmateix el mot seccionat així és d'un efecte deplorable.
>
> I els impressors espaien també les dues *l* continuant a realitzar la doble *l* amb dues *l* separades per un punt volat. ¿Quan es decidiran, almenys els que imprimeixen molt en català, a adquirir el signe *l·l*?

La regla corresponent de Fabra (referència etimològica als mots llatins i grecs amb doble *ll*) creiem que no podia ajudar gaire a donar solucions. L'única possibilitat de no errar era també la consulta del *Diccionari ortogràfic* (1917). Fabra va dedicar justament a aquest dígraf una conversa a propòsit d'errors que havia detectat al mateix diari *La Publicitat*:

> Fa pocs dies apareixien, en dos títols de La Publicitat, els mots *celebració* i *elaboració*, escrits *cel·lebració* i *el·laboració*.
>
> Essent tan reduït el nombre de mots de la llengua usual habitualment pronunciats amb *l* simple que cal escriure amb ela doble, hom s'admira que siguin encara comeses tantes faltes en l'ús d'aquest símbol.
>
> El millor mitjà per evitar-les fora naturalment d'aprendre de memòria la llista dels mots més usuals que cal escriure amb *l* doble, llista certament no gens nombrosa.

> Altrament, quan un hom va a escriure un mot amb *l·l* i no està ben segur que aquesta és la grafia correcta, no hauria de deixar mai de comprovar-la.
>
> I no seria de més que hom es fes una llista d'aquells mots en què sol indegudament doblar-se la *l*. Perquè havem observat que sempre solen ésser els mateixos els mots en què apareix *l·l* en lloc de *l*: *celebrar, elaborar, elecció, religió*... (21.09.1923)

La millora que *La Publicitat* va experimentar si comparem els resultats de 1922 i els de 1932 ja va ser advertida pel mateix Pompeu Fabra, que era un bon observador de la qualitat lingüística de les publicacions, tal com deia a la conversa filològica del 6 de febrer de 1927:

> Indubtablement ha millorat molt el català als nostres diaris, però encara de tant en tant hi trobem, en les seccions traduïdes del castellà, defectuositats de les que tants cops hem denunciat, filles de la precipitació amb què es fa la traducció dels telegrames, telefonemes, etc.

4. Conclusions

De l'estudi que hem dut a terme sobre l'aplicació de les normes ortogràfiques de la llengua catalana en el diari *La Publicitat* quan aquest la va adoptar com a vehicular, se'n desprenen les tres conclusions següents:

1. El 1922 *La Publicitat* va aplicar les *Normes ortogràfiques* de l'IEC en els articles informatius. Aquest fet significa que en general l'escriptura i la composició dels textos es feia d'acord amb les directrius de l'Institut d'Estudis Catalans des del primer dia i les vacil·lacions afectaven aspectes gràfics vinculats a les vocals, com ara els accents, l'apòstrof i la dièresi, per una banda, i també a qüestions relacionades amb les consonants, com ara els dígrafs, per exemple *l·l* o l'ús de la *b* i de la *v*.
2. L'aplicació generalitzada, tanmateix, presentava, el 1922, errors o lapsus deguts a diverses causes. Podem esmentar, en primer lloc, les probables dificultats tècniques a l'hora de confegir alguns caràcters, com ara la *o* amb accent greu. En segon lloc, es podia deure també al poc domini de les normes ortogràfiques per part tant del personal tècnic com dels redactors, que

o bé no les havien adquirit a través de l'ensenyament o bé no havien tingut temps d'aprendre-les per aplicar-les professionalment. En tercer lloc, la raó d'alguns lapsus es podia trobar també en la pervivència de certes inèrcies derivades de l'ús exclusiu del castellà com a llengua vehicular del rotatiu.

3. L'any 1932, per contra, el nombre d'errors que es cometien el 1922 a *La Publicitat* es redueix substancialment. Entre les causes a què es pot atribuir aquesta millora, hi ha l'experiència acumulada durant la primera dècada d'ús de la llengua catalana com a vehicular. En segon lloc, es pot deure a l'augment de l'extensió del coneixement i de l'ús de les normes ortogràfiques, atès el nombre de publicacions periòdiques impreses i d'editorials que les van adoptar. No es pot descartar tampoc l'interès que Fabra posava precisament en el diari, que servia d'altaveu de les seves propostes.

En el pas d'aquests deu anys, s'observa, doncs, una tendència a la consolidació en l'ús de la nova normativa ortogràfica en els textos informatius de *La Publicitat*. Aquest guany no es pot desvincular dels avenços culturals de la dècada dels anys vint ni tampoc de la solidesa i de la normalitat institucional que va suposar l'adveniment de la Segona República i la consegüent recuperació de les institucions d'autogovern de Catalunya, que van poder desenvolupar una tasca favorable a l'extensió del coneixement i de l'ús del català als mitjans de comunicació escrits.

Bibliografia

Casals, Daniel; Faura, Neus (2010). *El català als mitjans de comunicació*. Barcelona: EdiUOC «Vull saber», 115.

Duran Solà, Lluís (2009). *Breu història del catalanisme. Del segle XIX a la dictadura de Primo de Rivera*. Barcelona: Publicacions de L'Abadia de Montserrat.

Fabra, Pompeu (1917). *Diccionari ortogràfic: precedit d'una exposició de l'ortografia catalana segons el sistema de l'I.d'E.C.*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

— (1933[7] [1918]). *Gramàtica catalana*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

— (1932). *Diccionari general de la llengua catalana*. Barcelona: Llibreria Catalònia.

— (2008). *Obres completes*. Volum 7. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

Figueres, Josep Maria (1994). *Breu història de la premsa a Catalunya*. Barcelona: Barcanova.

Ferrando, Antoni; Nicolás, Miquel (1993 [1997²]). *Panorama d'història de la llengua catalana*. València: Tàndem.

González-Agàpito, Josep (1999). «La renovació pedagògica al primer terç del segle xx». *Pedagogia a Catalunya*, núm. XXXIII, p. 26-29.

Guillamet, Jaume (1994). *Història de la premsa, la ràdio i la televisió a Catalunya 1641-1994*. Barcelona: La Campana.

— (1996). *Premsa, franquisme i autonomia. Crònica catalana de mig segle llarg (1939-1995)*. Barcelona: Flor del Vent Edicions. Col·lecció «De Llevant a Ponent».

— (2003). *Història del periodisme: notícies, periodistes i mitjans de comunicació*. Barcelona, Bellaterra, Castelló de la Plana i València: Universitat Pompeu Fabra - Universitat Autònoma de Barcelona - Universitat Jaume I - Universitat de València. «Aldea global», núm. 14.

Institut d'Estudis Catalans (1913). *Normes ortogràfiques*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

Marcet i Salom, Pere (1987). *Història de la llengua catalana*. Vol. II. Barcelona: Teide «El blau marí» núm. 11.

Marquet, Lluís (2002). *Fabra abans de Fabra. Correspondència amb J. Casas Carbó*. Vic - Girona: Eumo editorial - Universitat de Girona, p. 44-62.

Murgades, Josep (2008). «Notícia i tast de més textos desconeguts de Fabra». *Els Marges*, núm. 84 (hivern de 2008), p. 87-96.

Rovira i Virgili, Antoni (1929). «El conreu literari: qüestions lingüístiques». *Revista de Catalunya*, núm. 60, any IV (novembre-desembre de 1929), p. 377-400.

Segarra, Mila (1985). *Història de l'ortografia catalana*. Barcelona: Empúries «Les Naus d'Empúries, Timó», núm. 1.

— (1998). *Pompeu Fabra. L'enginy al servei de la llengua*. Barcelona: Empúries «Biblioteca Universal», núm. 119.

Solà, Joan (1977). *Del català correcte al català incorrecte. Història dels criteris de correcció lingüística*. Barcelona: Edicions 62 «Llibres a l'abast», núm. 134.

Vilanou, Conrad; Soler, Joan (1999). «El Noucentisme: construir un país a través de l'educació». *Pedagogia a Catalunya*, núm. XXXIII, p. 30-43.

Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics
ISSN: 0213-6791. ISSN de l'edició electrònica: 2013-3995.
http://revistes.iec.cat/index.php/BSCEH/index

Núm. XXIX (2018), p. 131-168
DOI: 10.2436/20.1001.01.187

LA PUBLICITAT DURANT LA GUERRA CIVIL (1936-1939). PERIODISME ENTRE DOS FOCS

Josep M. Figueres i Artigues[1]
Universitat Autònoma de Barcelona

Article lliurat l'11 de març de 2018. Acceptat el 15 de maig de 2018

Resum

L'article s'ocupa de la situació de *La Publicitat* durant el període bèl·lic de 1936 a 1939 exposant, a través del mateix periòdic i de bibliografia específica, una panoràmica del contingut, des de la perspectiva periodística, no pas política, i de la història del diari en el període citat. La recerca, tot i l'absència de la documentació interior del periòdic, s'articula a partir de les dades del mateix diari i de les fonts de l'època i bibliografia. Es fa esment de la situació complexa del periòdic davant els atacs del franquisme —fou bombardejat i va ser l'únic periòdic barceloní que patí aquests efectes devastadors— i de l'anarquisme faista, que assassinà un redactor i n'amenaçà d'altres. S'ha fixat així l'atenció en vint-i-un dels trenta mesos de vida del periòdic per intentar conèixer la història tot aportant dades sobre redactors, col·laboradors i de contingut, per la qual cosa és un treball similar metodològicament al realitzat sobre un altre periòdic estudiat del període, *La Veu de Catalunya*.

Paraules clau

La Publicitat. Periodisme. Premsa catalana. Diaris catalans. Segona República. Guerra Civil espanyola. Barcelona. Catalunya. Espanya.

1. E-mail: JosepMaria.Figueres@uab.cat

La Publicitat during the Spanish Civil War (1936-1939). Journalism between two fronts

Abstract

The present article refers to the newspaper *La Publicitat* during the period of the Spanish Civil War (1936-1939). Reviewing all the journals and the relevant bibliography, it proposes an overview of the newspaper's content, from a journalist perspective (not political or ideological), while taking into consideration the history of *La Publicitat* during the specific period.

The journal lived a conflictive period due to the attacks of Franco's government. It was bombed, becoming the only newspaper from Barcelona that was specially attacked. Not only this, it was also attacked by the anarchists. One journalist of *La Publicitat* was killed and many others suffered menaces by the anarchists.

This essay analyzes 21 months of all of the journal's live (30 months), while going into detail of the journalists, collaborators, and all the relevant content. The methodology of the work has been similar to the one done for a study of another journal of the same period, *La Veu de Catalunya*.

Keywords

La Publicitat. Journalism. Catalan Press. Catalan Newspapers. Catalan Journals. 2nd Republic. Spanish Civil War. Barcelona. Catalunya. Catalonia. Spain.

Un diari intel·lectual

El gran diari republicà neix el 1878 com a títol alternatiu d'*El Anunciador Catalán.* Després de diversos canvis segueix amb el nou títol i el manté fins a la seva desaparició el gener de 1939 amb l'entrada de les tropes franquistes a Barcelona en què es suprimit, com tota la premsa en llengua catalana, la republicana i la liberal. Té una llarga trajectòria com a periòdic republicà. Els germans Tayà, comerciants naviliers enriquits, l'adquireixen i nomenen l'advocat Amadeu Hurtado perquè el meni i aquest designa Romà Jori com a director.[2]

2. Amadeu Hurtado (1958), *Quaranta anys d'advocat. Història del meu temps*, Mèxic, Xaloc, segon volum.

Durant la Primera Guerra Mundial es manté com a periòdic aliadòfil i serà un portaveu punter del republicanisme catalanista. Té el gran concurs d'Antoni Rovira i Virgili, molt llegit com a periodista de referència. El 1919 Hurtado marxa del diari. *La Publicitat* disposa de les col·laboracions de notables partícips de la mateixa línia cultural i catalanista, com Prudenci Bertrana i Carles Rahola. El partit Acció Catalana (AC) l'adquireix i el primer d'octubre de 1922 es passa íntegrament al català[3] com a culminació d'un procés de catalanització de la llengua iniciat pocs anys abans. Aspira a ser l'òrgan del públic més culte, més intel·ligent, més modern. Un exemple del to: a *La Revista dels Llibres* de 1925 apareix un anunci del diari amb un lema que ocupa l'espai central: «Per què LA PUBLICITAT es llegeix cada dia més? I la resposta és clara: Perquè la lògica governa en tots el temps. No vulgueu ésser una excepció. Subscriviu-vos i anuncieu a LA PUBLICITAT».[4]

Ideològicament és el portaveu d'Acció Catalana i exposa nítidament el seu ideari; dirigents i líders d'aquest partit, encapçalats per Lluís Nicolau d'Olwer, publicaran discursos, parlaments i articles, i hi seran entrevistats, de manera que esdevindrà, políticament i socialment, l'òrgan del partit polític. Culturalment, té una gran preocupació per l'ensenyament i la ciència, les arts i les lletres, la modernitat, sigui la ràdio o el cinema, i, com a aspecte central, la cultura catalana. Malda per la seva extensió i generalització, igual que ho fa en tot el relacionat amb la informació i la crítica de la producció cultural en tots els àmbits, des del rigor i des de la qualitat. Aquest és el lema del periòdic: coneixement i cultura, exigència i responsabilitat, qualitat formal i nivell intel·lectual. El resultat, ras i curt: un dels millors diaris del país en moltes dècades, amb una nòmina de col·laboradors excepcional, el bo i millor de la intel·lectualitat.

Hom freturava per col·laborar-hi: ho explica Carles Riba en una carta en què afirma que és a *La Veu* però anhela que els de *La Publi*, com se la coneix col·loquialment, el convidin.[5] És un estendard de catalanitat i coherència de

3. Josep M. Figueres (1980), «Conversió de diaris: El cas de *La Publicitat», Punt Diari*, 12 de juny de 1980.

4. Redacció (1925), *La Revista dels Llibres*, 3 de juliol de 1925, p. XLIC.

5. Datada el 15 de novembre de 1922, diu: «*La Publicitat* comença de fer goig: aquest diari com el fènix, sap renéixer sobre les seves cendres. Me l'estimo: estic disposat a desertar-hi amb armes i bagatges», a Carles J. Guardiola (1989), *Cartes de Carles Riba. (1910-1938)*, Barcelona, IEC, vol. I, p. 170-171.

país, en uns moments en què els intel·lectuals assumeixen aquesta responsabilitat social i aspiren a influir en la societat, no a ser-ne bufons ni a servir-se de la tribuna. Si bé políticament és l'exponent d'un grup de petita força numèrica al Parlament, durant els anys de la República la seva influència —que arrossega grans col·laboradors— és extraordinària i esdevé model de diari de nivell, cosmopolita, de referència, de qualitat i singularment exponent d'una societat que aposta per la modernitat encarnada en revistes del nivell de *D'Ací, d'Allà* en la qual participen força membres, i molt destacats, del mateix diari.

Redactors i col·laboradors

El periòdic disposa els anys vint d'un estol de col·laboradors primeres espases de la literatura i el periodisme. Faciliten textos de qualitat des de la conversió del periòdic el 1922. Als anys trenta, la línia d'exigència segueix. Mirem les signatures d'un dia a l'atzar. Per exemple, el 24 de febrer de 1931 trobem en portada, a sis columnes, i en el gran format del periòdic un editorial orientatiu i encara avui valuós: «El cultiu de l'odi en què es retreu als periodistes que tirin llenya al foc i enverinin els esperits pintant sistemàticament algú com a odiador, tot i saber que no odia, per suscitar l'odi de qui el llegeixi contra el seu adversari. Aquesta pràctica ha fet més cruentes i monstruoses les guerres civils».

Al costat de l'editorial, una nòmina espectacular: Josep Carner signant *Bellafila*, el «Full de Dietari» de Carles Soldevila, i articles de relleu, un de Carles Rahola, dedicat a la presó de Girona, un altre de Jaume Bofill i un llarg etcètera amb les seccions. Les dotze pàgines del periòdic, de les quals dues són de publicitat, tenen seccions modernes com la dedicada a la telefonia sense fils o bé de to tradicional com el fulletó. Aquest 1931 es presenta la novel·la dramàtica *Vida i aventures de Nicolau Nickleby* que Dickens va publicar en fulletó el 1838 i que, per tant, té una estructura pensada per anar creant successius clímaxs en el lector. Seccions habituals en la premsa com esports, espectacles, preus de productes agraris, informació borsària, notes dels corresponsals locals, multitud de notes breus sobre política tant estatal com catalana o barcelonina. Només un article més signat, una crítica de Domènec Guansé, tan vinculat al diari, i la secció de «Palestra». El gran contingut és, doncs, a la primera pàgina amb cinc grans textos d'opinió.

La dècada anterior, periodistes com Antoni Rovira i Virgili,[6] el gran editorialista del diari, o dibuixants com Apa havien ajudat a enlairar el prestigi d'aquesta tribuna de pensament. A més de la política, el periòdic té un gran interès per la cultura. Amb la informació i la crítica hi ha creació i construeix una tribuna exponent de la cultura. Arriba a publicar poemes en portada, de Joan Maragall a Ventura Gassol. Durant la guerra tot aquest món s'esvaeix. La dura realitat imposa un replanteig amb reducció de superfície, pèrdua de col·laboradors i redactors, dificultats financeres, limitacions en definitiva, i, per adobar-ho, atacs de dues bandes. Des del franquisme, encarnat amb un bombardeig, i dels incontrolats, amb l'assassinat d'un redactor i amenaces molt greus. *La Publicitat* era entre dos focs.

Coneixem els redactors del període bèl·lic, tot i que la relació de la llista dels inscrits a l'Associació Professional de Periodistes (APP) de la Unió General de Treballadors (UGT) no és definitiva, n'hi falten diversos, com per exemple, Domènec Guansé. Carles Singla, que el recupera, com a síntesi, afirma:

> Divuit periodistes —tots homes— del diari d'Acció Catalana figuren a l'APP. Tretze d'ells ingressen ben aviat, entre l'agost i el setembre, un ho fa el març de 1937 i la resta, durant el 1938. Entre els homes de *La Publicitat* hi figuren alguns noms coneguts, tot i que també es troben a faltar algunes de les personalitats del diari, com el director, Carles Capdevila o el redactor en cap Just Cabot. Entre els cinc que figuren a Redacció, hi trobem Jaume Passarell, Josep Maria Xicota (250 ptes. de sou) i Emili Granier-Barrera de qui s'anota que és corrector en plantilla i cobra 400 ptes. L'aviador Marià Foyé col·laborava amb les seccions de motorisme i aviació per un sou de 125 ptes.; Sebastià Gasch escrivia de cinema a preu fet, sense que s'indiquin xifres; Avel·lí Artís i Balaguer —pare d'Avel·lí Artís-Gener, «Tísner»— era compaginador (500 ptes.); hem esmentat abans Àngel Ferran (Ajuntament, 675 ptes.); Fermí Vergés (300 ptes.) seguia la informació de

6. Josep Murgadas (1994), «Rovira i Virgili. Editorialista de *La Publicitat*», *Revista de Catalunya*, núm. 81 (gener 1994), p. 91-99; també Albert Manent (1993), «Rovira i Virgili, promotor d'editorials, revistes i diaris», *Revista de Catalunya*, núm. 75 (juny 1993), p. 133-139; Jaume Sobrequés (1988), *Catalunya i Espanya,* Barcelona, La Magrana. Explica a «*La Publicidad* i *La Publicitat*», p. XI-XIII, com Rovira hi col·laborà de forma regular de 1916 fins a 1922 i arran de la catalanització en fou editorialista fins a 1932 i també hi publicà algun article escadusser.

la Generalitat; l'escriptor i periodista Pere Mialet (250 ptes.) s'encarregava de Nacional i Antoni Vilà Bisa, que va succeir Capdevila com a director el 1938, figura sense càrrec amb un sou de 260 ptes. A més de les seccions ja esmentades trobem també Ensenyament i Estranger, aquesta a càrrec de Giuseppe Torre Caprara, que utilitzava el pseudònim de «Tiggis» —especialment en els seus articles setmanals a *Mirador*— i de qui consta com a anotació autògrafa «Antifascista desterrat o polític o refugiat a Barcelona des del 1932». S'apunta també que és col·laborador i té un sou variable.[7]

La relació, tot i alguna mancança per què no tots els redactors s'afilien, és representativa.

Taula 1. Relació de redactors de La Publicitat *adscrits a l'APP-UGT durant la Guerra Civil*

Nom	**Edat**		**Any**	**Sou (ptes.)**
Avel·lí Artís Balaguer	[29]	Compaginador	n/c	500
Guifré Bosch i Pardó	—	Ensenyament	1936	250
Lluís Bota i Villà	35	Col·laborador	1938	n/c
Josep Creus Oliva	—	Finances	1936	125
Pere Estruch i Prats	37	Col·laborador	n/c	n/c
Àngel Farran i Coromines	[46]	Redactor (Ajuntament)	1936	675
Salvador Figueres i Figueres	—	Corresponsal	1937	n/c
Marià Foyé Ràfols	[25]	Col·laborador (motorisme)	n/c	n/c
Sebastià Gasch Carreras	[41]	Cinema	1936	A preu fet
Emili Granier-Barrera	[30]	Corrector	1936	400
Manuel Manzanero	—	Redacció	n/c	250
Pere Mialet Rabadà	[39]	Nacional	1936	250
Jaume Passarell Ribó	49	Redactor	1938	n/c
Giuseppe Torre [s] Caprara [refugiat polític]	—	n/c	1936	n/c
Pau Lluís Torrents Roig	43	Fotògraf	1936	200
Fermí Vergés i Vergés	[30]	Redactor (Generalitat)	1936	300
Antoni Vila i Sirvent	35	Redactor	1938	n/c
Antoni Vila Visa (*sic* per Bisa)	[44]	[Director el 1938]	1936	260
Josep M. Xicota	52	n/c	1936	250

7. Carles Singla (2000), «L'Agrupació Professional de Periodistes (UGT) durant la Guerra Civil: dades sobre professionals i mitjans de comunicació», *Treballs de Comunicació*, núm. 13-14, p. 148-149.

Font: Elaboració pròpia a partir del document d'afiliats a l'Agrupació Professional de Periodistes conservat a l'Arxiu Històric de la Guerra Civil de Salamanca i facilitat amablement pel prof. C. Singla. Indiquem entre claudàtors els anys quan no consten.

Un dels redactors més veterans, Rafael de Moragas, entra al diari el 1902, s'hi està fins al final i explica a «Del carnet d'un reporter»[8] la seva visió del periòdic. El mateix fa Vicenç Bernades, redactor des de 1916, que n'explica records en un breu llibre editat per Josep Fornas i en un sucós article, encarregat per Josep Faulí pel diari *Avui,* exposa que si bé el director en l'etapa catalanitzada és Lluís Nicolau d'Olwer, n'és Martí Esteve el cap visible si bé «l'artífex del gran diari que tant havia de repercutir en el poble de Catalunya va ésser Carles Capdevila». De la guerra, però, no en tenim dades.

La Publicitat és considerada com un diari de referència per la línia editorial, per la seva empenta, pel dinamisme en els continguts i per la vàlua dels col·laboradors. Diverses seccions esdevingueren mítiques; en altres cal insistir en els noms de J. Pla, J. V. Foix, J. Carner, P. Fabra, J. M. de Sagarra i encara d'altres, com «Acotacions» de Guansé o «Carnet de les Lletres», la secció de Tomàs Garcés, que havia estat secretari de redacció. Sempre s'ocupà de llibres i teatre. Fou el primer diari de Barcelona a editar un suplement d'esports, de futbol. Bernades en fa la síntesi:[9]

> Ultra els editorials de Rovira i Virgili, el «Full de Dietari» de C. Soldevila, les «Converses filològiques» del mestre Fabra alternant amb els escrits de Nicolau d'Olwer i Bofill i Mates, les impressions viatgeres de Josep Pla, les cròniques de Josep M. Sagarra, les critiques d'Alexandre Plana i, més tard, de Domènec Guansé, les inoblidables seccions de Tomàs Garcés i J. V. Foix... les cròniques misterioses de Josep Carner, l'acidesa de la caricatura del dia a càrrec d'Apa, així corn l'aportació dels qui vingueren un xic més tard: Manuel Brunet, Joaquim Ventalló, Domènec de Bellmunt, Josep M. Planes, Baltasar Samper, E. Martínez Ferrando, Xavier Regàs, Fernández Puig, Pere Mialet, Carles Sentís, J. [M.] Xicota, E. Nadal Montfort

8. Rafael de Moragas (1935), «Del carnet d'un repòrter. La vella *Publicidad*», *Mirador*, núm. 339, 15 d'agost de 1935.

9. Vicenç Bernades (1976), «De *La Publicitat* republicana a *La Publicitat* catalana», *Avui*, 12 de novembre de 1976.

i Fermí Verper (*sic* per Vergés) que deixaren empremta dins llur pròpia característica en les columnes de *La Publicitat*, contribuïren a afermar l'esperit catalanista d'aquell temps.

Aquests col·laboradors de relleu, durant la guerra, no hi són; sí, en canvi, força redactors que s'han d'absentar a mesura que són cridats per l'exèrcit. L'artífex és el director Capdevila, de 1929 fins a la seva mort el 1937, que provoca una commoció i gran impacte al diari.[10] Capdevila esdevé un dels promotors de la imatge de *La Publicitat* com a gran diari d'influència, avui en diríem de referència.[11] Als tretze anys de vida el diari publica un número especial de caràcter retrospectiu de cinc pàgines dedicat a l'efemèride amb articles, poemes, fotografies del sopar i de la celebració amb els qui fan el diari, com ara Carles Riba, Josep Carner, J. V. Foix, Pau Vila i un llarg etcètera. La petita, i gran, història. L'editorial d'aquest número extraordinari afirma que l'objectiu que els ha encoratjat sempre ha estat el mateix: «Catalanisme, Liberalisme, Democràcia i República». Rafael Tasis és l'autor d'un article en aquest número. Col·laborador habitual de l'etapa de guerra, en especial de la sèrie d'articles sobre la petita burgesia que va tenir força impacte, fins i tot «Tísner» fa un joc de paraules sobre l'escassa influència de la seva classe social, tot dient que és *petita*... L'escriptor i polític d'Acció Catalana exposa, en la seva *Història de la premsa catalana,* la síntesi del periòdic i remarca que han estat molt nombrosos els llibres que han aparegut amb textos procedents de les pàgines d'aquest diari. Citem-ne un de ben poc conegut: el dedicat a la documentació generada en el judici a la Generalitat arran dels Fets d'Octubre de 1934[12] davant el Tribunal de Garanties Constitucionals. No coneixem amb detall les activitats dels redactors. Disposem només d'anècdotes i records de Jaume Passarell i de dades puntuals de Nicolau d'Olwer, Rafael Tasis, Domènec Guansé i Pere Mialet.

10. El dia de la mort del director Capdevila es dedica mitja portada a la notícia i l'endemà dues pàgines amb articles necrològics de Domènec Guansé, Avel·lí Artís, Àngel Ferran, Rafael Tasis, Just Cabot, Jaume Passarell, Pere Mialet.

11. Domènec Guansé (1967), Pròleg a *Obres completes* de Carles Soldevila, Barcelona, Editorial Selecta.

12. Carles Capdevila (1935), «La creació i la vida de *La Publicitat», La Publicitat*, 1 d'octubre de 1922, reproduït a *Annals del Periodisme Català*, núm. 20 (1935), p. 460-470.

Josep Martí a la biografia de Pere Mialet exposa[13] les col·laboracions publicades pel redactor vallenc. Indica que signa amb diversos pseudònims com ara «Jordi Valls». Constata 82 articles signats des de 1928 fins a 1937. Durant el període bèl·lic Mialet només signa quatre únics articles, dels quals dos són necrològiques de Carles Capdevila. Els qui escriuen durant la guerra poques vegades signen i les col·laboracions són poc nombroses. Un altre redactor, Josep M. Xicota, a l'entrevista que li efectuàrem[14] parlant d'aquest diari, ens n'explica alguna interioritat. Comenta que anava directament a la impremta al carrer de Barberà per redactar la crònica de la sessió del Parlament a la qual havia assistit poc abans. Explica que escrivien encara a mà. A màquina d'escriure només ho feien Antoni Vila «Critias» i Mateu Pou. En aquests anys trenta Xicota havia de maquetar i compaginar la famosa columna de Soldevila en l'espai precís de la portada. Explica que gairebé cada dia havia de resumir-la per no retallar-la i encabir-la així en l'espai just. Més detallista és Granier-Barrera, que glossa aquests anys de guerra i ens explica la redacció des de dins en una entrevista:[15]

> — I arribem al juliol del 36.
>
> —Una cosa molt curiosa és que el 18 de juliol era a la redacció del diari, que tenia els telèfons intervinguts, per tant teníem moltes dificultats de connexió. No podíem informar-nos de res a fons i el resultat de la revolta de Canàries i de Sevilla era molt fragmentari. Quan despenjaves el telèfon sortia un soroll estrany i estrident —«uuuuuh»—. No podies parlar per telèfon. Vaig anar a Alp en el darrer tren, fou un viatge ràpid i en vaig tornar amb el meu cunyat en cotxe. Aleshores vaig rebre l'encàrrec de col·laborar en el periòdic *Treball* però hi vaig estar molt poc. Com que no podia enviar cròniques, pel control que la CNT tenia de la Telefònica, vaig deixar d'estar al front. Per *Treball* havia anat al front amb en Pau Cirera, farmacèutic, i amb l'Amadeu Bernadó, periodista. Del diari del PSUC

13. Josep Martí (2005), *Pere Mialet i Rabadà (1900-1968) Periodista, narrador i comediògraf,* Valls, Institut d'Estudis Vallencs, p. 164-177.

14. Josep M. Figueres (1994), *12 periodistes dels anys trenta*, Barcelona: Col·legi de Periodistes; de *La Publicitat*, fa menció dels periodistes següents: Josep M. Xicota, Carles Sentís, Tísner i Josep M. Lladó.

15. *Ibidem*, p. 39-40.

torno a *La Publicitat*, atès que l'encàrrec de *Treball* d'informar del front no era possible. Integrat a *La Publicitat*, per a *Treball* només vaig efectuar col·laboracions esporàdiques. [...]

—Com va ser aquesta etapa de periodisme de guerra de *La Publi*?

—Els primers mesos vàrem fer el diari en les millors condicions possibles. A poc a poc ens van anar restringint el paper i, com que en faltava, minvava l'espai, la qualitat, etc. El segon semestre de 1938 la paginació és mínima. Res a veure amb el diari esplendorós dels anys vint. L'ambient de rereguarda era horrorós. En Calders té algun retrat que descriu molt bé aquest ambient. Un detall només. Donen ordres de dinamitar els ponts. Un grup volia fer volar l'arc de Berà, perquè la gent d'allà en diuen un pont. Van cremar, per exemple, Santa Maria del Mar, ja em direu si amb això es guanyava la guerra i es feia cap revolució? [...]

—Tomant al periodisme, com el vàreu viure a la guerra?

—No hi havia prou paper, costava de fer la distribució normal, els homes eren al front, una època de crisi dins de la premsa, després d'estar un poc temps a Barcelona, torno a anar altra vegada al front. Recordo els Fets de Maig, que foren el dia que vaig passar més dolent, devia ser el dia 3. Em vaig trobar sol a la impremta de *La Publicitat*. Vaig decidir titular l'editorial «Ara que guanyem». Aquest fou l'únic editorial que vaig fer, com que no era del partit no l'escrivia mai. El feien ells com volien. Aquell dia havien passat tres coses bones: s'havia enfonsat el cuirassat *España*, havien capitulat els guàrdies civils de la Virgen de la Cabeza, i Bilbao aguantava el setge. Aleshores vaig fer l'editorial dient que aquell no era moment de barallar-se i que era el moment de fer tot l'esforç per guanyar la guerra. Vaig fer el que vaig poder, ara, si aquest editorial serví per tranquil·litzar gaire gent no ho sé. En acabar aquell dia i plegar em toca de travessar mig Barcelona, feta un camp de batalla, tot eren barricades. No sé com vaig arribar, a peu, a quarts de quatre de la matinada, des del carrer de Barberà fins a casa meva, a una cantonada de Rocafort.

—En aquesta situació com es distribuïa el diari?

—No ho sé, però aleshores el diari tirava un mínim de 30.000 exemplars.

Ens comenta el tiratge —que considerem massa alt— i la mobilitat dels redactors d'un diari a un altre, fet habitual als anys trenta pels baixos salaris del

moment i la flexibilitat de les redaccions. Durant la Guerra Civil els redactors i col·laboradors habituals els veiem en la següent taula. Ens cal fer diversos aclariments sobre la varietat de la participació de redactors i col·laboradors. Vegem-ne algun. Josep Carner no col·labora en premsa durant la guerra, les seves aportacions són la continuïtat de la sèrie «Del pròxim Orient»[16] aplegada en el llibre del mateix títol. Jaume Passarell[17] signa Pesserell, té una molt rica activitat amb mig centenar d'articles signats vistos. Lluís Nicolau d'Olwer[18] i l'historiador Ferran Soldevila[19] tenen els seus articles destacats i ben remarcats com a contribució de relleu. En la taula que presentem, insistim, hi consten només els noms vistos en el període que esmentem.[20]

16. Del període que hem consultat n'hem vist quatre el 1936, dos del juliol: «Abundor de centenaris» i «L'encanteri» (9 i 23) i dos de l'agost: «El perfum» i «Amor de germà» (20 i 29). Posteriorment no n'hem vist cap altre. Carner també publicava articles d'opinió a *La Publicitat* però no durant la guerra. Al volum *Del Pròxim Orient*, que va aplegar el 1973 Albert Manent (Barcelona, Proa) no consta la data de publicació dels articles de l'estada de l'escriptor i diplomàtic a Beirut.

17. Passarell publica el novembre de 1936 diverses cròniques de guerra des del front d'Aragó i la sèrie «La moral de la reraguarda» entre gener i març de 1938. Es reprodueix el desè dels 14 articles a Valentí Soler (2010), *Bohemis, pistolers, anarquistes i altres ninots,* Barcelona, Contravent. El novembre de 1936 publica cròniques de guerra des del front d'Aragó com molts altres redactors i col·laboradors del periòdic.

18. No publica gaire durant el període bèl·lic, hem vist només, ultra els discursos que són reproduïts a gran format i íntegres, tres articles el gener de 1938: «1937-1938» (el dia 6), «La meva Mallorca» (14), «Serenitat» (18), a més del que citem també de suport al diari a la secció d'Amics de *La Publicitat*.

19. Té una auca contundent, ara que pot escriure més lliurement, dedicada als incontrolats i que reproduïm a la nota 50. Citem un segon poema («Bombardeig» 5 de desembre de 1937) signat també com a «Silvestre Albanell». És autor de diversos articles, en els mesos estudiats, així esmentem, entre altres: «Insolidaritat» (13 de novembre de 1937), «Funcionaris» (3 de desembre de 1937), «Universitat» (26 de desembre de 1937), «Vegueries i comarques» (13 de gener de 1938), «El somriure de Barcelona (20 de gener de 1938)...

20. Estudiem, pàgina a pàgina, vint dels trenta mesos que es publica *La Publicitat* durant el període bèl·lic. Així pel 1936: juliol, agost, setembre, novembre i desembre. Per a 1937 i per a 1938: gener, març, abril, maig, setembre, novembre i desembre de 1937 i també de 1938 i el gener de 1939.

	1936[21]	**1937**	**1938**	**1939**	**TOTAL**
Josep Artís	—	1	3	1	5
Avel·lí Artís-Gener «Tísner»	13	—	—	—	13
Lluís Bota i Villa	1	—	2	—	3
Guifré Bosch	11	6	5	—	22
Siegfried Bosch	—	—	—	5	5
Oswald Cardona	—	2	—	—	2
Josep Carner	4	—	—	—	4
Pere Casals	2	5	4	—	11
Joan Cid Mulet	—	5	11	—	16
J. Díaz Fernández	—	3	—	—	3
«Begur» / D. G. [D. Guansé]	—	80	29	—	109
«Domènec de Bellmunt»	—	5	—	—	5
Feliu Elias / «Apa» / «Joan Sacs»	8	—	4	—	12
Francesc Fontanals «Soka»	22	—	—	4	26
S. G. [Sebastià Gasch]	2	—	1	—	3
Joan de Garganta	—	1	6	1	8
Joaquim Grau[22]	7	25	2	—	34
A. Martí Bages	—	4	9	—	13
Rafael de Moragas	2	—	—	—	2
Lluís Nicolau d'Olwer	—	—	4	—	4
J. P. / Jaume Passarell	4	1	4	—	119
B. S. [Baltasar Samper]	3	1	3	—	7
F. S. / Ferran Soldevila	—	7	—	—	7
Tarín[23]	2	—	—	—	2
R. T. / Rafael Tasis i Marca	3	12	10	1	26
J. Torres Caprara	38	5	6	2	51
«Trailer»	3	7	—	—	10
Pau Vila	6	20	5	1	32

Font: Elaboració pròpia a partir de la col·lecció digitalitzada de la Biblioteca Nacional de Catalunya, consultable a ARCA.

Durant els primers dies del conflicte, el mes de juliol, apareixen moltes notes i informacions procedents d'agències, d'altres diaris i de la redacció mateixa. No hi ha signatura, són textos breus, copiats, i també redactats per anònims periodistes. Són fonamentalment notes i comunicats dels quals no consta l'auto-

21. Del 1936, juliol, del dia 19 al 31.
22. Secció «Crònica del front d'Aragó» el novembre de 1936.
23. Corresponsal a València el novembre de 1936.

ria, fins i tots hi ha seccions regulars sense signar. Només quan es reprodueixen d'altres mitjans, hi ha signatura. Excepcionalment apareix el nom dels cronistes de guerra, entre els quals excel·leixen Joaquim Grau, com el més constant, per a Aragó, i Jaume Passarell, per a la rereguarda, amb un conjunt esplèndid de temàtica quotidiana, tractada amb gran sensibilitat i molt interès periodístic per l'alt nivell informatiu de la vida quotidiana. El periodista, i dibuixant, glossa aspectes que van dels refugiats als desertors, de la vida del moment com l'absència de tabac, els bombardeigs, etc. Són diversos els cronistes i corresponsals, des del corresponsal a València Marín, o els germans Bosch, com veurem. Un paper destacat, molt i molt especialment el 1936, és el de l'italià refugiat polític antifeixista que s'ocupa de política internacional: el redactor Torre, que signa Torres i que tindrà una molt notable presència al diari sobretot en els primers mesos de la guerra, en què assolirà un paper de relleu, les seves anàlisis apareixen en portada i són documentades, agudes i molt seguides.[24]

El diari apareix sense signatures, fora d'unes excepcions. El fet sorprèn i ho interpretem com a continuació d'una rutina. Potser augmentada, com a mesura de protecció, davant les amenaces de la FAI que s'acompliran amb l'assassinat de Josep M. Planes, però tothom sabia qui hi havia a cada diari, i no calia dissimular. Abans del juliol de 1936 les signatures eren molt poc habituals, només els col·laboradors externs i alguns redactors ho feien amb inicials. Signen alguns dels col·laboradors, en els primers moments, juliol i agost, tot i que escassos, com Pau Vila. També dos dibuixants «Tísner» i «Soka», tot i que el 1937 i 1938 no els veiem. El primer és mobilitzat, com explica detalladament a les memòries *Viure i veure*. «Apa» fuig i no col·labora a *La Publicitat* durant el conflicte fora dels darrers mesos, que publica uns pocs acudits, comparat amb la constància de la seva il·lustració diària a portada habitual els anys anteriors i que va esdevenir gairebé signe d'identitat del diari durant els anys vint i trenta. Ha de marxar, com altres redactors i col·laboradors per la por a la FAI i els incontrolats. *La Publicitat* resta durant la guerra sense acudits ni caricatures. Només

24. Giuseppe Torre[s] Caprara s'exilià de la Itàlia feixista a Barcelona, on treballà a *Mirador* i *La Publicitat* en l'òrbita d'Acció Catalana i en contacte directe amb Nicolau d'Olwer. Dades de la seva labor periodística a Carles Singla (2005), *Mirador (1929-1937). Un model de periòdic al servei d'una idea de país*, Barcelona, IEC, p. 156 i *sq*, on exposa que disposa de gran experiència en política internacional i es revela com «un analista de gran intel·ligència» amb textos de to explicatiu, molt ben documentats.

les vinyetes publicitàries humorístiques de Valentí Castanys. Un dibuixant que es passa, tanmateix, al bàndol franquista. L'acudit diari publicitari, diferent cada dia, es repeteix a partir d'uns pocs originals que s'alternen. Fan publicitat de les aleshores famoses píndoles Cerebrino Mandri.

Comencem a veure signatures de manera regular a mitjan novembre de 1936. Així, entre molts, en un número a l'atzar, «Tísner», Pau Vila, Torres Caprara i S. B., segurament Siegfried Bosch, atès que el text és de temàtica cultural, l'especialitat d'aquest redactor. Tot en portada, a l'interior cap article o nota signada, només la reproducció de premsa, catalana, madrilenya o francesa, així «Ales roges» de Domènec Guansé a *Mirador* i que palesa la relació i identificació de l'escriptor amb el diari. No són habituals, a diferència de les inicials i dels pseudònims: «Blanc» (futbol), «Trailer» (cinema), «Parvus», «Joan de Solius», «Contumax»... Les inicials són molt abundoses, en trobem moltes: A. B., A. E., A. N., B., C. C., D., G., G. C., G. M., J. C., J. E., J. G., J. M. X., J. O., J. P. C. (columna «Acotacions» el gener de 1939), J. P. P., J. S., J. X., M., M. D. P., M. R., N., P. F., P. G., P. S., R. C. (corresponsal d'Esparreguera), X., etc.

Amb el nom complet hi ha pocs col·laboradors en el període vist. Hi ha també presència, amb el nom complet, de col·laboradors ocasionals, amb un o dos textos com a màxim; així, entre molts: Vicenç d'A. Ballester, Jaume Casadevall, Ignasi Casanovas, Ramon Costa, Josep Cusidó, Antoni Elias, Concepció Espinal, Àngel Farran, C. Fernández-Burgos, Guglielmo Ferrero, J. Gimeno-Navarro, Enric F. Gual, Eusebi Herm, Amanda Llebot, Pere Llobera, Josep M. Miquel i Vergés, Francesc Olix, Jaume Quadres, Joan Rosich, Antoni Torres... Altres sovintejaran més: Emili Granier-Barrera, Pere Bosch Gimpera, Francesc Trabal, Fabià Vidal, Joan Vilar... Ací hi ha des de lectors fins a redactors.

Un contingut a cavall de la política i la cultura

Detectem una presència exhaustiva d'informació puntual alhora que de textos de to doctrinari, polític i ideològic. La cultura, la seva projecció es ressent i hi predomina la informació tant amb reproducció de comunicats com amb treball de redactors. Interès especial té la secció «Acotacions» de Domènec Guansé. Apareix a portada, és breu, molt ben elaborada per un escriptor que ha publicat narrativa de ficció i novel·la, i és un dels periodistes més rellevants del món cultural. Present al llarg de tota la guerra, comença el 1937 i acaba el 1939.

La columna, de to social i cultural notable, ofereix una dissecció d'actualitat de la producció i recepció de la cultura catalana en temps difícils, amb varietat temàtica i bona factura narrativa i periodística. Moltes al·lusions a concursos literaris, premis, especialment els de la Generalitat, món del teatre, novetats literàries, vida cultural en definitiva. Apareix tant un comentari relatiu a l'uniforme de les cobradores dels tramvies com un altres sobre la premsa en general. «Acotacions» és una visió general de la societat amb el toc personal d'una factura literària de nivell i també de les preocupacions culturals de l'autor. La secció es firmada amb el pseudònim de «Begur» i ofereix un extraordinari interès per copsar l'ambient de la societat cultural. La figura de Guansé durant el període bèl·lic ha estat estudiada ideològicament[25] i com a periodista i escriptor i a *La Publicitat,* com a periodista cultural,[26] per Francesc Foguet, que ha aplegat el conjunt dels seus articles en un volum notable.[27] En una de les seves columnes a «Acotacions»,[28] Guansé exposa el seu parer sobre aquest diari i el valora, no podia ser d'altra manera, com una peça fonamental i clau en la cultura i la societat catalanes. La reproduïm íntegra per la seva representativitat. Exposa tres mesos abans del silenci definitiu i de l'esfondrada de Catalunya:

> Si em sentís amb prou autoritat, em sumaria, en nom simplement de la intel·ligència o fins i tot del dels intel·lectuals, als homes que aquests dies fan una crida per salvar *La Publicitat*. Car *La Publicitat* ha estat, diríem, gairebé llur diari natural. Durant anys, i amb precisió d'ençà de la seva catalanització, *La Publicitat* ha estat per damunt de tot l'òrgan de l'expansió cultural, literària i artística de Catalunya. Ho ha estat amb un esperit d'exigència que de vegades ha sacrificat la popularitat; de vegades, homes i interessos de partit. Es potser per això que, si sovint alguns han pensat

25. Francesc Foguet (2007), «Domènec Guansé: "Fer que la revolució sigui, com ho volia ésser el catalanisme, una cultura" (1936-1939)», *La projecció social de l'escriptor en la literatura catalana contemporània*, Lleida, Punctum i Barcelona, Trilcat.

26. D.A. (2003), *Una passejada per la vida i l'obra de Domènec Guansé*, Tarragona, El Mèdol; Txell Granados; Montserrat Corretger; Josep Bargalló i Lluís Busquets (2005), *Domènec Guansé. Revisió i actualitat*, Tarragona, Arola, i especialment Antoni Isarch (2016), *Domènec Guansé: crítica, periodisme i narrativa (1918-1938)*, Bellaterra, UAB consultable a www.tdx.cat

27. Foguet, *La revolució cívica, op. cit.*

28. Domènec Guansé, «La Publicitat», *La Publicitat*, 3 de novembre de 1938.

que per fer-lo més independent calia separar el diari del partit, ha calgut acabar per reconèixer que —pel que afecta la seva independència— no hi havia necessitat d'una tal separació.

Però no solament *La Publicitat* era l'òrgan de l'expansió cultural de Catalunya. Era també el vehicle per on l'art, la literatura, la cultura europea entraven a Catalunya; es posava en contacte amb la vida catalana. És per això que han desfilat per les seves pàgines, no ja els millors especialistes del país, sinó també tots aquells que millor traça han tingut a fer interessar el públic per totes les grans qüestions de l'esperit. En realitat, pot dir-se que, en els seus millors moments, *La Publicitat* ha estat l'exponent de la vida espiritual catalana.

Es això suficient perquè tots aquells que estimin Catalunya, siguin o no del partit d'Acció Catalana, se sentin inquiets davant del perill que un diari com *La Publicitat* pugui acabar per extingir-se. Majorment quan s'acosten moments en els quals tots aquests interessos espirituals que *La Publicitat* s'ha esforçat a defensar poden ésser, seran més ben dit, posats en litigi.

I que ningú no cregui massa lleugerament que aquesta defensa que ha fet *La Publicitat* pot emprendre-la qualsevol altre diari. Això, és clar, no té res d'impossible. Però no és ni una empresa massa fàcil reunir tantes voluntats com hi són necessàries, ni pel que veiem en moments que aquestes activitats es col·lapsen a *La Publicitat* gaire temptador. I és que uns diaris són massa pobres espiritualment per a aquesta empresa; no compten prou amb la simpatia dels intel·lectuals, altres són massa dominats per interessos de partit; altres, els més puixants econòmicament, no són pas encara escrits pensant en Catalunya. Per això el més probable és que, si *La Publicitat* plegués, ningú no tingués cura de recollir la seva herència. Un dels focus més purs de l'espiritualitat catalana s'apagaria amb ella.

Guansé és el redactor més prolífic i constant, a més col·labora, en altres mitjans, també amb pseudònim, com «Fidel» a *La Rambla.* Altres col·laboradors disposen de seccions creatives, tot i que menors en el temps i no abasten els gairebé dos anys d'«Acotacions». Són, entre altres, «Les idees i les lletres» de F. S. Forner, només unes setmanes a finals de 1938 i «Sagitari» per «Claudius». El fort del contingut ideològic són els editorials, les cròniques de guerra i els articles d'opinió. Les notes, els discursos, els comunicats, apareixen en tota la premsa barcelonina i sovint, com hem comprovat amb els discursos de guerra de Lluís

Companys amb reproducció idèntica en els periòdics de la capital de Catalunya, en ser facilitats pels serveis de premsa en obtenir-los taquigràficament atès que, aleshores, els discursos s'improvisen i no es llegien, com és habitual en els polítics actuals. Aquell mateix any la manca de paper limita l'aparició, s'arriba a publicar articles en fulletó: no poden ser inclosos íntegres en el mateix número i apareixen en diverses edicions correlatives.

El diari redueix sovint la paginació, de quatre a dues pàgines, i s'arriba a una situació insòlita. Inclou retalls de paper amb textos periodístics acompanyant l'únic full o dos, del diari, com si fos una octaveta publicitària. Articles llargs han de ser publicats en dos o tres dies. Així Miquel de Garganta, Ferran Canyameres, etc. publiquen contes o articles. Altres textos, amb poca constància, forneixen efímeres seccions com «Carnet de Ruta» de Lluís Bota i Vilà, «Estampes de guerra» de Jaume Passarell —que signa amb les inicials J. P.— o les diverses del front de Madrid o d'Aragó com la de S. Figueres,[29] com tants altres col·laboradors o redactors. També els germans Bosch. Els dos, Siegfried i Guifré, van, simultàniament, al front, el primer a Madrid, a Chinchón, i el segon a Aragó, a Alcanyís, i trameten cròniques, no massa abundoses, a partir de 1938. La major part de les seccions són simplement els títols de la font emissora de dades o notes o bé on van els redactors a cercar informació.[30]

El periòdic reprodueix poemes, com hem dit. Així «Les tombes flamejants» de Ventura Gassol, els dos que esmentem de «Silvestre Albanell», o sigui Ferran Soldevila, o «No passaran» d'Apel·les Mestres, en una política habitual de còpia i projecció de textos d'altres que arriba fins i tot al llibre, com el cas de *Doy fe,* el testimoniatge d'Antonio Ruiz Vilaplana, que edita el Comissariat de Propaganda i del qual *La Publicitat* reproduirà diversos capítols.

Un editorial diari —«Crònica»— ofereix elements de suport a la lluita i les institucions, i treball de redacció intens. Consten dos redactors en els primers moments, signant cròniques i articles, Guifré Bosch fins fa una entrevista amb

29. Secció «Estampes de la guerra» des del front d'Osca el novembre de 1936.

30. Així en un dia a l'atzar (1 de setembre de 1937), «La premsa catalana» que recull i transcriu fragments d'articles, editorials o comentaris dels diaris en català de Barcelona. *Treball, La Humanitat, La Rambla, Diari de Catalunya*; altres seccions són «Ajuntament», «Generalitat», «Jutjats», «Fets diversos», «Carnet del dia», «Els esports», «L'ensenyament», «De les terres catalanes», «Notes soltes», «Madrid», «València, «Ecos i comentaris»...

Pere Bosch Gimpera sobre la universitat i el nou caire social que ha de tenir[31] arran de la nova situació.

Pel que fa a les fotografies, procedeixen d'agències com Febus o Fabra. Moltes no van signades. Hi veiem les grans icones, alguna de les imatges més famoses del conflicte com la dels milicians amb fusell alçat pel carrer Ample de Barcelona el juliol de 1936 o, sobretot, encara, grups i retrats personals més que reportatges del front. Fotografia de baixa qualitat en la reproducció, pel paper i la impressió, defectuosa, com és habitual en molts diaris de la premsa del moment, que no disposa de recursos. Es donen a conèixer, doncs, reportatges, mal presentats i pitjor reproduïts, atesa la tipologia del periòdic amb mala qualitat tècnica a diferència del suplement gràfic de *La Vanguardia,* d'un alt nivell tot i que malauradament no s'ofereix en la col·lecció digitalitzada del periòdic a la seva hemeroteca. Destaquem les fotografies de Torrents. El contingut, més enllà dels retrats de grups habituals, són diversos: van des de la visita de Lluís Companys als ferits pels fets del juliol als hospitals fins a la sortida de milicians passant, amb profusió, pel front d'Aragó i el de Madrid i les novetats com l'expedició catalana a Mallorca o la presa de Terol.

La Publicitat manté la mateixa presentació, gran format i a quatre pàgines amb set columnes i presència de fotografies en la primera i darrera pàgina. Poques, unes cinc o sis en total. Excepcionalment il·lustracions o caricatures polítiques. El disseny no canvia, com a la resta de la premsa barcelonina, i manté les pautes i criteris anteriors. La revolució no arriba al disseny de premsa.

Tot i les relacions que hem donat, és complex, sense disposar de l'arxiu del periòdic, on hi hauria les nòmines, etc., escatir qui és qui, és a dir, qui hi ha al diari, qui ha al front, i qui és fora. La redacció considera en un sentit ampli els col·laboradors i redactors, estiguin o no al diari; així, per exemple, Baltasar Samper, el prestigiós músic que col·labora amb el periòdic des d'anys abans —hem vist textos seus el 1934— es veu tractat, tot i no publicar aquests mesos, d'«estimat company de redacció» en un solt que dona notícia de la mort de la seva mare el 4 de novembre de 1936. Signa, amb les inicials B. S., de forma habitual. Es reprodueixen textos de periòdics de Madrid, com *Ahora*, de diaris

31. Josep M. Figueres (2007), *Entrevista a la guerra. De Lluís Companys a Pau Casals (1936-1939),* Barcelona, L'Esfera dels Llibres. Aquestes declaracions no es recullen en aquesta obra. Sí que ho fan les tres entrevistes posteriors del 29 d'agost de 1937 del mateix autor abans de marxar al front, i del 21 d'abril i 5 de maig del mateix any en les quals no consta autor.

locals com *Llibertat* de Mataró, de París com *L'Œuvre* o *L'Echo de Paris* entre molts d'altres internacionals (*News Chronicle, New York Post, The Times...*), mentre els de Barcelona tenen una «Revista de premsa» diària amb extractes dels articles editorials seleccionats. Veiem molts noms dels quals es reprodueixen articles, siguin de la premsa catalana, com Joan Peiró o Àngel Estivill, o bé de l'estrangera com Jean Barois, Ilya Ehrenburg, Julen Benda, etc.

Les entrevistes, declaracions, resums de conferències, discursos, missatges o mítings de les personalitats polítiques de Pere Coromines, Indalecio Prieto, l'alcalde de Madrid Pedro Rico, Joan Casanoves, Victoria Kent, Ventura Gassol... i, especialment, dels grans líders com Ll. Companys, M. Azaña o J. Negrín, o dels homes d'Acció Catalana com l'esmentat Bosch Gimpera, E. Ragassol, Ramon Peypoch, Nicolau d'Olwer, presents sovint al diari, amb entrevistes, notes i declaracions a més d'escadussers articles i, és clar, quan hi ha esdeveniments especials com el congrés del partit el novembre de 1938; el número del dia 18 és pràcticament dedicat al fet i amb sis pàgines quan habitualment són dues o quatre, a tot estirar, les que presenta el periòdic. Aquests noms són habituals, amb predomini del món catalanista. Sorprèn el tracte, exquisit, generós al president Lluís Companys, que només és igualat pels diaris d'ERC *La Humanitat* i *Última Hora*. *La Publicitat*, però, no publica, com altres periòdics, l'«Agenda del President», on s'esmenten les visites que rep. Els dirigents anarquistes i comunistes apareixen només quan tenen un protagonisme indiscutible —a diferència dels nacionalistes, més abundosos—, però no són estranys ni aliens malgrat la diferència ideològica. Una conferència de J. Garcia Oliver o unes declaracions de Frederica Montseny es publiquen tot i que no amb la constància de les activitats públiques dels dirigents catalanistes més afins. Per oferir uns textos diguem-ne més amens s'introdueixen materials des del mateix agost de 1936 procedents d'altres periòdics o agències, com sèries de reportatges geogràfics com «La Meca, ciutat prohibida» de Jean Barois o una biografia del líder turc Atatürk per J. Hubert.

La revolta: *La Publicitat* al costat de les institucions

Des del primer moment del conflicte, començat a Catalunya el 19 de juliol de 1936, el diari es posa al costat de la Generalitat i la República. Amb els seus antecedents. no podia ser d'una altra manera. Escriu el juliol, després de la forçada pausa de tres dies, diversos editorials en els quals fa palès el suport incon-

dicional al nou ordre revolucionari que ha provocat la revolta militar. L'editorial del primer dia després dels combats sintetitza l'ideari[32] que mantindrà el diari durant tot el conflicte: resistència a la rebel·lió i suport i fidelitat als governs de la República i de Catalunya. Diu:[33]

> Barcelona ha vençut als qui, traint els juraments, s'han alçat contra el règim que la majoria del país es donava espontàniament dintre de la llei. Aquest règim, però, no podia ésser una ficció més; calia renovar tota la vida espanyola i els residus feudals han volgut estrangular aquestes possibilitats amb un cop de força les conseqüències del qual són incalculables. Les masses populars estan dispostes a no deixar-se imposar per la violència d'una minoria que no pensa sinó en els seus privilegis. Cal coordinar l'esforç de tots per estar atent a qualsevol agressió dels enemics de la República i organitzar i consolidar tot allò que aquesta erupció provocada ha tret a la superfície.

Una coherència en la línia ideològica amb vinculació a les noves accions que hi haurà a la rereguarda. Col·lectivitzacions, nous centres de poder popular, requises, una reforma agrària parcial i de facto, etc., i de les quals no podem conèixer el parer del diari per la mateixa situació de temor, primer per les forces civils armades al carrer i des del maig de 1937, per l'hegemonia del PSUC i per les censures, com demostren els blancs que sovintegen. L'endemà, 23 de juliol, un segon editorial, també en portada, destaca profundament l'abast de la rebel·lió i les conseqüències del seu fracàs, que menarà en una llarga guerra.

> Uns militars aliats amb la reacció més furiosa han pogut llançar als ciutadans a una lluita espantosa que ha fet córrer la sang a dolls i ha ocasionat pèrdues immenses al país. Per la magnitud de la seva derrota hauran pogut reconèixer la immensitat de seva bàrbara insensatesa [...] Aquests insensats no creien en els vots: han hagut de creure en las bales i en el valor heroic de les masses populars. Tal com perdien a les urnes han perdut al

32. Josep M. Figueres (2016), «Cuatro diarios catalanistas frente a la rebelión militar de julio de 1936. *La Veu de Catalunya, Treball, La Humanitat* y *La Publicitat*», *El Argonauta Español*, núm. 13, Universitat de Marsella.

33. [Editorial] (1936), «La sublevació feixista», *La Publicitat*, 22 de juliol de 1936.

> carrer. Les milícies populars s'han alçat com mogudes per un ressort màgic i han posat els seus pits per deturar l'onada de tirania que amenaçava endogalar-ho tot.[34]

Seguiran desenvolupant les mateixes posicions els dies 25 i 26, després de la pausa inicial arran els combats dels dies 20 i 21. En el fons es materialitza la ruptura del pacte de 1931 entre els sectors més tradicionalistes —exèrcit, conservadors catòlics, sectors i personalitats financeres, els grans propietaris rurals...— i els avançats ideològicament, sectors de professions liberals republicans, aliats amb els populars. La societat esclata i el diari, en el qual hi ha intel·lectuals, professionals, sectors mitjans ben representatius, s'hi identifica plenament amb un ideari de progrés atenent que aquests nous sectors socials són exponent del canvi social en les tres primeres dècades del segle xx. Des dels anomenats treballadors de coll blanc, el món de la cultura, la docència, i, especialment, les capes mitjanes, àmplies, cultes i sensibilitzades per la qüestió nacional i la social. Remarquem l'editorial del dia 25:

> El President de la Generalitat, en el discurs que pronunciava abans d'ahir a la nit, en resposta a les encoratjadores paraules del President de la República, deia que hem de bastir un país nou de soca i arrel, i encendre una ànima col·lectiva abrandada d'il·lusions noves. Aquestes milícies antifeixistes que s'enrolen joioses a Catalunya i arreu de l'Espanya republicana han d'ésser un dels instruments cabdals d'aquesta reconstrucció, elles han de conquistar Espanya per la República; en elles la República, amb tot el seu contingut de novetats socials i polítiques, ha de trobar-hi els seus defensors invencibles. I han donat proves que ho són.[35]

Aviat apareixen les primeres crítiques d'una forma molt velada, molt subtil. El periòdic no s'està, però, de la influència dominant. Quan la persecució social, religiosa i política, de la qual tota l'Europa democràtica parla per blasmar-la, està en el seu punt més alt, els primers dies de la revolta aturada a Barcelona i amb dues desenes de milers de milicians a la rereguarda, armats amb els fusells del quarter de Sant Andreu, el diari publica una notícia que cal llegir dues ve-

34. [Editorial] (1936), «L'altra victòria», *La Publicitat*, 23 de juliol de 1936.
35. [Editorial] (1936), «La tremenda lliçó», *La Publicitat*, 25 de juliol de 1936.

gades: «Avui arribarà un vaixell francès, per felicitar al nostre govern pel triomf sobre la reacció i el feixisme».[36] Es de tota evidència que el vaixell arriba per repatriar els francesos que vulguin fugir de la revolució social i, si s'escau, per protegir propietats gal·les o bé pressionar el poder polític que ho permet, forçat per les circumstàncies, i que no pot fer una guerra civil dins la guerra fins que no tingui més potencial, fet que succeirà deu mesos després amb el maig famós.

El cas de Planes, prou conegut, portarà cua i marca en el periodisme de la guerra una por, una autocensura com l'existent al Mèxic actual davant els narcotraficants o en dictadures, o democràcies amb control de continguts, sigui a priori amb censura ferma o a posteriori, com féu el franquisme des de 1966, amb tribunals que limiten la capacitat expositiva dels periodistes. Periodistes d'esquerres marxaran, com alguns de dretes, i es trobaran tots a París. Quan Planes és assassinat, *La Publi* parla, prudentment. El 27 d'agost escriu:

> Abans d'ahir al migdia ens arribava la notícia de la mort de Josep Maria Planes, esdevinguda en circumstàncies que no ens ha estat possible precisar perquè el finat feia temps que havia deixat de tenir contacte amb la Redacció.

Un any després, en parlarà, més lliurement, el 24 d'agost de 1937; tanmateix, els eufemismes segueixen:

> Avui fa un any que va morir, en les circumstàncies tràgiques de tots conegudes el nostre company [...] En aquest aniversari dolorós retem el nostre més fervent homenatge al company caigut i ens sentim més que mai identificats amb ell, perquè tant com ell els odià, els que fórem els seus company *odiem el crim i la injustícia*. [La cursiva és nostra. J. M. F.]

Planes, un periodista manresà que arribà, amb èxit, a Barcelona desenvolupa la seva labor al diari, d'on és redactor, i al combatiu *El Be Negre*, del qual és director; també col·labora en altres publicacions, com el prestigiós *Mirador*. Per l'abril de 1936, arran de l'assassinat dels germans Badia, escriu que ho són

36. [Editorial] (1936), «Avui arribarà un vaixell francès per felicitar el nostre govern», *La Publicitat*, 25 de juliol de 1936.

«víctimes de les bales dels professionals del pistolerisme»: *Solidaridad Obrera* de l'endemà li reclama els noms i Planes respon:

> Sóc un periodista que jutjo i comento els fets que l'actualitat m'ofereix. Sóc un periodista que, potser, cometé la imprudència de dir en veu alta el que el noranta per cent dels catalans diuen en veu baixa. Nombrosos amics se m'acostaren ahir per dir-me que aquesta franquesa em pot costar cara.[37]

I serà assassinat. Arran d'aquest assassinat Tísner, Josep M. de Sagarra i altres marxen a París. Altres periodistes també s'exilien poc després, com Joaquim Ventalló, Josep M. Massip... companys, coratjosos, que el recordaran, com Manuel Cruells[38] o Rafael Tasis[39] i la mateixa *La Publicitat* en un editorial com recull Jordi Finestres.[40] Després de l'autocensura hi ha la censura civil i després la militar. I actuen. Hi ha espais en blanc, d'editorials a informacions locals, nacionals i estatals. Fins i tot el requadre al costat de la capçalera, que alternava una síntesi meteorològica amb una frase al·lusiva a la situació política o bèl·lica a Catalunya, Espanya o Europa, pel maig de 1937 dues vegades apareix en blanc, amb els caràcters tipogràfics borrosos, prova de l'ordre de no fer-la visible.

El pensament i l'ideari d'Acció Catalana és mantenen inalterats. Quan hi ha l'oportunitat sura; així, per exemple, es reprodueixen diversos articles de Joan Peiró que publica al diari *Llibertat* de Mataró i aplega en llibre amb el títol explícit i contundent de *Perill a la reraguarda*,[41] on el dirigent anarcosindicalista vol mantenir el respecte per la vida i la propietat i fueteja als gàngsters de la re-

37. Albert Suñé, [2015], *De La Publicidad a la Publicitat. Del republicanisme històric al catalanisme intel·lectual,* Lleida, Pagès editor, p. 138 i *sq*.

38. Manuel Cruells (1937), «Elogi de Josep M. Planes», *Diari de Catalunya*, 25 d'agost de 1937.

39. Rafael Tasis (1937), «Un home que no va fugir», *La Publicitat*, 25 d'agost de 1937.

40. [Editorial] (1937), «En l'aniversari de la mort de Josep M. Planes», *La Publicitat*, 24 d'agost de 1937, fragments a Jordi Finestres (2006), *Josep M. Planes. Set trets al periodisme a la Rabassada*, Barcelona, Pòrtic.

41. Joan Peiró (1936, 1987), *Perill a la reraguarda*, Mataró, Edicions Llibertat, reed. a Barcelona, Alta Fulla i Patronat Municipal de Cultura de Mataró. L'article apareix el 27 a *Llibertat* amb el títol «Un curs d'actuació revolucionària», *La Publicitat* el reprodueix el dia 30 i en canvia el títol, el fa més directe: «La justícia popular».

volució que Planes havia denunciat anteriorment. La ressenya del llibre, en portada, el famós aplec d'articles titulat, com un dels articles, *Perill a la reraguarda* on el ponderat dirigent anarquista Joan Peiró denuncia la situació de desordre i inseguretat que regna. *La Publicitat* se'n fa eco de forma contundent. Diuen el 30 d'agost d'aquest estiu tràgic de 1936:

> Les revolucions les fa el poble per al poble, no per al gaudi de determinats individus. ¿Qui no recorda que hi ha hagut milicians que han estat desarmats per haver atracat llurs antics patrons, fent-los lliurar fortes quantitats de diner? És que no n'hi ha hagut d'altres que han hagut d'ésser empresonats per lladres?
>
> Els atracadors i els lladres mai no han honorat cap revolució. Per contra, han estat sempre la deshonra de totes les revolucions.
>
> Tampoc no és cap honor per a una revolució el que els revolucionaris aprofitin el moment per a liquidar comptes personals que res no tenen a veure amb la revolució.
>
> Aquesta és la trista realitat contra la qual hem reaccionat els homes responsables revolucionàriament.
>
> I ara, lector, perdona que un revolucionari parli com jo he parlat. Llengües irresponsables, que res no han tingut mai de revolucionàries, que mai no han sabut què és una revolució també han de merèixer l'honor de la bel·ligerància.
>
> Per a confondre'ls i perquè callin...

A la tardor els assassinats decreixen però la inseguretat davant els incontrolats continua fins al maig de l'any següent. L'únic que poden fer els redactors és protestar. Amb prudència, *sottovoce.* El 23 d'agost de 1936 reprodueixen l'article «Armes i municions» d'Àngel Estivill del PSUC publicat a *Treball.* Ho fan en portada, en un text editorial, reclamant les armes i els homes al front:

> Aquell que tingui un fusell i un equip ha d'anar al front. Si no té valor personal que lliuri l'arma a un altre company més coratjós. Els canons, les metralladores de reraguarda s'han de mobilitzar. [...] I cal, per damunt de tot, no posar dificultats a la creació d'un exèrcit del poble.

La lluita contra la rebel·lió. De l'assassinat de Planes a les amenaces dels incontrolats

Des del primer moment, i sense cap esquerda, *La Publicitat* pren un posicionament inequívoc. Editorials, selecció de notícies, etc., ho mostren nítidament. Difícilment hagués pogut ser el contrari o una postura tèbia. Els diaris dretans, encara que el seu ideari fos republicà, adaptable o no, i liberal però dretà, són requisats[42] els primers dies; per exemple, *La Veu de Catalunya, El Matí, L'Instant* i *El Correo Catalán.* Els diaris esquerrans o de centreesquerra com els d'ERC o d'AC, com la mateixa *La Publicitat*, no ho són. Qui requisa no persegueix només silenciar veus que eren closes en escapar-se els dirigents —polítics i periodistes— per la persecució anarquista, sinó, fonamentalment, disposar d'una veu pròpia, d'una impremta i d'una capçalera; no sols una capçalera i unes oficines, un pis buit on hi havia una redacció. S'aspirava a la maquinària d'impressió per disposar d'un diari.

El diari d'ACR no pot, però, expressar la seva posició amb nitidesa, amb llibertat. Hi ha una voluntat de fer-ho i una limitació per les circumstàncies, al costat del poder nou, civil i armat, al carrer amb la impossibilitat del govern central i de l'autonòmic d'oposar-s'hi sense perill de fer el joc als revoltats, i per les censures imposades, la militar i l'administrativa. Un episodi. Els fets de la Fatarella, ben explicats per Josep Termes com un enfrontament, la misèria contra la pobresa i amb concepcions antagòniques entre els camperols tradicionals en costums i els nouvinguts, residents a barriades de la perifèria barcelonina, amb radicalismes i voluntat d'immediatesa «revolucionària» ho representen: hi ha un xoc armat, amb morts i ferits, que mostra la complexitat de la rereguarda. Als articles, a les notícies, imperen l'el·lipsi i la prudència, el mossegar-se la llengua, reflex social que provoca que el periòdic es bellugui en una posició d'extrema subtilesa. Una retòrica[43] meditada arran d'aquest episodi de la Terra Alta la trobem en l'editorial, que té el títol de «Crònica», on s'escriu, a propòsit de l'afusellament pels faistes, arribats de Barcelona, de 34 camperols oposats a la col·lectivització forçosa:

42. Josep M. Figueres (2010), *Periodisme en la Guerra Civil*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

43. «Els fets de la Fatarella», *La Publicitat*, 22 de gener de 1937.

> Amb motiu de divergències sorgides al poble de la Fatarella que tenen llur origen en l'apreciació diversa del problema de la col·lectivització de les terres, s'han produït a l'esmentat poble uns fets lamentables que han exigit la intervenció de les forces d'ordre públic, trameses des de Barcelona i Tarragona per ordre del conseller de Seguretat per tal de restablir la normalitat. Deficiències d'informació dels primers moments, ocasionades principalment per la reserva natural que sobre els fets es guardà als centres oficials, permeteren la circulació del rumor, recollit per un col·lega ahir al matí que es tractava de disturbis de caràcter sediciós, d'una acció de la «quinta columna». Podem afirmar que no hi ha res d'això. Com tampoc no és cert que els fets tinguin llur origen en cap diferència sindical. En realitat, reflecteixen un estat d'esperit, una morbosa predisposició a l'acció directa, que cal eliminar si no volem comprometre seriosament la causa de la llibertat.

Una setmana més tard el diari parla clar, amb naturalitat informativa. Amb les espases en alt, es configuren dos blocs, l'anarcosindicalista amb el marxisme heterodox i tota la resta amb el catalanisme republicà,[44] el socialisme-marxisme ortodox, o sigui fidel a Moscou, i altres. AC, naturalment, està en aquest segon bloc i escriu[45] el dia 29 d'aquest gener l'editorial titulat «Una lliçó», en què afirma:

44. No exempta de tensions internes en cada bloc: per exemple el mateix 28 de maig, en aquests dies de polèmica, una nota editorial, «Resposta obligada», pren posició davant un article de la vigília de Josep Tarradellas a *La Humanitat*, que discrepava de *La Publicitat*, la qual replica amb contundència: «Només volem afirmar, en contesta a l'apel·lació que fa als nacionalistes i als homes d'esquerra, entre els quals no sabem si deu comptar-nos, que d'ençà del dia 19 de juliol a LA PUBLICITAT no ha sortit ni una sola ratlla que pogués ésser titllada d'anar contra la tasca del govern de la Generalitat o contra l'esperit de Catalunya; que les nostres crítiques, encara que a ell li semblin filles del despit o de la incapacitat, responen sempre als dictats del patriotisme i del nostre antifeixisme sincer; que ningú no poc acusar cap dels homes d'Acció Catalana d'haver actuat demagògicament des de cap càrrec de responsabilitat, i menys que ningú Josep Tarradellas, que sap quina ha estat la tasca d'aquells homes, d'ençà del 19 de juliol. [...] Hem col·laborat lleialment a la política del Front Popular i a la del bloc antifeixista i no n'hem tret ni càrrecs ni negocis, ni tan sols aquella consideració i aquell tracte cortès que teníem el dret d'esperar i que ben sovint ens ha estat negat».

45. [Editorial] (1936), «Una lliçó», *La Publicitat*, 29 de gener de 1937.

> A la Fatarella, doncs, no hi ha hagut una contesa entre la CNT i la UGT, sinó una protesta de camperols contra les pretensions d'elements que amb un total desconeixement de la realitat del nostre camp volien imposar per la violència la col·lectivització de les terres [...] L'explicació dels fets de la Fatarella pot condensar-se, doncs, en aquests dos factors: un intent d'espoliació contra del qual els camperols s'alcen iradament, però no en forma que no faci possible una solució de concòrdia, i una falla lamentable en l'ús dels mitjans de repressió que calia utilitzar per a reduir la reacció produïda. Una cosa i altra tenen, encara remei [...]

L'episodi tindrà conseqüències, galvanitza i polaritza posicions: tres mesos després, a primers de maig es produeix una mena de guerra civil dins la guerra gran. El bloc dirigit pel poderós PSUC guanya esclafant el POUM i debilitant l'anarcosindicalisme. El diari pateix una triple censura. En primer lloc, la pròpia o autocensura. Aquesta és molt important arran de l'assassinat el 24 d'agost del redactor del diari Josep M. Planes. Un jove periodista, de 29 anys, mort per un escamot de la FAI a l'Arrabassada de set trets al cap. El fet colpeix i explica la posició periodística dels redactors, que mostraran extrema prudència en els escrits i fins i tot algun, com «Tísner», ha de marxar a l'exili tot i ser d'esquerres. Es parla molt de la necessitat de comentar l'exili de dretes de 1936 però també hi ha aquest, tot i que molt minoritari però representatiu i significatiu. Les altres ja són conegudes, la militar i l'administrativa i com a resultat la premsa perd la funció crítica atesa la situació bèl·lica. Són diversos els redactors i col·laboradors del diari que o bé marxen o bé resten a l'estranger o en silenci —J. Carner, «Apa», J. V. Foix, «Tísner»...

Els Fets de Maig de 1937 representen un canvi de paràmetres. Es pot parlar de la rereguarda amb més precisió, tot i que la censura segueix. Els combats barcelonins afecten la redacció, a la Gran Via, i el diari publica[46] el dia 8, dissabte, després d'una pausa forçada de tres dies, la nota informativa següent:

> Les dificultats derivades de les circumstàncies per les quals acaba de travessar la nostra ciutat ens impediren de publicar les edicions de LA PUBLICITAT a partir del número de dimecres. En intentar ahir reprendre

46. [Editorial] (1937), «LA PUBLICITAT als seus lectors i amics», *La Publicitat*, 8 de maig de 1937.

contacte amb els lectors haguérem de desistir encara del nostre propòsit. Els llocs on es troben les oficines i els tallers del nostre diari han estat particularment afectats pels tiroteigs d'aquests dies. Els treballadors de la impremta, en acabar la confecció del número de dimarts, no pogueren tornar a llurs domicilis fins al cap de més de 24 hores de captiveri. La nostra redacció fou tirotejada a bastament per grups revoltosos i pels carros d'assalt que feien causa comuna amb els incontrolats. Abans d'ahir, a darrera hora de la tarda, quan tot semblava calmat, el nostre local del carrer de les Corts Catalanes fou encara objecte de repetides agressions que els militants d'Acció Catalana republicana, que des de la iniciació els fets han tingut cura de la salvaguarda dels nostres interessos, van rebutjar amb energia, ajudats per minyons del Centre d'Estat Català, domiciliat al costat mateix de la redacció. A uns i altres donem les gràcies per llur comportament, car tenim el convenciment que sense llur desinteressat esforç la nostra redacció hauria caigut a mans de les turbes.

En reprendre avui les tasques confiem que els lectors trobaran prou justificades les excuses que deixem anotades.

També volem fer constar, en nom dels treballadors i de la redacció de LA PUBLICITAT, tots els quals pertanyen a les sindicals UGT i CNT que, aclaparats com tots els bons ciutadans de Barcelona pels luctuosos fets que acaben de passar, fem vots perquè la pacificació dels esperits i la solidaritat de tots els treballadors siguin aviat quelcom tangible que possibiliti la unitat d'acció, que creiem indispensable per a guanyar la guerra.

Ferran Soldevila col·labora a *La Publicitat* amb articles de to divulgatiu o interpretatiu,[47] com Antoni Rovira i Virgili[48] a *La Humanitat*; altres historiadors ho feren a *La Veu* com R. d'Abadal, etc. Soldevila ofereix una col·laboració significativa i no exempta d'ardidesa. Així un text crític, poc conegut, és una auca sobre els incontrolats, una composició molt dura que apareix, emparat

47. Entre altres: «L'esperit bel·licós» (18 d'abril de 1937), «Marina catalana» (25 d'abril de 1937), «Paraules de Maragall» (16 de maig de 1938, signat com a F. S.), «La invocació de la història» (23 de maig de 1937), i altres —«Menorca», «Euskadi», «Rubió i Lluch»...— que esmenta Enric Pujol.

48. Amb la signatura A. R. V. apareix a *La Publicitat* l'article «Els comissaris del poble» (8 d'abril de 1937).

amb el pseudònim de «Silvestre Albanell»[49] un mes després dels fets sagnants del maig. Soldevila protesta d'una situació que la majoria de catalans consideren vergonyant i injusta, com és la persecució social i religiosa emparada en la força de les armes. L'auca retrata, amb contundència, la situació i en fa una càrrega molt dura d'acord amb les circumstàncies tràgiques que viu Catalunya. Quan «Tísner» visita la *morgue* de l'Hospital Clínic de Barcelona per identificar el cadàver de Planes veu centenars de cadàvers d'assassinats i l'han d'aguantar dret per poder sortir al carrer. Era el terror. El maig de 1937 significarà el final de la por en els ambients religiosos i conservadors en la rereguarda republicana.

En un recent estudi[50] se situa l'eco de la mort de Josep M. Planes per la direcció del setmanari *El Be Negre* i com, passats el Fets de Maig se li pot retre ja l'homenatge i el record precís.

> El recordatori del primer aniversari de l'assassinat no tingué res a veure amb les escasses notícies que havien publicat un any abans. Així doncs, *La Publicitat* dedicà a Planes la portada, amb fotografia inclosa, i reproduí el seu article «Nit de vetlla», del 19 de juliol de 1936, i el qualificaren d'«escriptor meritíssim, home de cor i catalanista autèntic».[51] L'endemà els seus col·legues asseguraven que en Planes «no fou l'enemic de la classe obrera com uns interessats volien fer veure, no fou l'escriptor a sou del capitalisme, no fou l'arribista afanyós de fer-se un nom o d'escalar un lloc en la política, ni el periodisme. Fou un home que odiava el crim i la injustícia».[52] Domènec Guansé (1894-1978) el presentava com un «antifeixista convençut, lluitador de sempre a favor dels ideals més sagrats dels catalans».[53]

49. *La Publicitat*, 19 de juny de 1937.

50. Josep Pich Mitjana; David Martínez Fiol i Josep Contreras Ruiz (2017), «Somriures abans de la tempesta. Josep Maria Planes, impulsor del periodisme satíric i d'investigació durant la Segona República», *Afers*, 86. Article en curs d'edició. Agraeixo al prof. Pich la seva amabilitat.

51. S. A., *La Publicitat* (24 d'agost de 1937), p. 1 ; Finestres, *Josep M. Planes...*, *op. cit.*, p. 277-279.

52. Rafael Tasis, «Josep Maria Planes. Un home que no va fugir», *La Publicitat* (25 d'agost de 1937); J. Finestres: *Josep M. Planes...*, *op. cit.*, p. 280-282.

53. «Begur» [Domènec Guansé],«Record d'En Planes», *La Publicitat* (26 d'agost de 1937). J. Finestres: *Josep M. Planes...*, *op. cit.*, p. 282-284.

Un nou tombant tanmateix s'enceta. Si bé Lluís Companys i la Generalitat poden posar ordre en aquests sectors, uns altres seran atemorits, com el POUM o els catòlics, en una nova onada de terror, ara amb les txeques, el tenebrós Servei d'Informació Militar, sota l'òrbita del poderós partit comunista com exposa a les seves memòries Maurici Serrahima, membre de la democràcia cristiana catalanista i republicana però, ai las, catòlica i conservadora. L'auca de Ferran Soldevila és tota una exposició descriptiva de la incertesa social, i expressa el parer d'un sector de la societat, tot i que encara de forma continguda.[54]

Periodísticament, el periòdic no excel·leix en nombre de col·laboracions, reportatges, etc. El gruix, com hem dit, són comunicats i notes, reproduccions d'altres diaris, provinents d'una munió de nous organismes i entitats que s'afegeixen als habituals, des de l'ambaixada de Mèxic a Socors Roig Internacional, notetes d'espectacles, avisos sobre circulació, etc. Sobretot trameses de les institucions militars o polítiques, des del Comissariat de Propaganda de la Generalitat a les diverses conselleries i els famosos comunicats dels departaments específics governamentals. Les cròniques de corresponsals dels pobles de

54. «Va venir de terra llunya a un poblet de Catalunya. / El poblet d'on va venir això sí que no ho sé dir. Més de fam i malaltia l'home se'ns hi moria. / Ell tenia aquí un parent: —«Vine»— li va escriure atent. En un òmnibus infecte va fer en pau el llarg trajecte. / Per vestit duia un parrac i per tot bagatge un sac. Feia cara d'agonia. Pietat?... Qui no en tindria? / «Si em deixaven treballar?... pel menjar, sols pel menjar!». En un mas treballoteja per fi menja i traguitxeja. / Com que és tan servicial tothom en fa molt cabal. Quan parla a la barberia encanta la minyonia. / De presseta s'ha refet i faves d'olla n'ha tret.
A la fàbrica n'entrava i deu pessetes guanyava. / S'ha fet d'una sindical. Quina? D'una. Tant se val. Ja s'engalla i discurseja, Tot vibrant de santa enveja. / Tant i tan bé ha treballat que me l'han fet delegat. Si no són prou els discursos ell té encara altres recursos. / Un company massa valent, és trobat en un torrent. I un altre de més pupil·la fa temps ha deixat la vila. / Té el burgès tan aterrit que del cor ha emmalaltit. L'atzagaiada feixista ni l'espanta ni el contrista. / Ans li confirma el seu dret a ésser l'amo del poblet. Com totes se les pensa, n'és conseller de defensa. / Fa requises a desdir: armes, blat, pollastres, vi. Cap sant ni imatge no deixa: els crema, els nega, els esqueixa. / Però salva amb molt d'amor, els objectes de valor. En un Packard de primera vola per la carretera. / Mant, àpat fa suculent i es torna gras i lluent. Sovint passa la frontera i a Perpinyà fa el tronera. / A la banca més potent ha obert un compte corrent. Comunista? Proletari? Ell vol ésser milionari. / Pensa a voltes: «Si plegués?... ». La cobejança pot més I per tota la contrada la gent murmura, esglaiada: / «En sang, deshonra i horror taca la Revolució». Com més va més s'enardeix, més segresta, més fereix. / Roba i crema, roba i mata: N'amuntega d'or i plata. I tot... cap a Perpinyà, que cal pensar en l'endemà. / Fins que, a la fi d'un mal dia, vol saquejar una masia. Però el pagès, que és valent, me'l rep a trets, amatent. / Ell en renecs es desfeia i ataca amb la patuleia. I aquí jau. Sota la terra se'n va podrint la desferra. / Història és de foraster... I —ai!— de catalans també». *La Publicitat,* 19 de juny de 1937.

Catalunya o del front ocupen un terç de pàgina de les quatre pàgines totals del diari. Les notes internacionals, mitja pàgina; les d'ajuntament, jutjats i altres institucions, mitja pàgina més. Els comunicats generals, una i mitja o dues; els articles d'opinió, pocs, mitja pàgina més, i la resta de la superfície materials variables, de les fotografies a la publicitat i la informació de seccions importants fora de la bèl·lica, que tot ho abassega: esports, espectacles, etc.

En conjunt, tot i la manca de signatures, hi ha un equip que, a més, surt a l'exterior quan cal, a informar d'un enterrament, el de Hans Beimler per exemple, d'un acte públic, la jornada de Nova Economia o l'homenatge a Macià, posem per cas, o les constants manifestacions, etc. Tot plegat palesa la voluntat d'un equip encara que no apareguin regularment les signatures. Quatre pàgines a set columnes, en cos minúscul i de gran format, representen un periòdic de notable superfície en aquelles circumstàncies on les limitacions al contingut periodístic lliure són constants.

Hi ha altres casos de persecucions. N'hem pogut detectar a un dels redactors, Domènec Guansé, que en fou afectat. Ho explica[55] el seu cunyat, Ramon Soler, casat amb Joaquima, de forma sintètica:

> Cap a l'any 38 havia fet un article a *La Publicitat* demanat una certa «neteja revolucionària» i tractant de criminals certes morts gratuïtes; membres de la FAI van anar a demanar la seva adreça —vivia a Calàbria. Però s'acabava de canviar de domicili a Sepúlveda —i es van presentar al seu antic pis. La portera, en veure aquells «escopeteros», no els va donar la nova adreça però va anar corrents a avisar-lo. No en va fer cas. Els amics del diari li recomanaren que s'amagués una temporada. «Jo no m'he d'amagar de res», els va respondre. I no ho va fer. «Era petit i escanyolit, però valent...» reblà el seu cunyat.

Davant la guerra, la temàtica és obsessiva. Pràcticament tots els editorials se n'ocupen. No hi ha altres temes, evidentment. Sigui per les victòries, escasses —Terol, Guadalajara— o el dia a dia del front o de la rereguarda, siguin els fets de la Fatarella o els coneguts del maig luctuós o les crisis de govern. La voluntat de contribuir a fer la guerra i no la revolució per part de *La Publicitat*

55. Granados, *Una passejada per la vida*, *op. cit.*, p. 37.

és absoluta. Es manifesta tant en els petits requadres dins el conjunt de les informacions, els espais buits, «morts», anomenats al ram «reclams». Uns petits textos per transmetre consignes pròpies, de vegades amb doble intenció, i com a sorda protesta, «Les armes i els que vulguin esgrimir-les al front!» (23 de gener de 1937 i dies posteriors) o en textos com l'editorial «Soldats de Catalunya» (21 de març de 1937).

Del contingut, ultra l'articulista d'opinió i els comentaris culturals, excelleixen les cròniques, especialment les de Joaquim Grau des d'Aragó, amb peces tan significatives i boniques com «La petita heroïna» o «Atacar sí! I callar també», els dos curiosament del mateix dia[56] d'aquest 1937 molt actiu en les trameses de corresponsals al front. El periòdic es ressent, no tant com el 1938, que serà pitjor, de les limitacions materials i financeres. La nota «Un prec als lectors» del 30 de maig prega excuses per «les moltes deficiències que hauran observat en la nostra edició d'ahir», els talls d'electricitat i gas impedeixen de treballar i no es poden donar les informacions dels debats de Ginebra, de tant interès aleshores, fora d'un discurs d'Álvarez del Vayo.

Encoratjar la resistència sota el bombardeig de la redacció

El 1938 és l'any crucial del conflicte, la retirada de Terol fa perdre esperances, com les anteriors caigudes de Màlaga i Bilbao debiliten, encara més, la fe en la República. L'esforç de la batalla de l'Ebre serà el darrer. Els fracassos provoquen un afebliment general. Fins i tot la mateixa acció del Comissariat de Propaganda es veu afectada per la retallada de recursos. Aquest any l'episodi més remarcable és la minva de l'espai de la superfície impresa que disposa el diari. Col·laboradors i redactors al front, el paper escasseja, el partit és una ombra del que era, i davant aquests maldecaps de gestió cal afegir-hi el bombardeig del 17 de març en les luctuoses jornades on els avions Savoia s'alternaren cada tres hores en un macabre experiment adreçat a provar els efectes sobre la moral d'una ciutat castigada.

El bombardeig de 1938 fou fatal per a Barcelona i, segons anuncia el diari, causà més de mil baixes: quatre-cents morts i sis-cents ferits. *La Publicitat* en surt terriblement afectada atès què la seva redacció també és encertada pels bombar-

56. La primera apareix a la secció, quasi diària, dedicada al front d'Aragó, i la segona a la darrera pàgina, d'última hora. *La Publicitat*, 23 de maig de 1937.

deigs. És l'únic diari barceloní que en pateix conseqüències directes. A Madrid fou bombardejat, per terra, el diari *Libertad*. L'episodi és terrible per la commoció que provoca i l'alteració interna. La redacció es trasllada a la impremta, al carrer de Barberà, 11-13, fins que uns dies després, el 22, va a la Rambla de Catalunya, 64[57] i segueix el ritme, si és que es pot dir normal, de feina. Cal destacar l'abnegació i el coratge del personal, que no interromp l'edició del diari tot i la magnitud del bombardeig, intens i durador. A la Gran Via de les Corts Catalanes, al costat del teatre Coliseum, l'efecte és especialment virulent en explotar un cotxe carregat d'explosius que hi circulava.[58] L'episodi fou d'una duresa increïble. Le fotografies mostren la brutalitat. El comunicat de la Generalitat, difós el dia 26, és terrible: informa de 875 morts, dels quals 118 eren nens.[59]

Tot i que les fotografies a *La Publicitat* no són abundoses, alguna n'apareix. No del bombardeig que l'afectà però gràcies al treball del Comissariat de Propaganda de la Generalitat de Catalunya que dirigia Jaume Miravitlles —que va encarregar a Emili Ribas que documentés els bombardeigs—, disposem d'un material extraordinari i un testimoniatge de gran valor sobre aquest episodi, amb les fotografies de la casa esventrada. De l'episodi al migdia, en fou testimoni immediat Ferran Soldevila que era preparant-se el dinar a casa seva. En deixa constància al seu dietari:[60]

> Però la sorpresa dolorosa fou mirar al carrer de Corts enllà, cap on mirava la gent, i veure l'esvoranc enorme d'una casa: la casa de *La Publicitat* destrossada.

57. El març de 1937 la redacció és a Barberà, 11 i 13, i l'Administració a [Gran Via de les] Corts catalanes, 589 (*La Publicitat*, 18 de març de 1937). A final de mes, el dia 29, segons una nota que apareix el dia 30, la redacció torna a la mateixa adreça de la Gran Via. Quan un any després hagin d'anar forçadament a la impremta, presumiblement l'experiència anterior facilità el trasllat.

58. Una vívida descripció de l'episodi, tràgic com pocs en la història de Barcelona, a Santiago Albertí; Elisenda Albertí (2004), *Perill de bombardeig! Barcelona sota les bombes (1936-1939),* Barcelona, Albertí, p. 211-212.

59. Joan Villarroya (1999), *Els bombardeigs de Barcelona durant la Guerra Civil (1936-1939),* Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Cita l'informe de la Generalitat que reprodueix de *La Vanguardia* del 26 de març de 1938 i explica l'episodi a partir de les notes aparegudes a la mateixa *La Publicitat*.

60. Ferran Soldevila (1979), *Al llarg de la meva vida*, Barcelona, Edicions 62. Cf. per Joan Villarroya, p. 93.

Les fotografies de Ribas són explícites. Dolors Grau, que ha estudiat aquest fotògraf, explica[61] que també va publicar articles al diari de Nicolau d'Olwer. Tanmateix, *La Publicitat* no excel·leix en aquest apartat gràfic amb vistositat. L'episodi és comentat de forma molt ràpida. L'endemà del bombardeig, el diari anuncia que marxen a la impremta on instal·laran la redacció i que lectors, corresponsals i col·laboradors, no indica anunciants, s'hi adrecin. Un text programàtic de Lluís Nicolau d'Olwer[62] de l'endemà, titulat «Serenitat», mostra la situació. Curiosament, té el mateix títol que el de novembre de 1905 que publica Enric Prat de la Riba, l'endemà de l'assalt de *La Veu* pels oficials de la guarnició militar barcelonina. Nicolau exposa:

> Catalunya que fins fa poc havia sentit només l'espurneig de la guerra, de cop i volta s'ha trobat enmig de la gran foguera. La tràgica i cruel realitat és ací present. Això és la guerra! Els republicans, que no l'hem provocada ni l'hem volguda, dins el dolor que ella ens causa, tenim el goig de sentir-nos en la consciència neta. Això és el que ens ha de donar més fortitud moral per a superar l'hora adversa. [...] La victòria final està a la nostra mà. Guardem per a quan calgui celebrar-la, els discursos, els himnes i les desfilades. Per a aconseguir-la, el que cal és això altre: treball, disciplina, serenitat.

El bombardeig provoca, per la constància, intensitat i resultats, un efecte terrible. Lluís Companys declara que tothom ha de restar ferm al lloc de treball, les indústries de guerra són fonamentals. Tot i el gran nombre de morts i ferits, el diari no en té cap. Però al carrer, dels centenars de baixes tres són periodistes barcelonins, ferits, tot i que lleugerament, informa el diari. La nota titulada «Els efectes del bombardeig» exposa:

> En un dels edificis esfondrats per les bombes de l'aviació pirata ans d'ahir Acció Catalana republicana tenia instal·lat el seu secretariat i LA

61. Dolors Grau Ferrando (1998), «Emili Ribas, el fotògraf dels bombardeigs de Barcelona», *Capçalera*, núm. 24, p. 24-30.

62. Lluís Nicolau d'olwer (1938), «Serenitat», *La Publicitat*, 18 de març de 1938. Albert Balcells edita el 2007 *Democràcia contra dictadura. Escrits polítics de Nicolau d'Olwer 1915-1960* (Barcelona: IEC) i en reprodueix dos discursos de la Guerra Civil i tres articles: «Serenitat», «La nostra lluita (19 de juliol de 1938)» i «1937-1938» (6 de gener de 1938).

> PUBLICITAT la seva redacció. Sortosament el personal d'ambdues oficies havia abandonat llur treball poc temps abans de produir-se el bombardeig. I és a aquesta circumstància que es deu que els nostres companys no experimentessin cap dany.

Tornem al contingut. A primera pàgina apareixen sovint dues columnes sense signar que fan les funcions d'editorial. La «Crònica», la secció més habitual, es dedica el dia 22 —al costat de la informació dedicada als efectes polítics i diplomàtics del bombardeig— a informar que la Santa Seu, França i Anglaterra protesten davant Franco i reprodueix el comentari de l'alcalde Hilari Salvador per l'atemptat. Glossa, en la línia de Lluís Companys, la voluntat de lluita contra els rebels. El títol «Heroisme i resistència» és ben eloqüent. El bombardeig no afecta el contingut del diari, que ja havia reduït anteriorment de quatre a dues la paginació. La informació i l'opinió es redueixen. Les dificultats econòmiques augmenten. Suposem que és per les limitacions inherents a la premsa, la inflació, la manca de vendes i de publicitat, la feblesa financera del partit, l'escàs interès de la lectura amb la reducció d'espai... El mateix Lluís Nicolau d'Olwer ha de publicar en una crida una petició de suport. Apareix el 22 d'octubre de 1938 al costat d'un butlletí en el qual es demana un suport econòmic mensual per al «sosteniment d'aquest diari». L'ideòleg del periòdic, i d'Acció Catalana, diu que no poden assumir-ho més[63] i demanen que militants i lectors facin aquest esforç si el diari ha de continuar. La situació és límit:

> Les circumstàncies de la guerra fan cada dia més dura la vida de la premsa. L'anunci ha caigut al seu mínimum, el preu per exemplar de la venda amb la dificultat d'obtenir-lo i no el compensa l'augment de preu per exemplar a la venda i la subscripció. El diari d'empresa ha mort així, i potser no cal plànyer-nos-en molt; el diari enfocat solament com a negoci risca de convertir-se en mercadeig d'opinió pública. [...] Per avui, i més encara, per demà, per la Catalunya. [...] Militants, amics, lectors: està a la vostra mà que LA PUBLICITAT segueixi el seu camí. Ha navegat fins ara amb fortuna pròspera i adversa, ha conegut temporals i mai no ha arriat la seva bandera. Per a mantenir-la hissada, però, la seva independència, que és la dignitat de tots, exigeix que el velam sigui tan seu com ho és la bandera.

63. Lluís Nicolau D'olwer, «Pel sosteniment de *La Publicitat*», *La Publicitat*, 22 d'octubre de 1938.

La campanya és directa per la dura situació, van a totes. Hi participen una desena de col·laboradors, tots amb textos emotius; així, Rafael Tasis amb «La premsa catalanista» el dia 26, Eduard Ragassol amb «Pels nostres combatents» el dia 29, Ramon Peypoch el primer de novembre, l'endemà és Pere Lloret que en la crida sobre *La Publicitat* i la cultura al·ludeix a la crida anterior que féu l'«Apa» en temps de la dictadura primoriverista, etc., intentant de motivar els lectors, els afins.

El 13 de novembre una nota indica que la crida ha estat un èxit i que en parlaran més endavant explicant-ne els detalls; tanmateix, no hem vist la nota fora d'una carta d'uns soldats del front i d'algun altre text de col·laboradors de suport a la iniciativa. L'explicació de la duresa, alhora que l'heroïcitat, d'editar un diari d'un partit menor. La publicitat, escassa, decau, els subscriptors també. Hi ha altres prioritats, el menjar i les vendes són més baixes, tot i la curiositat prevalent. Per a l'empresa, les dificultats són igualment insuperables: l'obtenció de les matèries primeres, com el paper, car i escàs,[64] i, fins i tot el personal, per les lleves. La crida per demanar recursos seguí.

Final

Joan Torrent i Rafael Tasis afirmen, i ho repeteixen Lluís Solà i Joan Crexell,[65] que el darrer número és el publicat el diumenge 22 de gener.[66] Potser es va publicar el del dia 24, però no se'n conserva cap exemplar, si va arribar a

64. L'anunci del 23 de març de 1937, amb el títol: «Als nostres venedors i corresponsals» diu: «El Comitè d'Indústria de la Premsa Diària de Barcelona, del qual formem part tots els diaris que figuren al peu, atenent les dificultats que representa l'escassetat de paper, ha pres l'acord que, a partir del dia primer d'abril propvinent, no sigui admès ni un sol exemplar de retorn a cap venedor ni corresponsal de Barcelona ni de la resta de Catalunya». Els 18 diaris que figuren al peu són: *La Vanguardia, Solidaridad Obrera, El Noticiero Universal, El Diluvio, El Día Gráfico, La Noche, La Humanitat, Última Hora, La Publicitat, Treball, Las Noticias, La Rambla, La Batalla, Diari de Barcelona, Catalunya, El Mundo Deportivo, Diario del Comercio, Renovación.* El 1938 els diaris dupliquen el preu, de quinze a trenta cèntims, diuen que són el darrer producte d'apujar-lo i ho fan a contracor; la inflació de preus, especialment dels de consum immediat, com els aliments, fou notable.

65. Joan Crexell (1983), «L'últim periòdic català del 1939», *Serra d'Or,* 281, febrer (1983) p. 56-57.

66. Lluís Solà (1976, 1979, 1986), «La Publicitat», *Avui,* 12 de setembre de 1976, *Història dels diaris en català. Barcelona 1879-1976,* Barcelona, Edhasa, p. 59 i «*La Publicitat*, la primera conversió al català d'un diari que sortia en castellà», *Avui*, 23 d'abril de 1986.

sortir, d'aquest dimarts dia 24 en què aparegueren encara la majoria dels diaris barcelonins. Aquests darrers dies de gener Barcelona viu la sortida dels dirigents i militants més, en llenguatge de l'època, «significats». De fet, és molta la població que marxa, fins i tot a peu, vers la frontera. El dia 21 no s'editen *La Rambla* ni el *Diari de Catalunya*. El 22 *La Publi* sembla que no surt o no es conserva, però el dilluns a la redacció hi són. El dia 23 és dilluns i els diaris no s'editen tot i que algun, com *La Noche* ho fa. La setmana és un degoteig de baixes: *La Humanitat, El Día Gráfico* i *Treball* treuen la darrera edició el dimarts 24, *El Diluvio* i *La Vanguardia* el dia 25. El dia 26 ja no n'apareix cap. El 25 és el dia que arrenca l'exili més llarg i no es treballa i, és clar, l'endemà no surt. Què va passar perquè *La Publicitat* fos un dels primerencs a suspendre l'edició? No hi ha cap nota indicativa, no hem trobat testimoniatges. Sembla enraonat pensar, doncs, que el darrer aparegut és el del dia 22. Un diari amb pocs redactors, tots molt compromesos i amb poc més temps per marxar. Joan Crexell afirma que el *Diari Oficial de la Generalitat* es publica fins al dia 25 però al web d'aquesta publicació només es conserva fins al dia 24. La premsa informativa diària barcelonina desapareix, doncs, entre els dies 21 i 24 de gener.

La situació tràgica es mostra en el dietari, molt curt tanmateix, de guerra de Domènec Guansé. L'anotació corresponent al 21 de gener és tràgica i el dietari[67] exposa nítidament l'abast de la tragèdia —fam, por...

> A Barcelona avui, hi ha més que mai, un ambient no bel·licós, però sí de guerra. Hi ha hagut quatre alarmes, i pels voltants, segons diuen, s'han produït quatre combats d'aviació, i han estat tombats quatre avions. Ignoro si és cert. La gent pel carrer camina amb recel. Les noies em semblen més mal vestides que altres dies. Passen contínuament camions: uns marxen plens de soldats o d'armament: altres arriben, curulls de refugiats misteriosos: n'he vist un de carregat amb tot de vedelles escorxades. A la redacció de *La Publicitat*, Rafael Tasis, en uniforme tractant, suposo d'elevar la moral: assegurava que havia entrat molt de material de guerra i que estaven a punt d'arribar de França els tècnics corresponents.

67. Domènec Guansé, «Dietari frustrat de guerra», *Serra d'Or*, 124 (gener de 1970), edició de Francesc Foguet, p. 46-48.

Conclusions

Un diari coherent que manté la seva línia ideològica, cultural i social, tot i les dificultats tant materials com polítiques i d'ordre públic, al llarg de tota la Guerra Civil, exposant sempre la seva preocupació pel manteniment d'un ideari que passa, per exemple, per defensar la llengua catalana al llarg de tot el conflicte per part de consellers, i no pas d'ERC o AC, que editen informació només en castellà. La *Publi* ho retreu.[68] O, molt especialment, quan el govern central s'instal·la a Barcelona i castellanitza més la ciutat ja plena de militars, refugiats, guàrdies d'assalt. S'hi sumen funcionaris, i les famílies. Des dels primers dies de novembre de 1937, Barcelona canvia. L'ocupació, el maig de 1937, amb l'arribada de València, informa *La Publicitat*, de sis mil guàrdies d'assalt significa que l'ordre públic ja no depèn de la Generalitat. El govern central, en arribar, s'apropia de locals i diaris. Així, d'edificis que ocupa per a les seves dependències, i dels periòdics més llegits, els de to informatiu i amb voluntat de difusió, com ara *El Diluvio, Las Noticias* i *La Vanguardia.* El govern central, acostumat a una sola llengua, torna a usar-la a Barcelona, en un episodi poc conegut, amb la naturalitat de la tradició que bandeja l'especificitat tal com el coronel Jiménez féu quan gestionà la Generalitat arran dels Fets d'Octubre de 1934. *La Publicitat* protesta de la discriminació lingüística. La seva veu ho denuncia, encara que ho faci d'una forma, tan periodística, entre línies en uns textos o directament en altres.[69]

L'ideari del periòdic passa pel respecte a la llei, a la propietat, i així s'acara tant amb les esquerres «revolucionàries» que assassinen i roben, com amb els militars colpistes per rebel·lar-se contra l'Estat i la legalitat constitucional. El periòdic travessa moments complexos entre dos focs, el del bombardeig dels militars rebels que destrueix la redacció i el dels assassins del redactor Josep M. Planes i, arran dels Fets de Maig, directament la redacció. Malgrat la pistola, la ploma seguí fins al final amb la coherència programàtica del partit a un ideari i la voluntat de servei a una llengua i una cultura.

68. [Editorial] (1937), «Els drets del nostre idioma», *La Publicitat*, 10 de març de 1937.

69. Per exemple «Els soldats catalans han de ser respectats en llur idioma» (9 de novembre de 1937), «El respecte a l'ìdioma» i «El respecte a la llengua catalana» (ambdós del 6 de novembre de 1937), etc.

Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics
ISSN: 0213-6791. ISSN de l'edició electrònica: 2013-3995.
http://revistes.iec.cat/index.php/BSCEH/index

Núm. XXIX (2018), p. 169-192
DOI: 10.2436/20.1001.01.188

EL DIARI *LA PUBLICITAT* DES D'UNA PERSPECTIVA FOTOPERIODÍSTICA. UNA APORTACIÓ EN EL CONTEXT DE L'EXPOSICIÓ UNIVERSAL I LA GUERRA CIVIL ESPANYOLA

Teresa Ferré i Panisello[1]
Universitat Autònoma de Barcelona

Article lliurat el 8 de juny de 2018. Acceptat el 30 de juny de 2018

Resum

L'objecte d'aquest treball és el diari *La Publicitat* des d'un vessant fotoperiodístic, amb l'objectiu de donar a conèixer un aspecte que fins ara no s'ha analitzat mai. Des d'una perspectiva de la història de la fotografia en premsa a Catalunya, s'abordaran dos moments específics: el primer, entre 1928 i 1930 al voltant de l'Exposició Universal, i el segon, entre 1936 i 1939 durant la Guerra Civil. Per dur a terme l'anàlisi s'ha fet el buidatge hemerogràfic consultant-ne els exemplars a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona. Malgrat que *La Publicitat* no és un diari gràfic, en aquests moments el nombre d'imatges augmentà i els professionals que hi van treballar són Gabriel Casas i Pablo Luis Torrents, dues figures fonamentals del fotoperiodisme català dels anys vint i trenta del segle passat.

Paraules clau

La Publicitat, fotoperiodisme, Gabriel Casas, Pablo Luis Torrents, Exposició Universal 1929, Guerra Civil espanyola.

1. E-mail: Teresa.Ferre@uab.cat

The newspaper *La Publicitat* from a photojournalist perspective. A contribution within the context of the Universal Exhibition and the Spanish Civil War

Abstract

The object of this paper is the newspaper *La Publicitat* seen through a photojournalistic point of view. The objective is to shed light into an aspect that has never been analyzed before. From a perspective of the history of photography and press in Catalonia, two specific moments will be addressed: the first, between 1928 and 1930, around the Universal Exhibition; the second, between 1936 and 1939 during the Spanish Civil War. The body of the analysis are the issues of this newspaper archived in the Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona. Although *La Publicitat* is not a graphic newspaper, during the periods mentioned above the number of images increased. The professionals who worked in the newspaper were Gabriel Casas and Pablo Luis Torrents, two essential figures of the Catalan photojournalism in the 1920s and 1930s.

Keyboards

La Publicitat, photojournalism, Gabriel Casas, Pablo Luis Torrents, 1929 Universal Exhibition, Spanish Civil War.

Introducció

Entre l'acabament del segle xix i fins al final dels anys trenta del segle passat, el fotoperiodisme evolucionà arreu dels països occidentals, condicionat tant pels avenços tecnològics com per la importància que va adquirir la imatge a mesura que passaven els anys. La introducció de la imatge a la premsa es va produir a través de les revistes il·lustrades. A l'Estat espanyol la pionera va ser *La Ilustración Española y Americana* (1869-1921), publicació de referència fins al naixement de *Blanco y Negro* (1891) i *Nuevo Mundo* (1894); mentre que a Catalunya cal assenyalar la primera revista gràfica en català, *La Ilustració Catalana* (1880-1917), que canvià el títol per *Ilustració Catalana* el 1903, quan engegà una segona etapa en què prioritzava la fotografia. Al llarg de la primera dècada la fotografia de caire periodístic s'incorporà de manera més regular a altres

revistes com *La Hormiga de Oro* (1884-1936), *L'Esquella de la Torratxa* (1872-1939), *La Campana de Gràcia* (1870-1934) o *Cu-Cut!* (1902-1912).

Així doncs, el vehicle de transmissió de la imatge en premsa és la publicació periòdica il·lustrada. Pel que fa als diaris, calgué esperar a 1904, quan l'anglès *Daily Mirro*r féu un gest pioner en il·lustrar les seves pàgines només amb fotografies. El van seguir *L'Excelsior* a França (1910) o *Illustrated Daily News* a Nova York (1919), que en poc temps canvià el nom per *Daily News*. A Catalunya el primer diari gràfic és *La Tribuna* durant el període 1911-1919 (Ferré, 2017); iniciativa de la qual va nàixer *El Día Gráfico* (1913-1939). El retard de la premsa diària respecte la difusió de la fotografia es deu sobretot a la dificultat tècnica. En aquest sentit, cal destacar el gravat al buit com un pas endavant. Afirma Sánchez Vigil (2008: 179): «El sistema de impresión en huecograbado fue ideado para mejorar la calidad de reproducción de las imágenes en la prensa. Al igual que el fotograbado reemplazó al grabado en madera, el hueco desplazó parcialmente al fotograbado. Las primeras pruebas fueron realizadas en Berlín por el periódico alemán *Der Tag* (1904), si bien tardó muchos años en perfeccionarse». A l'Estat espanyol *ABC*, que des del seu naixement havia estat pioner en ús de la imatge, l'incorporà el 1915, mentre que dos anys abans a Barcelona ho feia *El Día Gráfico*. Finalment, cal citar *La Vanguardia*, que l'estrenà el 1929. Segons Gómez Mompart (1992: 189) entre 1914 i 1923, la resta dels diaris en circulació a la capital catalana gairebé no publicaven fotografies. Per la seva banda i pel que fa a la forma, Vílchez de Arribas (2011, p. 119) explica que els diaris barcelonins escrits en català tenien una compaginació més moderna i atractiva, sobretot entrat el període republicà: «Si los periódicos escritos en castellano de mayor difusión en Barcelona —*La Vanguardia, El Diluvio, Las Noticias* y *El Noticiero Universal*, los cuatro ligados a grupos empresariales familiares— presentaban una forma gráfica antigua y escasamente atractiva, los cotidianos redactados en catalán ofrecían una apariencia acorde con las tendencias más modernas de la época, aparte de las líneas ideológicas de los partidos políticos que los editaban, y no seguían la costumbre de anteponer la publicidad a los contenidos informativos».

Qüestions tècniques a banda, cal mencionar també la reticència que la introducció de la fotografia a la premsa despertà en determinats cercles intellectuals, fins al punt que «se llamaba despectivamente *periódicos de monos* a los que publicaban informaciones gráficas» (Sánchez Vigil; Olivera, 2014: 34).

Antecedents: una memòria gràfica inexistent

Aquest treball té com a objecte d'estudi el diari *La Publicitat* des d'una perspectiva fotogràfica, aspecte que fins ara no ha despertat l'atenció de la historiografia de la premsa. Tampoc el disseny i la forma no han estat estudiats més enllà de la referència genèrica de Vilches de Arriba (2011: 119): «*La Publicitat* definía perfectamente las diferentes secciones informativas y acumulaba los reclamos publicitarios al final; la contraportada, a veces, era una plana ocupada por un solo anuncio»; i en concret sobre la tasca de Manuel Fontdevila (2011: 105): «En 1915 fue contratado como redactor del diario barcelonés *La Publicidad*, entonces dirigido por Román Jori Llobet. Aquí comenzó a distinguirse por sus conocimientos tipográficos, además de los periodísticos. Este rotativo, escrito en castellano antes de convertirse en *La Publicitat* (1922) tenía un formato sábana y publicaba entre ocho y doce páginas. A principios de 1923 Fontdevila marchó a la capital de España para trabajar como confeccionador en el matutino *El Liberal*».

La monografia de Jaume Passarell, de caràcter memorialista, no té en compte l'aspecte gràfic del diari. Només un parell de referències, corresponents a les dues etapes del rotatiu. Així, el ninotaire i periodista rememora els temps de *La Publicidad* dirigida per Romà Jori durant la Primera Guerra Mundial, quan hi entrà a treballar, i posa de manifest les dificultats tècniques: «Els gravats directes hi sortien borrosos i feien lleig. Calia dibuixar-los i gravar-los a la ploma perquè sortissin clars. Es tractava de retrats de polítics, de literats, d'artistes i d'homes de ciències de tot el món que les circumstàncies situaven, en un moment donat, en el primer pla de l'actualitat, les figures dels quals havien d'encapçalar els telegrames, els solts o els articles que s'hi referien. I jo era l'encarregat de dibuixar-los» (Passarell, 1971: 12). Més tard, escriu: «Jo, en aquesta segona *Publicitat*, hi continuava fent la mateixa feina d'abans. Perquè en Rovira, igual que en Jori, tenia la dèria d'encapçalar els textos en els quals es parlava dels personatges importants del país i de fora amb el retrat corresponent. Reproduïts a mitja columna i en gravat directe no es veien. Reproduïts a ploma, en canvi, sortien clars» (Passarell, 1971: 15).

Així, la manca d'antecedents sobre *La Publicidad* i la minsa presència dels retrats publicats, que a més no van signats, va fer que a l'hora d'abordar aquest treball escollíssim com a període general la segona etapa que correspon a la catalanització del diari, entre 1922 i 1939. A diferència d'altres mitjans de la mateixa

època, comptem amb un grapat de testimonis de periodistes que hi van treballar, encara que és rellevant la seva manca de referències a la fotografia com a element del diari. Joaquim Ventalló (1994: 12-14), que en va formar part entre 1924 i 1930, remarca que fou «un periòdic de gran qualitat en el seu contingut, molt intel·lectualitzat», però no menciona cap aspecte relacionat amb la imatge. Josep M. Xicota (1994: 34-40) recorda tot un seguit de redactors i literats, però ni un ninotaire o reporter. En el seu cas l'oblit resulta gairebé paradoxal perquè el 1935 ell «feia el diari», és a dir, el compaginava. Tampoc Emili Granier-Barrera (1994: 76- 81), Carles Sentís (1994: 115-120) ni Josep M. Lladó Figueres (1994: 87-92) esmenten cap aspecte fotogràfic ni cap reporter.

Només Avel·lí Artís («Tísner») que va arribar al rotatiu el 1933, cita Agustí Centelles com a fotògraf (1994: 138). No és casual que Tísner recordi la seva etapa, ja que a partir de 1933 el diari va augmentar la presència de la imatge. Com narra l'advocat Amadeu Hurtado (2011: 733), es va dur a terme una transformació «a fi de fer-ne un diari d'informació general destinat al gran públic però a favor del partit en lloc d'ésser, com havia estat, un butlletí entre doctrinal i oficial d'Acció Catalana, i vam aconseguir que fos sens dubte el diari que va tenir en la premsa catalana del seu temps la més gran influència en la renovació de procediments periodístics». Hurtado esmenta un conjunt d'homes, que qualifica de redacció brillant, des de Carles Capdevila, que va continuar com a director, passant per tota una colla de joves que s'hi van incorporar com Josep M. Planes, Rossend Llates, Fermí Vergés, Carles Sentís o Josep Maria Xicota, fins altres col·laboradors que ja en formaven part com Carles Soldevila o Àngel Ferran. Ara bé, ni rastre de record per a la presentació gràfica ni per a cap fotògraf; en canvi, sí que menciona els dibuixants Feliu Elias («Apa»), Jaume Passarell i Josep Fontanals.

Veiem, doncs, que l'aspecte fotogràfic i els reporters que treballaven per al que ha estat considerat el mitjà renovador dels gèneres periodístics a la premsa catalana no es té pràcticament en compte. Aquest fet el podem atribuir al fet que en general el fotoperiodisme és un element que pràcticament no s'estudia a l'hora de bastir la història de la premsa. A més, en aquest cas influeix també la mateixa naturalesa del mitjà en tant que diari intel·lectual i la impossibilitat tècnica per reproduir fotografies amb la qualitat adequada per manca de tecnologia.

Finalment, cal també tenir en compte la fotografia com a contingut. En aquest sentit Insenser (2000: 102) explica que va ser un tema molt poc tractat a les pàgines del diari, i només posa com a exemple que el 1932 la secció *Les*

Arts inclou alguns articles signats per J. Mir i Narcís Ricart i Balaguer que es limiten als comentaris de salons i exposicions i no tant a construir discurs crític o reflexió al voltant de la fotografia.

Aquest és el punt de partida d'aquest article, que se centrarà a analitzar la presència de la fotografia a *La Publicitat* i, si és possible, qui en són els autors, des de 1928 fins a 1939 a través de dos esdeveniments concrets: l'Exposició Universal de 1929 i la Guerra Civil. Per dur-ho a terme s'ha consultat la col·lecció del diari a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona i l'ARCA, a més d'altres publicacions de referència gràfica d'aquest període històric com la revista *Imatges* o els rotatius *La Vanguardia* o *Última Hora*.

El predomini de la fotografia arquitectònica al voltant de l'Exposició Universal

A finals dels anys vint es van produir una sèrie de transformacions en el camp de la comunicació que afectaren directament la fotografia. La irrupció de la ràdio i el cinema sonor van provocar la competència directa per a la premsa escrita i la fotografia en va sortir beneficiada, ja que en plena modernització tècnica, augmentà la seva presència en revistes i diaris no sols per informar, sinó també per entretenir i provocar sentiments a un lector fascinat per la imatge en plena societat de masses.

Aquest fenomen, que es comú a tot el periodisme occidental, a Barcelona es va viure emmarcat en un gran esdeveniment, l'Exposició Universal de 1929. Com a mostra, un article de *La Vanguardia*[2] exaltava la figura del fotoperiodista fins a titllar-lo d'heroi de pel·lícula: «Con motivo de la Exposición, nuestros reporteros-fotógrafos han tenido que multiplicarse, perdidos en el tumulto de los grandes aluviones humanos. Lo asombroso es que puedan resistir un periodo tan prolongado de agitación continua». En aquest ambient fins i tot periòdics com *La Publicitat,* que no es caracteritzava per tenir una personalitat gràfica gaire desenvolupada, va augmentar la presència de la fotografia.

2. José Escofet, «Un héroe de película americana», *La Vanguardia*, 26 d'octubre de 1929, p. 7.

Així, el mes de juny de 1928 la fotografia adquireix cert pes al diari, però encara a les pàgines interiors, on destaquen una sèrie d'informacions a tota pàgina que corresponen a diferents indrets de Catalunya com Olot,[3] la Bisbal,[4] Palafrugell[5] o Sant Feliu de Guíxols.[6] Amb el mateix estil de compaginació però molt més properes al publireportatge s'observen les pàgines relatives al casino de la platja de Sant Sebastià de Barcelona[7] o la clínica sanatori a Horta.[8] Les fotografies tenen en comú que són de paisatge i vistes generals, amb alguna de detall arquitectònic dels dos edificis.

A partir de juliol la portada acostuma a incloure una o dues fotografies, tot i que hi ha dies que la presència gràfica és per a l'acudit o el dibuix. No hi ha un nombre constant de fotografies, que varia també en funció de si els exemplars tenen 12, 14 o més pàgines. En general, en el període 1928-1930 podem afirmar que a portada es publiquen un parell de fotos i quan hi ha pàgina d'esports i d'espectacles també se'n mostren una o dues, però la presència és més irregular. És ressenyable que a la pàgina d'«Arts» les fotografies normalment corresponen a reproduccions d'obra pictòrica o dibuixos, per la qual cosa es dedueix que a *La Publicitat* la fotografia no es concep encara com a disciplina artística.

Tampoc no és un tema habitual al diari. En aquesta línia és remarcable l'article del 27 de juny de 1928 sobre el Certamen de Fotografia Barcelona, que segons l'autor B. Encla, es recordaria durant molt temps perquè va ser una jornada mai vista. Cal esmentar també una peça de Manuel Brunet sobre els fotògrafs ambulants del 24 de juliol. Dos mesos més tard, el 25 de setembre, s'ofereix un article sense firma que tracta diferents aplicacions de la fotografia en el camp de l'aeronàutica, un text que destaca per l'especialització tècnica; finalment cal citar-ne un altre que reflexiona sobre l'ús de la fotografia del dia 29 d'abril de 1929.

Es mereix una menció a banda la secció «Bloc del transeünt», transformació d'una d'anterior anomenada «El lector diu», que es desenvolupa entre juliol de 1928 i principis de 1930 a la pàgina 3. Neix com un espai d'intercanvi

3. *La Publicitat*, 21 de juny de 1928, p. 9.
4. *La Publicitat*, 29 de juny de 1928, p. 4.
5. *La Publicitat*, 29 de juny de 1928, p. 5.
6. *La Publicitat*, 30 de juny de 1928, p. 9.
7. *La Publicitat*, 17 de juny de 1928, p. 6 i 7, i 24 de juny de 1928, p. 4 i 5.
8. *La Publicitat*, 10 de juny de 1928, p. 5. En aquest cas queda clarament explícit per la compaginació que es tracta d'un anunci amb 7 gravats.

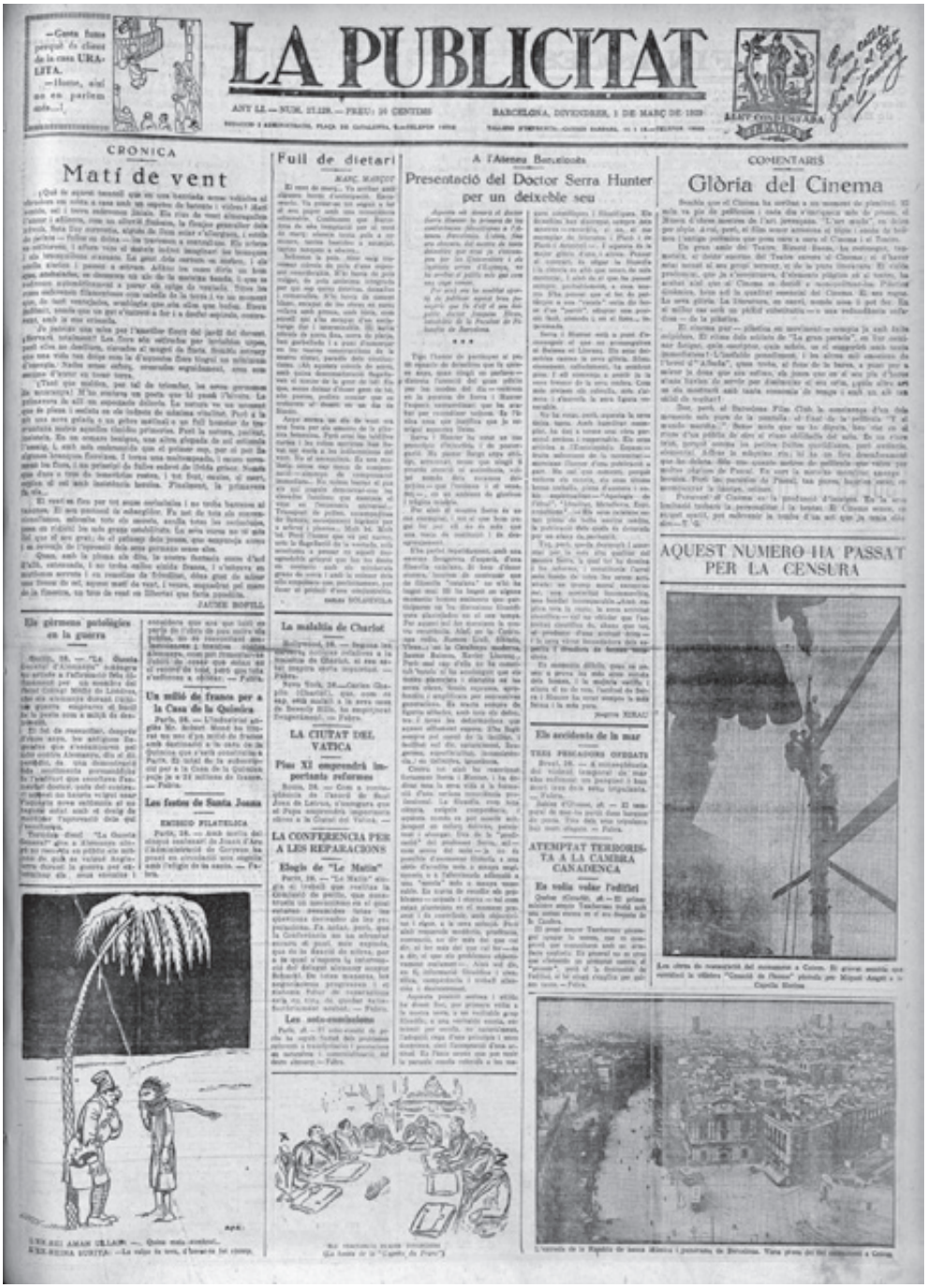

LA PUBLICITAT

ANY LI. — NUM. 17.129. — PREU: 10 CENTIMS

BARCELONA, DIVENDRES, 1 DE MARÇ DE 1929

CRÒNICA

Matí de vent

Full de dietari

A l'Ateneu Barcelonès

Presentació del Doctor Serra Hunter per un deixeble seu

COMENTARIS

Glòria del Cinema

Els gironins patalegics en la guerra

Un míting de franco per a la Casa de la Quinzena

Les festes de Santa Joana

La malaltia de Charlot

LA CIUTAT DEL VATICA

Pius XI emprendrà importants reformes

LA CONFERENCIA PER A LES REPARACIONS

Elogi de "La Nació"

Els accidents de la mar

ATEMPTAT TERRORISTA A LA CAMBRA CANADENCA

AQUEST NUMERO HA PASSAT PER LA CENSURA

La Publicitat, 1 de març de 1929, portada.

entre el diari i els seus lectors i ja el primer dia expressa la voluntat de publicar fotografies perquè la secció «recollirà amb plaer qualsevol document gràfic que fixi un fet d'actualitat, un moment fugaç de la vida barcelonina. Els aficionats a la instantània trobaran una hospitalitat cordial en aquesta cruïlla ciutadana».[9] Per norma incloïa una fotografia de la ciutat de Barcelona; cal assenyalar, però, que no sempre tenia relació amb el contingut del text, que es dividia normalment en petits apartats relatius a temes diversos. En general, la secció oscil·lava entre el costumisme, l'anècdota i la queixa, i de seguida[10] es convertí en espai de reivindicació per demanar a les autoritats que tinguessin cura del patrimoni monumental de la ciutat, i de comentari sobre el desenvolupament de les obres relatives a l'Exposició.[11] Si ens fixem en l'estil, el «Bloc del transeünt» ve marcat per la ironia, eina idònia en un context de censura a l'hora de qüestionar les obres i altres aspectes molestos per als ciutadans. Malgrat la intenció de la secció, el dia 29 de juliol es publica un article a portada titulat «La veu del carrer», en què Joan Puig i Ferrater exposa que el bloc l'han de fer els lectors, si bé de moment no és així.

En relació amb la procedència de les imatges del diari, entre 1928 i 1930 es posa de manifest que continuà sense citar els autors de les fotografies, com és habitual. Rarament se n'atribueixen algunes, com ara el dia 17 de febrer de 1929, en què les dues de coberta porten la llegenda «Reproduït *Excelsior*», que no torna a aparèixer, i «Reproduït *The Times*», que surt un cop més al maig.[12] Aquestes fotografies fan referència a continguts de l'estranger més aviat pintorescos: una nevada a Istanbul o unes noves bèsties del zoo de Londres. L'omissió de l'autoria també és constant en els retrats i en imatges d'esdeveniments locals. Només excepcionalment se citava o es donava alguna pista sobre els reporters gràfics. Val a dir que aquest comportament no és exclusiu de *La Publicitat*, sinó que s'observa en altres mitjans de l'època que no consideren la foto més que

9. *La Publicitat*, 11 de juliol de 1929, p. 3. La mateixa informació sobre les fotografies i la naturalesa de la secció torna a publicar-se tres dies més tard abans de l'article del dia.

10. El dia 31 de juliol de 1928, quan encara no fa ni un mes que ha començat la secció, publiquen una carta del cap de l'Arxiu de la Corona d'Aragó que respon a una demanda feta al bloc sobre un monument.

11. El 31 de març de 1929 Joan Sacs (Feliu Elias) fa un article a portada sobre la cascada del Parc de la Ciutadella i recorda que des del diari fa mesos que es demana la restauració dels monuments de la ciutat.

12. *La Publicitat*, 11 de maig de 1929, p. 1.

LA PUBLICITAT

ANY LI.—NUM. 17.150.—PREU: 10 CENTIMS — BARCELONA, DIMECRES, 27 DE MARÇ DE 1929

JOIES RELLOTGES J. ROCA — RAMBLA DEL CENTRE 33 i Passatge Bacardí 2

FAIXES "MADAME X" DE GRATULINA PER A APRIMAR — ESTABLIMENT "MADAME X"

CRÒNICA

L'arbre confident

L'home rerassagat

L'AGITACIO A MONAC

El príncep retira les concessions que havia fet

L'ANECDOTA EDIFICANT

COMENTARIS

El plebiscit de 'Mirador'

UNA CURSA PERLLONGADA BARCELONA

Hi prendran part cent automòbils francesos

LA SITUACIO A XINA

Ha estat declarada la guerra

La mort del general Sarrail

AQUEST NÚMERO HA PASSAT PER LA CENSURA GOVERNATIVA

Crònica de París

Les despulles del Mariscal Foch sota l'arc del Triomf

Als cursos Té nics de Pedagogia

Un experiment sobre la memòria de mots

Les obres de restauració del monument a Colom

—Qui ho, Sant Crist! Que no he vist que ha dit-ho prohibir

La Publicitat, 27 de març de 1929, portada.

una mera il·lustració, malgrat el reconeixement jurídic de què gaudia l'autoria gràcies a una Reial Ordre Ministerial de 1911.

Durant la primera setmana de juliol de 1928 les poques fotografies significatives que publica el rotatiu són d'esports, concretament retrats d'esportistes. El dia 8 la portada mostra una fotografia de pla general de l'ambient previ a un combat de boxa a la Monumental firmada per Rovira. La signatura en qüestió correspon a Joan Rovira i Girau (1895-1930),[13] qui va fundar amb Gabriel Casas la societat Informaciones Gráficas Sport, més endavant Foto-Sport, a l'inici dels anys vint. Servien imatges a diverses publicacions: la revista *La Jornada Deportiva*, els setmanaris gràfics madrilenys *Mundo Gráfico* i *Crónica*, la revista cultural *Mirador* i els diaris *Excelsior* de Bilbao, *La Vanguardia* i *Heraldo de Madrid*, entre d'altres. Rovira s'especialitzà en esport i va cobrir totes les edicions de la Volta Ciclista a Catalunya des de 1914 fins a la seva mort sobtada el 1930.

Molt vinculat a Sants i amb fortes conviccions catalanistes —tot i que desconeixem que tingués algun vincle amb Acció Catalana—, durant la dictadura de Primo de Rivera va fundar una escola catalana que mantenia gairebé tot sol, fet que destacà Domènec de Bellmunt a la necrològica que li dedicà. El seu arxiu no ha estat localitzat, i només es poden veure fotografies seves a la premsa; en el cas de *La Publicitat* és pràcticament impossible de discernir.

Pel que fa al seu soci Gabriel Casas (1892-1973), es pot datar entre 1928 i 1930 la col·laboració amb *La Publicitat*, primer diari on va treballar. Gràcies a la identificació de l'Arxiu Nacional de Catalunya (ANC),[14] podem observar[15] un total de 142 fotografies entre juliol de 1928 i gener de 1930.[16] Ara bé, no s'ha localitzat cap signatura al peu de foto. La seva figura només apareix reflectida en una ocasió, tot confirmant una vinculació estreta amb el mitjà, ja que se'l cita com «el nostre reporter fotògraf». Es desconeix si en aquells anys militava a

13. Aportació de Pablo González Morandi en el context de la recerca Imatge Velada, sobre repòrters gràfics pioners del fotoperiodisme català.

14. Fins a quin punt Casas va poder guardar material de l'amic mort és pràcticament impossible d'esbrinar.

15. El documentalista Lluís Saura Martí va treballar amb la classificació del fons Casas a l'ANC. Fruit de la seva passió pel fotògraf ha creat la web www.gabrielcasas.cat, on se'n detalla l'obra.

16. Entre juliol i desembre de 1928, excepte novembre, mes en què no s'ha realitzat la comparativa, s'identifiquen 50 fotografies; durant el 1929, llevat d'agost que no hi ha dades, es relacionen 78 imatges i, finalment del mes de gener de 1939 s'atribueixen 14 fotografies.

Acció Catalana o hi tenia alguna simpatia. Segons Antebi i González (2016: 21) «tot i que en realitat el nostre home mai no es va mostrar gaire interessat per les qüestions de la política, va ser molt proper, sobretot per amistats i companys de tertúlia, al republicanisme catalanista, i en concret a Esquerra Republicana de Catalunya». Això no li va impedir crear diferents cartells per a Acció Catalana en la campanya dels comicis municipals de 1933 (Naranjo, 2015: 132-135).

Des d'un punt de vista dels gèneres fotogràfics, tal com exposen Antebi i González, «el nom de Gabriel Casas anirà sempre lligat a l'art del retrat. Va ser un dels seus gèneres predilectes i l'únic que mai abandonà al llarg de la seva carrera» (2016: 16). Ara bé, el cas de *La Publicitat*[17] és significatiu perquè només hem pogut identificar cinc retrats, tot i que aquest és un dels gèneres que fins llavors el reporter practicava més a la premsa. El més reconegut correspon al boxador Josep Gironés, publicat el 22 de gener de 1929 i que ja havia estat la portada de la revista *L'Esport Català*[18] dos anys abans. Posteriorment,[19] també va ser coberta a pàgina sencera a *La Vanguardia*.

A més del retrat, la seva activitat des dels inicis dels anys vint s'havia centrat en el reporterisme gràfic esportiu, sota la signatura «Foto-Sport» amb Rovira, «Foto Casas» o sense signatura. Però a *La Publicitat* només una de les imatges conservades correspon a un esdeveniment esportiu, l'arribada d'una cursa de natació al port de Barcelona publicada a portada el 25 de setembre de 1928.[20]

Ni retrats, ni esport: les primeres fotografies de Casas al diari d'Acció Catalana són d'escultures de diferents llocs de Barcelona, com ara la plaça de Catalunya i el monument a Colom i es comencen a publicar durant el mes de juliol de 1928[21] al «Bloc del transeünt». No s'ha pogut documentar si ell mateix les va enviar de manera voluntària —com qualsevol altre lector—, o si fou un encàrrec del diari perquè no se'n rebien. D'aquesta manera, la fotografia arquitectònica fou a partir d'aquell moment un gènere nou en la seva carrera,

17. Si es consulta l'arxiu de Casas es poden veure retrats d'alguns dels periodistes vinculats a *La Publicitat* com Carles Soldevila, Josep M. Planes fumant amb pipa o Just Cabot a contrallum a l'ull d'un campanar.

18. *L'Esport Català*, 9 de febrer de 1926, p. 1.

19. *La Vanguardia*, 3 de desembre de 1929, p. 1.

20. La resta de les fotografies esportives publicades en aquest període no es poden analitzar per manca d'atribució. Si bé podien ser de Casas o Rovira, tampoc no podem descartar altres repòrters que ja en aquell moment s'havien especialitzat en aquest gènere.

21. Dies 19, 20, 22, 27 i 31.

que marcà la seva col·laboració a *La Publicitat* a base de vistes generals i detalls de monuments, que ben aviat amplià a tot tipus d'obres que es duien a terme, o als nous espais i edificis dedicats a l'Exposició Universal fins a sumar 106 fotografies. El dia 11 d'agost, just un mes després de l'inici de la secció, Casas publicà el pas d'un ramat de bens pel Paral·lel, tema que repetí l'endemà, en la que fou la seva primera fotografia a portada al periòdic.

El fet de publicar dues fotografies d'un mateix tema en dies separats, i fins i tot en pàgines diferents, és una pràctica excepcional i l'expressió més propera a la serialitat o simulació de reportatge que ofereix *La Publicitat* entre 1928 i 1930. No ens estem referint a imatges de monuments o espais, sinó d'esdeveniments vinculats a algun fet que es considera d'actualitat, i constitueixen 30 de les fotografies identificades. Per exemple, la Festa Major de Sants el 30 d'agost i el 2 de setembre de 1928, o una ballada de sardanes amb motiu de la Diada de la Modista els dies 13 i 14 de desembre de 1929.

D'entre totes les fotografies que Casas publicà en aquest diari cal aturar-se en les relacionades amb l'estàtua de Colom i la Sagrada Família. Les primeres imatges que publicà del monument al navegant són dels dies 4 i 8 d'agost de 1928 i mostren plans detall d'escultures de la base per denunciar-ne el mal estat al «Bloc del transeünt». Més tard, el 28 de febrer de 1929, la portada del diari inclou un article sobre la restauració del monument.[22] El tema continuà viu i el dia 1 de març la portada ofereix dues imatges de Casas, una d'una vista general de la Rambla des del monument i una altra de quatre obrers dalt d'una bastida. En aquesta darrera fotografia un dels obrers assenyala el dit de Colom que l'està assenyalant, joc de perspectiva on el fotògraf comença a oferir nous punts de vista. Aquesta imatge en concret, a més de la de la portada del dia 10 de març, «Una vista de Barcelona presa del *peu* de Colom», i la del dia 27 de març, «Les obres de restauració del monument a Colom», són extraordinàries en la fotografia arquitectònica perquè Casas hi retratà els obrers que treballaven a desenes de metres d'altura, dotant-los d'un protagonisme i d'una presència poc habituals. En aquesta sèrie, el reporter barreja el dinamisme de la seva fotografia esportiva i l'experiència en el retrat, tot imprimint el seu estil a les fotografies arquitectò-

22. També inclou dues fotografies de l'estàtua des d'un punt de vista contrapicat, segons l'article fetes per un «fotògraf intrèpid». Pel tipus de pla podrien ser perfectament de Casas, però no es conserven al fons de l'ANC. Passa el mateix amb una vista general de la bastida entorn del monument publicada el 19 febrer de 1929.

niques; alhora, comença a adoptar l'estètica de la Nova Objectivitat i la Nova Visió, corrents fotogràfics de l'avantguarda europea del moment.

Pel que fa a la Sagrada Família, la primera imatge que publicà a *La Publicitat* fou una portada el 23 d'agost de 1928, on es mostra en primer terme el jardí i de fons el temple. El 5 de desembre del mateix any publicava a la pàgina d'«Arts» dues fotografies de maquetes de detalls de l'edifici. Mirada convencional que evolucionà al punt de vista singular el març de 1929, quan la portada del dia 20 llueix dues fotografies de la construcció de l'edifici des de les bastides on Casas desafià el vertigen. Aquestes imatges són importants també perquè van relacionades amb l'únic article[23] que permet identificar-lo i apreciar com es considera la seva feina:

> En Cases, el nostre reporter gràfic, que és home que no té rodeses de cap, ens comença d'acostumar amb vistes fetes des dels indrets d'on les falzies emprenen el vol. Després d'una ascensió per les bastides que han muntat al voltant de la columna del monument a Colom per tal de preguntar al cèlebre navegant que ens digui d'una vegada a quin país va néixer, en Cases ha fet ara una altra excursió, no menys arriscada, per les bastides dels quatre cloquers de la Sagrada Família. Tant ens commouen aquestes fotografies sensacionals que ja sembla que hàgim pres el costum d'emmarcar-les amb un comentari.

El dia anterior també s'havien publicat dues fotografies de Casas corresponents a dos plans detall de les agulles del temple, però sense citar l'autor, com és habitual al diari. Aquest intent de serialitat temàtica no permet copsar la magnitud de la feina ni el concepte de reportatge que aquestes imatges es mereixien. L'any següent, però, la revista *Imatges*[24] sí que ho va aprofitar en una doble pàgina central de 7 fotografies signades, on Màrius Gifreda lloa l'autor i les qualifica d'«exclusiva».

La trajectòria de Casas en la fotografia arquitectònica encetada a *La Publicitat* es va expandir a altres mitjans en un context d'avidesa gràfica per l'Exposició Universal. Així, des del maig de 1929 també col·laborà al *Diario Oficial de la Exposición Universal de Barcelona*, setmanari iniciat a principis d'any que

23. L'article va signat M. B., inicials que podrien correspondre a Manuel Brunet.
24. *Imatges*, 25 de juny de 1930, número 3, p. 12-13.

continuà com a *Barcelona Gráfica* fins a 1930. En aquesta publicació la signatura de referència de la seva obra és «Foto-Sport». Com aporta Lluís Saura, les seves fotografies «mostren els nous pavellons, la nova urbanització de la muntanya de Montjuïc, les fonts amb múltiples brolladors, les escultures, els jardins... Surt també del recinte de l'Exposició i recull les vistes de Barcelona, de la transformació paral·lela a aquest esdeveniment i de la seva gent. No s'ocupa, però, de la documentació dels fets polítics i administratius que s'esdevenen» (Antebi i González, 2016: 221). Des d'octubre de 1929 i fins abril de 1930 també publicà aquest tipus de fotografia a diferents portades de *La Vanguardia*.[25] Les millors condicions tècniques d'ambdues publicacions respecte de *La Publicitat* potencien l'espectacularitat i la bellesa de les fotografies i permeten apreciar el treball ingent dels reporters gràfics del moment.

A partir dels darrers mesos de 1930, *La Publicitat* redueix dràsticament la imatge. Desconeixem el motiu d'aquest canvi radical en un moment en què la fotografia és element quotidià als diaris. Només ho podem relacionar amb la crisi econòmica del rotatiu que explica Emili Granier Barrera: «Tot i que va tenir una època en què va guanyar molts diners, perquè es venia força i feien bastants anuncis, a les darreries de Primo de Rivera va haver-hi un desfalc, un administrador que es va quedar els diners i, des d'aleshores, es van trobar fumuts, fins i tot en plena República hi havia dificultats generalitzades per cobrar» (Figueres 1992: 79).

La normalització fotogràfica del cicle republicà: un salt truncat per la Guerra Civil

La proclamació de la República al diari *La Publicitat* es va fer sense imatge. Ni una sola fotografia entre el 14 i el 21 d'abril, tendència que continuà durant el primer bienni, en què bàsicament la il·lustració es realitzà a base de dibuixos. L'incipient context democràtic i els canvis als mitjans de comunicació, amb l'aparició d'algunes noves capçaleres i la consolidació de la presència de la fotografia, no van tenir cap efecte a nivell visual al diari d'Acció Catalana. No fou fins al març

25. Vegeu els dies 12, 17,20, 22, 23 de novembre de 1929. Dies 6 i 12 de desembre de 1929. Dia 2 de gener de 1930. Dia 6 de febrer de 1930. Dia 6 d'abril de 1930.

de 1933, quan el rotatiu afrontà una sèrie de transformacions per convertir-se en mitjà d'informació general, que el fotoperiodisme va fer acte de presència.

Des de la primera setmana es pot observar un canvi important ja que la fotografia recupera la portada. Normalment són entre dues i quatre les imatges i corresponen a retrats de personalitats diverses, mai signats, o a alguna nota gràfica d'actualitat. En general, la funció de la fotografia continua essent il·lustrativa, tot i que s'intueix intencionalitat de reportatge en elements concrets. Això es detecta a l'obra de nous periodistes, com Avel·lí Artís (Tísner) o Carles Sentís, que tracten un mateix assumpte al llarg de dies diferents. Així, cada lliurament s'acompanya d'una o, excepcionalment, de dues fotografies. Tant aquelles imatges que juntes formen un reportatge gràfic com les que es publiquen en solitari habitualment porten la firma Torrents i es refereixen sobretot a notícies de Barcelona. Pel que fa a l'estranger o la resta de l'Estat no s'acostumen a signar, o esporàdicament hi apareix la firma S. Català, que correspon a Sánchez Català, qui, com aporten Sánchez Vigil i Olivera (2014: 98), era un fotoperiodista que treballava també com a agència. Amb tot, per la presència i periodicitat de publicació és evident que el reporter de *La Publicitat* republicana fou Pablo Luis Torrents[26] (1893-1966).

Nascut a Uruguai i establert a Barcelona, havia començat la seva carrera de fotoperiodista a principis dels anys vint a *La Jornada Deportiva* i continuà a *Heraldo de Madrid*. Va fer el salt professional durant l'Exposició Universal gràcies a l'augment de la feina en associar-se amb Josep M. Sagarra (1885-1959) i Josep Gaspar (1892-1970). Coneguts com «els Tres Reis Mags», eren una de les empreses fotoperiodístiques de referència. Dels tres, Torrents es consolidà a la premsa madrilenya com a corresponsal de Prensa Gráfica S. A., empresa editora entre altres, dels setmanaris *Mundo Gráfico, La Esfera* i *Crónica*. L'any 1932 Gaspar deixà la societat i Sagarra i Torrents van continuar junts contractant un jove ajudant, Agustí Centelles (1909-1985), fins que dos anys més tard se separaren.

Les vicissituds de la vida de Torrents fan que actualment no existeixi un arxiu de la seva obra, per la qual cosa, malgrat la signatura, no podem assegurar quina part de les fotografies de *La Publicitat* entre 1933 i 1934 correspon real-

26. Sobre aquest fotògraf, podeu consultar http://www.reportersgrafics.net/ca/autors/torrents o l'obra d'Adam, Antebi, Ferré i González (2015), p. 142-143.

ment a la seva feina o a la de Sagarra.[27] També cal tenir en compte el testimoni de Tísner, ja citat, que parla d'haver treballat amb Centelles, a més del diari d'aquest fotògraf, on confirma que el feien sortir a fer fotografies (Centelles, 2009: 22). A partir del juliol de 1934, Torrents continuà carrera en solitari. Pel que fa a *La Publicitat*, es deixen de signar les fotografies momentàniament i a partir del 12 d'octubre i fins a l'1 de gener de 1935 el diari restà suspès arran dels Fets d'Octubre. En reaparèixer, la presència fotogràfica disminueix considerablement i torna als petits retrats a la portada, o a imatges d'espectacles o esports a la pàgina d'aquestes seccions. Es deixa de signar i només es fa amb alguna agència de forma excepcional. També hem observat que apareix la firma Centelles en tres ocasions durant el maig de 1936, però a partir de juny qui esdevé la signatura constant és Torrents. Així, a partir del 19 de juliol de 1936, es converteix en el reporter gràfic que va cobrir la Guerra Civil per al diari.

El conflicte bèl·lic de 1936-1939 significà una fita en la història de la comunicació i la propaganda que serví de referència de cara a la Segona Guerra Mundial a causa de la incorporació d'un nou mitjà massiu com la ràdio i de l'avenç que provocà la sonorització en el cinema. En el cas que ens ocupa, l'aportació de la fotografia significà l'aplicació per primer cop en una guerra de totes les novetats tècniques i de concepció desenvolupades durant la dècada dels vint. Respecte a *La Publicitat*, la cobertura de Torrents ens permet aproximar-nos a part del seu treball durant el conflicte fins ara desconegut, ja que només s'havia pogut documentar la seva col·laboració en mitjans madrilenys i, a partir de 1937, en la Sotssecretaria de Propaganda del govern de la República, que li encarregà retratar els efectes dels bombardejos. També es coneix que el seu estudi al carrer Balmes era la seu del *pool* de fotògrafs que es formà a Barcelona durant la guerra.

El juliol de 1936, després del cop d'estat, *La Publicitat* reaparegué sense fotografies els dies 22 i 23, mentre que el 24 i el 26 es publicaren totes sense firma.[28] A partir del dia 25 i fins al 31 de juliol es comproven tres possibilitats. Els retrats d'autoritats continuaren sense atribució, com era tradició al rotatiu,

27. Actualment, l'Arxiu Nacional de Catalunya conserva un fons fotogràfic Josep Maria Sagarra. En el període que va tenir socis no es distingeix qui en fou l'autor, malgrat que algunes de les imatges van aparèixer a la premsa firmades per Torrents.

28. Sobre el dia 24 de juliol de 1936 cal fer constar que una de les fotografies de portada mostra uns cavalls morts al carrer de Roger de Llúria entre el de la Diputació i la Gran Via. Una còpia signada per Torrents es conserva al fons de la Biblioteca Nacional de España.

LA PUBLICITAT

BARCELONA

EL TEMPS

BARCELONA RENEIX A LA NORMALITAT

La tremenda lliçó

Les activitats de l'aviació de Barcelona

Avui arribarà un vaixell francès, per felicitar el nostre Govern

El President Companys féu ahir importants manifestacions

Avui obrirà la Banca de Barcelona, intervinguda per la Generalitat, perquè els obrers puguin cobrar llurs jornals

Dilluns, per al mateix objecte, obriran els bancs de la resta de Catalunya

Una altra columna de les Milícies antifeixistes de Catalunya va emprendre ahir la marxa sobre Saragossa

El president Companys visitarà avui els camps d'aviació

¡¡Compte amb els incidents feixistes davant els Consolats!!

La Publicitat, 25 de juliol de 1936, portada.

Tres fotografies d'en Torrents, fetes després de la darrera victòria catalana al front d'Aragó

A l'esquerra: Els milicians traslladen a la reraguarda els presoners fets a Estrecho Quinto. — A dalt: Els milicians, mentre guarden la porta del polvorí pres a l'enemic a Monte Aragón (on deixà gran quantitat de pólvora i trilita dins caixes de fusta), llegeixen els nostres diaris. — A baix: Un dels canons que els rebels van deixar abandonats, en la seva ràpida fugida d'Estrecho Quinto.

La Publicitat, 4 d'octubre de 1936, contraportada.

i es mantingueren així durant tota la guerra excepte en una ocasió, el 22 de novembre de 1936, quan Torrents en signà un de Buenaventura Durruti, líder anarquista mort dos dies abans. Les imatges de fora de Barcelona que corresponen a zones com Guadarrama, Toledo, Somosierra o Madrid van firmades per les agències Keystone i Express Foto, o sense firma. Aquesta cobertura a través de les agències mencionades dels fronts de fora de Catalunya es mantindrà igual fins al desembre de 1936. Finalment, les imatges de la capital catalana van signades majoritàriament per Torrents i alguna queda sense identificar.

La darrera setmana de juliol, excepte el dia 26 que no es firma cap imatge, el reporter en publicà 12 i dividí la seva feina entre l'acomiadament de les milícies al front (per exemple, el dia 25 amb quatre imatges: Durruti i Pérez Farràs al capdavant d'una milícia; un autocar d'infermeres voluntàries cap a Saragossa,

o dues de la multitud i les milícies antifeixistes al passeig de Gràcia) i el retorn a la normalitat de la vida quotidiana a la ciutat (una fotografia de contraportada de la plaça de Catalunya amb el peu «La tranquil·litat absoluta a Barcelona»), temàtiques totes dues en comú amb les de la resta de premsa barcelonina com *La Vanguardia, La Humanitat, Última Hora* o *El Día Gráfico*.

L'interès per l'actualitat gràfica va créixer i a *La Publicitat* s'augmentà el nombre de fotografies a la contracoberta fins a, en general, quatre per dia. Pel que fa als gèneres, triomfà el reportatge de tres o quatre imatges. La cobertura de les agències es mantingué de forma similar, mentre que la presència de Torrents és molt activa el mes d'agost, en què publica pràcticament cada dia. Només apareix una nova signatura, Marco, en les fotografies dels judicis als militars colpistes que van tenir lloc a Barcelona a final de mes. Pel que fa a la tasca de Torrents a la rereguarda barcelonina, es pot apreciar el reportatge gràfic en alguns casos com ara el dia 4 amb tres fotografies a portada de l'organització sanitària del Comitè Antifeixista, o el dia 11, quan a la contraportada hi ha quatre fotos de la visita del president Companys a l'Hospital Clínic. Ara bé, el més destacable és que per primer cop[29] es mostren imatges del front signades per Torrents a la zona de l'Aragó. Aquest fet el situa en les primeres expedicions de premsa i ensenya la seva feina, que podem dividir entre la imatge estrictament militar de trinxeres i de material bèl·lic, com per exemple bateries, i la vida quotidiana dels milicians.

Finalment, cal citar les dues notícies més importants de la darrera setmana d'agost a la premsa barcelonina, és a dir, els judicis als militars colpistes i el desembarcament de tropes republicanes a Mallorca. Pel que fa a questa darrera, fins ara s'havia documentat l'anada dels reporters Josep Badosa (1893-1937) i Joan Andreu Puig Farran (1904 -1982), però *La Publicitat* atribueix a Torrents un reportatge de tres fotografies a la contraportada del dia 25. La primera és un pla general dels milicians acampats després d'haver pres Porto Cristo; la segona, una vista genèrica d'un moment de les forces republicanes en ple desembarcament. Cap de les dues no té una voluntat estètica, a diferència de la tercera, en la qual un petit grup de milicians envolten un canó en una escena dinàmica de punt de vista en diagonal.

El front d'Aragó continuà essent l'escenari de la fotografia de guerra de Torrents. Durant el mes de setembre publicà imatges a partir del dia 10 gairebé

29. *La Publicitat* (5 d'agost de 1936), p. 1.

a diari, sumant-ne fins a 24. Es poden veure identificades genèricament com a «front d'Aragó» o bé situades a llocs concrets com Montearagón, Bujaraloz, Osca, Tardienta, Sariñena o Siétamo. Pel que fa a octubre, publicà 23 fotografies del front, nou de les quals els dies 1, 3 i 4, on se'l destaca com a fotoperiodista.[30] Finalment, els mesos de novembre i desembre només en són quatre: dues, el dia 29 de novembre i representen la cara i la creu de la vida dels milicians. La primera és un punt de vista contrapicat que porta com a peu «Milicià fent guàrdia en condicions meteorològiques adverses al front aragonès» a la portada, mentre que la segona, a la contraportada, mostra un milicià llegint el diari al front nevat. No és fins al 20 de desembre que es publiquen les dues darreres, a la portada, amb els peus «Una avançada vigilant al nord de Pina de Ebro» i «L'hora de la bugada a les trinxeres de Pina de Ebro», visió d'activitat militar contraposada a la vida quotidiana.

El descens en el nombre de fotografies del front no significa que Torrents no tingués activitat, ans al contrari: augmentà la seva presència a la rereguarda barcelonina iniciada, com hem vist, durant el cop d'estat de juliol. Entre agost i desembre donà compte de tot tipus d'activitats polítiques i culturals que tenien lloc a Barcelona a través de desenes d'instantànies.

Així, a finals de 1936 la quantitat d'imatges i l'habitud de la firma confirmen Pablo Luis Torrents com el fotoperiodista de *La Publicitat,* a més d'algunes al·lusions com «el nostre fotògraf».[31] Desconeixem, però, si tenia alguna vinculació a Acció Catalana. El tipus de cobertura que va dur a terme durant aquest temps de guerra és semblant a la d'Agustí Centelles, de qui s'ha realitzat una àmplia difusió de la seva obra i amb qui Torrents compartí diverses anades al front, tal i com es pot comprovar consultant la premsa de l'època. Aquesta coincidència, que també es pot ampliar a altres reporters i temàtiques —com ara enterraments, manifestacions o actes amb el president Companys i altres autoritats a la rereguarda—, ve marcada pel sistema comunicatiu censurat, tant per l'estament militar com per les autoritats polítiques, al qual havien d'adaptar-se els periodistes en temps de guerra, a més de les rutines de producció pròpies habituals de l'agenda mediàtica.

30. «Tres fotografies d'en Torrents, fetes després de la victòria catalana al front d'Aragó» (5 d'octubre de 1936), p. 10, contraportada.

31. *La Publicitat*, 11 de desembre de 1936, p. 1.

El canvi d'any significà un daltabaix a nivell fotogràfic en el diari. El dia 1 de gener de 1937 es mostren dues fotografies, firmades per Torrents, corresponents a dos enterraments, un d'ells presidit per Lluís Companys. Al llarg del mes es produeix una disminució dràstica de la fotografia, que provoca pràcticament la seva desaparició del diari, en detriment del dibuix. Les poques fotos publicades no porten firma i són retrats d'arxiu. Fins al dia 9 de març, en què, de manera excepcional, Torrents publica una fotografia a portada d'un «Aspecte de la Monumental des de la tribuna de presidència». Els mesos d'abril i maig la gràfica del diari són reproduccions de cartells, molts a favor de la construcció de refugis, dibuixos o algunes fotografies de retrat sense firma que també s'observen entre juny i octubre. Aquest darrer mes hi ha diferents dies que el diari només té dues pàgines, fet que posa de manifest la manca de material. Passen els mesos i fins al 26 d'octubre no es publica un fotografia a portada firmada per Torrents. Correspon a unes restes d'un avió trimotor feixista que l'aviació republicana va fer caure prop de Ripollet. Finalment, cal esmentar la fotografia de portada del 9 de novembre, una vista aèria d'una demostració de gimnàstica davant el Palau de la Generalitat, també de Torrents.

Durant l'any 1938 es continua amb mínimes fotografies al diari, les que apareixen no porten firma i són retrats d'algun personatge, la majoria d'arxiu. Les il·lustracions són una vinyeta a la portada i, esporàdicament, reproduccions de cartells. La manca de matèria primera és evident, ja que durant mesos la publicació només té quatre pàgines i alguns dies dues. Finalment, l'únic dia que hi ha una fotografia al mes de gener de 1939 és el 21 i correspon a un retrat del president Lluís Companys que acompanya el text de l'al·locució que havia fet el vespre anterior. No va signada i és la darrera del diari.

Conclusions

Aquesta primera aproximació a *La Publicitat* (1922-1939) des d'un punt de vista fotoperiodístic ens ha permès demostrar que mai no es caracteritzà per ser pioner en l'ús de la fotografia, ni tampoc per fer una aposta ferma durant l'evolució del fotoperiodisme, ja fos per la seva naturalesa de mitjà de caire intel·lectual o, més probablement, perquè no tenia els mitjans econòmics necessaris per invertir en la tecnologia adequada. Ara bé, en aquest sentit, l'anàlisi realitzada posa de manifest que en dos moments crucials de la història del fotoperiodisme a nivell

internacional, és a dir, la fi de la dècada dels anys vint i la Guerra Civil espanyola, el diari va fer un pas endavant i augmentà quantitativament la presència de la fotografia, de manera que li va atorgar més importància. Alhora, es va situar com un mitjà modern i acord amb els temps des de 1933, tot i que l'embranzida d'aquest període republicà no es va poder completar perquè, a partir de 1937, el context de guerra, censura i manca de material fa que el diari prescindeixi de la fotografia fins a la seva desaparició amb l'entrada de les tropes franquistes a Barcelona.

A banda de la quantitat d'imatges, però, el més important en aportació és que hem pogut observar que els reporters més significatius de *La Publicitat* van ser Gabriel Casas, que hi introduí la fotografia arquitectònica al voltant de l'Exposició Universal, i Pablo Luis Torrents, actiu fotoperiodista de front i rereguarda durant el 1936, dos professionals cabdals en l'evolució de la fotografia de premsa del primer terç del segle xx a l'Estat espanyol. Per tant, entenem que *La Publicitat,* en tant que diari renovador dels gèneres periodístics també va saber buscar en el fotoperiodisme la mirada d'avantguarda en el cas de Casas i la instantània veterana de Torrents, escollint també la qualitat en l'àmbit de la imatge.

Bibliografia

Adam, Roger; Antebi, Andrés; Ferré, Teresa, i González, Pablo (2015). *Repòrters gràfics. Barcelona, 1900-1939*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona.

Canosa, Francesc; Figueres, Josep Maria [dir]. (2016). *Història del periodisme de Catalunya*. Vol. 1. Barcelona: Sàpiens.

Centelles, Agustí (2009). *Agustí Centelles. Diari d'un fotògraf. Bram, 1939*. Barcelona: Destino. [Edició a cura de Teresa Ferré].

Ferré, Teresa (2017). «*La Tribuna*, primera experiència de diari gràfic català». A: *Barcelona Quaderns d'Història*, número 25, any 2017, derivat del XV Congrés d'Història de Barcelona i dedicat a la premsa diària.

Figueres, Josep Maria (1994). *12 periodistes dels anys trenta*. Barcelona: Diputació de Barcelona.

Gómez Mompart, Josep Lluís (1992). *La gènesi de la premsa de masses a Catalunya: 1902-1923.* Barcelona: Pòrtic.

González, Pablo; Antebi, Andrés (2016). *Gabriel Casas: l'angle impossible. 1892-1973*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona - Arxiu Nacional de Catalunya.

Guillamet, Jaume (1994). *Història de la premsa, la ràdio i la televisió a Catalunya (1641-1994)*. Barcelona: La Campana.

Hurtado, Amadeu (2011). *Quaranta anys d'advocat. Història del meu temps, 1894-1936.* Barcelona: Edicions 62.

Imatges. Col·lecció de l'Arxiu de Revistes Catalanes Antigues (ARCA). Recuperat de: http://mdc2.cbuc.cat/cdm/search/collection/imatges

Insenser, Elisabet (2000). *La fotografía en Espña en el período de entreguerras 1914-1939.* Girona: Curbet Comunicació Gràfica - Centre de Recerca i Difusió de la Imatge - Ajuntament de Girona.

L'Esport Català. Col·lecció de l'Arxiu de Revistes Catalanes Antigues (ARCA). Recuperat de: https://www.bnc.cat/digital/arca/titols/esport_catala.html

La Publicitat. Col·lecció de l'Arxiu Històric Ciutat de Barcelona. També a ARCA. Recuperat de: https://www.bnc.cat/digital/arca/titols/publicitat.html

La Vanguardia. Recuperat de: http://www.lavanguardia.com/hemeroteca

Naranjo, Juan [ed.] (2015). *Gabriel Casas: fotografia, informació i modernitat. 1929-1939*. Barcelona: Museu Nacional d'Art de Catalunya - Obra Social de La Caixa - Arxiu Nacional de Catalunya.

Passarell, Jaume (1971). *La Publicitat, diari català.* Barcelona: Pòrtic.

Sánchez Vigil, Juan Miguel (2008). *Revistas ilustradas en España: del Romanticismo a la Guerra Civil.* Gijón: Trea.

Sánchez Vigil, Juan Miguel; Olivera Zaldúa, María (2014). *Fotoperiodismo y República*, Madrid: Ediciones Cátedra.

Vílchez de Arribas, Juan Fermín (2011). *Historia gráfica de la prensa diaria española (1758-1976)*. Barcelona: RBA.

Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics
ISSN: 0213-6791. ISSN de l'edició electrònica: 2013-3995.
http://revistes.iec.cat/index.php/BSCEH/index

Núm. XXIX (2018), p. 193-202
DOI: 10.2436/20.1001.01.189

RECEPCIÓ DE *LA PUBLICITAT* A MALLORCA

Sebastià Serra Busquets[1]
Universitat de les Illes Balears

Article lliurat el 9 de juliol de 2018. Acceptat el 26 de juliol de 2018

Resum

A partir de les publicacions culturals més importants, de la premsa diària i de les publicacions d'alguns partits polítics de Mallorca es dona notícia i s'analitzen aspectes tractats, articles i reportatges de *La Publicitat* en referència a Mallorca, de finals dels anys vint i dels anys trenta, amb anterioritat al cop d'estat de 1936. Les temàtiques són diverses, des d'aspectes culturals, històrics, turisme o conjuntura política. Té especial rellevància el tractament de les relacions entre Catalunya i Mallorca.

Paraules clau

Premsa, història, turisme cultural, nacionalisme.

The welcome given to *La Publicitat* on Mallorca

Abstract

From important cultural publications, daily press and publications of political parties in Mallorca there are articles and reports on *La Publicitat,* which are analyzed with reference to Mallorca, in the late twenties and the thirties, before the civil war in 1936. The issues are diverse, from cultural, historical, tourism or political conjuncture. The treatment of relations between Catalonia and Mallorca presented a special relevance.

1. E-mail: s.serrabusquets@uib.cat

Keywords

Press, History, Cultural tourism, Nationalism.

Una qüestió d'entrada és assenyalar la importància de la recepció a Mallorca dels continguts de *La Publicitat* a través d'algunes publicacions periòdiques. Els ritmes i les temàtiques tractades són prou diferents segons les conjuntures polítiques. Hem de destacar que abans de la Segona República es donen importants temàtiques culturals i de patrimoni històric i artístic. Des de la perspectiva de la conjuntura republicana ja entram de ple en la dinàmica política i en diversos projectes autonòmics. Al final de la república tindran molta importància els missatges de catalans a mallorquins i de mallorquins a catalans. Aquesta qüestió fonamental històricament, implicava una continuïtat respecte a d'altres ja plantejades al final dels anys vint i el començament dels trenta, en articles a *La Publicitat* que varen ser ressenyats, comentats i a vegades reproduïts totalment o parcialment en publicacions de Mallorca.

Les publicacions d'organitzacions polítiques que s'han treballat per tal d'analitzar els continguts de *La Publicitat* respecte de Mallorca han estat *Ciutadania,* de 1930 a 1931 i portaveu del Partit Republicà Federal, *La Veu de Mallorca*, diari regionalista, en les seves edicions de 1931, i *República*, d'Esquerra Republicana Balear, de 1934 a 1936.

De la premsa periòdica han estat consultats els diaris *La Almudaina, La Última Hora* i *El Día* a partir de 1929 i fins a 1936. I la publicació d'àmbit local *El Felanitxer*, del poble de Felanitx durant els anys trenta, població que va tenir com a batle un destacat professional i intel·lectual republicà nacionalista, Pere Oliver i Domenge, que pogué exiliar-se just després del cop d'estat a Filipines.

De publicacions culturals hem treballat per la seva significació i pels seus continguts *La Nostra Terra,* de 1928 a 1936, publicació molt relacionada amb l'Associació per la Cultura de Mallorca.

Pel que fa a les temàtiques, podríem fer l'èmfasi en les que més significació tingueren en la premsa de Mallorca. Els grans esdeveniments culturals tingueren un espai important. L'afany de divulgació a partir del rigor científic ha de ser destacat en la majoria de casos: la conquesta de Mallorca pel Rei En Jaume de 1229 va tenir un ressò important en distints articles publicats el 1929, any del centenari de la conquesta. Cal referenciar també articles sobre les aportaci-

ons de Ramon Llull, i articles històrics en general, com els de Ferran Soldevila i els de Lluís Nicolau d'Olwer.

El ressò del llibre publicat a Palma per Guillem Forteza *Pel ressorgiment polític de Mallorca* el 1931 fou àmpliament comentat aquell mateix any a *La Publicitat* i a *La Nostra Terra* el gener de 1931 es donà difusió de les anàlisis de *La Publicitat.*

Pel que fa a la conjuntura política hem de destacar, del final de la dictadura de Primo de Rivera i dels primers anys de la República, les iniciatives d'organitzacions polítiques amb alguns aspectes en referència a Joan Estelrich i Cambó, i també pel que fa al republicanisme. Una mica més endavant, ja als anys trenta, i sobretot entre 1933 i 1936, es dona molta importància al Comitè de Relacions Catalunya - Mallorca, a la comunitat cultural catalanobalear, i en diversos manifests de juny de 1936, a la relació cultural i el compromís de molts intellectuals i polítics al respecte.

Havia tingut importància quant al tractament mediàtic el retorn de l'exili, un cop acabada la dictadura de Primo de Rivera, d'Antoni Maria Sbert, qui acabà la seva trajectòria vital i política a l'exili mexicà, després d'haver estat conseller de la Generalitat durant la Guerra Civil.

Una incidència específica de tipus cultural que volem esmentar és la presència com a crític musical a *La Publicitat* de Baltasar Samper, de gran importància a la cultura i creativitat musical, a qui, després del seu periple vital i professional a Mallorca i a Catalunya, trobarem a l'exili mexicà.

Una publicació cultural i emblemàtica de la història de Mallorca, *La Nostra Terra,* publicada entre 1928 i el cop d'estat de 1936 —definida com a «revista mensual de literatura, art i ciències» i profundament relacionada amb l'Associació per la Cultura de Mallorca, encara que no fos l'òrgan de premsa d'aquesta institució—, s'ha de seguir per veure algun dels impactes de *La Publicitat* en l'esdevenir cultural de Mallorca, i també en alguns aspectes de l'esdevenir polític.

Les notícies polítiques que informa o comenta la revista solen fer referència a les organitzacions nacionalistes de Catalunya, i molt concretament a la Lliga, Acció Catalana, Unió Democràtica, Esquerra Republicana i el conjunt de col·lectius republicans emergents. De les vint-i-nou persones col·laboradores actives del Principat, la majoria d'elles, un moment o un altre, varen col·laborar en *La Publicitat*.

El 1928, ja en el número 2 de la revista, es dona notícia de diverses qüestions sobre art, i molt concretament d'arquitectura gòtica, tractades a *La Publicitat*, i també d'arquitectura contemporània. La propera celebració del centenari de la conquesta de Mallorca de Jaume I també és un dels temes esmentats.

En diversos números de la revista de 1929, els temes tractats a *La Publicitat* van des de textos de Lluís Nicolau d'Olwer, «Instantànies de Dalmàcia», a d'altres sobre la unitat idiomàtica, l'excursionisme i el Patronat del Turisme, l'ensenyament de les llengües als infants...

El 1930 es fa ressò de diversos textos sobre la commemoració del 31 de desembre de 1229, data de la conquesta de Mallorca. *La Publicitat* havia publicat importants aportacions en el seu número de 31 de desembre de 1929. Se centren moltes de les qüestions tractades amb l'objectiu de la germandat. L'historiador Ferran Soldevila havia parlat d'una commemoració digna. Es fa referència també a Ramon Llull. El 1930 és bastant prolífic en textos culturals i de tipus històric, però també ja de la transició de la dictadura cap a la democràcia i el retorn de l'exili d'Antoni Maria Sbert és un tema referenciat.

Cal tenir present que moltes de les qüestions historicoculturals entorn a l'arribada a Mallorca de Jaume I també foren tractats a la premsa diària, molt concretament a *El Día, La Almudaina* i *La Última Hora.*

En els números de 1931, *La Nostra Terra* es fa ressò de la conjuntura política de Catalunya reflectida a través de *La Publicitat*. El mes de març fa referències importants al Partit Catalanista Republicà, en presència entre d'altres de Rovira i Virgili, Bofill i Mates, Carrasco i Nicolau d'Olwer, que era també col·laborador de *La Nostra Terra* des dels inicis.

El març de 1931 *La Nostra Terra* publica l'article de Lluís Nicolau d'Olwer aparegut a *La Publicitat* el dia 15 de mateix del mes i reproduït el 28 a *La Veu de Mallorca*, titulat «Pel redreçament de Mallorca» en què fa una àmplia anàlisi de la història cultural i política a partir del llibre de Guillem Forteza, que amb el títol *El ressorgiment polític de Mallorca*, recollia conferències i articles d'entre 1916 i 1923. És un text molt important des de la perspectiva nacional. L'article de *la Publicitat* acaba amb el següent paràgraf:

> Cap tasca no ens pot ésser més simpàtica que la que sigui feta per a mallorquinitzar Mallorca i valencianitzar València: són tasques concordants amb la de catalanitzar Catalunya: no signifiquen altra cosa que anarnos despullant d'exotismes forasters. Com més reeixim, més semblants, més iguals acabarem per retrobar-nos.[2]

2. *La Nostra Terra,* «Reculls de fora», any IV, núm. 37, març de 1931.

El mateix any es parla de la importància de l'actuació dels mallorquins diputats a les Corts republicanes, Alomar, Estelrich i Sbert, i de la seva significació. Gabriel Alomar havia estat elegit en llistes republicanes de les Illes Balears i de Barcelona. Va optar per ser diputat en representació de la candidatura republicanosocialista de les Illes Balears. Joan Estelrich serà diputat per la circumscripció de Girona de la Lliga, i Antoni Maria Sbert, d'Esquerra Republicana de Catalunya.

Un tema central d'aquest any 1931 a *La Nostra Terra* però també a la premsa en general és la visita a Mallorca com a ministre d'Economia del govern republicà de Lluís Nicolau d'Olwer, per fer entrega a la ciutat del castell i bosc de Bellver. Volem ressaltar com la revista *La Nostra Terra* tractava el fet en el número de novembre de 1931:

> Per tal d'entregar a la nostra Ciutat el castell i bosc de Bellver, que graciosament li foren retornats, vingué personalment a fer-ho en nom del govern de la República, el ministre d'Economia, En Lluís Nicolau d'Olwer, antic amic d'aquesta publicació. Els dos dies que durà el seu estatge a Mallorca rebé fervents proves d'afecte. L'acte de lliurament efectuat a les Cases de la Ciutat, fou solemnial. Fora i al costat, a la Diputació, voleiava la senyera de la Pàtria, com un somriure de joia.
>
> El batlle de la Ciutat, senyor Villalonga, féu un bell parlament en què recordà la història del castell, lloc de folgança al bell temps en què Mallorca tenia els seus reis; de patiment i martiri durant la dominació borbònica, i ara els dies de la República, museu d'art per a il·lustració del poble. El ministre, que també parlà en la nostra llengua, féu al·lusió al concepte depriment que la monarquia tenia del poble, en el qual no hi veia més que súbdits en lloc de ciutadans. Lloa la nova modalitat que el gòtic prenia en la construcció del castell, que un no sap si dir millor palau. Ensalça el govern de la República, que n'ha fet donació al poble, i afirma que és un goig per a ell l'haver estat designat per venir a una terra on es parla la llengua de Ramon Llull, que és la seva.
>
> El vespre, invitat per elements de l'Associació per la Cultura de Mallorca i de la nostra Revista tingué el ministre la gentilesa d'acceptar un sopar íntim al Círcol Mallorquí. Les autoritats també foren presents. A les postres s'aixecà En Darder, i pregà a l'amic i col·laborador meritíssim de *La Nostra Terra,* que presidia la rotllada d'amics, que s'interessés perquè aviat

> fos un fet l'extensió a Mallorca del decret de bilingüisme. Nicolau d'Olwer prometé complaure'l i encara en un eloqüent i cordial parlament renovar les manifestacions d'amor a Mallorca i als seus homes i digué que si els avantpassats es consideraven catalans de Mallorca, li era plaent d'anomenar-se, i en aquest sentit volia que fos tingut, mallorquí de Catalunya. I les manifestacions d'afecte es multiplicaren durant l'excursió a Formentor i als pobles de pas, on les autoritats li exposaren llurs necessitats. El talent i la modèstia del ministre català no dubtam que hauran captivat les simpaties del mallorquins, els quals en servaran un record inesborrable.[3]

Pel que fa a la reivindicació del decret de bilingüisme cal destacar que no es va arribar a aprovar durant la Segona República. Segons *La Nostra Terra*, en un dels darrers consell de ministres abans del cop d'estat era prevista l'aprovació del decret de bilingüisme de Mallorca, el País Valencià i Euskadi, però no es va arribar a aprovar.

No podem deixar de comentar arribat aquest punt que el castell de Bellver durant la Guerra Civil fou presó i molts dels detinguts foren afusellats; entre ells, a inicis de 1937, el mateix Emili Darder, que havia estat regidor i batlle de Palma, i que havia tingut un gran nombre d'iniciatives culturals i polítiques, a més de ser un dels representants dels nacionalisme als anys trenta. Juntament amb ell també va ser afusellat el diputat socialista i prou actiu en les gestions a favor del retorn del castell de Bellver a la ciutat, Alexandre Jaume.

En l'esdevenir de la ciutat ha tingut una importància transcendental el fet que el castell de Bellver i el bosc que l'envolta siguin patrimoni públic amb gran significació pel que fa al patrimoni històric, artístic i natural. El Museu d'Història de la Ciutat que s'hi ubica ha tingut gran importància, si bé cal convenir que no s'ha desenvolupat en la plenitud que seria de desitjar.

D'articles i col·laboracions de 1932 destacam els que fan referència als actes d'afirmació de la unitat catalana, les activitats de l'Associació Palestra i els comentaris de la campanya antiestatut de Catalunya.

Els anys següents *La Nostra Terra* seguirà amb interessants publicacions d'articles vinculats amb *La Publicitat,* tractant de l'evolució de les relacions des de la Renaixença. Diverses firmes hi tenen presència, com les de Pompeu Fabra,

3. *La Nostra Terra,* «L'entrega de Bellver», any IV, núm. 47, novembre de 1931.

Aramon i Serra, Pere i Joan Coromines, Antoni Rovira i Virgili, Jordi Rubió, Pau Vila...

S'insistirà en l'aproximació catalanomallorquina seguint amb les pautes de Lluís Nicolau d'Olwer i Baltasar Samper.

Ja en el número 99 de maig de 1936 *La Nostra Terra* dedica l'editorial a reivindicar l'Estatut d'Autonomia a la nova conjuntura política. També com a comentari editorial, «Un missatge als mallorquins», article que el 22 de maig havia estat publicat a la premsa de Barcelona i havia tingut una àmplia difusió. Acaba el comentari editorial d'aquesta manera:

> Les diferències polítiques podrien separar-nos, i de fet ens separen sovint. En el pla cultural, del que no surt per res el manifest, i per damunt tots els partits i totes les polítiques, un mateix ideal i una mateixa fidelitat incommovible a aquest ideal ens uniran sempre.[4]

En el mateix número es publica íntegre el «Missatge als mallorquins», que acaba de la manera següent:

> Així, per damunt de totes les diferències d'ideologia, avui un estol de catalans del continent creuen necessari aixecar una croada per tal de procedir intensament a afermar aquells vincles històrics que la Renaixença ha tornat a fer actuals i fecunds. I si és veritat que no s'estima sinó allò que es coneix, caldrà que continuant i intensificant anteriors iniciatives aquesta obra vagi precedida d'una altra obra de difusió intel·ligent i eficaç, adreçada a donar-se a conèixer els dos pobles recíprocament en les manifestacions més significatives de llur vida espiritual.
>
> Els mallorquins han contribuït a la nostra Renaixença, amb realitzacions essencials. Sempre ho hem reconegut així i l'esforç mallorquí ha estat per nosaltres sempre valorat. Es just, doncs, que els catalans manifestem la nostra gratitud i la consagrem en la forma més duradora, que és l'espiritual. Per això, ensems que saludem fraternalment els intel·lectuals de Mallorca, fem una crida a les entitats animades pels ideals de la Renaixença i a les corporacions públiques de l'una i l'altra terra perquè es disposin a

4. *La Nostra Terra,* núm. 99, any IX, maig de 1936.

> dur a bon terme ben aviat actes que consagrin la nostra germanor i la nostra comuna esperança i institucions que organitzin i intensifiquin l'acció exemplar de Mallorca en el camp de la cultura.[5]

El manifest era signat per un important conjunt de professionals i d'intel·lectuals de Catalunya, molts d'ells col·laboradors un moment o altre de *La Publicitat.* De fet, existeix una continuïtat amb les notícies sobre el Comitè de Relacions Catalunya i Mallorca de 1933 i de la Comunitat Cultural Catalanobalear de 1936.

El manifest de resposta dels mallorquins es va publicar a *La Publicitat*, íntegre, el 14 de juny de 1936, amb el títol «Resposta als catalans», i seguia les pautes d'activitat cultural que amb certa discontinuïtat s'havia donat aquests anys trenta.

El manifest seria publicat el 10 de juny a Mallorca i quatre dies després a *La Publicitat*. *La Vanguardia* el publicava també el mateix dia. El missatge agraïa el gest dels companys de Catalunya i mostrava la disposició a col·laborar i a continuar amb les tasques de germanor entre Catalunya i les Balears. Havia estat firmat per 153 signants de Mallorca.

A aquests dos manifests els seguiren dos més força significatius, un des de Menorca i l'altre des de València. La Comunitat Cultural Catalanobalear que tant havia fomentat *La Publicitat* cada vegada es concretava més i recollia més adhesions.

El cop d'estat va trencar gran part d'aquestes iniciatives.

A més de les referències de *La Nostra Terra* i de les cròniques sobre fets essencialment culturals de la premsa diària, i també de la premsa forana, cal recalcar els continguts del que podem anomenar noticies referides al republicanisme en general, i molt concretament al catalanisme republicà. Les notícies sobre Acció Catalana, Esquerra Republicana i diversos col·lectius apareixen a *Ciutadania* i *República* fonamentalment. El republicanisme històric mallorquí observa amb atenció tots aquests moviments que es donen entre el final dels anys vint i, sobretot, el principi del anys trenta. Entre el republicanisme federal, Acció Republicana i Esquerra Republicana Balear hi ha importants col·lectius que tenen diversos intercanvis amb el republicanisme nacionalista de Catalunya.

5. *Idem*.

Després del cop d'estat de 19 de juliol de 1936, victoriós a Mallorca, hem de referenciar per la seva singularitat que una part de l'exili a Barcelona s'aglutinava en el col·lectiu d'Esquerra Republicana Balear, que juntament amb el collectiu dels exiliats socialistes fomentaren el moviment associatiu i la participació activa a Catalunya.

Una altra temàtica prou important és la referència als viatges i al turisme. A *La Publicitat* s'havia publicat tot un conjunt d'articles i reportatges sobre excursionisme i turisme. Els viatges formaven part de l'ideari cultural i, en definitiva, del que implicava en el conjunt de la societat el món dels viatgers i la història del turisme.

En aquest context serà molt important pel seu simbolisme i per la seva difusió l'ampli reportatge de *La Publicitat* publicat el 24 de juny de 1934 amb el títol «Palma de Mallorca» i amb distints subtítols.

Cal fer l'èmfasi en el turisme cultural en tota la seva extensió, i en els aspectes patrimonials més importants. Les pautes que seguia la publicació eren les conegudes a través dels escrits periodístics i llibres de Miquel dels Sants Oliver, Pere d'Alcàntara Penya, de finals del segle xix, i entre altres, de les excel·lents guies Costa dels anys vint.

La publicació havia organitzat un viatge a Mallorca a través del vaixell *Ciutat de Barcelona*. Feia referències al paisatge i al patrimoni històric i artístic. Centrava gran part del relat el simbolisme de «l'illa Daurada». L'itinerari excursionista seguia la següent pauta. En primer lloc, un raonament de la significació del viatge a Mallorca, que definia com a gens transcendental. Al contrari, planteja com a habitual el viatge. En segon lloc, fa una referència del gran atractiu de Palma, la Palma tradicional i la Palma cosmopolita. Dedica una reflexió al castell de Bellver. Destaca l'itinerari Valldemossa-Deià-Sóller. Planteja l'excursió a Manacor i Porto Cristo, on parla de la bona gastronomia i de la importància de comprar «sospirs i sobrassada». Una altra excursió destacada és la d'Artà i Cala Ratjada. Pollença i Formentor és una altra de les excursions que realça i acaba amb la reflexió final de l'excel·lència de Mallorca. Pel que fa referència al patrimoni històric i artístic, esmenta el que anomena «Palma artística» en la visita a una part del patrimoni històric de la ciutat i també a partir de publicacions històriques fa referència a la història de Mallorca en l'època de Carles V, la duana de Palma. Dedica un apartat a la toponímia i el que denomina orígens baleàrics. Destacam també el text sobre les coves del Drach.

Un aspecte a destacar es el plantejament sobre itineraris. Prou detallat sobretot a Palma, on els edificis més importants són esmentats.

Pel que fa a la part gràfica, es destaca la Seu de Palma, la plaça de Cort, el passeig de la Riba i una vista general de la ciutat.

És espectacular la quantitat i el detall de publicitat que s'insereix i els sectors de professionals, comerços, hotels, restaurants, forns i serveis que en general hi apareixen.

En definitiva, en aquest número de juny de 1934 es reflecteix amb precisió i amb important visió històrica la realitat del turisme de l'època. El ressò d'aquests plantejaments a Mallorca era important i les iniciatives i els plantejaments de professionals entorn el turisme i els serveis en general es donaven de cada vegada més. La guerra del 36 rompria aquesta dinàmica.

La Publicitat tingué, per tant, incidència en distints plantejaments culturals, econòmics i polítics.

Bibliografia

Company Matas, Arnau (2015). *La Segona República a Mallorca: eleccions, partits polítics, mitjans de comunicació i gestió pública*. Tesi doctoral (inèdita).

— (2015). *La premsa a Mallorca en el segle XX.* Palma: Documenta Balear.

Massot i Muntaner, Josep (1978). *Cultura i vida a Mallorca entre la guerra i la postguerra, 1930-1950*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Mestre i Sureda, Bartomeu (2009). «Vindicació de La Nostra Terra». *La Nostra Terra. Revista mensual de Literatura, Art i Ciències.* Edició facsímil / 1. Palma: Institut d'Estudis Baleàrics - El Gall Editor, p. 113-134.

Mir, Gregori (1990). *El mallorquinisme polític, 1840-1936: del regionalisme al nacionalisme.* Palma: Editorial Moll.

Morro, Mateu; Serra, Sebastià (1986). *L'esquerra nacionalista a Mallorca: 1900-1936.* Barcelona: La Magrana.

Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics
ISSN: 0213-6791. ISSN de l'edició electrònica: 2013-3995.
http://revistes.iec.cat/index.php/BSCEH/index

Núm. XXIX (2018), p. 205-236
DOI: 10.2436/20.1001.01.190

GUERRA I ENCASTELLAMENT A LA PLANA DE L'URGELLET (SEGLES XII-XIII)[1]

Carles Gascón Chopo[2]
UNED. Institut d'Estudis Comarcals de l'Alt Urgell

Article lliurat el 27 de febrer de 2018. Acceptat el 16 de maig de 2018

Resum

En el present article és analitzada l'evolució dels principals castells i recintes fortificats de la plana de l'Urgellet al voltant de l'any 1200, en un context d'extrema violència feudal que provoca una redefinició dels sistemes defensius d'aquest territori. Aquestes transformacions, assimilables al concepte d'encastellament bastit per Pierre Toubert, tindran uns efectes perdurables sobre les estructures jurídiques i poblacionals d'aquest territori fins a l'actualitat.

Paraules clau

Encastellament, Urgellet, guerres feudals, poblament concentrat.

War and *incastellamento* on the plain of Urgellet (12th-13th century)

Abstract

This article analyses the developments occurring among the foremost castles and fortifications on the plain of Urgellet around 1200, within a context of extreme feudal violence that led to the defensive systems of this area being redefined. These transformations, similar to the concept of *incastellamento* or "encastellation" coined by Pierre Toubert, have had a lasting effect on the official structures and settlements of the area up to the present day.

1. Abreviatures emprades: ACU = Arxiu Capitular d'Urgell.
2. E-mail: carles_gascon@hotmail.com

Keywords

Encastellation, Urgellet, feudal wars, concentrated settlement.

Durant el segle xiii les terres altes del comtat d'Urgell travessen un període bèl·lic molt intens que implicarà la pèrdua definitiva del control dels comtes d'Urgell sobre aquests espais, afavorida pel trasbals dinàstic de la mort d'Ermengol VIII sense descendència masculina, i la imposició d'una divisió del domini efectiu del territori entre l'Església d'Urgell i els vescomtes de Castellbò, succeïts aquests darrers pels comtes de Foix.[3] En aquest sentit, el pariatge d'Andorra establert entre el bisbe Pere d'Urtx i el comte Roger Bernat III de Foix l'any 1278 representa la culminació simbòlica de tot aquest procés, sense acabar, però, amb una conflictivitat que, amb intensitats i modalitats variables, es mantindrà de forma endèmica durant la resta de l'edat mitjana.[4]

El conflicte entre l'Església d'Urgell i els diferents llinatges del seu entorn, principalment els vescomtes de Castellbò, és una realitat d'orígens antics.[5] A partir de la darrera dècada del segle xii, però, aquest conflicte s'intensifica arran de la seva integració en la revolta general dels barons urgellencs contra el comte Ermengol VIII. Això es produí a partir de la vinculació del vescomte Arnau de Castellbò amb la facció baronial i de la intervenció militar del comte de Foix que, cap a 1196, atacà i destruí l'aleshores vila de la Seu d'Urgell i saquejà la catedral.[6]

3. Sobre l'evolució del domini comtal al nord del comtat d'Urgell durant el segle xiii, vegeu Carles Gascón Chopo (2015*a*). *La catedral saquejada. El comte de Foix i la invasió del bisbat d'Urgell a la fi del segle XII*, la Seu d'Urgell, Edicions Salòria, p. 113-125.

4. Sobre l'evolució del vescomtat de Castellbò i de les seves relacions amb el bisbat d'Urgell durant la baixa edat mitjana, vegeu Joaquim Miret i Sans (1900), *Investigación histórica sobre el vizcondado de Castellbó*, Barcelona, Imprenta «La Catalana» de J. Puigventós, p. 225-342.

5. Des de principis del segle xii, els comtes d'Urgell, cada vegada menys presents als espais originaris del comtat, es desprenen de grans parcel·les dels seus antics dominis pirinencs a favor dels vescomtes de Castellbò i dels bisbes de la Seu d'Urgell. L'objectiu era garantir la governança d'aquells territoris per part dels seus principals agents sobre el terreny i, a la vegada, el manteniment d'un equilibri entre tots dos per tal d'evitar posicions hegemòniques que poguessin qüestionar l'autoritat comtal. Aquesta realitat va engegar una dinàmica conflictiva en les relacions entre l'Església i els Castellbò que s'agreujaria amb el temps; vegeu Gascón (2015*a*), p. 51-53.

6. Sobre el desenvolupament d'aquest episodi i la seva vinculació amb la revolta baronial contra el comte d'Urgell, vegeu, a banda de Gascón (2015*a*), Carles Gascón Chopo (2008), «El saqueig de la catedral de la Seu d'Urgell a finals del segle xii, segons la versió d'Antoni Fiter i Rossell», *Quaderns d'Estudis Andorrans*, núm. 8, p. 77-106; Carles Gascón Chopo (2010),

L'acció del comte de Foix va incorporar a la realitat bèl·lica pirinenca una nova variable amb la participació dels temibles *ruptiarii* o soldats a sou.[7] Eren una tropa d'infanteria que lluitava a canvi d'una compensació en metàl·lic, cosa que xocava amb les mentalitats de l'època i que havia comportat una dura condemna eclesiàstica al III Concili de Laterà de 1179. La seva professionalitat, vinculada a les noves exigències d'una economia progressivament monetaritzada, els convertí en una tropa de notable efectivitat als camps de batalla, especialment en l'assalt i la captura de fortaleses, que provocà importants transformacions en la realitat de la guerra feudal.[8] Aquestes mutacions en l'art de la guerra tindran profundes repercussions a les terres de l'Urgellet a través de la construcció de nous castells i fortaleses, que determinaran la morfologia de bona part dels actuals nuclis de població de la ribera del Segre, així com una nova compartimentació jurisdiccional, decisiva en les dinàmiques del territori fins al final de l'Antic Règim. En aquest sentit, com es podrà apreciar, els processos descrits a continuació plantegen certes similituds amb el model explicatiu sostingut per l'historiador Pierre Toubert al voltant del procés de concentració del poblament a la regió italiana del Laci, que designà amb el nom d'*incastellamento*, un neologisme italià creat específicament per definir aquesta realitat.[9]

«L'irruption des comtes de Foix sur le versant méridional à la fin du xiie siècle, ses possibles motivations et ses conséquences», *Actes du Colloque International «1209-1309, Un siècle intens au pied des Pyrénées»*, Foix, Conseil Général de l'Ariège - Archives Départementales, p. 23-40.

7. Les tropes que protagonitzaren el saqueig de la catedral d'Urgell sota les ordres del comte de Foix reben el nom de *ruptiarii* a la *Historia Albigensium* del cronista cistercenc Pierre des Vaux de Cernay, i aragonesos i brabançons en una carta redactada pel papa Innocenci III en la qual recull una relació dels fets; Gascón (2015*a*), p. 84. Sobre la denominació d'aquests mercenaris aventurers, vegeu Georges Duby (1996), *Féodalité*, París, Gallimard, p. 908; Michael Mallett (2005), «Mercenarios», a Maurice Keen [dir.], *Historia de la guerra en la Edad Media*, Boadilla del Monte, Antonio Machado Libros 2005, p. 275.

8. Sobre l'ús de tropes mercenàries durant l'edat mitjana, el seu origen i la seva naturalesa, vegeu Jacques Boussard (1946), «Les mercenaires au xiie siècle: Henri II Plantagenet et les origines de l'armée de métier», *Bibliothèque de l'école des chartes*, 106, p. 189-224; Duby (1996), p. 907-912; Mallett (2005), p. 269-294.

9. Pierre Toubert plantejà per primera vegada aquest paradigma explicatiu de les transformacions vinculades a la feudalització de la societat europea occidental en la seva tesi doctoral titulada *Les structures du Latium méridional et de la Sabine du IXe siècle à la fin du XIIe siècle*, defensada l'any 1973. Existeix una versió abreujada en espanyol a Pierre Toubert (1990), *Castillos, señores y campesinos en la Italia medieval*, Barcelona, Editorial Crítica.

La plana de l'Urgellet com a context

L'Urgellet és un corònim que fa referència al territori circumdant de la Seu d'Urgell, en un sentit més o menys restrictiu segons les fonts. En l'actualitat, no hi ha cap unitat administrativa que tradueixi d'una manera adequada aquest espai geogràfic, ja que el municipi Ribera d'Urgellet, creat l'any 1968 amb la incorporació dels antics termes de la Parròquia d'Hortó, Arfa i Tost al municipi del Pla de Sant Tirs, on s'ubica l'Ajuntament, no incorpora la totalitat d'allò que la percepció popular identifica amb l'Urgellet, és a dir, la plana al·luvial de prop de 20 quilòmetres de longitud, articulada pel riu Segre al seu pas entre l'estret de les Cabanotes, a la sortida del Baridà, i el congost de Tresponts, que marca l'accés a Organyà.

L'Urgellet figura a la documentació a partir de 1118[10] per designar, d'una manera un xic imprecisa, els territoris originaris del comtat d'Urgell i diferenciar-los així de les terres més meridionals, incorporades al domini comtal en èpoques posteriors. Aquests nous territoris, en consonància amb el pes específic que va assolir la vila d'Agramunt com a centre econòmic i capitalitat comtal a partir del segle xii, s'apropiaren progressivament de la denominació d'Urgell.[11] En aquest sentit, les denominacions d'Urgell i Urgellet plasmen una clara dicotomia en la percepció del comtat que ja es feia palpable en aquells moments, com queda ben palès en el testament del comte Ermengol VI que, l'any 1133, es referia als seus béns situats «in Marcha sive in Montana».[12] En aquest mateix sentit, és significatiu que l'any 1169 l'Urgellet es definís com el territori situat «de Pontibus en amont»,[13] és a dir, al nord de l'actual vila de Ponts, coincidint en certa mesura amb l'àmbit geogràfic de l'actual comarca de l'Alt Urgell.

En qualsevol cas, la manca de correspondència inicial de la denominació Urgellet amb una demarcació administrativa específica, genera variacions importants en la projecció del corònim sobre la realitat física del territori, de

10. Cebrià Baraut Obiols (1988-1989), «Els documents, dels anys 1101-1150, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell», *Urgellia*, núm. 9, doc. 1.301, p. 130-131.

11. Flocel Sabaté i Curull, «Organització administrativa i territorial del comtat d'Urgell», a Joan Farré, Gener Gonzalvo, Flocel Sabaté [dir.] (1995), *El comtat d'Urgell*, núm. 1, Lleida, Universitat de Lleida, p. 37-38.

12. Baraut (1988-1989), doc. 1.425, p. 236-239; Sabaté (1995), p. 36.

13. Cebrià Baraut Obiols (1990-1991), «Els documents, dels anys 1151-1190, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell», *Urgellia*, núm. 10, doc. 1.632, p. 154-155.

manera que s'allarga o s'aprima en funció de l'evolució de les realitats jurisdiccionals i administratives. Pere Pujol, per exemple, sostenia l'exclusió d'Oliana i del seu terme d'aquest espai, basant-se en la renúncia del comte Àlvar d'Urgell a favor del comte de Foix de tots els seus drets sobre les terres situades al nord d'Oliana l'any 1256, i situava el límit meridional de l'Urgellet a l'estret de la Garganta, que tanca pel sud l'actual municipi de Coll de Nargó.[14] Cal tenir present, però, que el document en qüestió parla, textualment de les terres «a castro Oliana supra, sive fuerit in partibus Urgelleti vel alibi usque ad portus Vallis Andorre»,[15] és a dir, de les terres situades al nord d'Oliana, estiguessin ubicades dins de l'Urgellet o no. Això aporta una nova lectura el corònim Urgellet, que en aquest document és identificat amb un sector determinat del nord de l'antic comtat d'Urgell, però no amb la seva totalitat.

Vint anys abans d'aquest acord, el 1236, els membres de la família Alçamora, domiciliada a la Seu d'Urgell, es comprometien a no entrar «infra terminos Urgelleti et vallis Andorre» sense la llicència expressa del bisbe d'Urgell i, a canvi, el prelat els garantia el guiatge a tots ells i a les seves mercaderies dins d'aquest mateix territori.[16] En aquest cas, a banda que es diferencia de forma ben explícita l'Urgellet i les valls d'Andorra, es fan ben evidents les implicacions jurisdiccionals del corònim: el bisbe d'Urgell només pot vetar l'entrada a aquells territoris propis de la seva jurisdicció, fet que implica una restricció del seu abast als dominis de jurisdicció episcopal, amb l'exclusió d'extensos termes del nord de l'antic comtat, com la vall de Castellbò o bona part de la vall de la Vansa, per citar només dos casos concrets. I en canvi, quan ja avançat el segle xiii el bisbat d'Urgell, com les altres diòcesis catalanes, s'estructura en deganats, la totalitat dels territoris originaris de l'antic comtat d'Urgell, concretament, totes les parròquies situades al nord d'Oliana, foren incloses en l'anomenat deganat de l'Urgellet,[17] que recuperava així l'abast més ampli del corònim.

14. Pere Pujol i Tubau, «La comarca de l'Urgellet», a Joan Riera i Simó [cur.] (1984), *Pere Pujol i Tubau. Arxiver de la catedral d'Urgell. Obra completa*, Andorra la Vella, Editorial Andorra, p. 443-444.

15. Cebrià Baraut Obiols (2005), *Cartulari de la vall d'Andorra. Segles IX-XIII*, Andorra la Vella, Govern d'Andorra, 2a edició, doc. 115, p. 296.

16. ACU, Pergamins-A, carpeta 28, s/n, 260 x 225 mm.

17. Flocel Sabaté i Curull (1997), *El territori de la Catalunya medieval. Percepció de l'espai i divisió territorial al llarg de l'edat mitjana*, Barcelona, Rafael Dalmau, Editor, p. 212-213.

Entenem que entre el sentit més ampli i el més restringit que pot aplicar-se al corònim Urgellet en la documentació medieval hi ha un factor comú essencial, irreductible, que és el paper central atribuït a la vila de la Seu d'Urgell, en un moment en què, el gran desenvolupament d'altres centres urbans als sectors meridionals, accelera la pèrdua de cohesió i fins i tot la desestructuració de l'antic comtat.[18] D'aquesta manera, caldria entendre l'Urgellet com l'àmbit d'influència de la Seu d'Urgell, sobre el qual projecta les seves capacitats administratives i de prestació de serveis. Des del punt de vista econòmic i comercial, aquest àmbit d'influència integra tot el nord del comtat d'Urgell, des d'Andorra fins a Coll de Nargó i gairebé Oliana.[19] En canvi, des d'un punt de vista jurisdiccional aquest espai queda molt més curt, gairebé limitat a la plana de l'Urgellet, un espai que majoritàriament fou sotmès a la jurisdicció de l'Església d'Urgell durant tot un procés que culminaria, precisament, al llarg del segle xiii.

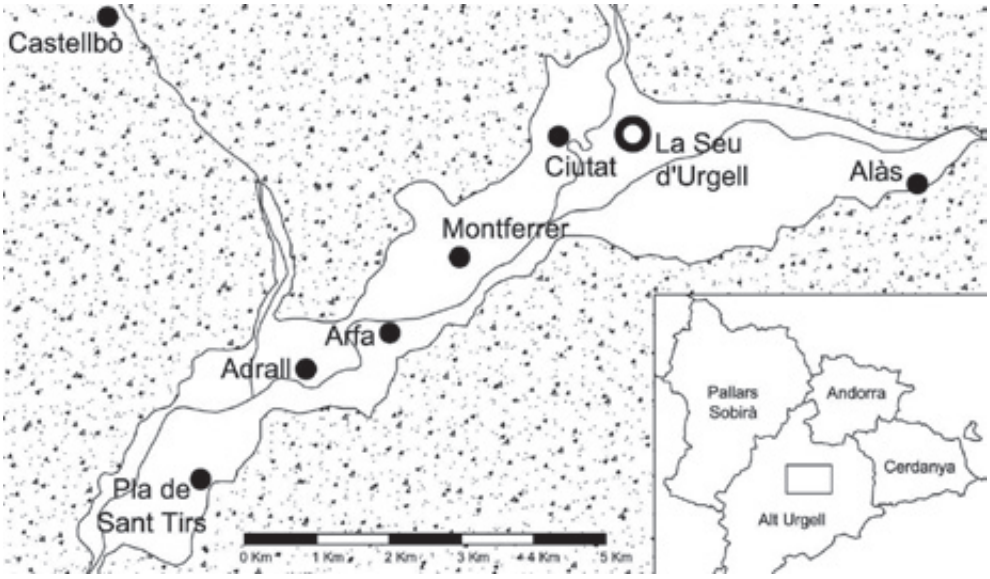

Mapa de la plana de l'Urgellet, amb la ubicació dels nuclis esmentats en l'article. La zona ombrejada correspon als territoris situats per sobre dels 750 metres.

18. Sabaté (1995), p. 30.
19. *Idem*.

A continuació, i a partir d'un tractament individualitzat de cadascuna de les fortaleses construïdes a la plana als segles xii i xiii, descriurem la realitat d'aquestes dinàmiques que modificaran d'una manera substancial la percepció de l'Urgellet com a unitat territorial. Els casos que tractarem són els de Montferrer, Castellciutat, la Seu d'Urgell, Arfa i el Pla de Sant Tirs, que són els més ben documentats. A banda d'aquests casos, han estat localitzats alguns esments escadussers dels castells d'Adrall i Alàs. En un document de renúncia del cavaller Arnau dels Castells a tots els drets que pogués tenir sobre una sèrie de castells de l'Església d'Urgell, establert l'any 1240, són esmentats, al costat dels castells de Montferrer i Arfa, aquests dos castells d'Adrall i Alàs, dels quals no coneixem pràcticament cap altra referència durant el segle xiii.[20] En qualsevol cas, aquests esments són malauradament massa esporàdics per justificar el seu tractament específic en el context dels segles xii i xiii.

Montferrer: reconstrucció d'un castell centenari

El primer castell documentat a la plana de l'Urgellet és el de Montferrer.[21] Construït dins de l'antic terme d'Eresús, ja és esmentat l'any 1087 com a domini de la família dels Montferrer. Vassalls dels comtes d'Urgell, els Montferrer assolirien una gran influència en vincular-se alguns dels seus membres al capítol catedralici de la Seu d'Urgell i esdevenir un d'ells titular de la mitra urgellenca.[22] Segons proposa Roland Viader, l'erecció d'aquest nou castell podria estar més relacionada amb el control de les rendes d'Andorra per part dels poders comtal i episcopal, arran dels problemes que plantejaven els habitants de les Valls, que no amb qüestions territorials o estratègiques pròpies de la

20. ACU, Pergamins-A, carpeta 60, s/n, 278 x 304 mm. Només el castell d'Alàs torna a figurar en un altre document de l'any 1267, pel qual els canonges de la Seu d'Urgell afranqueixen els habitants del castell d'Alàs i del mas de Bellsolà d'intèsties i eixorquies, per tal de posar remei a l'extrema pobresa i desolació que els afecta; ACU, Pergamins-A, carpeta 66, s/n, 270x159 mm

21. Segons veurem en l'apartat següent, hi ha indicis que apunten a uns orígens molt més antics per al nucli fortificat de Ciutat. No obstant això, l'esment més antic de l'existència d'un castell a Ciutat és de l'any 1135, pràcticament cinc dècades posterior al del castell de Montferrer.

22. Tal com fou el cas del bisbe Guillem Arnau de Montferrer (1092-1095). Vegeu Carles Gascón Chopo (2015*b*), «"Incastellamento" a la conca alta del Segre (segles ix-xi). Apunts previs per a un estudi», *Interpontes*, núm. 3, p. 33-38.

plana de l'Urgellet.[23] En qualsevol cas, l'evolució de la titularitat del castell de Montferrer al llarg del segle xii és una qüestió molt complexa. Implica la família dels Montferrer, els vescomtes de Castellbò i l'Església d'Urgell, en un context típicament feudal de parcel·lació dels drets. A tot això caldria afegir l'increment de les tensions entre l'Església urgellenca i els Castellbò pel control de les terres altes del comtat, arran del progressiu desinterès dels comtes urgellencs pels seus antics dominis pirinencs.[24] L'escalada d'aquestes tensions revaloritzà les implicacions estratègiques del castell i, durant un temps, el situà al centre de les lluites entre els principals poders de la zona.

L'any 1188 el castell de Montferrer havia estat destruït per ordre del bisbe Arnau de Preixens.[25] Els motius resten a l'ombra i són difícils d'explicar, sobretot tenint en compte que malgrat l'expressada parcel·lació dels drets, la posició de l'Església d'Urgell en relació amb el control de la fortalesa millora d'una forma substancial des de mitjan segle xii.[26] No obstant, aquesta fragmentació

23. Vegeu Roland Viader (2003), *L'Andorre du IXe au XIVe siècle. Montagne, féodalité et communautés*, Tolosa de Llenguadoc, Presses Universitaires du Mirail, p. 151. Recentment hem treballat sobre aquesta mateixa hipòtesi a Gascón (2015*b*), p. 33-38.

24. Quant a la fragmentació i la concurrència de drets al voltant del castell de Montferrer, vegeu Antoni Pladevall i Font [dir.] (1992), *Catalunya Romànica. Alt Urgell, Andorra*, vol. VI, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, p. 226-227; Gascón (2015*b*), p. 33-38. En relació amb el paper del castell de Montferrer en les tensions entre els Castellbò i l'Església d'Urgell a partir del segle xii, vegeu Charles Baudon de Mony (1896), *Relations politiques des comtes de Foix avec la Catalogne jusqu'au commencement du XIVe siècle*, I, París, Alphonse Picard et Fils, Libraires-Éditeurs, p. 101-102; Miret i Sans (1900), p. 134-136.

25. Així ho recull el testimoni de Sanç d'Alp, que retira les queixes que mantenia contra el bisbe i els canonges d'Urgell «de dirucione et destruccione castri Montisferrarii» i els dona tot allò que té al terme del castell de Montferrer a canvi de cinc-cents sous de Barcelona pagats per l'Església d'Urgell; Baraut (1990-1991), doc. 1.834, p. 336-337. El document no explica quins eren els interessos mantinguts per Sanç d'Alp en el castell de Montferrer, més enllà del fet que tenia algunes possessions dins del seu domini, però cal recordar que l'any 1128 la comanda del castell era donada a Bernat d'Alp. Potser aquesta família conservava, després de seixanta anys, algun grau de responsabilitat en la seva gestió; vegeu Baraut (1988-1989), doc. 1.393, p. 211-212.

26. Si bé el domini eminent del castell de Montferrer correspon en tot moment als comtes d'Urgell, tal com ho fa ben explícit el comte Ermengol VII en dos documents de 1159 i de 1163 —Baraut (1990-1991), doc. 1.541 i 1.566, p. 57-58 i 91-92, respectivament—, la posició dels bisbes d'Urgell millora en detriment dels drets de la família dels Montferrer que, com a compensació a determinades faltes comeses contra l'Església d'Urgell —Baraut (1990-1991), doc. 1.489, p. 292-294— o com a garantia de préstecs contrets amb aquesta institució —Baraut (1990-1991), doc. 1.546, p. 65-66—, esdevenen titulars dels drets d'aquella família, que

de drets pot explicar les reivindicacions del vescomte Arnau de Castellbò, que a partir del seu accés al capdavant del vescomtat l'any 1185, i del seu casament amb Arnaua de Caboet per aquelles mateixes dates contra els desitjos del bisbe, de qui els Caboet n'eren vassalls, hauria encetat contra l'Església d'Urgell un nou cicle bèl·lic que es perllongaria durant tota la dècada següent.[27] En relació amb el castell de Montferrer, el contenciós entre el vescomte i l'Església d'Urgell se centrava en els drets que reclamava Arnau de Castellbò,[28] cosa que podria haver estat decisiva en la seva destrucció a mans dels homes del bisbe d'Urgell i evitar així que el seu enemic hi pogués assolir cap avantatge estratègic.

En qualsevol cas, la destrucció del castell de Montferrer va impulsar l'erecció d'una nova fortalesa, promoguda pel mateix bisbe Arnau de Preixens, documentada a partir de 1194[29] i construïda en un punt més elevat que l'anterior.[30] Amb la construcció d'aquest nou castell, però, no s'acabaren les tensions amb Arnau de Castellbò, que reclamava els drets de la parcel·la sobre la qual s'havia edificat, a què es referia com el seu tascal, és a dir, un domini sobre el qual podia reclamar la tasca dels pagesos tinents. La solució definitiva al contenciós arribà l'any 1206, amb la renúncia del vescomte a qualsevol dret que tingués o cregu-

es converteix en feudatària de l'Església d'Urgell malgrat els recursos formulats contra aquesta situació —Baraut (1990-1991), doc. 1.556, p. 76-77.

27. Miret i Sans (1900), p. 143-144.

28. En un intent d'acord entre totes dues parts, promogut pel rei i el comte d'Urgell l'any 1194, el vescomte Arnau renunciava a qualsevol dret que pogués tenir al castell de Montferrer i al seu terme, a excepció de dos homes sòlids que tenia als termes de Castelló i de Lladrera, i es comprometia a no fer cap edificació dins del terme si no era amb el permís del bisbe i dels canonges de la Seu d'Urgell; Cebrià Baraut Obiols (1992-1993), «Els documents, dels anys 1191-1200, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell», *Urgellia*, núm. 11, doc. 1.870, p. 35-36. La repetició, en termes similars, d'aquestes clàusules en una convinença establerta entre el mateix Arnau de Castellbò i el bisbe Bernat de Vilamur l'any 1199 ens fa pensar que es tracta d'una qüestió recurrent dins de la conflictivitat que enfrontava tots dos bàndols. De fet, en aquesta convinença es refereixen al castell de Montferrer com a objecte de controvèrsia entre uns i altres («De castro Montisferrarii super quo contendebant»); Baraut (1992-1993), doc. 1.900, p. 66-67.

29. Un document de 1208 esmenta el bisbe Arnau de Preixens «a quo in isto castro novo Montisferrarii populati fuere»; ACU, pergamí original de 1208, 210 x 101 mm, Pergamins A, carpeta 52.

30. L'any 1208, en ocasió d'una controvèrsia entre els veïns de Montferrer i el canonge Ramon de Sant Esteve sobre els drets exigibles en relació amb el castell nou de Montferrer, figura clarament l'expressió «castro et villa superius», en contraposició al «castro inferius»; ACU, pergamí original de 1208, 210 x 101 mm, Pergamins A, carpeta 52.

és tenir sobre el castell.[31] En aquells moments, el bisbe d'Urgell havia cedit la jurisdicció de Montferrer al capítol dels canonges de la Seu d'Urgell, segons es desprèn de la donació vitalícia feta pel capítol urgellenc del castell i de l'Església al canonge Ramon de Sant Esteve, a finals de l'any 1203, en període de seu vacant després de la mort del bisbe Bernat de Vilamur.[32]

L'establiment del nou castell de Montferrer generà tensions amb els veïns de l'indret. L'any 1208, l'esmentat canonge Ramon de Sant Esteve, qualificat de prepòsit del castell, exigí als seus habitants la prestació de mà d'obra per a la construcció de murs i valls. Així mateix, els exigia els serveis de guaita i bada per a la seva custòdia, i una sèrie de pagaments en concepte de cugucies, eixorquies i intesties —allò que més endavant es coneixerà com a mals usos— a una població que negava haver satisfet mai aquestes exigències, ni sota els senyors de Montferrer, ni en temps del bisbe Arnau de Preixens, identificat com el fundador del nou castell. La gravetat del conflicte motivà la intervenció del bisbe Pere de Puigverd i del capítol dels canonges de la Seu d'Urgell, que aconsellaren al prepòsit Ramon que renunciés a les seves demandes i exigís als veïns de Montferrer tan sols aquells censos i usatges que tradicionalment havien satisfet, que no els obligués a prestar servei a l'obra del nou castell i que, en definitiva, fossin francs i lliures i poguessin conservar murs, valls i adarbs, així com la seva vila, al castell inferior de Montferrer.[33]

Aquesta carta de franquesa de 1208, a banda de generar una incògnita sobre la coexistència d'un castell inferior i un de superior a Montferrer, amb totes les dificultats que comporta plantejar una proposta topogràfica per ubicar-los, introdueix la qüestió de l'esforç econòmic i humà que representa la construcció d'un nou castell, així com les tensions generades, en un moment de possible pauperització causada per la freqüència dels conflictes bèl·lics, amb la població que, en gran mesura, havia de carregar amb els costos d'aquest tipus de construccions. En el cas de Montferrer, la primera opció del responsable fou un enduriment el règim senyorial imposat als veïns, fet que provocà una dura resposta que obligaria a emprendre el camí oposat del seu afranquiment.

31. En la pau conclosa entre el bisbe d'Urgell Pere de Puigverd i Arnau de Castellbò, aquest darrer renunciava a qualsevol dret sobre el castell de Montferrer en els termes següents: «Insuper difinio vobis et Urgellensis ecclesie, per me et per omnes successores meos, quidquid iuris exigebam et habere me credebam in castro de Monteferrario, scilicet quod A. de Perexenz, Urgellensis episcopus, edificavit in meo tascale»; Baudon de Mony (1896), II, doc. 35, p. 66-67.

32. ACU, pergamí original de 1203, 182 x 130 mm, Pergamins A, carpeta 51.

33. ACU, pergamí original de 1208, 210 x 101 mm, Pergamins A, carpeta 52.

Ciutat, de fortalesa tardoantiga a castell feudal

Situat sobre una terrassa fluvial que controla la confluència dels rius Segre i Valira, l'indret de Ciutat s'ha vinculat tradicionalment amb una fortalesa construïda en temps antics, des d'on els primitius comtes d'Urgell haurien estructurat el seu poder territorial.[34] Amb tot, la documentació disponible sobre aquest indret no deixa les coses tan clares, si més no en relació amb l'existència d'una fortalesa durant l'alta edat mitjana. Esmentat l'indret en una primera referència aïllada l'any 786[35] i, ja d'una manera més regular, a partir de 916,[36] cal esperar a 1135, però, per trobar la primera referència explícita de l'existència d'un castell, ja en el context del conflicte entre els vescomtes de Castellbò i l'Església d'Urgell.[37] En qualsevol cas, i malgrat aquesta manca d'esments, la ubicació mateixa de la vila en un indret amb clara vocació de control territorial, l'esment d'una «eminentia villa Civitatis» l'any 1087,[38] i la d'un *palatio* comtal l'any 1099, que hem d'interpretar com una residència de l'aleshores comte Ermengol V,[39] semblen indicar l'existència d'un punt prominent de control del territori que podria haver tingut un paper notable, almenys en el passat, en l'articulació territorial d'aquell sector de la vall del Segre. El mateix topònim de Ciutat o *Civitas*, més que l'existència d'un improbable nucli de tradició urbana anterior a l'alta edat mitjana, faria referència a les *civitates* tardoantigues, documentades en diversos indrets de l'antiga Hispània, que eren emplaçaments en alçada, de caràcter fortificat, amb algun tipus de funció administrativa destinada a consolidar les

34. Vegeu Cebrià Baraut Obiols (1986-1987*a*), «El lloc de Ciutat, primitiu nucli urbà de la Seu d'Urgell, de l'època romana a la fi de l'edat mitjana», *Urgellia*, núm. 8, p. 485-486; Albert Villaró i Boix (1995), *Hèrcules i la Ciutat. Un passeig per la història de la Seu*, Barcelona, Caixa de Catalunya, p. 52-53; Sabaté (1995), p. 18-20; Gascón (2015*b*), p. 11-12.

35. Aquest esment aïllat es troba en el report d'una consulta feta per l'arquebisbe Elipand de Toledo al bisbe Fèlix d'Urgell, en ocasió del Concili de Ratisbona de l'any 792, en el qual els *Annales regni Francorum* recullen que «Orgellia est civitas in Pyrinei montis iugo sita»; Georg Heinrich Pertz [ed.] (1826), *Monumenta Germaniae Historica*, vol. I, Hannover, 1826, p. 179.

36. Cebrià Baraut Obiols (1994-1995), «Diplomatari del monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles (segles ix-xiii)», *Urgellia*, núm. 12, doc. 11, p. 85.

37. Baudon de Mony (1896), II, doc. 11 i 12, p. 14-17.

38. Cebrià Baraut Obiols (1984-1985), «Els documents, dels anys 1076-1092, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell», *Urgellia*, núm. 7, doc. 1.033, p. 155-156.

39. Baraut (1994-1995), doc. 110, p. 182-183.

estructures militars, jurisdiccionals o religioses de la monarquia visigoda en els territoris perifèrics.[40]

L'any 1135 el castell de Ciutat es fa present en un context caracteritzat per la progressiva fragmentació de les relacions de poder. El primer esment d'aquesta fortalesa es troba en un acord entre el bisbe Pere Berenguer i el vescomte Pere Ramon de Castellbò, establert per regular la construcció d'un castell que havia trasbalsat els cada cop més precaris equilibris de poder de la plana de l'Urgellet. L'acord dona a entendre que el castell havia estat erigit pel vescomte de Castellbò, aprofitant una de les freqüents absències del comte d'Urgell.[41] El bisbe urgellenc, inquiet per l'erecció d'un castell potencialment hostil tan pròxim a la seva seu episcopal —a menys de dos quilòmetres en línia recta, de fet—, va sol·licitar, davant l'absència del titular del comtat d'Urgell, l'arbitri del comte Artau III de Pallars Sobirà i va reclamar-ne l'enderroc si no arribaven a un acord abans no tornés el comte Ermengol VI.[42] Finalment, avançat l'any, el comte d'Urgell, de tornada al seu comtat, va fer donació del castell al vescomte Pere Ramon de Castellbò, reservant-se ell mateix el domini superior.[43] Si la construcció del castell de Ciutat pot interpretar-se com una reacció davant de l'increment del poder episcopal arran de l'adquisició de les valls d'Andorra l'any 1133,[44] la posterior cessió comtal del castell als Castellbò s'explica per la voluntat d'Ermengol VI de mantenir un equilibri entre els principals poders feudals dels seus dominis pirinencs en un context d'absentisme comtal cada cop més accentuat.[45]

La construcció d'un castell vescomtal pràcticament a l'entrada de la Seu d'Urgell no podia ser acceptada sense més pels bisbes ni pel capítol dels canonges. L'any 1154 el bisbe Bernat Sanç i el vescomte Ramon II establien una

40. José Avelino Gutiérrez González (2011), «Fortificaciones visigodas y conquista islámica del norte hispano (*c.* 711)», a Luis A. García Moreno; Alfonso Vigil-Escalera, *Zona arqueológica. 711: arqueología e historia entre dos mundos*, núm. 15, vol. I, Alcalá de Henares, Museo Arqueológico Regional, p. 340-341.

41. Aquesta impressió es desprén de la predisposició manifesta del bisbe d'Urgell d'enderrocar el castell si no es compleixen una sèrie de garanties avalades pel comte de Pallars Sobirà en absència del comte d'Urgell, contra el parer del vescomte de Castellbò.

42. Baudon de Mony (1896), II, doc. 11, p. 14-16.

43. *Ibidem*, doc. 12, p. 16-17.

44. Sobre aquesta donació, vegeu Viader (2003), p. 86-90.

45. Vegeu Baudon de Mony (1896), p. 97-100; Miret i Sans (1900), p. 123-124; Viader (2003), p. 117-119.

convinença que, entre altres aspectes, preveia els problemes que podia causar l'existència d'aquest castell, i establia que el vescomte no faria la guerra a l'Església d'Urgell des del seu *castelló* de Ciutat i que ni el bisbe ni els seus homes tampoc no l'atacarien.[46] Amb tot, l'any 1190 el castell havia estat destruït en unes circumstàncies que ens són desconegudes,[47] però que cal relacionar amb el nou clima bèl·lic entre el vescomte de Castellbò i l'Església d'Urgell, al qual caldria vincular també la destrucció del castell de Montferrer, segons hem explicat més amunt. La notícia d'aquesta destrucció la coneixem arran de l'acord establert en aquella data entre el comte Ermengol VIII i el vescomte de Castellbò, pel qual s'obligava aquest darrer a reconstruir el castell de Ciutat o bé a aportar dos-cents morabatins per finançar-ne la reconstrucció, amb l'acord que el mateix comte aportaria la resta en cas d'optar per la segona opció. Així mateix, el comte exigia al vescomte el retorn de la potestat sobre el castell de Castellbò i tot el seu terme, que no es faria mai efectiu per la incapacitat comtal d'assumir-ne el control, però que ens informa sobre les pretensions que mantenien encara els comtes al sector pirinenc del comtat d'Urgell, malgrat dècades de desídia. I també li reclamava les noves fortaleses o forces construïdes sense autorització comtal a Castellnou de Vilamitjana, Castelló i Campmajor, la primera d'elles a la vall de Castellbò i les altres dues a les seves immediacions.

La reconstrucció del castell de Ciutat es dugué a terme al llarg de la dècada següent sota la responsabilitat d'Arnau de Castellbò. L'any 1206, el comte Ermengol VIII reconeixia que l'obra s'havia acabat i que havia de pagar tot allò que li devia al vescomte sota aquest concepte. Així mateix, li reclamava la potestat de la nova fortalesa, d'acord amb els pactes i convinences assolits en el passat i es declarava defensor i valedor de l'obra realitzada contra tot aquell que la volgués menyscabar.[48] Anys abans, a principis de 1196, Arnau de Castellbò havia atorgat una carta de privilegis als habitants de Ciutat en què els cedia, entre altres, la jurisdicció civil i criminal, l'ús dels emprius, les pastures, les aigües, els boscos i altres aprofitaments del terme, l'exempció d'intesties, eixorquies,

46. Henri-François Delaborde (1909), *Layettes du Trésor des chartes*, V, París, Plon-Nourrit et Cie., Imprimeurs-éditeurs, doc. 53, p. 17-18.

47. El 2 d'octubre de 1190 el comte Ermengol VIII d'Urgell ordenava a Arnau de Castellbò la reconstrucció del castell de Ciutat, sense fer explícits els motius de la seva destrucció; Delaborde (1909), doc. 100, p. 34-35.

48. *Ibidem*, doc. 161, p. 57.

àrsies i cugucies, així com de les hosts i cavalcades de més d'un dia fora del vescomtat, i la utilització de les torres, els murs i la bastida del castell de Ciutat en defensa pròpia, a canvi del compromís d'ajudar i defendre el vescomte davant de qualsevol agressió.[49] Malgrat que el document no recull cap esment explícit a l'obra del castell de Ciutat, l'única contraprestació reclamada pel vescomte és, precisament, la defensa del vescomtat, cosa que, a banda de possibles problemes vinculats amb la situació bèl·lica que vivia l'Urgellet en aquells moments, podria estar relacionada amb l'obra del castell que havia assumit el vescomte sota la seva responsabilitat. En qualsevol cas, crida l'atenció el contrast entre el tracte ofert als veïns de Castellciutat i el que plantejaria poc després el prepòsit Ramon de Sant Esteve als veïns de Montferrer. El vescomte Arnau, potser pressionat per les urgències bèl·liques, optà per afavorir els seus homes a canvi de la col·laboració en la defensa dels seus dominis.

Amb la mort del comte Ermengol VIII l'any 1209 s'extingí la primera dinastia comtal urgellenca i, amb ella, van perdre vigència els compromisos amb ell adquirits pel vescomte Arnau de Castellbò, especialment el de no casar la seva pubilla Ermessenda amb l'hereu del comtat de Foix.[50] L'aliança entre els Foix i els Castellbò, alliberada de qualsevol mediació del comte d'Urgell, va alterar notablement els anteriors equilibris de poder al nord del comtat i arrossegà els antics arbitris comtals al voltant del castell de Ciutat que, en endavant, seria detentat pels titulars del vescomtat de Castellbò sense cap mena d'ingerència forana. Per la seva situació estratègica, el castell de Ciutat adquiriria una importància singular en l'aparell defensiu i administratiu del vescomtat. L'any 1519 el castell de Ciutat acollia la residència ordinària del veguer del vescomtat[51] i, segons sembla, la seva presó.[52] A finals del segle xvii, les noves circumstàncies creades pel desmantellament de les muralles medievals de la Seu d'Urgell en el context de l'atac francès a la Seu d'Urgell de 1691, revaloritzaren el caràcter defensiu de l'antic castell de Ciutat, el qual fou reconvertit en una moderna

49. Pere Tragó (1982), *Spill manifest de totes les coses del vescomdat de Castellbò* (a cura de Baraut, Cebrià), la Seu d'Urgell, Societat Cultural Urgel·litana, apèndix II, doc. 2, p. 153. En aquesta edició el document està datat erròniament el 9 de gener de 1195. D'acord amb la data textual, el document és del 9 de gener de 1196.

50. Baudon de Mony (1896), I, p. 135.

51. Tragó (1982), p. 62.

52. Segons es desprén del fet que a l'inventari de béns mobles del castell de Ciutat fet aquell any es recullen «uns ferros de farrar persones» i «dos ceps de fusta»; *ibidem*, p. 63.

fortalesa adaptada a l'ús de l'artilleria. El modern i reformulat castell de Ciutat passaria a presidir el nou dispositiu defensiu de l'Urgellet en la seva nova dimensió de plaça forta fronterera.[53]

La Seu d'Urgell, el naixement d'una vila closa

Des del punt de vista historiogràfic, hi ha un cert consens a l'hora d'acceptar que el saqueig de la Seu d'Urgell dut a terme pel comte de Foix entre 1195 i 1196 va ser decisiu per emprendre la construcció d'una primera muralla defensiva en aquesta població.[54] En el moment actual, disposem de noves dades aportades en el marc d'un estudi integral del casc antic de la Seu d'Urgell que han matisat, enriquit i, fins i tot, introduït certs punts de controvèrsia en el coneixement de l'evolució del nucli medieval urgellenc.[55] En qualsevol

53. Villaró (1995), p. 135.

54. Aquesta hipòtesi la trobem formulada per primera vegada a Pere Pujol i Tubau (1934), «La muralla medieval de la Seu d'Urgell», *El Cadí*, V, reed. a Riera i Simó (1982), p. 555-568. Des del seu primer plantejament, la hipòtesi ha estat represa en diversos treballs posteriors que solen acceptar-la en línies generals. En aquest sentit, vegeu Carme Batlle i Gallart (1985), *La Seu d'Urgell medieval. La ciutat i els seus habitants*, Barcelona, Rafael Dalmau, Editor, p. 17-43; Albert Villaró i Boix (2003), «La ciutat de la Seu d'Urgell», a *L'art gòtic a Catalunya. Vol. III. Dels palaus a les masies*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, p. 80; Carles Gascón Chopo; Lluís Obiols Perearnau i Javier Escuder Sánchez (2014), «La Seu d'Urgell medieval. Una nova proposta d'evolució urbana», a Jordi Bolós i Masclans, *Poblament i societat als Pirineus els darrers dos mil anys*, Lleida, Universitat de Lleida, p. 244-249; Carles Gascón Chopo; Lluís Obiols Perearnau (2015), «Enfortir la Sglésia d'Urgell per restaurar lo poble: la Seu d'Urgell, l'evolució d'una ciutat pirinenca en època medieval i moderna», a *Actes del V Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna de Catalunya*, Barcelona, p. 360-364.

55. Aquest estudi integral forma part del projecte *Valorització patrimonial del centre històric de la Seu d'Urgell, Pati de Palau i fortificacions medievals*, promogut a partir de 2012 per l'Ajuntament de la Seu d'Urgell amb la voluntat de generar un nou producte turístic centrat en el passat medieval de la ciutat i basat en un coneixement substantiu d'aquest passat a través d'una sèrie d'estudis patrimonials, històrics i arqueològics. En relació amb l'objecte del present article, interessen molt especialment els treballs d'Òscar Augé i de Laura de Castellet: vegeu Òscar Augé Martínez (2015), *Estudi arqueològic i topogràfic de les muralles medievals de la Seu d'Urgell*, Ajuntament de la Seu d'Urgell, inèdit; Laura de Castellet i Ramon (2015), *Buidatge documental dels protocols notarials de l'Arxiu Capitular d'Urgell. Informació sobre la trama urbanística de la Seu d'Urgell 1280-1350*, Ajuntament de la Seu d'Urgell, inèdit. Tots dos treballs són consultables a la pàgina web www.laseumedieval.com.

cas, però, el fet que la població de la Seu d'Urgell es refugiés a la catedral durant l'atac del comte de Foix, el setge a què fou sotmès el temple per part dels atacants,[56] l'esment a l'obra de la vila de la Seu l'any 1211[57] i el primer esment a la muralla de la població el 1212,[58] així com l'únic esment d'una vila nova de la Seu d'Urgell el mateix any 1212,[59] ens porten a insistir en l'argument que sosté que l'atac del comte Ramon Roger de Foix es va produir sobre una població sense defenses, que els veïns de la Seu d'Urgell van haver d'aprofitar la catedral com a reducte defensiu i que, després de la destrucció i l'incendi de la vila, es va construir una primera muralla, en un procés encara obert entre els anys 1211 i 1212.

Les prospeccions arqueològiques recents, realitzades dins del marc de l'estudi del casc antic de la Seu d'Urgell,[60] han plantejat l'existència d'un primer nucli murallat que integrava dos rengs de cases en paral·lel, separades per un carrer central que seria l'origen de l'actual carrer dels Canonges, segons un típic model de vila closa, tancada al nord pel portal vell d'Andorra, possiblement el que encara es conserva a l'actualitat, que es documenta a partir de 1247,[61] i un altre portal al sud, el de Soldevila o del Maell, documentat

56. Gascón (2010), p. 33; Gascón (2015*a*), p. 91-97.

57. L'obra de la Seu d'Urgell és esmentada en l'anomenat privilegi dels canonges, atorgat pel bisbe Pere de Puigverd l'any 1211, pel qual el bisbe declarava immunes de tot servei les cases edificades de nou pels canonges, a excepció del servei degut a l'obra de la vila de la Seu; vegeu Ferran Valls i Taberner (1927), «Franqueses i usances de la Ciutat d'Urgell», *Estudis Universitaris Catalans*, núm. 12, p. 164. Tot i que el document no és més explícit en la definició d'aquesta obra, el fet que fossin unes obres prou importants com per obligar els canonges a atendre una part de les despeses, i la proximitat amb el saqueig i amb l'esment més antic de la muralla de la Seu, ens permet plantejar la hipòtesi que es tractaria de les obres de la muralla de la Seu.

58. ACU, Cartulari de l'Obra, I, f. 58v, doc. 49.

59. Batlle (1985), apèndix documental, doc. 2, p. 166. Malgrat que aquest esment ha generat una sèrie de teories que plantegen el desenvolupament d'una part nova al nucli primitiu de la Seu d'Urgell, tal com expliquem més avall, el cert és que, un cop revisada tota la documentació de l'Arxiu Capitular d'Urgell del segle xii, editada per Cebrià Baraut a *Urgellia*, i tota la documentació del fons general de pergamins del mateix arxiu del segle xiii, aquest seria l'únic esment a una «villa nova Sedis», fet que ens permet plantejar la hipòtesi que aquest únic esment obeís al fet que l'any 1212 aquesta vila fos realment nova, és a dir, que hagués estat edificada poc temps abans d'aquesta referència.

60. Els resultats d'aquestes prospeccions han estat consultats a Augé (2015).

61. En el testament de Guillem de Cerdanya, veí de la Seu d'Urgell, es documenta la donació d'una casa a la seva neta, la qual es troba «in introitu ville Sedis» i que afronta, entre

també des del segle xiii.[62] Aquest primitiu recinte murallat estigué delimitat a nord i a oest pel vall major, el qual, a partir de 1525, seria amortitzat per convertir-se en l'actual carrer Major de la Seu d'Urgell.[63] Allò que no queda clar en l'estudi, bàsicament per manca d'evidències nítides, és el punt exacte del tancament del portal de Soldevila pel sud, així com la vinculació del conjunt catedralici amb aquest nou recinte fortificat.[64] En relació amb aquesta darrera qüestió, i contràriament a allò que havíem sostingut en una altra ocasió, cal considerar, a la llum dels nostres coneixements actuals, que la vila closa formaria un nucli específic, diferenciat i separat del conjunt catedralici, segons es desprèn de la venda d'un terreny per edificar una casa l'any 1212 situat davant de la galilea de la catedral de Santa Maria d'Urgell, és a dir, davant de la façana occidental, el qual confrontava per dues parts amb la galilea mateixa, per una altra part amb la casa de l'obrer i, finalment, amb *ipso muro*, que identifiquem amb la muralla de la ciutat.[65] Aquest esment, que sembla implicar la construcció d'un mur que tancaria l'accés directe des de la vila a la catedral, es complementa amb la notícia, molt més tardana, de la decisió presa pel capítol catedralici l'any 1555 d'enderrocar algunes cases situades a la façana occidental del temple «per decoro de la catedral».[66] Tot plegat suposaria l'existència d'un nucli organitzat segons el patró d'una vila closa, adjacent i alhora diferenciat del conjunt catedralici.

Aquest primer nucli fortificat, articulat pel tram més alt de l'actual carrer dels Canonges, correspondria, d'acord amb el resultat de les esmentades prospeccions, al primitiu recinte murallat de la Seu d'Urgell. Segons les teories vigents fins a l'actualitat, la cronologia d'aquest nucli originari de la ciutat oscil-

altres, amb la «barbachana valli et in ponte ville». Suposem que l'entrada de la Seu d'Urgell corresponia amb l'actual portal vell d'Andorra, i la barbacana i el vall amb el seu dispositiu de defensa, que era complementat amb un pont que travessava aquest vall per poder accedir a la vila; vegeu ACU, pergamí original de 1247, 303 x 372 mm, Pergamins A, carpeta 61.

62. Carme Batlle i Gallart; Katia Kliemann (1982), «Contribució a la història dels oficis a la Seu d'Urgell: els carnissers (1250-1350)», *Urgellia*, núm. 5, p. 225-226.

63. Gascón; Obiols i Escuder (2014), p. 246; Gascón; Obiols (2015), p. 361.

64. Tal com havíem plantejat en un altre lloc, hi ha la hipòtesi que la primitiva muralla de la Seu d'Urgell estigués adossada al conjunt catedralici per dos punts: la cantonada nord-oest de la catedral i l'absis de l'actual església de Sant Miquel; vegeu Gascón; Obiols (2015), p. 361-364.

65. ACU, Cartulari de l'Obra, I, f. 58v, doc. 49.

66. ACU, Llibre de conclusions capitulars, núm. 1.021 (1493-1569), f. 204r.

la, en funció dels diversos autors, entre els segles v i ix.[67] Ara bé, si acceptem que aquest primitiu recinte no es comença a construir fins després del saqueig de 1195-1196, cal replantejar àmpliament el discurs vigent sobre els orígens de la Seu d'Urgell medieval. En el treball de buidatge de protocols notarials dut a terme en el marc de l'esmentat estudi del centre històric de la Seu d'Urgell, les fonts apuntaven que, entre finals del segle xiii i la primera meitat del xiv, una part substancial del barri tradicionalment anomenat de Capdevila, situat al nord del carrer dels Canonges i de l'actual carrer Major, era identificat d'una manera reiterada com a vila vella.[68] Si aquesta identificació, d'acord amb les referències dels protocols notarials de la Seu d'Urgell del període 1280-1350, és indiscutible, també és cert que entra en conflicte amb les hipòtesis que, d'una manera reiterada, han situat els orígens urbanístics de la Seu en el tram superior del carrer dels Canonges, que sol ser identificat amb la vila vella, als extrems de la qual haurien sorgit dos primers ravals, identificats amb els barris de Capdevila i Soldevila respectivament, els quals, d'una manera genèrica, s'haurien assimilat amb la vila nova.[69]

67. Les propostes que plantegen l'existència d'un petit nucli urbà a l'actual emplaçament de la Seu d'Urgell en època romana foren formulades durant la dècada de 1990 en el decurs de diversos treballs arqueològics dirigits per Albert Villaró. Vegeu Albert Villaró i Boix, «Intervencions arqueològiques a la ciutat d'Urgell: cap a un horitzó romà tardà», *Revista d'Arqueologia de Ponent*, núm. 8 (1998), p. 193-196; Albert Villaró i Boix, «Els orígens tardoantics de la ciutat d'Urgell», *Actes del II Congrés Internacional Història dels Pirineus, Girona (1998)*, Girona 2004, p. 125-132. Davant d'aquestes hipòtesis més innovadores, els estudis més tradicionals plantegen el naixement de la Seu d'Urgell a partir del trasllat de la catedral del turó a la plana a començaments del segle ix; vegeu Batlle (1985), p. 17-21; Baraut (1986-1987*a*), p. 483-492.

68. De Castellet (2015). Malgrat que es tracta d'un treball inacabat, les dades recollides al voltant de la identificació de la vila vella amb el barri anomenat de Capdevila són prou sistemàtiques i abundants com per prendre-les en consideració. Entre els esments més explícits d'aquesta realitat, destaca el de la «villa veteri in vicho Sancti Nicholay»; ACU, UI-817, f. 260r. L'esment en qüestió identifica la vila vella amb l'anomenat barri de Sant Nicolau, articulat al voltant d'una església coneguda que sempre havia estat ubicada a l'actual barri de Capdevila; Batlle (1985), p. 38. També és força explícit l'esment a un «loco vocato a villa veylla extra vallum»; ACU, UI-822, f. 79v. En aquest cas, l'esment situa la vila vella fora del vall, és a dir, fora del nucli del carrer dels Canonges. Tot i que no assenyala l'emplaçament exacte que tindria aquesta vila vella, és clar que la desvincula totalment del sector nord del carrer dels Canonges, on les hipòtesis tradicionals suposaven que s'ubicava.

69. Batlle (1985), p. 38-40; Villaró (1995), p. 83-85; Gascón, Obiols i Escuder (2014), p. 240-244.

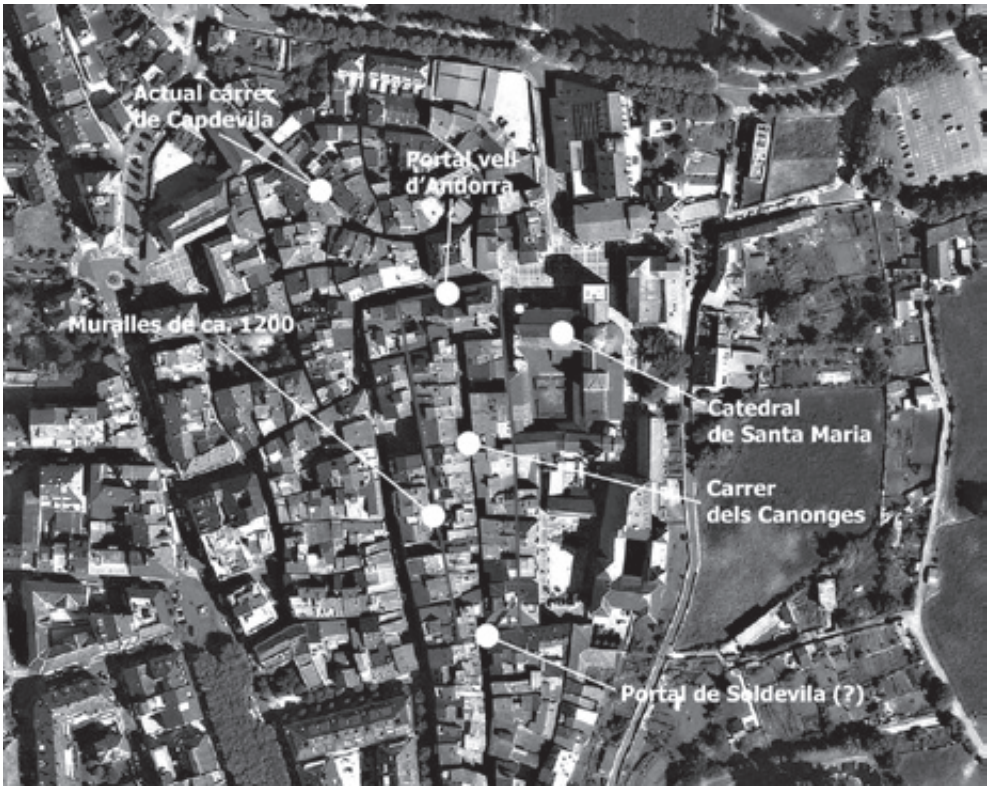

Plànol del recinte murallat de la Seu d'Urgell cap a 1200. Base cartogràfica: ortofotomapa 1:5.000 de l'ICGC.

El buidatge i l'anàlisi sistemàtica de la documentació de l'Arxiu Capitular d'Urgell dels segles xii i xiii, però, aporta una sèrie de dades que podrien resoldre aquesta aparent contradicció. Com ja s'ha recollit en molts altres estudis, Capdevila figura a la documentació com un àmbit específic vinculat a la Seu d'Urgell des de l'any 1168,[70] mentre que Soldevila, al sud, és documentat a partir de 1195, en l'esment de tres horts en aquesta ubicació que formaven

70. Batlle (1985), p. 38. De fet, aquest primer esment fa referència a un cognom, el de *Berengarium de Capitevilla*, acceptat per Carme Batlle com el primer esment d'aquest espai de la vila de la Seu d'Urgell; Baraut (1990-1991), doc. 1.622, p. 146. Caldrà esperar a 1196, però, per localitzar un primer esment de Capdevila com un espai concret vinculat a la Seu d'Urgell; Baraut (1992-1993), doc. 1.880, p. 47-48.

part de la capellania de Sant Miquel de la Seu d'Urgell.[71] Habitualment, s'han interpretat com dos ravals desenvolupats a cadascun dels extrems de la hipotètica vila vella. Ara bé, en el testament de Ramon Isarn que, malgrat la seva manca de datació textual, Cebrià Baraut no dubta a situar al segle xii, hi ha la donació d'una casa situada a Capdevila *extra villam*.[72] Aquest esment indica que Capdevila no era considerat un raval de la vila, com s'ha acceptat tradicionalment, sinó un paratge situat fora de la vila, al nord de la mateixa. Tres documents de venda d'un hort i dos camps situats a Capdevila al darrers anys del segle xiii confirmen, arran dels objectes de les vendes i de les seves afrontacions, que Capdevila és un paratge agrari situat fora del recinte urbà de la població.[73]

En qualsevol cas, l'atac de què fou objecte la Seu d'Urgell entre 1195 i 1196 va determinar la reconstrucció de la població sobre unes bases noves. Per primera vegada, la Seu d'Urgell comptava amb un aparell defensiu, el qual determinaria la configuració del nucli com una vila closa i deixava fora les restes de l'antiga vila vella, aparentment abandonades, i també el conjunt catedralici. No seria fins a un moment més avançat del segle xiii que el creixement de la població i la persistència de l'amenaça bèl·lica imposaria la construcció d'un nou recinte murallat que inclouria la vila pròpiament dita i la catedral, així com una vila vella progressivament repoblada.[74] Paral·lelament, la radical redefinició de la nova vila de la Seu d'Urgell, amb la construcció en un emplaçament nou, una mica al sud de l'anterior vila vella i dins d'un recinte murallat, va generar

71. Baraut (1992-1993), doc. 1.876, p. 44.

72. *Ibidem*, doc. ap. 39, p. 103.

73. Es tracta de tres pergamins, cosits junt amb un quart, que daten de l'any 1288 el més antic i de l'any 1300 els altres dos. El document de 1288 és la venda d'un hort situat a Capdevila al convent dels dominics, situat en aquell moment extramurs, al nord de la població, precisament en aquell mateix paratge. L'hort en qüestió confronta amb un altre hort de l'esmentat convent, amb la muralla de la Seu —que aleshores ja s'havia ampliat fins englobar la part alta de la població, segons recull Òscar Augé (2015)— amb una pardina o lloc comú de la Seu d'Urgell i amb la via pública. D'acord amb aquestes indicacions, caldria situar aquest hort fora del recinte de la vila, en relació amb el convent dels predicadors que també estava extramurs i a tocar de la muralla de la població. Les altres dues vendes de 1300 afecten un camp situat també a Capdevila, delimitat per una vinya i un rec o conducció d'aigua, i a un altre camp de Capdevila, sobre un altre camp que pertanyia al cavaller Bernat de Sant Esteve; ACU, Pergamins, 288 x 717 mm, quatre documents cosits: 24 de maig de 1288; 12 de febrer de 1300; 14 de febrer de 1300; 8 de juny de 1266.

74. Augé (2015), p. 65-66.

una sèrie de tensions, que atribuïm a la qüestió del finançament i de la prestació de serveis que originaven el nou dispositiu murallat, que en molts casos es van afegir a tensions preexistents entre els sectors dirigents de la població i el seu senyor, el bisbe d'Urgell. En aquest context, l'any 1212 el bisbe atorgava als canonges una sèrie de privilegis que incrementaven notablement les seves competències jurisdiccionals sobre la vila i els seus habitants, i que cal relacionar amb aquesta nova situació.[75]

La roca d'Arfa

El nucli d'Arfa, situat a la riba esquerra del Segre i documentat a partir de l'any 910,[76] s'havia desenvolupat a redós de l'església parroquial de Sant Serni, en un dels pocs esments explícits d'ensagrerament a les terres altes del comtat d'Urgell.[77] L'any 1190, en el context de l'enfrontament bèl·lic desfermat entre l'Església d'Urgell i el vescomte de Castellbò, el comte Ermengol VIII cedia el puig d'Arfa al vescomte Arnau, per tal que hi construís un castell i el poblés amb els seus homes.[78] Aquesta donació, però, no es traduí en cap realització concreta i, de moment, el castell d'Arfa no es construí. Els trasbalsos que experimentà la situació política d'aquestes terres en la dècada que seguí a la donació, i els canvis d'aliances que això suscità foren, probablement, la causa d'aquesta manca de concreció. Finalment, el 9 d'abril de 1201, en el context d'una relativa pacificació entre el vescomte de Castellbò i el bisbe d'Urgell Bernat de Vilamur,[79] el

75. L'anomenat privilegi dels canonges, tot i que conegut, no ha rebut l'atenció que mereixeria per part de la historiografia al voltant de la Seu d'Urgell, i demanaria un estudi aprofundit i perfectament contextualitzat amb la traumàtica situació viscuda per la població a partir del saqueig del comte de Foix a finals del segle xii. El document ha estat publicat a Valls i Taberner (1927), doc. 1, p. 163.

76. Cebrià Baraut Obiols (1979), «Els documents, dels segles ix-x, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell», *Urgellia*, núm. 2, doc. 67, p. 56-57.

77. Aquest esment és recollit l'any 1091, arran del saqueig dut a terme pel cavaller Guillem Arnau de les cases de la sagrera que hi havia a tocar de l'església de Sant Serni d'Arfa; Baraut (1984-1985), doc. 1.079, p. 195-197.

78. Delaborde (1909), V, doc. 99, p. 34.

79. Les negociacions entre el bisbe Bernat de Vilamur i el vescomte Arnau de Castellbò dutes a terme durant la primera meitat d'aquell any van permetre el reconeixement per part del bisbe de la successió de la nissaga vescomtal de Castellbò, en la persona d'Ermessenda de

primer renunciava a favor del segon a tots els drets i rendes que posseïa al puig d'Arfa per donació comtal, amb la possibilitat que hi construís una fortalesa i hi pogués posar el seu propi batlle.[80] Encara no un any després d'aquesta renúncia a favor del bisbe, l'11 de març de 1202, el mateix Bernat de Vilamur cedia la roca d'Arfa a la canònica de la catedral de Santa Maria d'Urgell.[81] El document de cessió exposa que el bisbe Bernat havia rebut el puig d'Arfa del comte Ermengol VIII d'Urgell en una data indeterminada que, en tot cas, hauria d'haver estat posterior a la donació que el mateix comte en féu al vescomte de Castellbò l'any 1190.

Els interessos concurrents entre mitra i vescomtat al voltant de la roca d'Arfa obeïen a la seva òptima situació per al control estratègic d'una de les principals vies de comunicació de la plana de l'Urgellet. La historiografia tradicional havia identificat el camí principal de comunicació entre la Seu d'Urgell i Organyà amb la via que baixava per la riba dreta del riu Segre i s'introduïa al congost de Tresponts des de la casa de la Reula per canviar de riba en arribar a l'anomenat Pont de la Torre. Recentment, però, s'ha demostrat que existia un altre camí que sortia de la Seu seguint la riba esquerra del Segre, passava per Arfa i pel Pla de Sant Tirs, aquest darrer emplaçament situat també sota jurisdicció eclesiàstica des d'almenys l'any 1239, com explicarem a continuació, i s'introduïa al congost de Tresponts, sempre per la riba esquerra, seguint en aquest darrer tram el traçat aproximat de la carretera actual.[82] El gran avantatge que oferia el camí de la riba esquerra per als habitants de la Seu d'Urgell i, en general, per a tots els vassalls de l'Església d'Urgell, era que sortint d'aquella població pel sud i creuant el riu Segre pel pont d'Estaó, documentat almenys des de 1064,[83] era possible atènyer el congost de Tresponts sense posar els peus a les jurisdicci-

Castellbò, dels dominis de l'antic casal de Caboet, a canvi del reconeixement per part dels vescomtes de la supremacia feudal de l'Església d'Urgell sobre aquells dominis; Baudon de Mony (1896), I, p. 148-149.

80. Barau (2005), doc. 91, p. 249-250.

81. ACU, Pergamins-A, carpeta 51, any 1203, 143 x 147 mm.

82. L'historiador Lluís Obiols Perearnau ha donat a conèixer recentment aquest nou itinerari que havia caigut en l'oblit a causa de la superposició de la carretera sobre l'antic camí cap a finals del segle xix; Lluís Obiols Perearnau (2016), «Camins i ponts, sants i diables. El pas del congost de Tresponts», *Interpontes*, IV, p. 129-179.

83. Cebrià Barau Obiols (1983), «Els documents, dels anys 1051-1075, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell», *Urgellia*, núm. 6, doc. 755, p. 125.

ons potencialment hostils del vescomtat de Castellbò, situades a la riba dreta del Segre, això sempre que el bisbe o el capítol d'Urgell controlessin la roca d'Arfa.

Arran de la donació de 1202, el bisbe Bernat de Vilamur cedia el puig d'Arfa als canonges d'Urgell per tal que construïssin un castell i hi traslladessin els veïns de l'antiga vila, al temps que renunciava a qualsevol imposició sobre ells a excepció d'aquelles que li corresponien com a senyor eminent del castell, deixant ben clar, però, que Arfa esdevenia un alou lliure i franc d'aquests canonges a perpetuïtat.[84] En aquell moment, el castell ja estava en construcció, segons es desprèn de la llicència del prior de Sant Andreu de Tresponts a un home del priorat que vivia a la vila vella d'Arfa, per construir-se una casa nova dins del castell.[85]

Les referències al castell d'Arfa en les dècades posteriors són molt escadusseres. Fins a 1240 no tornem a trobar cap esment explícit de la fortalesa, i encara en un document genèric que fa referència als castells que posseïa el capítol a la plana de l'Urgellet.[86] Cal esperar, però, l'any 1278 per trobar noves referències al castell en una convinença entre el bisbe d'Urgell Pere d'Urtx i el comte Roger Bernat III de Foix, establerta en presència del rei Pere el Gran. Aquesta convinença, coneguda com el primer pariatge d'Andorra, recull tot una sèrie d'acords que intenten resoldre els principals contenciosos que enfrontaven tots dos senyors a les terres altes del comtat d'Urgell, entre ells el marc jurídic d'Andorra, que ha popularitzat la denominació del document, però també el domini de la roca d'Arfa.[87] En relació amb aquesta darrera qüestió, l'acord conclou que, si el

84. ACU, Pergamins-A, carpeta 51, any 1203, 143 x 147 mm.

85. Cebrià Baraut Obiols (2003*a*), «El monestir de Sant Andreu de Tresponts (segles ix-xvi)», a *Cebrià Baraut i Obiols. Miscel·lània*, la Seu d'Urgell, Societat Cultural Urgel·litana, la Seu d'Urgell, doc. 13, p. 372-373.

86. ACU, Pergamins-A, carpeta 60, any 1240, 278 x 304 mm.

87. La convinença en qüestió té dotze clàusules, de les quals només les quatre primeres fan referència a les valls d'Andorra. La resta de les clàusules del document tracten sobre els compromisos assolits al voltant de la qüestió del vassallatge degut pel comte de Foix al bisbe d'Urgell per les valls de Cabó i de Sant Joan, la permuta dels llocs de Montferrer i Adrall pels de la Bastida d'Hortons i Adraén, la remissió de les acusacions contra el comte i el seu pare davant de la cúria romana, la renúncia als efectes de les condemnes dels vescomtes Arnau i Ermessenda de Castellbò per part del bisbe d'Urgell, així com de les rancúnies del comte de Foix contra l'Església d'Urgell, el retorn del castell d'Aiguatèbia a l'Església d'Urgell, el perdó mutu per les destruccions de terres i castells i per les mortaldats provocades en les guerres i, també, sobre la construcció d'un castell a la roca d'Arfa; Baraut (2005), doc. 129, p. 318-327.

bisbe d'Urgell podia demostrar la cessió de la roca d'Arfa a l'Església per part dels avantpassats del comte, tindria el seu permís per construir-hi una fortificació.[88]

Aquesta referència, que presenta la roca d'Arfa com si mai no hagués acollit cap fortalesa, presenta certes dificultats d'interpretació. Les evidències anteriors demostren la realitat de l'existència d'aquest castell i obren la porta a una possible destrucció en el decurs de les guerres que enfrontaren l'Església d'Urgell amb els comtes de Foix. En un sentit similar, en una nova convinença establerta entre les mateixes parts l'any 1288, i coneguda com a segon pariatge d'Andorra, els representants del bisbe i del comte de Foix establiren que ni l'Església d'Urgell ni el comte de Foix no podrien edificar cap castell ni fortalesa a la roca d'Arfa. La qüestió de la fortificació d'Arfa quedava, per tant, vetada a perpetuïtat, a menys que en un futur totes dues parts acabessin arribant a un acord que semblava improbable, vistes les circumstàncies.[89]

De les convinences de 1278 i 1288, que limiten la possibilitat de fortificar la roca d'Arfa, es desprèn la inexistència del castell en aquells moments. D'acord amb els testimonis de 1202 i de 1240, que el presenten com una realitat ben palpable, la conclusió és que entre 1240 i 1278 el castell podria haver estat destruït, probablement en un dels nombrosos episodis bèl·lics que enfrontaren els principals poders de l'alt comtat d'Urgell. A partir de 1288, la documentació sembla oblidar-se del castell d'Arfa, i no serà fins a l'any 1337 que reapareixerà en l'arrendament d'una sèrie d'imposicions dels canonges de la Seu d'Urgell al castell d'Arfa i els seus termes.[90] Entre totes dues dates no s'ha localitzat cap testimoni que expliqui les circumstàncies concretes de la refortificació de la roca d'Arfa, malgrat que, segons els termes de la concòrdia de 1288, hauria calgut un acord entre totes dues parts per autoritzar-la. A partir d'aquest moment, i fins

88. «Item pronunciaverunt seu ordinaverunt predicti amicabiles compositores sobre la Rocha d·Asfa quod, si dominus episcopus Urgellensis hostendere poterit quod predecessores dicti comitis dederint seu diffiniverint dictam rupem d·Asfa episcopo vel ecclesie Urgellensi, in hoc casu ipse episcopus possit construere vel facere fortitudinem in dicta rupe, nisi comes hostendere poterit quod donacio seu diffinicio predicta non valeat; et de hoc capitulo cognoscant simpliciter et de plano nobiles Raimundus de Hurgio et Isarn de Faniaus et Guillelmus Raimundus de Iosa, vel duo eorum, et ipsum capitulum difiniant usque ad festum Natalis Domini proximo venturum»; *ibidem*, doc. 129, p. 322.

89. *Ibidem*, doc. 135, p. 336-337.

90. ACU, pergamí original de 1337, 235 x 198 mm, Pergamins A, carpeta 84.

ben entrat el segle xix, el castell d'Arfa perviuria com una realitat sotmesa a la jurisdicció del capítol dels canonges de la Seu d'Urgell.

El Pla de Sant Tirs, de vila nova a castell

El Pla de Sant Tirs és el principal nucli de població al sud de la plana de l'Urgellet i acull, des de 1968, l'Ajuntament del municipi de Ribera d'Urgellet.[91] Ja des del seu primer esment, l'any 971,[92] els testimonis més antics d'aquesta població fan referència, en primer lloc, a un terme de Sant Tirs, que l'acta de consagració de la catedral d'Urgell, redactada al primer quart del segle xi, assimila a una parròquia.[93] Novament, l'any 1046 és esmentada una parròquia «de ipso Plano Sancti Tirsi»,[94] que remet a una església de Sant Tirs, esmentada per primera vegada 1079,[95] per bé que ja l'any 1074 és documentat un altar de Sant Tirs.[96] En qualsevol cas, aquests primers esments de Sant Tirs o del Pla de Sant Tirs fan referència a una demarcació territorial, terme o parròquia, i no al nucli de població que, segons aquests mateixos esments, caldria identificar amb un indret anomenat Vilanova.[97] Al llarg dels segles xi i xii sovintegen els esments de Vilanova o fins i tot de «ipso Plano de Vilanova», tal com recollim en un altre document de 1058.[98] Tot i les dificultats de determinar la naturalesa d'aquest indret de Vilanova, el mateix topònim sembla indicar la seva condició de nucli de població, reforçada amb la referència d'una feixa de terra a Vilano-

91. Jesús Burgueño; Ferran Lasso de la Vega (2002), *Història del mapa municipal de Catalunya*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, Direcció General d'Administració Local, p. 171.

92. Baraut (1979), doc. 162, p. 113-114.

93. Vegeu Cebrià Baraut i Obiols (1978), «Les actes de consagracions d'esglésies del bisbat d'Urgell (segles ix-xii)», *Urgellia*, 1, doc. 2, p. 15-24. Quant a la cronologia del document, vegeu Gascón i Vergés (2017), p. 191-220.

94. Cebrià Baraut Obiols (1982), «Els documents, dels anys 1036-1050, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell», *Urgellia*, 5, doc. 596, p. 125-126.

95. Baraut (1984-1985), doc. 927, p. 59-60.

96. Baraut (1983), doc. 866, p. 219-220.

97. El terme Vilanova apareix ja en l'esmentada donació de l'any 971. En aquest cas, el camp objecte de la donació és situat sota Vilanova (*subtus Vila Nova*); Baraut (1979), doc. 162, p. 113-114. A l'acta de consagració de la catedral d'Urgell figura la parròquia de «ipso Plano cum Villanova» en referència al Pla de Sant Tirs; Baraut (1978), doc. 2, p. 51.

98. Baraut (1983), doc. 706, p. 83.

va, cedida l'any 1074 i situada «subtus ipsa vila».[99] D'altra banda, i per bé que amb els testimonis existents és difícil localitzar l'emplaçament exacte d'aquesta Vilanova, a partir d'alguns podem inferir que el nucli es trobava en un emplaçament elevat,[100] des d'on podia controlar una via important, referenciada com la «istrata qui discurrit ad Sancto Iuliano», que figura com l'afrontació d'un camp situat sota Vilanova l'any 971.[101] Cal evitar la vinculació d'aquest topònim amb les viles noves que proliferen per Catalunya a partir de la segona meitat del segle xi. Més aviat sembla que estaríem parlant d'un model d'assentament d'època carolíngia difícil de tipificar, però del qual tenim un altre exemple proper: Vilanova de Banat, documentat ja com a *Vilanova* des de l'any 840.[102]

El primer esment del castell del Pla de Sant Tirs, en canvi, és força més tardà. En un memorial de greuges dirigit a l'arquebisbe de Tarragona, el bisbe Ponç de Vilamur es queixava que les tropes del comte Roger IV de Foix havien incendiat i destruït el castell del Pla de Sant Tirs. L'acció era situada l'any 1239.[103] No queda clar que es tractés d'una construcció recent, perquè no coneixem cap referència directa al respecte, però aquesta possibilitat pren forma a partir d'un altre document de 1266, en el qual el bisbe Abril i els canonges de la Seu d'Urgell reconeixien R. d'Eroles com a home del terme del Pla de Sant Tirs, tal com ho havia estat «depuys lo castell del Pla fo hedificat».[104] Tot i que aquesta referència també és una mica ambigua, del seu redactat es pot despren-

99. *Ibidem*, doc. 859, p. 213-214.

100. Concretament a partir de la donació de l'any 971, la qual situa el camp objecte d'aquesta donació sota de Vilanova; Baraut (1979), doc. 162, p. 113-114. Una altra donació, en aquest cas de l'any 977, situa igualment la peça de terra donada sota de Vilanova; Cebrià Baraut Obiols (2003*b*), «Diplomatari del monestir de Sant Climent de Codinet (segles ix-xi)», *Cebrià Baraut i Obiols. Miscel·lània*, la Seu d'Urgell, Societat Cultural Urgel·litana, doc. 39, p. 326. I encara l'any 1074, en el cas d'una nova donació, la feixa de terra donada es troba sota la vila de Vilanova; Baraut (1983), doc. 859, p. 213-214.

101. Baraut (1979), doc. 162, p. 113-114.

102. Cebrià Baraut Obiols (1986-1987*b*), «Els documents, dels anys 1093-1100, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell», *Urgellia*, núm. 8, doc. ap. 3, p. 117-118.

103. «Item conquerimur quod sequenti die sabbati sub eisdem treugis cepit, destruxit et combussit castrum nostrum de Sancto Tirso, et uulnerauit homines et occupauit omnia bona sua et fregit ecclesiam et extraxit quicquid erat ibi»; Benigne Marquès Sala (2006-2008), «Els documents del fons Caboet-Castellbò de l'Arxiu Capitular d'Urgell (1095-1251)», *Quaderns d'Estudis Andorrans*, núm. 8, doc. 35, p. 52.

104. ACU, còpia del segle XIV, pergamí, 137 x 440 mm, núm. 1.217.

dre que l'any 1266 la construcció del castell del Pla era un esdeveniment encara prou recent com per haver-n'hi memòria.

D'altra banda, en la referència de 1239, el bisbe Ponç de Vilamur qualifica la fortalesa del Pla com a pròpia, és a dir, de la seva jurisdicció. La documentació disponible tampoc no ens permet determinar a partir de quin moment el terme del Pla de Sant Tirs passa a jurisdicció eclesiàstica, però en tot cas, en la confirmació de privilegis i possessions de l'Església d'Urgell recollida a la butlla del papa Alexandre III l'any 1165, no hi figura encara el terme del Pla de Sant Tirs,[105] com tampoc no constava en les butlles anteriors. La incorporació del terme del Pla a la jurisdicció episcopal s'hauria produït, per tant, entre 1165 i 1239, d'acord amb les dades anteriors. A diferència, però, de la realitat jurisdiccional dels termes de Montferrer i d'Arfa, el terme del Pla mai no estigué vinculat a la jurisdicció del capítol d'Urgell, sinó directament a l'episcopal.[106]

El protagonisme del castell del Pla en les guerres que enfrontaren l'Església d'Urgell amb els comtes de Foix, ja recollit en l'episodi de 1239, és refermat l'any 1277, en el context d'un nou aixecament nobiliari contra el rei encapçalat pel comte Roger Bernat III, que envaí les terres de l'Urgellet amb un poderós exèrcit format per mil cavallers i deu mil peons segons les fonts, en un recompte possiblement exagerat que caldria prendre amb precaucions.[107] En qualsevol cas, l'exèrcit del comte de Foix atacà novament els dominis de l'Església d'Urgell i una de les accions documentades fou, precisament, la captura del castell del Pla de Sant Tirs després d'un setge que durà uns quants dies i que implicà la captura de prop d'un centenar de defensors.[108]

La morfologia de l'actual població del Pla de Sant Tirs és totalment assimilable a l'existència pretèrita d'un castell a la seva part més alta, des d'on es controlava el camí ral que comunicava la Seu d'Urgell amb Organyà per la riba esquerra del Segre. En aquest sentit, és lògic suposar que el control i la fortificació del Pla de Sant Tirs per part de la mitra urgellenca hauria obeït la mateixa

105. Baraut (1990-1991), doc. 1.599, p. 123-124.

106. Encara a la segona meitat del segle xviii, la senyoria del Pla de Sant Tirs és considerada episcopal i perfectament diferenciada de la senyoria capitular sobre indrets com Arfa i Montferrer; vegeu Enric Moliné i Coll (2002-2005), «El *Compendio Histórico* (1762/1763). Un nou manuscrit, sencer», *Urgellia*, núm. 15, p. 488.

107. Baraut (2005), doc. 126, p. 312-314.

108 «[...] et cepisset postea castrum de Plano Sancti Tirsi, quod obsessum tenuerat per dies aliquos et homines eiusdem castri quasi C captos teneret»; *ibidem*, doc. 126, p. 313.

estratègia que determinà l'erecció del castell d'Arfa: la consolidació d'una ruta segura per la riba esquerra del Segre, protegida pel mateix riu de les escomeses dels homes del vescomtat de Castellbò. D'altra banda, les evidències presentades més amunt apunten al fet que el castell podria respondre a l'evolució del nucli anterior conegut com a Vilanova del Pla.

Conclusions

El conflicte que enfrontà l'Església d'Urgell amb els vescomtes de Castellbò durant l'edat mitjana va tenir una sèrie de conseqüències de llarg abast que no sempre han rebut tota l'atenció que mereixen. En la present aportació, ens hem centrat en el procés de fortificació de la Seu d'Urgell i del seu entorn immediat de la plana de l'Urgellet que, a banda de la proliferació de noves estructures defensives sobre el territori, tingué unes conseqüències jurídiques i poblacionals cabdals de cara a la seva evolució futura. Aquesta aportació s'ha articulat a través de l'anàlisi evolutiva de les principals fortaleses de la plana de l'Urgellet a cavall dels segles xii i xiii en la qual, a més dels castells de Montferrer, Ciutat, Arfa i el Pla de Sant Tirs, s'ha inclòs també d'una vila de la Seu d'Urgell reconfigurada com a vila closa després de l'atac i la destrucció de 1195-1196. La cronologia proposada en l'estudi ha obligat a realitzar un buidatge de la documentació de l'Arxiu Capitular d'Urgell del segle xiii, en bona part inèdita, la qual, conjuntament amb la documentació capitular editada per Cebrià Baraut[109] i els resultats dels recents estudis arqueològics i morfològics sobre la Seu d'Urgell medieval, han permès dibuixar un perfil evolutiu de cadascuna d'aquestes fortificacions que, en línies generals, estava poc desenvolupat.

Des d'un punt de vista cronològic, la construcció o reconstrucció dels castells i fortaleses analitzats se situa en un període molt acotat, entre la darrera dècada del segle xii i la primera del segle xiii, que coincideix amb un dels perío-

109. La documentació de l'Arxiu Capitular d'Urgell fins a l'any 1200 ha estat editada per Cebrià Baraut a la revista *Urgellia*, entre els números 2 i 11, publicats entre 1979 i 1993. Precisament, aquesta interrupció de l'edició dels documents de l'Arxiu Capitular d'Urgell l'any 1200 ha dificultat el coneixement dels processos descrits en el present article, que conclouen a partir de la primera dècada del segle xiii.

des més violents viscuts a l'Urgellet.[110] Una singularitat d'aquest període bèl·lic que cal tenir en compte és la incorporació d'un nou factor en la realitat bèl·lica del territori en la figura dels *ruptiarii* o combatents a sou. Aquest nou tipus de combatent seria decisiu en l'assalt de la Seu d'Urgell, i ho continuaria sent durant les dècades següents, per no esmentar que també seria determinant en la sistematització d'una veritable xarxa castral a l'Urgellet a l'entorn de 1200. No totes les fortificacions analitzades formen part d'un mateix sistema defensiu; a diferència de la resta, el castell de Ciutat és de jurisdicció vescomtal i ja estava construït a la primera meitat del segle xii, però la seva destrucció cap a 1190, i la reconstrucció posterior el situen plenament en aquest mateix context. Una cosa similar podríem dir del preexistent castell de Montferrer, reconstruït en un nou emplaçament i cedit a la jurisdicció de l'Església d'Urgell. Quant a la resta, els castells d'Arfa i del Pla de Sant Tirs, i la vila closa de la Seu d'Urgell són fortificacions de nova planta concebudes per formar part d'una xarxa fortificada que protegia el tram del camí ral que unia la Seu d'Urgell amb l'entrada del congost de Tresponts, sempre deixant el riu Segre com a potent defensa natural entre els dominis de l'Església i els del vescomtat.

A banda dels efectes estrictament militars, aquest procés d'encastellament té altres conseqüències d'enorme transcendència en l'ordenament del territori a mitjà i llarg termini. Des del punt de vista poblacional, aquestes circumstàncies provoquen una profunda modificació de les formes de poblament a la plana de l'Urgellet, amb canvis menors, per una banda, en la ubicació física dels nuclis de població, tal com es produeix en els casos de Montferrer, Arfa i fins i tot la Seu d'Urgell, però sobretot amb una acusada tendència a la concentració de la població a través del trasllat dels habitants a l'interior dels nous recintes murallats. Aquest darrer efecte serà cabdal en la definició d'una nova morfologia de les poblacions de la plana de l'Urgellet, de la qual encara en són deutors els nuclis actuals.

110. Durant aquest període coincideixen les lluites derivades del casament d'Arnau de Castellbò amb Arnaua de Caboet cap a 1185, no volgut pel bisbe d'Urgell arran de les temences que suscitava la unió de les dues senyories, de la consolidació d'una aliança de barons, amb un fort protagonisme d'Arnau de Castellbò, contra els principals garants de l'ordre públic, que eren el comte d'Urgell, el bisbe d'Urgell i el rei de la Corona d'Aragó, i de l'atac a la Seu d'Urgell per part del comte de Foix entre 1195 i 1196, íntimament relacionat amb les circumstàncies anteriors; vegeu Gascón (2015*a*), p. 60-65.

No fou aquesta l'única conseqüència sobre els habitants del territori. La fortificació sistemàtica exigia unes inversions i unes prestacions de serveis que afectaven les seves condicions de vida. Expressió del malestar consegüent foren diverses protestes que, amb un major o menor grau de violència, sortien al pas dels canvis arbitraris imposats pels senyors corresponents a la seva situació jurídica i que culminaren, paradoxalment, en una millora generalitzada del règim de llibertats en un moment en què es produeix la seva degradació sistemàtica per bona part de Catalunya.[111] En aquest sentit, cal destacar el cas dels veïns de Montferrer, que l'any 1208 s'alcen contra les exigències del prepòsit del castell d'unes càrregues fins aleshores desconegudes, les quals hauran de ser derogades per part del bisbe d'Urgell. També els veïns de Ciutat foren beneficiats l'any 1196 amb una carta de privilegis del vescomte Arnau de Castellbò, a canvi de la seva col·laboració en la defensa del castell. A Arfa el bisbe renunciava l'any 1202 a qualsevol imposició nova a excepció d'aquelles que ja li corresponien com a senyor eminent, i a la Seu d'Urgell, l'any 1212, els canonges de la catedral foren beneficiaris d'una carta de privilegis que reforçava la seva capacitat jurídica sobre la població i els eximia de qualsevol servei, a excepció dels derivats de les obres de la vila.

D'altra banda, el procés d'encastellament fou determinant a l'hora de simplificar la realitat jurisdiccional de la plana de l'Urgellet, amb la cessió a l'Església d'Urgell de totes les jurisdiccions que teòricament restaven encara a mans dels comtes d'Urgell, la presència jurisdiccional dels quals s'esvairà d'aquests territoris. Aquest factor, que culminà el procés d'abandó de les terres altes del comtat d'Urgell per part dels comtes, propicià el desplegament de la senyoria jurisdiccional de l'Església sobre la pràctica totalitat de la plana de l'Urgellet que, d'aquesta manera, quedava pràcticament unificada —amb la important excepció de Castellciutat— sota la senyoria superior dels bisbes d'Urgell. D'aquesta manera, els dominis de l'Església d'Urgell, ampliats i consolidats a l'entorn de 1200, configuraren una jurisdicció ben definida, contraposada a l'altra gran

111. Precisament, a l'assemblea de Cervera de 1202, el rei Pere el Catòlic reconeixia la capacitat dels nobles de manar i castigar els pagesos situats dins dels seus dominis, cosa que implicava una capacitat de jurisdicció absolutament discrecional i fora de l'abast dels oficials reials; Gener Gonzalvo i Bou (1994), *Les constitucions de Pau i Treva de Catalunya*. Barcelona, Generalitat de Catalunya, Departament de Justícia, doc. 21, p. 126-128.

senyoria del territori que era el vescomtat de Castellbò, i que es mantingué fins a l'extinció de l'Antic Règim, ja entrat el segle xix.

I ja per acabar, es fa difícil desvincular els processos de fortificació de l'Urgellet descrits en aquest article d'allò que Pierre Toubert definí amb el neologisme italià d'*incastellamento*, arran de la detecció, en els seus estudis sobre la Itàlia central, d'una concentració del poblament en una sèrie de nuclis fortificats en alçada, que vinculava amb el procés de mutació o canvi feudal que tants maldecaps i controvèrsies ha generat dins del món acadèmic i que, amb major o menor fortuna, s'ha volgut aplicar a altres regions d'Occident.[112] En el cas que ens ocupa, la intensificació de les lluites feudals a finals del segle xii, amb la introducció de nous factors de combat, va ser decisiva en la fortificació sistemàtica de l'Urgellet, que fins aleshores només s'havia produït de forma puntual i havia tingut una incidència menor en les seves realitats jurisdiccionals i poblacionals.[113] En un altre lloc hem apuntat la incidència d'aquestes lluites en processos similars produïts en altres espais del Pirineu català, com ara la Cerdanya,[114] on també detectem casos d'encastellament tan destacables com el de Montellà, l'any 1208,[115] o el de la vila de Bellver, documentat a partir de 1225,[116] així com les fortaleses de Bolvir, Prats o *Erilz*, recollides a l'arbitri imposat l'any 1233 pel comte Nunó Sanç de Cerdanya a Roger Bernat II de Foix al voltant dels castells aixecats en el decurs de la guerra que enfrontava tots dos senyors.[117] Igualment, dins de les terres altes del comtat d'Urgell, i més enllà del cas de la plana de l'Urgellet, també es detecta una activitat força sistemàtica de fortificació durant aquest mateix període. Casos destacables en aquest sentit serien l'edificació del castell de Tuixent l'any 1192,[118] la construcció de la fortalesa de la Bastida d'Hortons cap a 1228,[119] la reconstrucció d'Organyà com a vila closa

112. Toubert (1990), p. 177-240.

113. Vegeu Gascón (2015*b*), p. 9-39.

114. Carles Gascón Chopo (2017), «La baixa edat mitjana (segles xiii-xv)», a Oriol Mercadal Fernàndez [coord.], *Patrimoni medieval de la Cerdanya i el Capcir*, Barcelona, Rafael Dalmau Editor, p. 50.

115. ACU, còpia de 1330, 332 x 255 mm, Pergamins A, carpeta 52

116. Joan Blasi i Solsona (2002), *El castell de Bellver de Cerdanya. Una fortalesa de frontera entre França i Espanya*, Sant Vicenç de Castellet, Farell Editors.

117. Pierre de Marca (1688). *Marca Hispanica sive limes hispanicus*, París: apud Franciscus Muguet, col. 1422-1425.

118. Baraut (1992-1993), doc. 1.858, p. 24-25.

119. Delaborde (1909), doc. 336, p. 111.

cap a 1233,[120] i l'erecció dels castells d'Arcavell, esmentat des de l'any 1230,[121] i de Fórnols, construït abans de 1249.[122]

D'aquesta manera, i tenint en compte que totes aquestes fortaleses, les de la plana de l'Urgellet incloses, estan construïdes entre la darrera dècada del segle xii i la primera meitat del segle xiii, i que totes elles tenen algun grau de relació en el conflicte entre els vescomtes de Castellbò i els seus aliats i l'Església d'Urgell o els homes del rei a la conca alta del Segre, caldria vincular el cas estudiat de la plana de l'Urgellet amb un fenomen d'abast més ampli. A diferència del cas del Laci, que Toubert situa entre els segles x i xi,[123] la cronologia d'aquesta fase d'encastellament de la conca alta del Segre és més tardana, i respon a la gran conflictivitat desplegada pels senyors feudals, encapçalats pels vescomtes de Castellbò, contra els grans defensors de l'ordre públic, ja fossin el comte i el bisbe d'Urgell, ja fossin el comte de Barcelona i el comte de Cerdanya. Com en el cas del Laci de Toubert, caldria buscar els seus orígens en l'evolució demogràfica i econòmica del territori, per bé que els nostres coneixements sobre aquestes realitats en aquests sectors del Pirineu als segles centrals de l'edat mitjana són encara massa limitats per poder ser categòrics en aquest sentit.

120. Segons es desprén de la lletra de l'acord de pariatge al voltant d'aquesta vila, subscrit entre el prior de la col·legiata d'Organyà i el comte de Foix en la data esmentada; Baudon de Mony (1896), II, doc. 38, p. 71-74.

121. Laia Creus i Gispert (2013), *Arcavell. Un poble de muntanya i fronterer*, la Seu d'Urgell, Edicions Salòria, p. 67.

122. Segons recull un privilegi de l'any 1254, el castell de Fórnols fou fundat pel senyor Ramon III de Josa, mort abans de 1249; Carles Gascón Chopo (2008-2010), «Els senyors de Josa i la documentació de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell, anterior a 1300», *Urgellia*, núm. 17, p. 234.

123. Toubert (1990), p. 193.

Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics
ISSN: 0213-6791. ISSN de l'edició electrònica: 2013-3995.
http://revistes.iec.cat/index.php/BSCEH/index

Núm. XXIX (2018), p. 237-266
DOI: 10.2436/20.1001.01.191

L'EVOLUCIÓ DEMOGRÀFICA D'UNA COMARCA DE MUNTANYA A CATALUNYA: EL RIPOLLÈS (SEGLES XVII-XIX) A TRAVÉS DELS REGISTRES PARROQUIALS

Llorenç Ferrer i Alòs[1]
Universitat de Barcelona

Article lliurat el 24 d'abril de 2018. Acceptat el 14 de juny de 2018

Resum

L'evolució demogràfica d'una comarca de muntanya del Pirineu català és analitzada a través de la utilització de les sèries de baptismes i defuncions d'un número significatiu de parròquies. Aquesta comarca es caracteritzava per una important indústria de producció i transformació del ferro i una activitat tèxtil protoindustrial. Els naixements van créixer molt més en el segle xvii que en el segle xviii. En aquest segle van créixer molt menys del què deien els recomptes oficials. En el segle xix es van estancar els naixements i van augmentar les defuncions, encara que la natalitat no es va reduir com en altres llocs de Catalunya. El resultat va ser l'expulsió de població cap a altres zones de Catalunya tant en el segle xviii com en el segle xix. L'article replanteja el creixement demogràfic que se suposava per a aquesta comarca de muntanya.

Paraules clau

Demografia de muntanya, creixement demogràfic, migracions, natalitat, mortalitat.

1. Professor del Departament d'Història i Arqueologia de la Facultat de Geografia i Història de la Universitat de Barcelona. E-mail: llferrer@ub.edu. Web: https://sites.google.com/site/llferreralos/.
Aquesta recerca s'emmarca dins del projecte: HAR2017-84030-P, *Mundos del trabajo en transición (1750-1930): cualificación, movilidad y desigualdades.*

Demographic trends in a mountainous county of Catalonia: el Ripollès (17th-19th century) based on parish records

Abstract

The demographic evolution of a mountain region of the Pyrenees Catalan is analysed through the use of the series of baptisms and deaths of a significant number of parishes. This region was characterized by an important iron production and transformation industry and a proto-industrial textile activity. Births grew much more in the seventeenth century than in the eighteenth century. In this century they grew much less than what the official counts said. In the nineteenth century births stagnated and deaths increased, although the birth rate was not reduced as in other parts of Catalonia. The result was the expulsion of population to other areas of Catalonia both in the eighteenth century and in the nineteenth century. The article reconsiders the demographic growth that was supposed for this mountain region.

Keywords

Mountain demography, population growth, migrations, birth rate, mortality.

El coneixement de la població catalana de l'edat moderna topa amb la dificultat de l'escassetat de recomptes i, al mateix temps, la fiabilitat dels mateixos: una primera sèrie de fogatges (que comencen en el segle xiv i acaben el 1553) (Iglesies, 1979, 1991, 1998; Redondo García, 2002; Orti, 1999), uns recomptes parcials amb criteris diversos en el segle xvii (Simón Tarrés i Alberch Figueres, 1982; Pladevall Font, s.d.), el recompte de 1717 que va publicar Pierre Vilar, el cens de Floridablanca (Vilar, 1964: vol. III), padrons municipals en determinats municipis (comencen a la dècada de 1820) i alguns recomptes generals fins a arribar als censos de població que s'inauguren el 1857, que són els més fiables (Miñano, 1826; Galobardes, 1831). ¿Fiables? No gaire. Raons polítiques, fiscals, de maneres de recomptar proporcionen molta inseguretat (Salas Ausens, 2008) i quan podem relacionar aquestes dades amb taxes de natalitat sovint ens surten resultats aberrants (Simon Tarrés, 1992; Ferrer Alòs, 2007). I, malgrat això, els demògrafs continuen utilitzant aquestes dades de forma abso-

luta, reelaborant càlculs el punt de partida dels quals és realment discutible. En el cas de Catalunya és especialment greu, ja que no tenim recomptes generals en el segle xvii i els del segle xviii i primera meitat del segle xix ofereixen molts dubtes. Les dades brutes de baptismes i defuncions dels llibres sagramentals poden ajudar-nos. És la font que hem utilitzat en aquest treball per dibuixar l'evolució demogràfica d'una zona del Pirineu català, el Ripollès.

Els treballs sobre població a la muntanya catalana no abunden, més enllà de la publicació de les dades dels fogatges (Simon i Alberch, 1982; Iglesies, 1992), a diferència del que passa a l'Aragó (Moreno, 1983, 1984; Salas Ausens, 1988) i Navarra (Erdozain, Mikelarena, Paul Arzak, 2003; Mikelarena, 1995; Floristán Imizcoz, 1990, 1985). Només tenim treballs de geògrafs i historiadors que estudien els fenòmens de despoblació a partir de les dades oficials dels censos de la segona meitat del segle xix (Collantes, 2001; Ayuda i Pinilla, 2002; Molina Gallart, 2002). Es tracta, doncs, de reconstruir l'evolució demogràfica d'una comarca de muntanya a partir, fonamentalment, dels llibres de baptismes i defuncions.

No cal repetir el context d'aquest treball. L'any 2007[2] es va publicar una revisió del creixement demogràfic de Catalunya a partir de la utilització massiva dels naixements obtinguts en els registres parroquials de 257 parròquies. A partir d'aleshores s'han anat recollint i completant sèries de naixements i defuncions de diferents parròquies de comarques catalanes que permeten tenir un coneixement més aprofundit de com va ésser aquest creixement de la població en el segle xviii i la primera etapa de la transició demogràfica abans de 1860. El resultat d'aquesta ampliació ha estat la publicació de l'evolució de la població de les comarques de Girona (Alt Empordà, Baix Empordà, la Selva, Gironès, Garrotxa i Pla de l'Estany), unes comarques amb un creixement moderat (Ferrer Alòs, 2016) i la població de les comarques de Tarragona (Tarragonès, Alt Camp, Baix Camp, Priorat i Baix Penedès), una àrea molt activa, encara que menys del que hom es pensava. El treball actual presenta l'evolució demogràfica del Ripollès, una comarca de muntanya amb una activa economia en el segle xviii basada en la ramaderia, la producció de ferro a través de les fargues,[3] una indústria transformadora del ferro (claus, armes, etc.)[4] i una indústria tèxtil preindustrial

2. Ferrer i Alòs (2007).
3. Mateu Subirà (2004); Mascarella (1993).
4. Graells (1990); Martí Morales (2004).

molt activa (Benaul, 1997). Va entrar en crisi en el segle xix quan la indústria del ferro va canviar tecnològicament i la indústria de la llana era substituïda pel cotó. Més endavant el Ter serà un dels rius que acolliran colònies tèxtils que portaran una nova dinàmica econòmica a la comarca,[5] així com la mineria del carbó a la banda d'Ogassa[6] i l'estiueig ja a finals del segle xix. Una dinàmica que contrasta de forma significativa amb les altres dues zones estudiades. Hem de remetre a aquests altres dos treballs per notes relacionades amb la metodologia i el plantejament general de la recerca.

L'explotació dels registres parroquials del Ripollès

La comarca del Ripollès[7] està dividida entre tres bisbats (el bisbat de Girona, el bisbat de Vic i el bisbat d'Urgell); això vol dir que els arxius parroquials es troben en tres arxius diferents i algun encara a la parròquia.[8] Presenten les característiques següents:

a/ Segons l'inventari d'arxius parroquials d'aquesta comarca[9] estaven concentrats entre els tres bisbats, l'Arxiu Comarcal del Ripollès i algunes parròquies, però actualment alguns s'han reconcentrat als bisbats (Llanars, Llaers per exemple). Els arxius del bisbat de Girona, els de l'Arxiu Comarcal del Ripollès i els conservats a la parròquia de Sant Joan de les Abadesses es troben digitalitzats a Internet a la plana de l'Església de Jesucrist dels Sants dels Darrers Dies (www.familysearch.com). Els dels bisbats de Vic i Urgell s'han de consultar en els respectius bisbats.

5. Serra Rotés (2000).

6. Mercader (2003).

7. Per homogeneïtzar les dades utilitzem la comarca del Ripollès, tal com Pierre Vilar va tractar en la seva important tesi sobre Catalunya (Vilar, 1964: vol. III) quan va reconstruir la població de Catalunya el 1717 i el 1787. Ell utilitzava la divisió de la Generalitat republicana que, tot i que és la que es va utilitzar quan es va fer la nova divisió comarcal a Catalunya, en les darreres dècades s'han produït diversos canvis (Baget i Rocabruna, que eren de la Garrotxa, van passar al Ripollès i Vidrà i Santa Maria de Besora, que eren del Ripollès, avui formen part d'Osona). Hem mantingut aquella divisió per poder comparar millor les dades. Així, tot i tenir les sèries de Baget i Rocabruna, no les hem incorporat al Ripollès i en canvi hem utilitzat les de Vidrà i Santa Maria de Besora.

8. Ferrer (2003).

9. Ferrer (2003).

b/ Les parròquies solen conservar el darrer llibre on anoten els baptismes, defuncions i casaments que es produeixen actualment, cosa que fa que algunes de les sèries dels bisbats s'acabin abans de 1860, ja que a causa de la despoblació encara no han acabat el llibre que començava abans d'aquesta data.

c/ Els arxius parroquials han passat per diversos avatars que fa que algunes sèries no estiguin completes. Les guerres amb França de finals del segle xviii —el Ripollès es terra de frontera—, les guerres carlines i la Guerra Civil han provocat la desaparició d'alguns arxius (Ripoll), o que s'hagin perdut llibres i tinguem buits en alguna dècada del segle xix (és el cas de Camprodon i Campdevànol). Per no desestimar sèries importants hem procurat refer els buits utilitzant dues metodologies.[10] Una dificultat important és que no tenim dades de Ripoll, el municipi més important de la comarca, ja que només es conserven alguns llibres dels segles xvi i xvii.

d/ Les sèries de defuncions són les que presenten més problemes. En primer lloc, el no recompte sistemàtic d'albats fins a l'entorn de 1720 i en alguns casos més enllà d'aquesta data. En segon lloc, un percentatge d'adults també baix en aquests anys que no hi ha albats amb moltes dificultats per saber si la sèrie és fiable o no ho és i, en tercer lloc, un nombre molt baix d'albats en alguna dècada sense que tinguem una explicació clara a aquesta aleatorietat. Discutirem aquesta qüestió quan calcularem el creixement vegetatiu.

Les sèries de baptismes reconstruïdes són les següents: Sant Cistòfor de Campdevànol, Sant Llorenç de Campdevànol, Camprodon, Sant Pere de Gombrèn, Llanars, Santa Cecília de Molló, Ogassa, Sant Martí de Surroca, Santa Júlia de Saltor, Queralbs, Llaers, Sant Joan de les Abadesses, Sant Pau de Segúries, Santa Maria de Besora, Setcases, Vidrà, Vilallonga de Ter i Tregurà.[11] Les sèries

10. Quan els anys que falten són relativament pocs (menys de deu), hem refet la sèrie calculant la mitjana aritmètica dels anys anteriors i posteriors al buit i assignant aquesta mitjana als anys que falten. En el cas que el buit fos més important, hem procedit a calcular el valor de cada any a partir d'establir el pes de la sèrie en el total d'esdeveniments i assignar a cada any aquest pes. Tots els mètodes presenten problemes, especialment en el cas de les defuncions que presenten variacions derivades de crisis de mortalitat molt aleatòries i de mortalitat infantil diferenciada. Tot i així, creiem que aquesta aproximació té un efecte neutre sobre la sèrie total reconstruïda i ens permet aprofitar de forma real una bona part de les dades de la parròquia.

11. Les sèries d'Ogassa, Sant Martí Surroca, Sant Joan de les Abadesses (i la Col·legiata) entre 1700 i 1800 es poden trobar a Torras Sallés (1993), de 1800 a 1860 són d'elaboració pròpia; Camprodon, Sant Llorenç de Campdevànol i Setcases han estat cedides per Jaume Masdeu i completades per nosaltres; Ripoll i Sant Cristòfol de Campdevànol fins al 1800 a Grau

corresponen a pobles que en conjunt suposen el 50,17% de la població segons el cens de 1787, una mostra prou significativa per analitzar l'evolució demogràfica de la comarca en els segles xviii i xix.

El creixement demogràfic del segle xviii. Una revisió

El mètode que hem seguit per revisar la població del Ripollès en el segle xviii es troba especificat en els dos articles abans esmentats. Es parteix de la idea —demostrada en aquells treballs— de la poca fiabilitat dels recomptes generals de 1717 i 1787. Per poder-los corregir, s'intenta conèixer el nombre de naixements en el màxim nombre de parròquies possibles de la comarca i estimar la població que aquests pobles tindrien suposant una natalitat del 35‰, el 40‰ i el 45‰, que eren les habituals en els grups humans de l'època. Després hem comparat els resultats amb les dades que Pierre Vilar dona dels recomptes de 1717 i el cens de Floridablanca de 1787, que fins avui s'han considerat com les dades correctes, i precisem la desviació dels nostres resultats sobre les dades oficials. A partir d'aquest càlcul extrapolem els resultats obtinguts a tota la comarca i n'establim la població teòrica.

Segons Pierre Vilar (Vilar, 1964-1968: vol. III, 5043), la comarca del Ripollès, segons la divisió que en féu la Generalitat republicana, tenia 48 nuclis de població (que solen coincidir amb les parròquies). A través del mètode que hem utilitzat, coneixem els naixements de 21 (43,8%) parròquies per a 1717 i de 22 (45,8%) per a 1787, és a dir, informació sobre la meitat dels nuclis de població. Per a l'any 1717, aquestes parròquies concentraven el 53,6% de la població si fem cas de la població que declaraven i el 1787, el 51,6%. En tots dos casos observem la meitat de la població i, a partir d'aquí, deduirem la població de la comarca.

En el Quadre 1 hem aportat les dades de totes les parròquies del Ripollès de les quals tenim informació. En la primera i la quarta columna apareixen les dades de població dels recomptes de 1717 i 1787, i en les altres, la població estimada segons la natalitat fos del 35‰, el 40‰ o el 45‰ segons la mitjana de naixements obtinguts en els arxius parroquials. Tot i que el mètode utilitzat s'ha de prendre

Galtés (1994) i completades per nosaltres; Sant Pau de Segúries procedeix del buidatge de Josep M. Martínez, alumne de màster. La resta són d'elaboració pròpia. No en tots els casos hem pogut buidar les defuncions en ésser incomplrtes o no existir.

Quadre 1. Estimació de la població de les parròquies del Ripollès dels que coneixem els naixements segons el mètode del 35‰, 40‰ i 45‰ i estimació de la població de la comarca

	Població 1717 segons Pierre Vilar				*Població 1787 segons Pierre Vilar*			
Parròquia	↓	*35‰*	*40‰*	*45‰*	↓	*35‰*	*40‰*	*45‰*
Ogassa	110	184	161	143	243	255	223	198
Surroca	92	236	207	184	79	255	223	198
Santa Júlia de Saltor	34	52	45	40	75	60	52	46
Sant Joan de les Abadesses	1.126	1.790	1.566	1.392	1.815	2.499	2.186	1.943
Campdevànol	146	589	515	458	775	1.209	1.058	940
Llaers (Ripoll)	130	343	300	267	329	369	323	287
Sant Llorenç de Campdevànol	88	153	134	119	229	268	234	208
Setcases	324	743	650	578	522	761	666	592
Gombrèn	286	735	643	571	982	1.273	1.114	990
Santa Maria de Besora	270	473	414	368	386	447	391	347
Molló	380	1.226	1.073	954	875	1.361	1.191	1.059
Llanars	326	761	666	592	626	859	752	668
Vidrà	133	571	500	444	550	652	570	507
Tregurà	57	184	161	143	123	306	268	238
Vilallonga de Ter	427	860	752	669	927	1.306	1.143	1.016
Queralbs	300	488	427	380	352	470	411	366
Camprodon	960	1.957	1.713	1.522	1.690	2.517	2.203	1.958
Estiula	61	52	45	40	68	36	32	28
St. Quintí de Puigredon					32	135	118	105
Vallespirans	59	171	150	133	139	127	111	99
Vallfogona	500	1.499	1.311	1.166				
Sant Pau de Segúries	275	518	454	403	379	644	564	501
Cavallera					62	174	152	135
Població estudiada	**6.084**	**13.585**	**11.887**	**10.566**	**11.258**	**15.983**	**13.985**	**12.429**
Desviació població	**100**	**223,3**	**195,4**	**173,7**	**100,0**	**142,0**	**124,2**	**110,4**
Total comarca	**11.342**	**25.326**	**22.160**	**19.697**	**21.838**	**31.003**	**27.128**	**24.109**

amb precaució, sobretot en els pobles més petits, on les variacions dels naixements poden ésser grans d'un any a un altre, en general s'observa unes desviacions molt grans l'any 1717, però amb moltes diferències d'un poble a un altre. Agafant la columna de la població segons la natalitat del 45‰, hi ha parròquies que dupliquen i tripliquen la població del recompte (Llaers, Molló, Tregurà, Vallespirans, Vallfogona, Campdevànol i Surroca). Només en alguna parròquia petita (Santa Júlia de Saltor o Estiula) s'acosten a les dades originals. Tot i així, no es pot establir una regla clara malgrat la gran desviació que s'observa.

L'any 1787 també hi ha desviacions en els pobles però són molt més petites, cosa que indica que el cens de Floridablanca s'acostava més a la realitat. Hi ha vuit parròquies en què la població segons els naixements estaria per sota de la població oficial, però en la resta hi ha molta varietat en les desviacions (les més altes són Surroca, Campdevànol, Setcases, Molló, Tregurà, Camprodon i Sant Pau de Segúries). Les poblacions més importants són les que mostren una ocultació més gran, però no es pot establir tampoc una regla general.

A partir d'aquí volem calcular quina havia estat la població de la comarca en el segle xviii. L'acumulació de parròquies compensa els creixements desiguals entre una i altra, i podem suposar que l'altra meitat de població que no coneixem es comportaria com la que coneixem. Aplicant la població que tenim amb les parròquies conegudes al total de la comarca, podem tenir una aproximació de quina era la població del Ripollès el 1717 i el 1787, modificada a través d'aquest mètode.

Al final del Quadre 1 apareix la població estudiada el 1717 i el 1787 i la població que hi hauria en el supòsit de les tres natalitats. A continuació es calcula la desviació a l'alça de la població pels dos recomptes i, finalment, aquestes desviacions s'extrapolen al total de població de la comarca. Obtenim així la població que hi hauria al Ripollès si utilitzem aquest mètode.

Quadre 2. Síntesi de l'evolució de la població del Ripollès (1717-1787)

	1717		*1787*	
Població comarca	11.342	100	21838	100
Població estimada 35‰	25.326	223,3	31003	142
Població estimada 40‰	22.160	195,4	27128	124,2
Població estimada 45‰	19.697	173,7	24129	110,4

El Quadre 2 és una síntesi dels resultats que hem aportat. El recompte de 1717 seria molt poc fiable. La població de la comarca oficial de 1717 s'hauria de multiplicar per 2,23 si la natalitat fos del 35‰ i per 1,74 si fos del 45‰. És a dir, gairebé s'hauria de doblar. L'ocultació seria molt important, aquest any hi hauria entre el 73,7% i el 123,3% més de població. Ens corrobora la mala qualitat del recompte de 1717.

El cens de Floridablanca de 1787 és molt millor. En aquest cas l'ocultació se situa entre el 10,4% i el 42%, en funció de si la natalitat és del 45‰ o del 35‰. Aquestes ocultacions, una mica més altes que en altres comarques estudiades, tenen un efecte molt important sobre quin va ésser el creixement del Ripollès al llarg del segle xviii. Pierre Vilar, a partir dels dos recomptes oficials, va indicar que la població s'havia incrementat d'un 92,5%, és a dir, gairebé s'havia doblat entre 1717 i 1787, cosa que indicava un creixement vigorós explicable per les activitats relacionades amb la indústria del ferro i la protoindústria tèxtil. Si corregim les dades a través de la metodologia que hem utilitzat, la població del Ripollès, durant aquests setanta anys, va créixer només d'un 22,5%, molt per sota del que hom s'imaginava. Això porta a una profunda revisió de l'evolució demogràfica d'aquesta comarca de muntanya al llarg del segle xviii.

Una mirada retrospectiva. L'evolució de la població en el segle xvii

Tot i que no és el nostre objectiu l'estudi de la població en el segle xvii, disposem de les sèries d'Ogassa, de Sant Joan de les Abadesses, de Camprodon, de Vallfogona i de Molló, que signifiquen el 25,7% de la població de la comarca segons el cens de Floridablanca de 1787. Una xifra que permet valorar quina fou la tendència durant aquesta centúria. En el Quadre 3 hem recollit la mitjana de naixements per dècades d'aquestes parròquies que hem transformat en números índex.

Quadre 3. L'evolució dels naixements en 5 parròquies del Ripollès (segle xvii)

	Mitjana naixements anuals	*1601-1610 = 100*
1601-1610	130,7	100,0
1611-1620	172,4	132,0
1621-1630	171,7	131,4
1631-1640	175,2	134,1
1641-1650	165,2	126,4
1651-1660	157,0	120,2
1661-1670	187,8	143,7
1671-1680	198,8	152,2
1681-1690	229,7	175,8
1691-1700	229,0	175,3

L'arrenada del segle xvii presenta una caiguda important dels naixements a la primera dècada del segle, que es recupera a continuació. Des de 1611 fins a 1640 els naixements s'estanquen, cauen de forma significativa en els anys de la Guerra dels Segadors i les crisis de mortalitat de mitjans del segle xvii per iniciar un vigorós creixement durant la dècada de 1661-1670, que es consolida a finals del segle xvii. Si considerem anòmala la primera dècada de la centúria, els naixements haurien crescut un 40% respecte de 1611-1620, amb una clara acceleració a partir de 1670, com ja hem vist que passava en altres indrets de Catalunya. De fet, aquest percentatge serà un creixement més vigorós que el que es produirà en el segle xviii. Segurament l'economia relacionada amb el ferro i la seva transformació explica aquest dinamisme.

El Gràfic 1 recull l'evolució d'aquestes quatre parròquies i ho hem sobreposat a la sèrie de naixements de Catalunya que disposem pel segle xvii. El moviment és molt semblant. Els pobles del Ripollès estarien per sota durant la primera meitat del segle, després vindria la caiguda demogràfica de la Guerra dels Segadors en les dues sèries i la recuperació lenta però perceptible a partir de 1670, que en el cas del Ripollès sembla més vigorosa que a les sèries de la resta de Catalunya.

Gràfic 1. L'evolució dels naixements a 4 parròquies del Ripollès i a Catalunya en el segle xvii (1699 = 100)

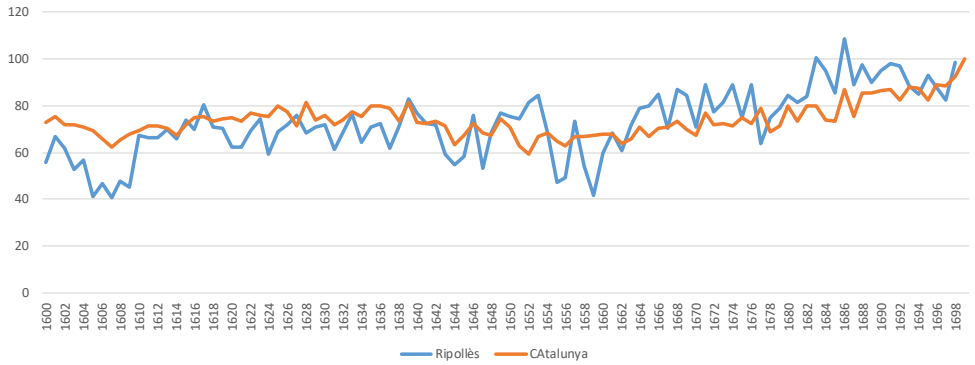

Podem concloure que en el segle xvii, al Ripollès, malgrat una primera dècada dolenta i una reducció dels naixements durant la Guerra dels Segadors, els baptismes van créixer almenys d'un 40% al llarg de tot el segle, accelerat el

darrer terç de la centúria. De fet, un creixement més important que el que es va produir durant el segle xviii, que va quedar per sota. Aquesta comarca de muntanya manifestava un dinamisme demogràfic notable que es deuria correspondre amb el desenvolupament d'algunes activitats com la indústria metalúrgica i la indústria tèxtil o les activitats ramaderes de la muntanya. En el segle xviii aquest creixement hauria tingut més dificultats per alimentar més persones.[12]

Una mirada endavant. L'evolució de la població en el segle xix i la fiabilitat del cens de 1860

La població del Ripollès l'any 1860 (a partir de la divisió de la Generalitat republicana) era de 25.229 habitants. Si comparem aquesta quantitat amb les estimacions que hem realitzat per a 1787, l'evolució de la població del Ripollès mostra un estancament i, fins i tot, una lleugera reducció de la població. Si la natalitat fos del 35‰, la població s'hauria reduït d'un 20% (de 31.003 a 25.229); si fos del 40‰, un 7% (de 27.128 a 25.229) i si fos del 45‰ —que és una hipòtesi més que probable—, la població s'hauria incrementat d'un irrisori 4,6% des de 1787 a 1860 (de 24.119 hagués passat a 25.229). Tot fa pensar, doncs, que segons aquestes estimacions, la població del Ripollès va romandre totalment estancada durant la primera meitat del segle xix, si no va disminuir lleugerament.

Una altra manera d'analitzar el que va passar entre 1700 i 1860 es l'evolució dels naixements. En el Quadre 4 aportem la mitjana de naixements d'entre 1712-1722, 1782-1787 i a l'entorn de 1860 de 19 parròquies de les quals disposem les mitjanes de les tres dècades. L'acumulació dels naixements d'aquestes parròquies mostra que entre els dos recomptes del segle xviii, els naixements van créixer d'un 31%. Les parròquies amb més creixement foren Campdevànol (105,3%), Gombrèn (73,2%) o Vilallonga de Ter (52%). La resta es mouen dins de la mitjana general. No estem gaire lluny del 22% que ens donava l'acu-

12. Tot i que utilitza els recomptes generals (fogatges i llistats de cases dels primers anys del segle xviii) i s'han de prendre amb molta precaució, podríem afirmar que el creixement des de 1553 a 1719 és, en nombre de focs i cases, molt més important que el creixement que es produeix en el segle xvii que en el segle xviii, confirmant l'evolució dels naixements de les parròquies estudiades (Iglesies, 1992).

Quadre 4. L'evolució dels naixements a diferents parròquies del Ripollès (1717-1860)

Parròquies	*Naixements 1712-1722*		*Naixements 1782-1787*	*Índex 1712-1722 = 100*	*Naixements 1855-1865*	*Índex 1782-1787 = 100*
Campdevànol	20,6	100	42,3	205,3	47,6	112,5
Sant Llorenç de Campdevànol	5,72	100	9,36	163,6	8,54	91,2
Camprodon	68,5	100	88,1	128,6	68	77,2
Gombrèn	25,7	100	44,5	173,2	40,45	90,9
Llanars	26,64	100	30,07	112,9	34,63	115,2
Sant Esteve de Vallespirans	6	100	4,45	74,2	3,88	87,2
Santa Cecília de Molló	42,9	100	47,64	111,0	43,3	90,9
Ogassa	6,455	100	8,909	138,0	8,66	97,2
Sant Marti de Surroca	8,27	100	8,9	107,6	12,5	140,4
Sant Julià de Saltor	1,8	100	2,09	116,1	1,75	83,7
Llaers i Sant Vicenç de Puigmal	12	100	12,9	107,5	15,66	121,4
Sant Joan de les Abadesses	62,6	100	87,45	139,7	73,3	83,8
Sant Pau de Segúries	18,14	100	22,54	124,3	18,33	81,3
Santa Maria de Besora	16,54	100	15,63	94,5	18,66	119,4
Setcases	26	100	26,63	102,4	26	97,6
Vidrà	20	100	22,82	114,1	29,17	127,8
Sant Feliu d'Estiula	1,82	100	1,27	69,8	5,125	403,5
Vilallonga de Ter	30,09	100	45,73	152,0	42,09	92,0
Tragurà	6,45	100	10,72	166,2	14	130,6
	406,225	***100***	***532,009***	***131,0***	***511,645***	***96,2***

mulació de totes les parròquies i ho relacionàvem amb el total de la comarca. Els naixements de 1860 mostren una davallada global i se situen un 4% per sota dels naixements que hi havia el 1787, molt similar al que indicava la població total del cens. És cert que aquesta caiguda dels naixements és especialment forta en els municipis més grans (Camprodon —23% menys; Gombrèn —9% menys; Molló —9% menys; Sant Joan de les Abadesses —16,2% menys). Només Campdevànol va créixer un 12,5%. També creixen Llanars (15,2%), Vidrà (27,8%), Santa Maria de Besora (19,4%), Llaers (15,7%) i Sant Martí Surroca, impulsat per les noves mines de carbó. No tenim dades de naixements de Ripoll, la ciutat més gran, però el 1787 Ripoll tenia 4.780 habitants (donant per bones les dades del cens de Floridablanca) i en el cens de 1860, només en

tenia 3.626, un retrocés que anava en la línia del que passava a les poblacions importants de la comarca. La crisi del ferro, de la llana i de tota l'economia d'intercanvis tradicional i tot el que se'n derivava, explicaria aquesta davallada.

Quina era la natalitat de la comarca del Ripollès? La creació de nous municipis el 1833, que va suposar l'agregació de diverses parròquies, fa que algunes dades de naixements parroquials no coincideixin amb els nous termes municipals. Això genera moltes dificultats a l'hora de calcular la taxa de natalitat de la comarca, ja que només ho podem fer en aquells casos en què coincideixen municipi i parròquia o en què tenim les dades de totes les parròquies. Amb algunes reserves, hem pogut reconstruir la natalitat d'onze municipis,[13] que equivalen al 41,1% de la població i ens dona una natalitat del 43‰. Aquesta taxa és per damunt de la de les comarques tarragonines, en què se situava en el 36,7% i en el 35,4‰ de les comarques gironines. Cal pensar que, en aquesta comarca de muntanya, la natalitat era encara molt alta el 1860 i no s'havia iniciat cap canvi a la baixa com les sèries de naixements indiquen en les altres comarques estudiades.

En els altres dos treballs sobre les comarques de Girona i Tarragona s'observava un decalatge entre el creixement de la població segons el cens de 1860 i segons els naixements, de manera que la població creixia més que els naixements. És el que portava a argumentar que la natalitat s'havia començat a reduir a la primera meitat del segle xix. Si els naixements baixaven i la població creixia, l'explicació s'havia de trobar també en una caiguda de la mortalitat que explicaria el fort creixement vegetatiu.

Aquesta explicació no serveix per al cas del Ripollès. En aquest cas, tant els naixements com la població segueixen el mateix ritme, tenen pràcticament un creixement zero des de 1787 fins a 1860. Els naixements disminueixen i la població també. Analitzarem més endavant què va passar amb la mortalitat, però tot fa pensar que en aquesta comarca no hi va haver canvis en la fecunditat i la crisi del sistema productiu tradicional va obligar a emigrar una part de la població. Podrem completar aquesta anàlisi quan estudiem l'evolució de la mortalitat.

13. Són els municipis de Campdevànol (51,8‰), Camprodon (52,8‰), Llanars (46,7‰), Molló (42,9‰), Ogassa (49,8‰), Sant Joan de les Abadesses (33,5‰), Sant Pau de Segúries (37,7‰), Santa Maria de Besora (30,3‰), Setcases (47,7‰), Vidrà (43,86‰) i Vilallonga de Ter (46,12‰).

L'evolució dels naixements entre 1700 i 1860 segons els llibres de baptismes

En el Gràfic 2 hem recollit l'evolució dels naixements agrupats de 16 parròquies de la comarca del Ripollès entre 1700 i 1860. La sèrie mostra un fort creixement en els naixements de 1720 i 1730 (24,5%) que podria derivar-se de poca fiabilitat de les dades, encara que no en tenim evidències clares. La corba general mostra un lleuger creixement fins a 1790 amb algunes oscil·lacions, per estancar-se fins a 1845 i començar a caure a partir d'aquesta data. Aquesta evolució està molt lluny del dinamisme que Pierre Vilar assenyalava per al segle xviii i se'ns confirma l'estancament en el segle xix.

Gràfic 2. L'evolució dels naixements en 17 parròquies del Ripollès (1700-1860)

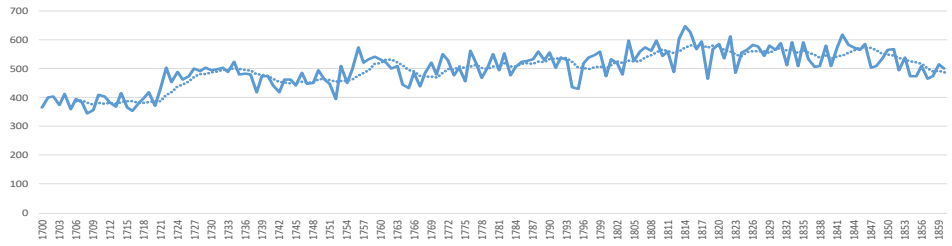

Gràfic 3. Evolució dels números índex (1700-1710 = 100) de parròquies de les comarques de Tarragona (59), de Girona (67) i del Ripollès (16) (1700-1860)

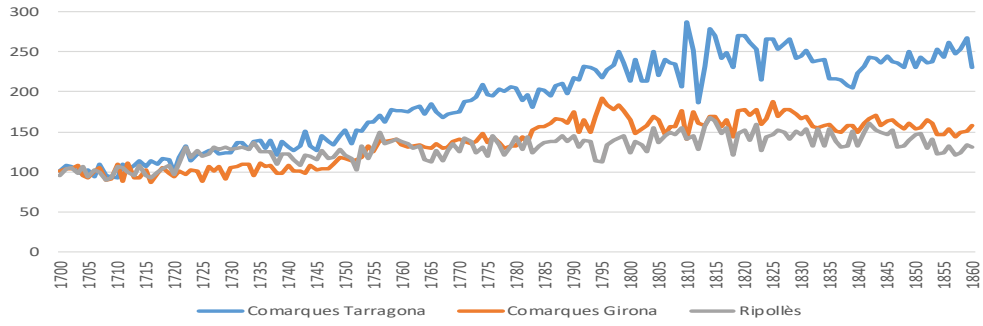

En el Gràfic 3 hem volgut contextualitzar l'evolució del Ripollès amb la corba de les comarques tarragonines i gironines i, per poder-les comparar, hem reduït la sèrie a un índex base 100 per als anys 1700-1710. El resultat mostra el vigor demogràfic de les comarques tarragonines en el segle xviii, que es desenganxa clarament de les dues altres sèries per estancar el seu creixement en el segle xix. Les comarques gironines tenen un creixement més modest, igual primer al ritme del

Ripollès per créixer després i estancar-se i caure en el segle xix. El creixement de la sèrie del Ripollès se situa per davant de la de Girona fins a 1750, després es mou al mateix ritme fins a 1780 i, és a partir d'aquesta data que els naixements es frenen i se situen per sota de la de Girona, tot i que van al mateix ritme. La reducció dels naixements, en aquest cas, es deu a la caiguda de la població, no a la reducció de la fecunditat com en els altres dos territoris estudiats.

Per poder veure amb més claredat aquesta evolució, hem elaborat el Quadre 5, en el qual es mostra com van evolucionar els naixements per dècades, donant el valor 100 a la dècada 1700-1710. Els naixements van fer un salt endavant important després de la Guerra de Successió (increment del 23,5%), després es produeix un estancament fins a 1770 amb lleugers creixements i retrocessos, una nova empenta a la dècada de 1771-1780 que es va mantenir fins a la primera dècada del segle xix, després manteniment fins a 1850 i un retrocés important entre 1850 i 1860, moment en què es retorna al nivell de 1770. Cal fixar-se que la sèrie assoleix 123,5 el 1730 i arriba a 146 el 1850, abans de tornar a retrocedir. Estem davant d'un creixement modest que s'estanca en el segle xix.

Quadre 5. L'evolució dels baptismes en números índex de 17 parròquies del Ripollès

	1701-1710=100	1791-1800=100
1701-1710	100,0	
1711-1720	100,3	
1721-1730	124,8	
1731-1740	125,3	
1741-1750	118,8	
1751-1760	129,9	
1761-1770	125,3	
1771-1780	133,1	
1781-1790	136,9	
1791-1800	131,9	100,0
1801-1810	142,7	108,2
1811-1820	148,4	112,5
1821-1830	145,7	110,5
1831-1840	141,3	107,1
1841-1850	146,0	110,7
1851-1860	130,3	98,8

A la darrera columna hem calculat l'evolució dels naixements en el segle xix, ja que en les altres comarques estudiades hi ha una clara diferència entre el que passa en el segle xviii i el que passa en el segle xix. En aquest cas les diferències són molt petites. El modest creixement del segle xviii va acompanyat d'un insignificant creixement en el segle xix (a l'entorn d'un 10%) que al final es

tradueix en una caiguda que situa els naixements per sota del nivell de començaments del segle XIX.

Amb aquestes dades ja podem afirmar que, si les parròquies estudiades en el segle XVII es poguessin extrapolar a tot el Ripollès, hauríem de dir que fou en aquest segle quan es va produir un vigorós creixement de la població, molt més important que el del segle XVIII. Segurament el desenvolupament progressiu de la metal·lúrgia, la indústria de l'armament i la indústria llanera fou un element determinant. En el segle XVIII és possible que aquesta indústria i l'agricultura i ramaderia de muntanya no poguessin donar més de si i això es va traduir en un creixement modest al llarg de la centúria. En el segle XIX hi ha un estancament primer i una caiguda després, lligada segurament a l'entrada en crisi de tota aquesta xarxa protoindustrial. Caldrà esperar la construcció de les colònies industrials de l'Alt Ter per redreçar la situació, però això ja seria un fenomen de finals del segle XIX i començaments del segle XX.

Evolució dels naixements segons la mida dels pobles i ciutats en els segles XVIII i XIX

En aquest apartat analitzem l'evolució dels naixements (i, per tant de la població segons la metodologia utilitzada) segons la mida de la població de les diferents parròquies. Les hem classificat segons la població rectificada que tenien l'any 1787 i hem reconstruït el Quadre 6 per analitzar l'evolució entre 1700 i 1860; en el Quadre 7 fem el mateix però per al segle XIX, donant el valor 100 a la dècada 1791-1800. Cal assenyalar que entre els pobles estudiats no n'hi ha cap que tingui més de 4.000 habitants. Podríem dir que entre 1700 i 1800 els municipis més grans (de 1.000 a 4.000 habitants) són els que van créixer més (41,9% i 38,9%), mentre els de 500 a 1.000 eren els que creixien menys (14,8%), per sobre dels de menys de 500 (21,5%). Podríem afirmar que els pobles mes grans, més beneficiats de les produccions protoindustrials de la zona, van créixer més que la resta. Tot i així, aquest creixement té ritmes diferents no sempre explicables amb les dades que tenim. Els diferents tipus de municipis van créixer al mateix ritme fins a 1731-1740; després es va produir una forta reducció entre 1741-1750 i, a partir d'aquesta data, els municipis més grans van iniciar un procés de creixement més acusat. El 1760 ja havien assolit un nivell de naixements que després s'anà mantenint al llarg de les dècades següents.

El Quadre 7 analitza el creixement segons la mida del municipi en el segle xix. Els resultats són diferents del que va passar en el segle xviii. Els municipis que més creixen (un 29,4%) són els més petits; els de fins a 2.000 habitants no tenen pràcticament creixement, i són els més grans els que més pateixen, ja que el 1860 havien perdut el 18% de la població. És probable que aquella destrucció del teixit productiu afectés de forma més intensa les ciutats més grans i que això es notés especialment durant el segle xix. No és el que passava en els municipis estudiats de les comarques gironines i tarragonines.

Quadre 6. L'evolució dels baptismes de 17 parròquies en números índex segons el nombre d'habitants al Ripollès en els segles xviii i xix (1701 = 100)

Habitants	1701-1710	1711-1720	1721-1730	1731-1740	1741-1750	1751-1760	1761-1770	1771-1780
0-500	100	108,2	130,5	126,7	105,9	121,7	133,5	135,0
501-1.000	100	97,6	129,2	127,6	102,9	106,2	103,5	113,8
1001-2.000	100	101,1	120,5	124,8	141,7	151,0	147,8	153,8
2001-4.000	100	98,4	123,4	123,6	114,2	130,7	116,9	126,8
4001-8.000	0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Més de 8.000	0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Total	100	100,3	124,8	125,3	118,8	129,9	125,3	133,1

Habitants	1781-1790	1791-1800	1801-1810	1811-1820	1821-1830	1831-1840	1841-1850	1851-1860
0-500	141,5	121,5	134,8	158,3	152,3	150,1	161,8	157,3
501-1.000	113,6	114,8	128,6	125,8	117,2	116,0	120,9	119,4
1001-2.000	156,3	141,9	147,8	159,1	156,9	157,3	164,4	144,3
2001-4.000	133,6	138,9	151,2	150,6	152,9	140,8	140,4	114,6
4001-8.000	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Més de 8.000	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Total	136,9	131,9	142,7	148,4	145,7	141,3	146,0	130,3

Quadre 7. L'evolució dels baptismes en números índex segons el nombre d'habitants al Ripollès entre 1800 i 1860 (1791-1800 = 100)

Habitants	1801-1810	1811-1820	1821-1830	1831-1840	1841-1850	1851-1860
0-500	111,0	130,3	130,3	123,5	133,2	129,4
501-1.000	112,0	109,6	109,6	101,0	105,3	103,9
1001-2.000	104,2	112,1	112,1	110,9	115,9	101,7
2001-4.000	108,8	108,4	108,4	101,4	101,1	82,5
4001-8.000	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Més de 8.000	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Total	108,2	112,5	112,5	107,1	110,7	98,8

Els problemes de les sèries de defuncions

Per completar el coneixement de l'evolució demogràfica del Ripollès i sobretot per valorar el pes del creixement vegetatiu i els possibles moviments migratoris, necessitem estudiar les sèries de mortalitat. Tenim dades de defuncions de 14 parròquies del Ripollès entre les sèries procedents d'altres autors i les que hem reconstruït nosaltres. Les sèries de Campdevànol (1850-1860) i Camprodon (1822-1839) s'han hagut de completar fent servir el mateix mètode que hem emprat en el cas dels naixements.

Són fiables? Habitualment els registres de defuncions comencen més tard que els registres de baptismes i sovint els albats no hi consten o no sembla que es registrin de forma sistemàtica. En el cas del Ripollès, els albats no es van començar a registrar de manera sistemàtica fins a 1730 aproximadament, tot i que depèn dels pobles. Així, ni a Molló, Surroca, Setcases, Santa Maria de Besora, Camprodon i Vilallonga hi ha els albats a les primeres dècades i en el cas de Llaers no apareixen fins a 1760. Aquest fet podria invalidar les sèries, però els treballs realitzats sobre mortalitat en altres indrets mostren que els albats acostumen a situar-se entre el 45% i el 50% del total de defuncions; per tant, n'hi hauria prou de doblar les defuncions adultes en aquelles sèries de les quals no tenim albats per acostar-nos a la xifra total de difunts (aquest mètode no permet analitzar crisis de mortalitat ja que, en aquest cas, adults i albats es comporten de forma diferent).

En el Quadre 8 hem recollit per dècades el pes dels albats sobre el total de difunts (en blanc els anys en què no tenim dades d'albats). Si fixem la data del 50% com a mètode per validar la mortalitat, podem veure que hi ha sèries erràtiques (a Ogassa, per exemple, està per sota d'aquesta data el primer vicenni —1701-1720—, però també 1801-1840; Setcases està per dessota fins a 1780; Besora entre 1760 i 1800; Vidrà està per sota entre 1741 i 1800; Llaers està sempre per sota del 50%; Sant Joan de les Abadesses presenta dates molt baixes entre 1741 i 1780 i Tregurà està per sota entre 1721 i 1740). Si aportem aquestes dades és per veure l'aleatorietat d'aquest subregistre ja que, en molts casos, no és una millora progressiva de la sèrie, sinó que es pot passar d'un registre normal a unes dades realment molt baixes. Era subregistre? Era reducció d'aquesta mortalitat infantil? Pensem que en aquesta època estudiada és subregistre, en algun poble per alguna pràctica que desconeixem, en altres per causes totalment desconegudes. Es fa difícil pensar que un cop s'ha establert la pràctica

de registrar els albats, aquesta pràctica deixi de fer-se. Així doncs, les sèries de defuncions han estat rectificades per donar als albats el valor del 50% en aquells períodes de vint anys que se situaven per sota del 45%.

Quadre 8. Percentatge d'albats sobre defuncions totals al Ripollès (1700-1860)

Parròquia	1701 -1720	1721 -1740	1741 -1760	1761 -1780	1781 -1800	1801 -1820	1821 -1840	1841 -1860
Molló		46,6	58,4	53,8	50,0	49,1	59,0	55,1
Ogassa	30,8	53,8	50,0	48,1	44,5	40,6	37,0	47,5
Surroca		48,6	43,3	47,9	41,1	44,6	45,4	54,2
Setcases		31,5	33,7	44,0	55,2	57,9	55,7	56,1
Santa Maria de Besora				41,4	37,6	48,5	53,4	48,9
Vidrà	32,1	52,2	22,1	31,4	34,2	52,1	50,2	47,6
Llaers				42,9	46,0	39,7	44,2	46,1
Gombrèn	48,5	51,1	57,9	54,0	48,2	51,6	52,1	50,9
Camprodon		56,3	52,5	51,4	60,1	59,4		
Campdevànol	53,8	62,2	61,8	59,1	56,2	47,4	51,3	56,1
Vilallonga		49,1	50,2	44,7	51,1	58,4	60,0	55,9
Sant Joan de les Abadesses	41,3	59,0	38,6	28,6	43,9	44,2	50,6	50,2
Tragurà		27,3	47,5	44,3	53,0	52,0		50,5

Els problemes d'aquestes sèries no acaben aquí. En el Gràfic 5 i en el Quadre 8 posem en relació les defuncions sobre els naixements. S'accepta de forma general que les defuncions solen situar-se a l'entorn del 80% dels baptismes, excepte en moments de crisis de mortalitat, que se situen per sobre. Bé, tant en la sèrie que surt de les fonts com en la rectificada, la relació se situa per sota del 70% (66,2% entre 1701-1710, 70,8% entre 1711 i 1720 i 56,5% entre 1721 i 1730); després se situa a l'entorn del 70% / 80% i en el segle xix, com si hi hagués un important repunt de la mortalitat, arriba fins i tot a superar el 90%.

Estem de nou davant del dubte de fins a quin punt hi ha un clar subregistre de mortalitat adulta o una mortalitat relativament baixa. Hem de pensar que fins a 1730 els registres de mortalitat adulta no poden ésser fiables —la qual cosa provoca que la rectificació de la sèrie amb un increment del 50% que equivaldria als albats tampoc no seria fiable. A partir de 1730 ens situem a l'entorn

del 80% que és una xifra baixa però acceptable i, en canvi, en el segle xix la mortalitat es dispara en aquesta zona de forma considerable.

Així doncs, de cara als càlculs sobre creixement vegetatiu cal prendre amb molta precaució els primers trenta anys del segle xviii quant a defuncions, anotar una mortalitat relativament baixa entre 1730 i 1800 i un creixement molt important en el segle xix per l'aparició de crisis de mortalitat continuades que situen la mortalitat molt per damunt de la que es produeix en altres llocs de Catalunya.

El creixement vegetatiu de la comarca del Ripollès i el saldo migratori

A partir de les consideracions que acabem de realitzar podem calcular el creixement vegetatiu que es va produir al Ripollès entre 1700 i 1860 segons les dades de 14 parròquies. Ja hem indicat que les dades anteriors a 1730 presenten molts problemes, sobretot en les defuncions.

Gràfic 4. Evolució dels naixements i defuncions (rectificades i sense rectificar) de 14 parròquies del Ripollès (1700-1860)

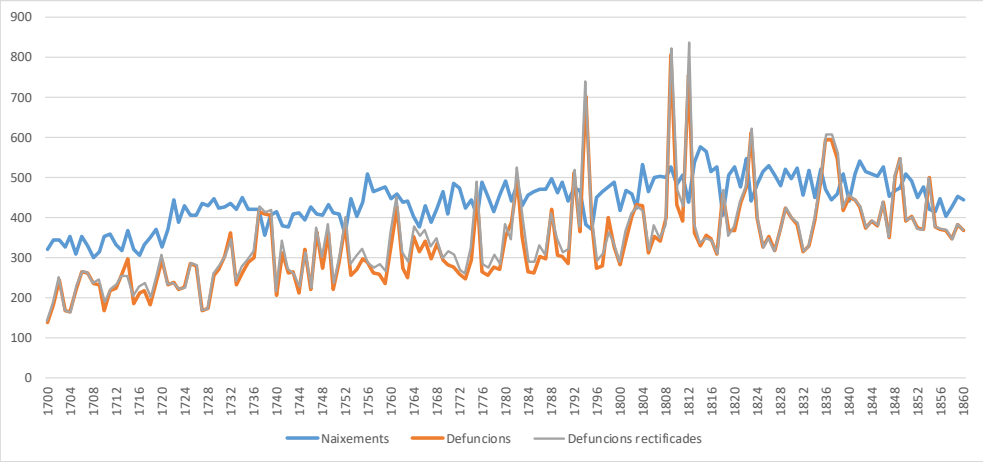

El Gràfic 4 recull l'evolució de la sèrie de naixements i defuncions agregats segons els registres i les defuncions rectificades ajustant el nombre d'albats. De fet, aquest ajustament afecta, a la pràctica, relativament poc la sèrie de mortali-

tat, com es pot veure en el gràfic. Hom pot observar que en el segle xviii hi ha períodes relativament llargs de balanços positius i en molts pocs anys la mortalitat supera la fecunditat. El tomabnt de segle i el segle xix, en canvi, és ple de crisis de mortalitat (1794, 1809, 1812, 1818, 1823, 1836, 1837 i 1838, 1849 i 1854) provocades per guerres, sequeres i epidèmies, que redueixen de forma significativa el creixement vegetatiu.

Gràfic 5. Relació entre naixements i defuncions rectificades i sense rectificar en 14 parròquies del Ripollès (1700-1860)

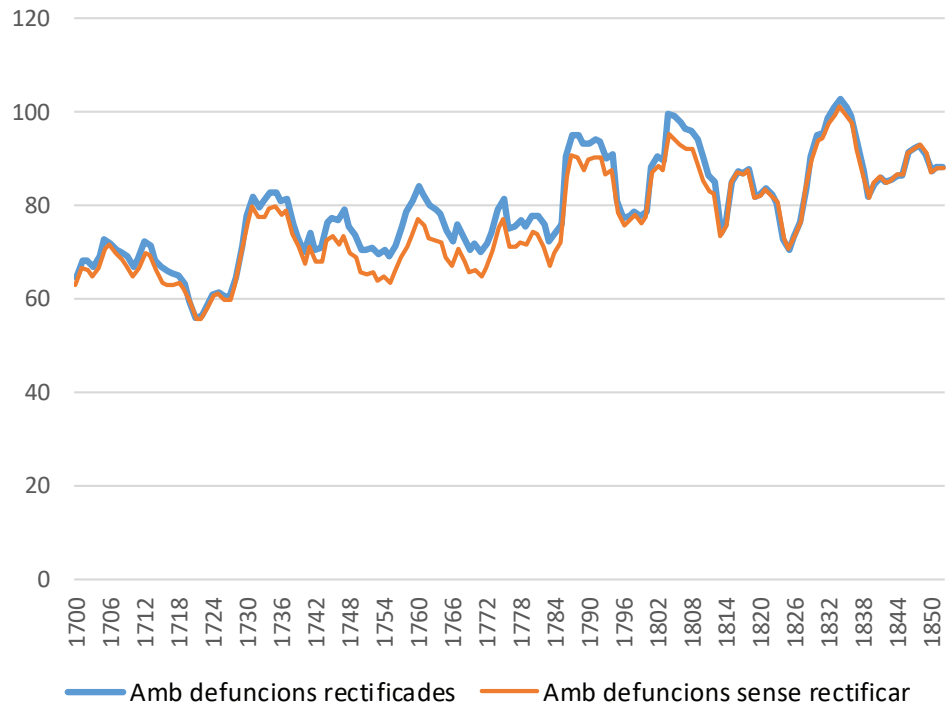

El Gràfic 6 representa el creixement vegetatiu al llarg del període estudiat en què s'observa el que hem indicat, un creixement vegetatiu molt alt fins a 1730 —poc fiable, com ja hem indicat—, un període fins a 1794 sense puntes de mortalitat greus i amb anys amb un balanç positiu important i l'entrada al segle xix amb moltes puntes de mortalitat que redueixen el balanç vegetatiu, tot i que també hi ha algun període de creixement important (1824-1835 per

exemple). Com hem indicat més amunt, a diferència del que passava en altres zones de Catalunya, la fecunditat i la mortalitat es van mantenir elevades i no va haver-hi canvis durant la primera meitat del segle xix. Es dedueix, però, del gràfic que el creixement vegetatiu fou significatiu al llarg de tot el període estudiat.

Gràfic 6. Creixement vegetatiu del Ripollès amb defuncions rectificades i sense rectificar en 14 parròquies del Ripollès (1700-1860)

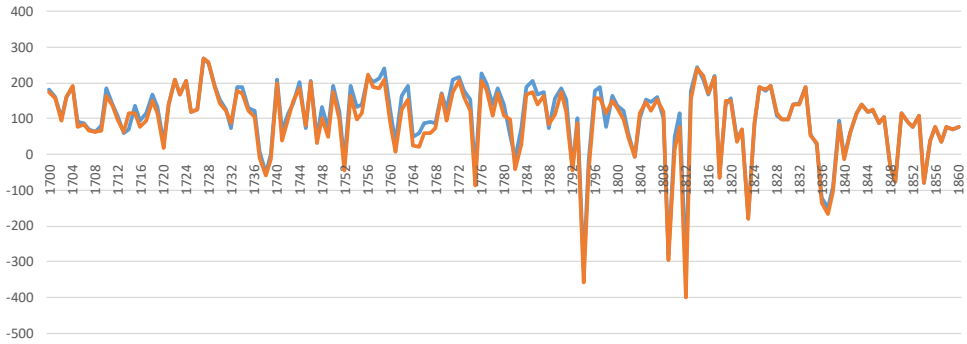

En el Quadre 9 quantifiquem aquest creixement. S'aporten els naixements per dècades, les defuncions, les defuncions rectificades, el creixement vegetatiu (diferència entre naixements i defuncions) i una columna sobre l'evolució de la relació entre naixements i defuncions. Ens hem de centrar en la columna de les defuncions rectificades, que s'acosta més a la realitat demogràfica del Ripollès.

Deixem de banda les dades de les tres primeres dècades del segle xviii (de fet, si les dades fossin certes, el creixement demogràfic més alt es donaria en la dècada 1720-1730). Després, al llarg del segle xviii, hi hauria un creixement vegetatiu que superaria els 1.000 habitants per dècada (els períodes de màxim creixement serien 1741-1750, 1751-1760, 1771-1780 i 1781-1790; i els de menys creixement 1761-1770 i 1791-1800 quan colpeja la crisi de 1794). En canvi, en el segle xix no hi ha cap dècada que superi els 1.000 habitants (entre 1811 i 1820 es produeix el màxim creixement (912 habitants) i el mínim entre 1831-1840 (220 habitants). Les xifres absolutes recullen aquest enduriment de la mortalitat al llarg del segle xix. Fins i tot l'evolució de les defuncions per dècades, calculades amb números índex, mostren com les defuncions en referència a la dècada 1781-1790, van créixer molt més que els naixements (de l'índex 100 a 95 i de l'índex 100 a 108,5). És una evolució diferent a la de les altres comarques estudiades.

Quadre 9. Creixement vegetatiu al Ripollès amb les defuncions rectificades i sense rectificar

Anys	Baptismes	Índex 1781-1790 = 100	Defuncions sense rectificar	Índex 1781-1790 = 100	Creixement vegetatiu sense rectificar defuncions	Defuncions sense rectificar/ baptismes	Defuncions rectificades	Índex 1781-1790 = 100	Creixement vegetatiu amb defuncions rectificades	Defuncions rectificades/ baptismes
1701-1710	3.316	71,2	2.130	62,9	1.186	64,2	2.196	61,8	1.120	66,2
1711-1720	3.375	72,4	2.317	68,4	1.058	68,7	2.391	67,3	984	70,8
1721-1730	4.176	89,6	2.349	69,4	1.827	56,3	2.361	66,4	1.815	56,5
1731-1740	4.165	89,4	3.174	93,7	991	76,2	3.255	91,6	910	78,2
1741-1750	4.049	86,9	2.803	82,8	1.246	69,2	2.932	82,5	1.117	72,4
1751-1760	4.415	94,8	2.863	84,5	1.552	64,8	3.095	87,1	1.320	70,1
1761-1770	4.228	90,7	3.165	93,4	1.063	74,9	3.438	96,7	790	81,3
1771-1780	4.530	97,2	2.941	86,8	1.589	64,9	3.179	89,4	1.351	70,2
1781-1790	4.659	100,0	3.387	100,0	1.272	72,7	3.554	100,0	1.105	76,3
1791-1800	4.429	95,1	3.811	112,5	618	86,0	3.960	111,4	469	89,4
1801-1810	4.854	104,2	4.248	125,4	606	87,5	4.343	122,2	511	89,5
1811-1820	5.098	109,4	4.040	119,3	1.058	79,2	4.186	117,8	912	82,1
1821-1830	4.994	107,2	4.110	121,3	884	82,3	4.112	115,7	882	82,3
1831-1840	4.789	102,8	4.509	133,1	280	94,2	4.569	128,6	220	95,4
1841-1850	5.005	107,4	4.249	125,4	756	84,9	4.248	119,5	757	84,9
1851-1860	4.424	95,0	3.855	113,8	569	87,1	3.855	108,5	569	87,1

En aquest punt volem posar en relació el creixement vegetatiu i el moviment migratori, per veure si la comarca del Ripollès va ser receptora o expulsora de població. El mètode seguit és molt simple i es recull en el Quadre 10. Per desgràcia, només podem fer un càlcul a partir d'un nombre de 14 parròquies que pensem que poden ser representatives del que deuria passar al Ripollès durant aquest període. La població estudiada és del 37,4% sobre el total de l'any 1787.

Partim de la població estimada a les parròquies estudiades a partir d'una natalitat del 40‰ i del 45‰, que eren les més probables a l'època segons el recompte de 1717 i 1787. La diferència entre la població dels dos és el creixement de la població. En aquest cas, les 14 parròquies haurien crescut de 2.911 i 2.586 habitants segons la natalitat considerada.

A partir de la diferència any a any entre naixements i defuncions rectificats, calculem el creixement vegetatiu (8.371 habitants entre 1717 i 1787). Si la població real havia crescut 2.911 o 2.586 habitants, això fa que el saldo migratori oscil·li entre 5.460 i 5.785 entre els dos recomptes de població. A diferència d'altres comarques en el segle xviii, la comarca del Ripollès, malgrat les activitats protoindustrials, perdia població i n'expulsava cap a fora una part significativa.

Quadre 10. Balanç migratori a partir del creixement vegetatiu de 14 parròquies del Ripollès entre 1717, 1787 i 1860 (defuncions sense rectificar)

	Natalitat 40‰	Natalitat 45‰
Població suposada 1717	8.700	7.733
Població suposada 1787	11.611	10.319
Creixement de la població	2.911	2.586
Crecimient vegetatiu 1717-1787	9.476	9.476
Població + creixement vegetatiu	18.176	17.209
Migracions 1717-1787	-6.565	-6.890
Creixement vegetatiu 1717-1787 rectificat	8.371	8.371
Població + creixement vegetatiu rectificat	17.071	16.104
Migracions 1717-1787 rectificades	-5.460	-5.785
Població segons cens 1860	9.435	9.435
Creixement vegetatiu 1787-1860	5.153	5.153
Població + creixement vegetatiu	16.764	15.472
Migracions 1787-1860	-7.329	-6.037
Creixement vegetatiu 1787-1860 rectificat	4.652	4.652
Població + creixement vegetatiu rectificat	16.263	14.971
Migracions 1787-1860 rectificades	-6.828	-5.536
Població estudiada	37,4	

Si aquest càlcul el realitzem per al període que va de 1787 a 1860, podem veure en primer lloc que els municipis estudiats ja van perdre població absoluta, perquè van passar de 11.611 o 10.319 el 1787 a 9.435 segons el cens de 1860. En canvi, tot i les dures crisis de mortalitat que es van produir durant aquest període, el creixement vegetatiu va ser de 5.153 habitants (fixem-nos que força menys que els 9.476 del període anterior). Així, el saldo migratori sumava la pèrdua absoluta de la població més el creixement vegetatiu, cosa que ens indica que durant aquest període de temps les migracions amb la mortalitat rectificada oscil·laven entre 5.536 i 6.828 persones.

La conclusió seria clara, el Ripollès tant en el segle xviii com en el segle xix va ser una comarca amb un flux d'emigració molt important i significatiu. Aquesta comarca de muntanya tenia un comportament molt diferent al que hem vist per a les comarques gironines i tarragonines.

Conclusions

Som davant d'una evolució demogràfica diferent de la que es va produir en altres comarques estudiades amb la mateixa metodologia (les comarques gironines i les comarques tarragonines). En aquestes, el creixement en el segle xviii era més intens, pràcticament sense migracions, mentre que en el segle xix es produïa una caiguda de la fecunditat i de la mortalitat abans de 1860 que indicava canvis abans de l'inici del que s'ha considerat la transició demogràfica. Al Ripollès, una comarca de muntanya, es detecta un comportament diferent.

1. El creixement dels naixements, que sol ésser un indicador del creixement demogràfic si acceptem una taxa de natalitat relativament estable, fou molt més baix que en altres llocs. El primer objectiu del treball era una revisió de les dades dels recomptes que va publicar Pierre Vilar en el seu moment. L'estudi dels naixements de les parròquies posa de manifest una elevada ocultació en el recompte de 1717 (caldria incrementar-lo entre un 73% i un 123%) i menys en el de 1787 (entre el 10,4% i el 42%). La conclusió és, per tant, que la població del Ripollès era molt més alta de la que diu el recompte de 1717 i menys, però també més alta, en el de 1787. La conseqüència és que el creixement havia estat molt menor que el previst, en ésser més alta la data del punt de partida. I la conseqüència d'aquesta diferència

és important: Pierre Vilar atorgava un creixement de la població del 92,5% entre 1717 i 1787, és a dir, pràcticament s'hauria doblat, cosa que indicaria un important vigor a la dinàmica demogràfica. Amb la rectificació, aquest creixement es redueix al 22,5% al llarg dels setanta anys, molt per sota del que s'estava produint en altres zones de Catalunya. El Ripollès presentaria una població estancada o amb un creixement molt baix.

2. Hem analitzat l'evolució dels naixements en el segle xvii a partir de quatre sèries que representen una quarta part de la població de la comarca. Durant aquesta centúria, tot i l'aturada durant la Guerra dels Segadors, els naixements es van incrementar com a mínim d'un 40%, percentatge que es va accelerar en el darrer terç de la centúria. Es més important que el que es va produir en el segle xviii, la qual cosa fa pensar que el desenvolupament de la indústria de producció i transformació del ferro, la indústria tèxtil protoindustrial i l'activitat ramadera varen permetre aquest creixement en el segle xvii, però en el segle xviii aquest model no permetia continuar el ritme de creixement. Caldria, doncs, prestar atenció als esdeveniments del segle xvii.

3. Si el creixement de la població va ser molt petit en el segle xviii, en el segle xix encara va ser pitjor. De fet, si donem per bo el cens de 1860, entre 1787 i 1860 la població s'hauria reduït entre un 20% i un modestíssim increment del 4%. Si utilitzem les agregacions de naixements de les parròquies que hem estudiat, els naixements de la dècada de 1860 són menors que els de la dècada de 1787. Aquesta caiguda de la població, insinua caiguda de la fecunditat? Si posem en relació els naixements amb la població de 1860 d'onze municipis en els quals podem realitzar els càlculs, ens dona una natalitat del 43‰, una data molt alta que ens indica que no hi havia caiguda dels naixements com en altres zones de Catalunya. Natalitat alta i caiguda de la població només pot augurar un moviment migratori important.

4. L'evolució de la sèrie de baptismes mostra el modest creixement, però els salts endavant i les frenades són semblants a les sèries d'altres indrets, si bé menys acusades. Així, hi ha un salt endavant en els naixements entre 1721 i 1730, entre 1751 i 1760, 1771 i 1780 i 1811 i 1820 i una frenada o caiguda entre 1741-1750 i 1761-1770. Entre 1851 i 1860 es produeix una caiguda important en el nombre de naixements.

5. L'anàlisi de la mortalitat és totalment necessari per estudiar el creixement vegetatiu i els possibles fluxos migratoris. Les 14 sèries de mortalitat que hem reconstruït presenten alguns problemes que hem intentat abordar. D'una banda, la manca d'albats fins a 1730 en algunes parròquies i, també, xifres d'albats més baixes en algunes de les dècades estudiades sense que en puguem explicar la raó. Això ens ha portat a rectificar la sèrie quan els albats estaven per sota del 45%. De l'altra, la relació defuncions/baptismes que alguns autors situen a l'entorn del 80%, està clarament per sota fins a 1730, la qual cosa ens fa pensar que les xifres de defuncions d'adults tampoc són fiables fins aquest any. Una ullada ràpida a la sèrie de defuncions permet observar que la mortalitat es va intensificar al llarg de la primera meitat del segle xix per l'aparició de diverses crisis de mortalitat que van reduir de forma significativa el creixement vegetatiu en aquesta etapa. Aquesta evolució és diferent de la que es va produir en altres comarques de Catalunya. No podem parlar, com hem fet en altres comarques de Catalunya, de cap mena d'avenç cap a la transició demogràfica: alta natalitat i alta mortalitat.

6. El creixement vegetatiu, segons aquestes sèries, va passar per dues etapes diferenciades. En el segle xviii —i deixant de banda les dades fins a 1730 per poc fiables—, el creixement vegetatiu va ser molt elevat en el segle xviii, ja que pràcticament no va haver-hi mortalitat catastròfica; en canvi, es va reduir de forma significativa en el segle xix ja que, malgrat l'alta natalitat, la mortalitat va ser elevada amb crisis de mortalitat continuades. Tot i així, el creixement vegetatiu també va ser positiu. Entre 1717 i 1787, les parròquies estudiades van tenir un saldo positiu de 9.476 persones (caldria corregir-ho a la baixa) i entre 1787 i 1860, de 5.153.

7. Si la població del Ripollès va créixer un 22,1% entre 1717 i 1787, es va reduir o mantenir estancada fins a 1860 i el creixement vegetatiu va ser positiu al llarg de tot el període, podem concloure que hi va haver un moviment migratori constant en tot el període estudiat. Efectivament, les parròquies estudiades (14 i 37,4% de la població) van expulsar unes 5.500 persones en el segle xviii i entre 5.500 i 6.800 en el segle xix, que serien moltes més si estudiéssim la comarca sencera. Les activitats productives dinàmiques del segle xviii no permetien incrementar més població i la des-

trucció d'aquestes en el segle XIX va impulsar una emigració, segurament de gent especialitzada, cap a altres comarques.

8. El Ripollès fou, durant tot el període estudiat, una comarca de muntanya que havia assolit un important creixement en el segle XVII gràcies al desenvolupament d'activitats ramaderes, la producció de ferro a les fargues i una potent indústria metal·lúrgica i una activitat llanera també destacada. En el segle XVIII, aquestes activitats no foren suficients per absorbir tot el creixement natural de la població. En el segle XIX, la destrucció de les fargues, la crisi metal·lúrgica tradicional i l'ensorrament de la indústria llanera forçarien a una emigració encara més significativa si tenim en consideració el creixement natural, que havia empitjorat per una etapa de crisis de mortalitat molt intenses. La mineria del carbó i les colònies del Ter foren fenòmens posteriors.

Bibliografia

Ayuda Bosque, Maria Isabel; Pinilla Navarro, Vicente (2002). «El proceso de desertización de la montaña pirenaica en el largo plazo: Aragón». *Ager. Revista de Estudios de Despoblación y Desarrollo rural*, núm 2, p. 101-38.

Benaul, Josep M. (1997). «Davallada i transformació de les indústries tradicionals». A: A. D. *Història. Política, societat i cultura dels Països Catalans*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, p. 142-159.

Collantes, Fernando (2001). «La migración en la montaña española (1860-1991)». *Revista de Demografía Histórica,* núm. 19, p. 105-138.

Erdozain, Pilar; Mikelarena, Fernando, i Paul Arzak, Juan Ignacio (2003). «Hogares y caseríos en la Navarra Cantábrica en el siglo XIX. Un enfoque microanálitico». *Hispania,* núm. LXIII, p. 199-230.

Ferrer, Joan (2003-2004). «Guia dels registres parroquials de la comarca del Ripollès». *Annals del Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès*, núm. 2003-2004, p. 1-53.

Ferrer Alòs, Llorenç (2007). «Una revisió del creixement demogràfic de Catalunya en el segle XVIII a partir de sèries parroquials». *Estudis d'Història Agrària*, núm. 20, p. 17-68.

— (2016). «El crecimiento demográfico de las comarcas de Girona en el siglo XVIII y los cambios hacia la transición demográfica en la primera mitad del siglo XIX». *Revista de Demografía Histórica,* núm. XXXIV, p. 17-52.

Floristán Imizcoz, Alfredo (1985). «Evolución de la población de Navarra en el siglo xvii». *Príncipe de Viana*, núm. 46, p. 205-233.

— (1990). «Contrastes de crecimiento demográfico en el Valle del Ebro: la Zona Media y Ribera de Navarra (siglos xvii y xviii)». *Príncipe de Viana,* núm. 51, p. 389-404.

Galobardes, Joan Bautista (1831). *Cataluña en la mano*. Barcelona: Imp. de los Hermanos Torra.

Graells, Enric (1990). *Els orígens industrials de Catalunya*. Ripoll.

Grau Galtés, Josep (1994). *Aspectes sanitaris dels arxius parroquials de l'antiga vegueria de Ripoll Campdevànol (s. XVI, XVII i XVIII)*. Universitat de Barcelona: tesi doctoral.

Iglesies, Josep (1979). *El fogatge de 1553. Estudi i transcipció*. 2 vol. Barcelona: Fundació Salvador Vives i Casajoana.

— (1991). *El fogatge de 1497. Estudi i transcripció*. 2 vol. Barcelona: Fundació Salvador Vives i Casajoana.

— (1992). «Demografia pretèrita i actual del Ripollès». *CECR Annals 1992-1993. Aportacions i Estudis*, p. 123-161.

— (1998). «El fogatge de 1515». *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, núm. IX, p. 23-86.

Martí Morales, Ricard (2004). *Cataluña, armería de los borbones. Las armas y los armeros de Ripoll, Barcelona, Manresa, Igualada... de 1714 a 1794*. Barcelona: Salvatella.

Mascarella, Jordi (1993). *La farga*. Girona: Quaderns de la Revista de Girona.

Mateu Subirà, Joaquim (2004). *Fargues de Catalunya i Andorra*. Barcelona: Rafel Dalmau.

Mercader, Martí (2003). «Les mines de Surroca, després de dos segles d'explotació del carbó a Ogassa». *Revista de Girona*, núm. 217, p. 44-49.

Mikelarena, Fernando (1995). *Demografía y familia en la Navarra tradicional*. Pamplona: Gobierno de Navarra.

Miñano, Sebastián de (1826). *Diccionario geográfico estadístico de España y Portugal*. Madrid: Imprenta de Pierart Peralta.

Molina Gallart, David (2002). «El proceso de desertización demográfica de la montaña pirenaica en el largo plazo: Cataluña». *Ager. Revista de Estudios de Despoblación y Desarrollo Rural*, p. 81-99.

Moreno, Antonio (1983). «La población del norte de Aragón en los siglos xvii y xviii». *Pedralbes*, p. 279-288.

— (1984). «Población y producción agrícola en el norte aragonés (1598-1820)». A: D.A. *Congreso de historia rural: siglos XV-XIX*. Madrid: p. 471-498.

Ortí, Pere (1999). «Una primera aproximación als fogatges catalans de la dècada de 1360». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 39, p. 747-73.

Pladevall Font, Antoni (1976). «El bisbat de Vic entre els anys 1685 i 1688». *Ausa*, núm. 82-83, p. 44-62.

Redondo Garcia, Esther (2002). *El fogatjament general de Catalunya de 1378*. Barcelona: CSIC.

Salas Ausens, J. Antonio (1988). «Movimientos migratorios en la España de la Edad Moderna». *Boletín de la ADEH*, núm. VI, p. 29-54.

— (2008). «Cuando las fuentes nos engañan: fogajes, vecindarios y demografías (ss. XIV-XVIII)». *Aragón en la Edad Media,* núm. XX, p. 691-708.

Serra Rotés, Rosa (2000). *Colònies industrials de Catalunya*. Manresa: Fundació Caixa de Manresa.

Simón Tarrés, Antoni (1992). «La població catalana a l'època moderna. Síntesi i actualització». *Manuscrits*, núm. 10, p. 217-58.

Simón Tarrés, Antoni; Alberch Figueres, Ramon (1982). «L'evolució demogràfica de Girona en els segles XVI i XVII a través dels registres parroquials». *Estudi General*, núm. 2, p. 11-32.

Torras Salles, Joaquim (1993). *Aspectos sanitarios de los archivos parroquiales del arciprestazgo de Sant Joan de les Abadesses durante los siglos XVI, XVII y XVIII*. Universitat de Barcelona: tesi doctoral.

Vilar, Pierre (1964). *Catalunya dins l'Espanya moderna. Recerques sobre els fonaments econòmics de les estructures nacionals*. 4 vol. Barcelona: Edicions 62.

Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics
ISSN: 0213-6791. ISSN de l'edició electrònica: 2013-3995.
http://revistes.iec.cat/index.php/BSCEH/index

Núm. XXIX (2018), p. 267-278
DOI: 10.2436/20.1001.01.192

ART I GUERRA CIVIL. UN INFORME D'URGÈNCIA DE PERE PUJOL CASADEMONT SOBRE EL PATRIMONI GIRONÍ (5 D'AGOST DE 1936)

Joaquim Nadal i Farreras[1]
Universitat de Girona

Article lliurat l'1 d'abril de 2018. Acceptat el 4 de juny de 2018

Resum

Després del cop d'estat de juliol de 1936 la revolució social desfermada va donar el poder als comitès antifeixistes i es va desencadenar un procés de destrucció del patrimoni religiós i de col·leccions particulars de prohoms conservadors. La Generalitat va desplegar un operatiu per minimitzar els efectes de la destrucció i preservar i salvar tot el que quedava. Un informe de Pere Pujol, que treballava per a Jeroni Martorell a la Generalitat, redactat el 5 d'agost de 1936 ens perfila unes primeres impressions de valor desigual.

Paraules clau

Guerra Civil, patrimoni, destrucció, salvaguarda, Girona, Banyoles, Sant Feliu de Guíxols.

Art and Civil War. An urgent report by Pere Pujol Casademont on Girona's heritage (5 August 1936)

Abstract

After the coup in July 1936, the ensuing social revolution gave power to anti-fascist committees, resulting in the destruction of religious property and

1. E-mail: quimnadal@hotmail.com

private collections owned by the conservative elite. The Catalan government (Generalitat) implemented an operation to minimise the effects of this destruction and preserver and save all that was left. A report by Pere Pujol, who was working for Jeroni Martorell in the Generalitat, written on 5 August 1936, presents some initial impressions of uneven value.

Keywords

Spanish Civil War, heritage, destruction, safeguard, Girona, Banyoles, Sant Feliu de Guíxols.

Insurrecció militar, guerra i revolució. Destrucció i salvament

Cada vegada hi ha més evidències dels actes de destrucció de patrimoni artístic a Catalunya el juliol de 1936 i també cada vegada hi ha més evidències de la immediatesa de la reacció del govern de la Generalitat, amb l'ajut imprescindible de servidors públics i de voluntaris, en el seu intent per aturar la barbàrie i salvar el patrimoni.

És prou conegut que en els primers moments i des del despatx del conseller de Cultura de la Generalitat Ventura Gassol, el secretari Melcior Font i Marsà i el secretari Miquel Joseph i Mayol van tractar de canalitzar les energies dels voluntaris que arribaven al Palau de la Generalitat i es posaven a la disposició del govern per tractar de frenar l'impuls iconoclasta desfermat.

Un mes abans de tots aquests fets (el 2 de juny de 1936), el govern de la Generalitat havia reorganitzat, seguint l'esperit de la Llei de patrimoni de 1934, els diferents aspectes previstos i havia creat cinc seccions encomanades a Jordi Rubió i Balaguer (Biblioteques), Agustí Duran i Sanpere (Arxius), Joaquim Folch i Torres (Museus), Jeroni Martorell (Monuments) i Pere Bosch Gimpera (Excavacions).

A finals de juliol, el dia 29, passats uns deu dies del sollevament i de la reacció revolucionària, reunida la Comissió del Servei de Patrimoni per Ventura Gassol s'acabava de reorganitzar el Servei de Salvament, aquest cop en tres grups: Arxius, encomanat a Agustí Duran i Sanpere; Biblioteques, encarregat a Jordi Rubió i Balaguer, i Monuments i Patrimoni, a

càrrec de Jeroni Martorell. Dos dies després, el govern donava per acabada l'emergència més crítica.[2]

Les personalitats d'Agustí Duran i Sanpere, de Pere Bosch Gimpera, de Joaquim Folch i Torres i de Jordi Rubió i Balaguer han eclipsat, en part, la dimensió de Jeroni Martorell, qui, per la seva trajectòria des de 1915 i per l'activitat continuada en una etapa cronològica molt àmplia, hem de considerar que va tenir un paper molt rellevant en la definició i el desplegament de les polítiques de catalogació, conservació i salvaguarda del Patrimoni Històric Artístic Local. La documentació de les actuacions del seu servei que es conserva a l'Arxiu Històric de la Diputació de Barcelona (SPAL), així com el seu fons personal conservat a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, contenen una abundant documentació de gran valor i amb molta informació sobre l'actuació del Servei des de la seva creació. Raquel Lacuesta[3] li ha dedicat una atenció constant, ha publicat estudis i no ha parat mai de reclamar l'atenció sobre la figura de Jeroni Martorell i reivindicar-la. L'exploració sistemàtica de tots aquests fons pot aportar encara noves dades sobre el desplegament de les polítiques patrimonials i, específicament, sobre la salvaguarda del tresor artístic nacional durant la Guerra Civil espanyola.

Pere Pujol i Casademont (Sant Feliu de Guíxols, 27 de gener de 1901 - 2 d'agost de 1965)

Pere Pujol havia nascut al carrer Nou de Garrofers de Sant Feliu de Guíxols. L'any 1921 es va traslladar a viure a Barcelona, entre 1921 i 1924 va treballar per a una empresa de fabricació de maquinària tèxtil i a partir de 1924 es va dedicar a la compra i venda de llibres i ho compaginava amb les seves

2. Francisco Gracia; Glòria Munilla (2011), *Salvem l'art. La protecció del patrimoni cultural català durant la Guerra Civil*, Barcelona, La Magrana, especialment el primer capítol, «La Generalitat i el patrimoni cultural el juliol del 36». Aquest llibre és la millor síntesi disponible a dia d'avui, incorpora les aportacions més recents i supera el valuós llibre testimonial de Miquel Joseph Mayol (1971), *El salvament del patrimoni artístic català durant la Guerra Civil*, Barcelona, Pòrtic, que durant molt de temps des de la seva publicació havia estat pràcticament un referent aïllat.

3. Raquel Lacuesta (1998) hi va dedicar la seva tesi doctoral: «El Servei de Catalogació i Conservació de Monuments de la Diputació de Barcelona. Metodologia, criteris i obra. 1915-1981» (Departament d'Història de l'Art de la Universitat de Barcelona. L'any 2000 va publicar aquest treball amb el títol *Restauració monumental a Catalunya. Segles XIX i XX*, Barcelona, Diputació.

afeccions literàries. Va col·laborar a *Flames Noves* i va col·laborar i dirigir *Joventut Catalana*. A partir de 1927 es va dedicar a l'edició dels diferents volums de *l'Àlbum Meravella*, que ell dirigia i editava i que publicava la Llibreria Catalònia. La guerra li interrompé aquest projecte amb el volum dedicat a Barcelona en preparació. Un cop acabada la guerra va reprendre aquesta tasca editorial i la compravenda de llibres amb diversos volums de Joan Amades il·lustrats amb xilografies d'E. C. Ricart, alguns publicats a cavall entre abans i després de la guerra. És molt probable, doncs, que el boix que il·lustra el paper de carta personal de Pere Pujol i Casademont (Corts Catalanes, 553, Barcelona) amb el qual va escriure l'informe a màquina que publiquem, sigui obra de Ricart.[4]

Un informe del 5 d'agost de 1936

No hi ha gaires documents dels primers dies d'efervescència revolucionària i d'accions d'iconoclàstia incontrolades i és per això que m'ha semblat interessant de donar-ne a conèixer un del Fons Jeroni Martorell de l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona que, amb data de 5 d'agost de 1936, quan encara no feia un mes de la insurrecció militar i la revolució, contenia l'informe que va presentar Pere Pujol i Casademont,[5] circumscrit a algunes poblacions de les comarques gironines. No sabem quin vincle tenia Pere Pujol Casademont[6] amb el Servei de Monuments quan va esclatar la Guerra Civil.

4. A l'Arxiu Municipal de Sant Feliu de Guíxols hi ha el Fons Pere Pujol Casademont amb material variat de caire biogràfic que ajuda a precisar millor la trajectòria de Pere Pujol. Hi ha el material recollit i aplegat per la familia, correspondència, documentació personal, carnets, etc. Entre altra documentació, hi ha el carnet de treballador de la Secció de Monuments del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, signat amb el núm. 10 per Jeroni Martorell, com a cap de la Secció amb data 1 de febrer de 1938 i registrat amb el núm. 1.220 el dia 24 de febrer de 1938. He d'agrair a Marc Auladell les informacions sobre aquest fons i el seu contingut.

5. Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona. Fons Jeroni Martorell, 5D-48-17. JM B1-158 (1).

6. Arxiu de la Diputació de Barcelona. Expedient personal de Pere Pujol i Casademont. Més enllà de les dades de caràcter laboral, hi consta que va néixer a Sant Feliu de Guíxols el 27 de gener de 1901, a la una de la tarda, i que fou batejat a l'església parroquial de Sant Feliu el dia 10 de febrer de 1901 rebent els noms de Pedro, José i Carlos i que era fill de Feliu Pujol Ponjuan, de Sant Feliu, i de Carmen Casademont Juan, de Castell d'Aro. L'expedient és molt elemental i conté escasíssimes dades.

L'origen del document que publiquem podia ser potser només un encàrrec personal de Jeroni Martorell a Pere Pujol, bé fos perquè Martorell ja el coneixia per les seves activitats en el món del llibre o simplement perquè el considerava pel seu origen ganxó especialment preparat per recórrer la demarcació de Girona. Però també pot ser que en esclatar la guerra ja fos treballador al servei de la Generalitat. Sigui com sigui, un parell d'anys més tard, en els decrets de reorganització de la Conselleria de Cultura de gener de 1938, el trobem en la condició d'oficial segon en el decret de 26 de gener de 1938 que reestructurava la Secció de Monuments Històrics.[7] Per una raó o altra no ens ha d'estranyar que ja el 1936 estigués sota les ordres de Jeroni Martorell i el seu informe es trobi entre els papers del director de la Secció.[8] Tampoc no sabem les raons per les quals va ser traslladat a la Conselleria de Governació i, en realitat, un cop acabada la guerra el nostre personatge va continuar la seva activitat de llibreter i editor i en el seu expedient de la Diputació de Barcelona no consta cap reclamació de plaça per part d'ell ni cap intent de depuració per part de l'administració.

Es tracta d'un informe molt elemental, d'un àmbit territorial dispers i limitat, fet a corre-cuita arran d'una visita ràpida de la qual no sabem la data, però amb precisions interessants sobre Girona, Porqueres, Usall, Banyoles i Sant Feliu de Guíxols. Per a la resta del territori hi ha alguna indicació molt general i alguna directriu sobre alguns objectes d'art concrets. Cal remarcar també com se subratlla el paper dels ajuntaments i de la Comissió de Monuments, que en aquest cas devia ser la Comissió de Patrimoni Artístic i Arqueològic de la qual coneixem tota la trajectòria des de la seva creació el 22 de juliol de 1936 i el

7. Gracia; Munilla, *op. cit.*, p. 152. Dirigia la secció Jeroni Martorell i hi figuraven Joan Subias Galter i Josep Gudiol i Ricart com a caps de negociat de segona; dos oficials primers, Gerard Carbonell Piñol i Josep Bardolet Soler; dos oficials segons, Horaci Sabater i Sánchez i Pere Pujol i Casademont; dos delineants, Faust Renom i Jaumandreu i José Pla Palomer; un auxiliar primer, Joan Estorch i Salamó; dos auxiliars segons, Roser Pérez i de la Torre i Josefa Coromines i Macià; un ordenança, Josep Pons Ramírez de Verger, i un xofer, Segimon Carrenca i Coll.

8. A l'expedient personal que ja hem esmentat (vegeu la nota 6) de l'Arxiu de la Diputació de Barcelona consta aquesta ordre de 26 de gener de 1938 en què era nomenat, per adaptació de plantilla, oficial segon de la Secció de Monuments. Consta també que va prendre possessió d'aquest càrrec el dia 1 de febrer de 1938. No hi consta cap dada anterior. Consta, en canvi, que l'11 de juny de 1938 va ser nomenat com a habilitat de la Secció de Monuments Històrics mentre estigués mobilitzat el Sr. Joan Pla i Palomer. Cap a finals de 1938, el 17 de novembre, fou traslladat en comissió de serveis al Departament de Governació i Assistència Social. No consta cap dada sobre la seva situació un cop acabada la guerra ni si va ser depurat.

contingut de les seves actes. que van del 12 de setembre de 1936 al 12 de març de 1938.[9]

Pere Pujol Casademont, però, remarca en el seu informe de primers d'agost, i per un període anterior a la primera acta de l'esmentada Comissió, l'acció i el perill que van córrer els seus membres en la tasca de salvament.

Atès que l'informe porta data del 5 d'agost, hem de concloure que la visita que va fer en alguns dels llocs que esmenta degué ser a finals de juliol i encara amb l'excitació desfermada dels primers dies. L'informe peca de generalitzacions i d'una certa ingenuïtat i es concentra en el que es va salvar i dedica menys atenció al que es va destruir. Amb tot, quan els fets són molt evidents els recull amb tota claredat.

És difícil disposar d'una cronologia precisa de les destruccions i hi ha fins i tot la possibilitat que alguns fets que ens són coneguts s'haguessin produït amb posterioritat a la visita de Pere Pujol Casademont a les comarques gironines. Malgrat aquesta dificultat d'establir amb precisió una cronologia, hem anotat el document amb les dades que avui coneixem i que completen o corregeixen les impressions de Pujol. El contrast entre l'informe fet sobre la marxa i en el mateix moment i la fredor esfereïdora de les dades que els historiadors hem pogut recollir posteriorment permet un contrapunt útil i un valor afegit d'objectivitat.

Hem d'afegir també que els llocs visitats directament (Girona, Banyoles, Sant Feliu de Guíxols) ens mostren més dades en el document mentre que els llocs o elements patrimonials que són esmentats «per les referències que he recollit» pequen de major abstracció generalista i és aquí on el contrapunt de les anotacions adquireix un pes, per contrast, més evident.

Cada dia disposem de més informació sobre la destrucció i sobre el salvament de l'art català durant els primers mesos de guerra i revolució l'any 1936. Valgui aquest document per afegir una mica més d'informació a la que ha anat sortint en els darrers temps sobre molts indrets diferents de Catalunya.[10]

9. Joaquim Nadal i Farreras; Gemma Domènech i Casadevall (2015), *Patrimoni i guerra, 1936-1940*, Girona, Ajuntament de Girona - ICRPC. En un treball monogràfic he resseguit la tasca específica de Joan Subias Galter, funcionari de la Comissaria de la Generalitat a Girona i membre de l'esmentada Comissió; amb altres membres de la Comissió va assistir a l'acte de l'obertura del sepulcre de sant Narcís, fet que va ser utilitzat en contra de Subias en l'expedient de depuració al qual fou sotmès el 1939 i 1940; Joaquim Nadal i Farreras (2016), *Joan Subias Galter (1897-1984), dues vides i una guerra*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.

10. He fet un estat de la qüestió sobre aquest tema a Joaquim Nadal i Farreras, «La salvaguarda del patrimoni històric, artístic i científic de Catalunya, 1936-1939» al Simposi *A*

El document que presentem, com hem dit, és un compendi recollit en pocs dies, precipitadament, i amb informacions de procedència diversa. Al costat d'asseveracions del tot contrastables, n'hi ha moltes de genèriques que les dades disponibles amb posterioritat precisen més o desmenteixen. Valgui, però, com a testimoni d'una manera de treballar i de la preocupació efectiva de Jeroni Martorell per mirar de reunir informacions que permetessin desplegar una acció de salvament més ordenada i coordinada.

Apèndix documental

AHCB. Fons Jeroni Martorell. 5D-48-17 JM B1-158 (1).
Paper amb un encapçalament imprès: P. Pujol i Casademont. Un gravat. Corts Catalanes, 553. Barcelona.
2 folis mecanoscrits.
5-VIII-36

Informe

De la inspecció efectuada personalment a GIRONA, BANYOLES i alguns pobles de la comarca i SANT FELIU DE GUÍXOLS.

Cal remarcar abans que tot que la Comissió de Monuments des del primer moment va salvar el que fou possible i acudí a algunes localitats, passant moments de veritable perill entremig del poble desfermat.

Aquesta intervenció, amatent tothora, i el bon sentit i cultura de molts ajuntaments, han fet que en general a Girona i la seva comarca s'hagi salvat la major part del nostre patrimoni artístic i evitat la destrucció de molts edificis.[11]

80 anys del cop de Franco, celebrat a Barcelona el 2016. Publicat a Jaume Sobrequés i Callicó [dir.]); Oriol Dueñas i Josep Lluís Martin Berbois [ed.] (2017), *A 80 anys del cop d'estat de Franco. La Generalitat de Catalunya i la Guerra Civil (1936-1939)*, Barcelona, Centre d'Història Contemporània - Memorial Democràtic, p. 239-280.

11. Pujol Casademont parla del salvament de molts edificis. La referència específica als edificis converteix la seva asseveració en força més exacta que si s'hagués referit als béns artístics en general, ja que la destrucció fou més important en el cas dels béns mobles que en el dels béns immobles del patrimoni artístic de Catalunya i també de la regió de Girona. Podem afegir que ni

GIRONA.[12] La Catedral ha estat incautada i salvada junt amb les seves joies, totalment.

No es pot dir el mateix de Sant Feliu,[13] on hi ha destruïdes, entre altres objectes d'importància relativa, algunes imatges de gran vàlua.

També han estat incautades algunes cases de caràcter sumptuós entre elles la Casa Carles, l'interior de la qual, però, ha sofert bastant, la de Pérez Xifra, etc.

BANYOLES. Els edificis religiosos han estat salvats de l'incendi. No ho han estat, però, els altars i de les esglésies i bona part del seu mobiliari. El més important, però, es retirà oportunament i ara és guardat en una dependència de l'Ajuntament.[14] Entre el que es guarda figura la famosa arqueta de sant Martirià i una bona taula gòtica del segle xv procedent de l'església de l'antic monestir. En aquest monestir convertit fins ara en Casa Missió, tot hi és intacte, inclòs una bona biblioteca que no em fou possible veure perquè estava segellada a fi d'evitar la desaparició de cap volum. En la sala anterior a aquesta biblioteca hi ha encara unes quantes pintures sobre tela de bastant valor que vaig reiterar fossin guardades. Per a satisfer l'afany de cremar que encara subsistia entre alguns

---

Banyoles ni Sant Feliu de Guíxols no apareixen en el detall de les esglésies destruïdes totalment o parcialment a l'inventari realitzat un cop acabada la guerra pel Bisbat de Girona a partir d'una enquesta a les parròquies. «Sacrificios, ruinas y despojos de la Iglesia gerundense durante el dominio marxista, 1936-1939», *Boletín oficial eclesiástico del obispado de Gerona*, novembre de 1942, número extraordinari, Girona, Impremta Masó. Aquest opuscle no ens és directament útil per contrastar la destrucció de retaules perquè fa una agrupació estadística i no nominal per arxiprestats; això dona la dimensió de la destrucció, però no dona el detall desglossat.

12. Sobre Girona, cal veure molt especialment l'article de Joan Busquets Dalmau (1986), «La destrucció d'esglésies a la ciutat de Girona el 1936 i les seves excepcions» a *La Guerra Civil a les comarques gironines (1936-1939)*, Girona, Quaderns del Cercle, p. 189-222, i també l'article de Josep Clara Resplandis (2002), «Art i Guerra Civil (1936-1939). L'exemple de Girona» a *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, núm. XLIII, p. 263-277.

13. Sobre Sant Feliu vegeul'article de Josep Clara Resplandis (1977), «L'ex-col·legiata de Sant Feliu de Girona i la Guerra Civil», *Revista de Girona*, núm, 97, p. 95-104.

14. La dualitat destrucció i salvaguarda és tothora present. Carme Vinyoles (1986), «Banyoles: la provocació i la mort destruí la placidesa de l'estany…», *Presència. Història viva. La Guerra Civil a les comarques gironines*, Girona. La recollida de materials i la seva custòdia en dependències municipals fou iniciativa de l'arquitecte municipal Francesc Figueres i Amaller. Simultàniament, «una immensa foguera acollí llibres, medalles, rosaris i tota mena d'ornaments i peces de valor entre elles el retaule barroc de l'altar major del monestir». Així ho recullen també J. Grabuleda; J. Tarrús (1993), a *Banyoles,* Girona, Quaderns de la Revista de Girona - Diputació de Girona, p. 87: «Es cremaren tresors artístics com el retaule barroc del monestir. Foren estimbades les campanes de Santa Maria i la Martiriana del Monestir».

armats, vàrem convenir amb l'arquitecte municipal de Banyoles que podien ésser sacrificats uns quants quadres exposats en les galeries del claustre, reproduccions en tela molt deficients i executades per mans poc hàbils.

A les cases consistorials de Banyoles també s'hi guarden diversos objectes d'orfebreria procedents del santuari del Collell, que hi portaren uns voluntaris.

PORQUERES. El magnífic temple i portada romànica està intacte. S'han cremat, però, els altars i ornamentació interior.

Feta una inspecció a la casa rectoral, completament (p. II) trasbalsada, encara em fou possible assenyalar alguns objectes, com una Pietat, un Sant Crist del segle xviii i una Verge del Roser, per a ésser portats a la Casa Consistorial de Banyoles.

D'entre els molts objectes procedents d'aquest temple que de bell principi se salvaren i que es guarden en la ja esmentada Casa Consistorial, cal assenyalar una magnífica creu de plata del segle xvi, un reliquiari barroc i gran quantitats de pergamins i documents.

USALL (Municipi de Porqueres). Temple salvat totalment. Només es cremaren alguns altars portats expressament a l'exterior i encara d'alguns d'ells, amb criteri molt intel·ligent, se n'extreien abans algunes magnífiques columnes barroques i imatges principals.

Tot el que d'aquesta església es guarda en una masia propera, és una bona creu processional del segle xvi, un Crist, talla del s. xviii, diversos objectes molts de plata i una bona quantitat de llibres de 1700 i pergamins.

Segons impressions recollides sembla que en bastantes esglésies de la rodalia es féu el mateix que a Usall. Es convocaren els veïns principals, convingueren treure i guardar el de més valor, cremar el que en podríem dir secundari i conservar l'edifici.

SANT FELIU DE GUÍXOLS. És la població visitada en la qual hi ha hagut menys trasbals revolucionari.

El temple parroquial, la Porta Ferrada, el museu parroquial i tots els edificis religiosos estan íntegres absolutament. Ni tan sols s'intentà cremar-los.

Únicament es cremà l'ermita de Sant Elm i encara per mans forasteres. Contenia un petit altar barroc i objectes de culte moderns, procedents de la restauració que s'hi havia efectuat recentment.[15]

15. Sobre Sant Feliu de Guíxols vegeu el llibre d'Àngel Jiménez (1995), *La Guerra Civil a Sant Feliu de Guíxols*, Sant Feliu, Ajuntament-Diputació, i també l'article de Carme Vinyoles (1986), «Tres anys d'explosió revolucionària sota la guerra a Sant Feliu», a *Presència. Història viva,*

Puc afegir encara per les referències que he recollit que...
—La famosa creu de VILABERTRAN està salvada.[16]

La Guerra Civil a les comarques gironines, Girona, p. 18-28. La realitat és que sabem el que es va destruir els darrers dies de juliol del 36 després que l'Ajuntament republicà hagués aconseguit mantenir un cert ordre durant uns dies: «El 25 de juliol —Sant Jaume— es prohibí el pas dels sacerdots que per la rectoria intentaven d'arribar al temple per dir missa. A finals del mateix mes, després de requisar l'església parroquial i les altres capelles religioses començà la gresca, el saqueig i la crema —fora del temple— d'altars, imatges i altres objectes de culte. Tanmateix es pogueren salvar els locals. Concretament, de la parròquia s'abateren l'altar major i el del Roser, unes talles del Crist en la Creu i de sant Benet del segle xviii; l'orgue i un gran nombre de casulles i altres ornaments. També s'obriren a l'església parroquial dues sepultures laterals de l'altar del Sagrat Cor de Jesús. De la plaça del monestir —de l'arc de Sant Benet— es féu baixar amb un llibant la imatge del sant que ocupava la fornícula i es trencà. De la capella de Sant Elm es destruïren l'altar barroc i el museu annex de l'ermita. També foren objecte de destrucció els altars de les Carmelites i el Cor de Maria», a Jiménez, *op. cit.*, p. 72-73. En relació amb Sant Elm podem afegir els interrogants que l'any 1937 es plantejava Josep de C. Serra i Ràfols en una carta a Francesc Riuró i la carta de resposta d'aquest; Joaquim Nadal i Farreras; Rosa Maria Gil i Tort (2017), *Rafael Masó, arqueòleg*, Girona, Ajuntament. El 10 de març de 1937 Serra i Ràfols li deia a Riuró que «s'hauria d'investigar què s'ha fet o què va passar smb la casa de Mn. Lambert Font (plaça del Carril, 2, 1r, 1a). Segons notícies que tenim en dita casa hi havia llibres, documents antics (entre ells una patent de Sanitat de Sant Feliu), un manuscrit de la història de Sant Feliu de Guíxols (manuscrit o a màquina), un caixó o caixons amb terrissa ibèrica de Sant Feliu, i altres materials interessants. Si ja no s'ha fet o no s'ha perdut caldria recollir-ho i posar-ho en els llocs que corresponen (Biblioteca del Museu, Museu, Arxiu, etc)» i segueix: «S'hauria també de veure què ha passat amb els objectes històrics de l'ermita de Sant Elm (prop de Sant Feliu). Sembla que hi havia unes casulles i objectes de culte interessants, una imatge notable de la Verge, dita de les Penyes, etc.». Uns dies després, el 25 de març de 1937, la resposta de Francesc Riuró fou clara: «Llambert Font: Segons referències obtingudes a la Comissió d'Incautacions, aquest Sr. va deixar la ciutat els primers dies després dels fets de juliol i per això aquesta comissió es va fer càrrec del pis del dit Sr. Varen fer una tria de tot el que va semblar-los útil i el restant ho van destruir. És clar que això coincideix amb els començos de l'actuació de la nostra Comissió, però no podíem suposar que es trobessin en el dit lloc documents de valor històric. De totes maneres, en aquells moments teníem prou feina a salvar tot el de valor de les esglésies i convents de Girona i de fora de Girona. Posteriorment ens vàrem posar d'acord amb la dita Comissió i en el moment de fer les incautacions es feia una tria de tot el que tingués un valor artístic, històric o arqueològic. Referent a Sant Elm, va passar quelcom més greu. Segons referències d'un amic de Sant Feliu de Guíxols, tot el que contenia la dita capella va ser cremat. En l'actualitat —em diu— no és permès pujar a Sant Elm, doncs hi ha unes bateries emplaçades».

16. Sobre el monestir de Santa Maria de Vilabertran, el seu estat d'abandonament abans de la guerra, les accions de salvaguarda, els usos espuris, les propostes de reutilització i salvament i la preocupació específica per la Creu de Vilabertran, són útils les referències documentals que dono a Nadal, *Joan Subias Galter (1897-1984)..., op. cit*. La presència de la Creu a l'exposició de París

—També ho està PERALADA.

—De CASTELLÓ D'EMPÚRIES s'ha salvat el retaule de marbre daurat i la Verge que el presideix.[17]

—De BESALÚ s'ha salvat el de més relleu que contenien els temples.[18]

també es pot documentar a Nadal; Domènech, *op. cit.*, p. 171 i p. 20 del Catàleg de l'exposició on figura amb el núm. 11 de la sala V. Un llibre més recent de Josep Maria Gironella (2017), *Santa Maria de Vilabertran, la preservació del conjunt monumental,* Vilabertran, Fundació Albert Tomàs i Bassols, és una aproximació de conjunt però no ha pogut incorporar les aportacions dels llibres esmentats abans de Joaquim Nadal i Farreras i de Joaquim Nadal i Farreras i Gemma Domènech i Casadevall.

17. Sobre Castelló d'Empúries s'ha de seguir el relat que fa de les destruccions, del salvament i de la persecució religiosa Albert Compte i Freixanet (1994) a *República i Guerra Civil a Castelló d'Empúries (entre la història i les memòries)*, Figueres, Gràfiques Canigó, especialment les pàgines 112 i següents sobre la transformació de l'església parroquial en presó i les pàgines 125 i següents sobre la persecució religiosa amb el detall de l'impacte de la revolució sobre el patrimoni religiós de Castelló. Compte precisa més que el document de Pere Pujol sobre el que es va salvar i ho subratlla dient que a l'església parroquial «l'estructura pètria o carcassa arquitectònica es salvà de les flames»; es refereix també al salvament de la capella dels Dolors i «tampoc fou malmès el meravellós altar major d'alabastre [...] ni la portalada». Esmenta, però, també la destrucció de pràcticament tots els altars laterals, el cor, l'orgue, la capella de la Sang, la destrucció del convent de Santa Clara, les capelles de l'Asil Duran i la de les Carmelites. Compte explica també escenes al carrer de crema i destrucció d'imatges.

18. Aquesta afirmació tan genèrica és només una mitja veritat. Consta la destrucció del retaule de Sant Vicenç i justament com a conseqüència d'aquest fet es pot documentar la troballa d'un vas de vidre o cristall d'origen hispanoàrab o persa conservat ara al Museu d'Art de Girona. La troballa s'atribueix a Joan Subias un cop va inspeccionar l'església de Sant Vicenç després de la destrucció del retaule barroc. Vegeu Alberto Velasco; David Whitehouse, «A relief cut-bowl from Besalú (Girona, Spain)», *Journal of Glass Studies*, vol. 54, 2012, p. 119-125. Amb anterioritat, Joan López a «Besalú», *Quaderns de la Revista de Girona*, Girona, Diputació, 1988, recollia aquest fet així: «En destruir el retaule de l'altar major (de Sant Vicenç), en un forat de l'absis es va trobar un vas persa de cristall de roca, decorat, a l'interior del qual hi havia monedes d'or que van desaparèixer. El vas després de la Guerra Civil fou portat al Museu Diocesà». Podem aportar aquí el testimoni de les *Memòries* de Joan Subias Galter (Arxiu de l'IEC, Fons Subias), que diu: «Posteriorment, en una visita amb Jeroni Martorell, a Sant Vicenç de Besalú, pocs dies després de la revolta, vàrem identificar, abandonat en [...], no lluny del pilar que havia sostingut una ara de l'altar, un vas de gran format, de vidre amb incrustacions i temes decoratius d'aus enfrontades, i que contenia relíquies òssies. Recollides aquestes en un receptacle, va ésser retirat el magne vas fatimita i portat al tresor de la seu de Girona». El llibre de Joel Colomer; Laura Bartolomé; Miquel Àngel Fumanal; Xavier Solà i Lourdes de San José Llongueras (2008), *La parròquia de Sant Vicenç, un eix religiós, social i artístic en la història de Besalú*, Besalú,

– A CANET D'ADRI no es pogué evitar que es cremés l'Arxiu.

– Tampoc es pogué evitar la destrucció de la Verge jacent anomenada l'Assumpta d'AMER.

– Sembla que també està perdut el magnífic retaule barroc de la parroquial de PALAFRUGELL.[19]

– Igualment uns desconeguts pujaren al Santuari de la Mare de Déu del Mont, destrossant la imatge de la Verge que era de marbre policromat (s. xiv) i tot l'interior.[20]

Ajuntament de Besalú - Diputació de Girona, dedica un darrer capítol a «Sant Vicenç entre els segles xix i xx: visites il·lustres, robatoris, destruccions i restauracions», que conté un apartat sobre la Guerra Civil: destruccions i salvaments, p. 242-244. En aquest apartat s'esmenten les destruccions que segons testimoni de Damià Estela es van produir entre el 25 i el 27 de juliol, i els objectes que, recuperats, van ser traslladats uns mesos més tard a Girona. Malgrat el detall i la relació no aclarim res més respecte de la troballa per part de Subias del vas de tradició aràbiga. «A Sant Vicenç foren cremats i destruïts tots els retaules, escultures i pintures, i mobiliari en general, només se salvà un harmonium», p. 242. A la p. 243 es relaciona la llista d'objectes traslladats a Girona el mes de març de 1937;

19. Sobre l'església de Sant Martí de Palafrugell i l'incendi i destrucció de béns artístics ocasionats el 23 de juliol de 1936 i els dies posteriors, vegeu el capítol que hi dedica Aurora Pérez Santamaria (2007) a «L'art religiós a Palafrugell», *Quaderns de Palafrugell*, Ajuntament de Palafrugell - Diputació de Girona, i la sèrie d'articles que Joan Badia-Homs va dedicar als retaules desapareguts a la *Revista de Palafrugell* de l'any 1997. Joan Badia i Homs (1997), «Els retaules de Palafrugell, desapareguts: El retaule gòtic de la parròquia de Sant Martí», *Revista de Palafrugell*, núm. 43 (maig); «Els retaules de Palafrugell desapareguts. El retaule barroc de la parròquia de Sant Martí», *Revista de Palafrugell*, núm. 44 (juny); «Els retaules de Palafrugell desapareguts. El retaule barroc de Sant Sebastià de la Guarda», *Revista de Palafrugell*, núm. 46 (agost) i «Els retaules de Palafrugell desapareguts. El retaule de Sant Fruitós de Llofriu», *Revista de Palafrugell,* núm. 47 (setembre). També Lluís Molinas i Falgueras (1989), *Palafrugell, 1936-1939 (Recull-testimoni d'una guerra)*. Palafrugell, Lluís Molinas.

20. No hi ha gaires detalls sobre aquesta destrucció però el document que recull la «Memòria del Santuari del Mont» diu: «1940. Reconciliada l'església, el dia 8 de setembre s'hi celebrava l'Aplec. No hi ha la imatge de la Verge que queda substituïda per un quadre rústicament pintat. Hi assisteixen uns 300 devots. El sermó és de desgreuge a la Verge i a la vegada una invitació a la restauració del Santuari, es fa una crida a la caritat de tots els devots. El gra no cau en terra erma. Però fa falta», a «Memòria del Santuari del Mont (finals segle xviii-1953)» de Pere Gifre Ribas; Santi Puig Pla i Joaquim Tremoleda Trilla (2011) al dossier «La Mare de Déu del Mont. 700 anys de la Fundació del Santuari», a *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, vol. 42, p. 83-131.

Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics
ISSN: 0213-6791. ISSN de l'edició electrònica: 2013-3995.
http://revistes.iec.cat/index.php/BSCEH/index

Núm. XXIX (2018), p. 279-300
DOI: 10.2436/20.1001.01.193

FRANCESC MASPONS I ANGLASELL, UN JURISTA A LA SOCIETAT DE NACIONS

Ferran Armengol Ferrer[1]
Universitat de Barcelona

Article lliurat el 13 de juliol de 2018. Acceptat el 30 d'agost de 2018

Resum

Aquest article té per objecte exposar la relació del jurista Francesc Maspons i Anglasell (1872-1966) amb la Societat de Nacions. A aquests efectes, s'aborda l'activitat de Maspons en els òrgans consultius de la Societat de Nacions, referida sobretot a la qüestió catalana, i la seva tasca de divulgació de l'obra d'aquella organització dins l'àmbit de Catalunya. Així mateix, s'analitza la influència que va tenir sobre Maspons l'ideari de la Societat de Nacions i la continuïtat dels seus principis, que ell veia en les Comunitats Europees.

Paraules clau

Francesc Maspons i Anglasell, juristes, Societat de Nacions, internacionalització política catalana.

Francesc Maspons i Anglasell, a lawyer at the Society of Nations

Abstract

This article aims to expose the relationship of the jurist Francesc Maspons and Anglasell (1872-1966) with the League of Nations. To this end, the activity of Maspons is addressed in the advisory bodies of the League of Nations, referring

1. E-mail: Ferran.armengol@ub.edu

mainly to the Catalan question, and his task of disseminating the work of that organization within the scope of Catalonia. Likewise, the influence that the ideology of the League of Nations had on Maspons is analysed, including the opinions of this author about their influence in the birth of the European Communities.

Keywords

Francesc Maspons i Anglasell, lawyers, Society of Nations, internationalisation Catalan politics.

La Societat de Nacions va despertar, des dels seus mateixos inicis i al llarg de la seva història, un gran interès a Catalunya, no sols pel que representava el projecte en si mateix —la solució pacífica de les controvèrsies internacionals—, sinó també per les possibilitats que semblava oferir de cara a la internacionalització del conflicte català. La vinculació dels polítics i intel·lectuals catalans amb el projecte de la Societat de Nacions arrencà, a més, de bon començament. Tant és així que ja el 1917, quan encara no s'havia acabat la Primera Guerra Mundial, Pau Turull i Fournols publicava el llibre *La Societat de les Nacions, la moral internacionalista y Catalunya*,[2] al qual seguí, dos anys més tard, un nou títol, *La Nueva revolución, con una carta prólogo de M. Léon Bourgeois… y seguida de una encuesta sobre Sociedad de naciones*. L'autor d'aquesta «carta-pròleg», Léon Bourgeois, fou el primer president de l'Assemblea de la Societat de Nacions[3].

Aquest entusiasme per la Societat de Nacions va afectar de manera particular els juristes. En aquest sentit, cal recordar, en primer lloc, la figura de Joan Estelrich, que va concebre i impulsar —sota la protecció de Cambó— l'estratègia catalanista a Ginebra. En aquesta mateixa estratègia es van implicar també personatges rellevants com Jaume Carrera Pujal, Lluís Nicolau d'Olwer, Raimon d'Abadal, Manuel Massó i Llorens, Manuel Carrasco i Formiguera o Josep Maria Batista i Roca. I a aquests noms cal afegir encara els dels professors de la Universitat de Barcelona Josep Quero Molares —que el 1938 representà la República espanyola davant la Societat de Nacions— i Miquel Àngel Marín

2. Pau Maria Turull i Fournols (1917), *La Societat de les Nacions, la moral internacionalista y Catalunya*, Barcelona, Verlaguer.

3. *La Nueva revolución, con una carta prólogo de M. Léon Bourgeois… y seguida de una encuesta sobre Sociedad de naciones* (1919), Barcelona, Impr. de Henrich y Cia.

Luna, que foren pioners en l'àmbit del dret dels conflictes armats. Batista i Roca i Marín Luna continuarien aquesta vinculació després de l'extinció de la Societat de Nacions, a través de llur participació en la UNESCO i en les Nacions Unides, respectivament.

Entre tots aquests noms, però, el de Francesc Maspons i Anglasell té una rellevància especial, que es pot atribuir bàsicament, a dos factors. El primer, la seva tasca de difusió dels principis i valors de la Societat de Nacions dins l'àmbit de Catalunya, i el segon, el paper que va tenir dins l'entorn de la Societat de Nacions, on més enllà de representar les reivindicacions catalanes, va prendre part activa en la definició de la política de minories.

El jurista Francesc Maspons i Anglasell

Abordar la figura de Francesc de Paula Maspons i Anglasell és una tasca enormement complexa. Sens dubte, la millor descripció és la que en va fer el seu col·laborador i amic, el geògraf Josep Iglésies, quan va afirmar que «[...] Coincideixen en Maspons i Anglasell diverses activitats espirituals que en fan un prototipus d'home del renaixement. Home de toga per professió, excursionista per efusió, poeta, sociòleg nat, patriota i comentarista polític sense partit ni càrrec representatiu de cap mena, es troba profundament arrelat al propi terrer, i tanmateix, ha esbatanat els ulls al món, i és el nostre primer europeista».[4] En efecte, tradicional i cosmopolita alhora, les inquietuds de Maspons abastaven un ampli ventall d'activitats i d'interessos intel·lectuals, que, més enllà del dret, comprenien qüestions tan diverses com els problemes socials de la pagesia, la política nacional i internacional, l'educació del jovent, l'excursionisme, el turisme, la defensa de la llengua catalana i del patrimoni històric o els estudis sobre la catalanitat de Colom, per citar-ne només alguns. Això el duria a una incessant activitat, perllongada a més considerablement gràcies a la seva longevitat —va morir als 94 anys— i a arribar a una edat avançada amb una admirable lucidesa.

En aquest esperit polifacètic, i en la seva orientació ideològica, hi va incidir, sens dubte, el seu entorn familiar, amb una nodrida presència de juristes, polítics i literats, tots ells amb una orientació catalanista i catòlica. Nascut el

4. J. Iglésies (1962), «Els noranta anys de Francesc Maspons i Anglasell», *Serra d'Or*, juliol, p. 17-18.

22 de juliol de 1872 al barceloní carrer d'en Xuclà, al barri del Raval, Francesc Maspons i Anglasell era fill del notari i conegut folklorista Francesc Maspons i Labrós i de Maria del Pilar Anglasell i Buixeres. Maspons i Labrós fou un dels fundadors del Centre Excursionista de Catalunya i era germà de Marian Maspons, impulsor del Memorial de Greuges adreçat al rei Alfons XII, i de Pilar Maspons i Labrós, pionera de la literatura femenina amb les seves cròniques d'excursionisme, que signava amb el pseudònim «Maria de Bell-lloc», i esposa de Pelai Briz. La seva mare, Maria del Pilar Anglasell i Buxeres, era filla de Ramon Anglasell i Serrano, advocat i economista de filiació catòlica. Aquesta vinculació familiar de Maspons amb l'entorn intel·lectual de la Renaixença la completaria amb el seu matrimoni, el 4 de maig de 1904, amb Joaquima Rogent, filla de l'arquitecte Elies Rogent, que pertanyia també a una nissaga d'advocats, arquitectes, financers, polítics, folkloristes i artistes de tarannà catalanista.[5]

Seguint la tradició familiar, Maspons va cursar els estudis de dret a la Universitat de Barcelona, on es va llicenciar, i els va continuar amb el doctorat a Madrid, on tingué com a professor Gumersindo de Azcárate[6] i com a condeixebles, Ángel Ossorio y Gallardo i Javier Gómez de la Serna. Acabats els estudis, es va sentir més atret per l'estudi del dret i de les qüestions socials i polítiques, combinats amb una certa vocació literària, que per l'exercici de la professió d'advocat.[7] Per aquest motiu, la seva activitat jurídica es va moure sempre en un context acadèmic, preferentment en el marc d'organismes de tipus consultiu. Així, Maspons va ocupar els càrrecs de president de l'Acadèmia de Legislació i Jurisprudència, director de l'Oficina d'Estudis Jurídics de la Mancomunitat de Catalunya i membre de la Comissió Jurídica Assessora de la Generalitat republicana, a més de participar en les comissions que elaboraren el projecte d'Apèndix de dret civil català de 1930 i de la Compilació Catalana de 1960, i en la qual redactà la Llei de contractes de conreu de 1934. Ja després de 1939, va participar en la Societat Catalana d'Estudis Jurídics, Econòmics i Socials, primer com a

5. V. J. Vallès i Altés (2000), *Ramon Rogent i el seu entorn*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 92-93.

6. Ell mateix ho recordava en el pròleg de la seva obra *La crisi de l'edat moderna*, Palma de Mallorca, Ed. Moll, 1956.

7. Segons va esbrinar Octavi Saltor en la seva recerca als arxius corporatius del Col·legi d'Advocats de Barcelona, Maspons va estar donat d'alta en l'exercici de l'1 de juliol de 1898 al 28 d'octubre de 1902 (alta en el torn d'ofici en el bienni 1898-1899); del 8 de desembre de 1918 al 31 següent, i del 24 de gener de 1919 al 31 següent. Vegeu Saltor, *art. cit.*, p. 124.

president de la secció de Dret i posteriorment, a partir del 29 de gener de 1955, com a president de l'entitat.[8] També era un personatge conegut i respectat a Madrid, on fou membre honorari de la Real Academia de Legislación y Jurisprudencia. En canvi, la seva activitat docent universitària va ser molt escassa i a més, es va desenvolupar fora de Catalunya, en els pocs anys que va ser catedràtic de Dret civil de la Universitat d'Oñati, al País Basc.

Més enllà de l'àmbit estrictament jurídic, Maspons va assolir també una destacada notorietat en la vida social i política catalana. Va presidir el Centre Excursionista de Catalunya, la Federació de Turisme Catalano-Balear i la Cooperativa La Ciutat del Repòs i les Vacances, va encapçalar la llista per Barcelona del Partit Nacionalista Català a les eleccions de 1932 al Parlament de Catalunya, va impulsar iniciatives com Galeuzca, participava en tot tipus de debats públics, com la introducció de l'ensenyament mixt o la modificació de la lletra d'*Els Segadors*, impulsava iniciatives culturals, com els estudis sobre la catalanitat de Colom o la preservació de les Drassanes de Barcelona, i apareixia en actes socials de tota mena, com l'enterrament d'Antoni Gaudí —on va portar el fèretre—, la conferència d'Albert Einstein a Barcelona o la inauguració del Cremallera de Núria. Les activitats de Maspons eren tantes, i tan diverses, que en alguna ocasió va aparèixer el seu nom dues vegades en la mateixa edició d'un diari, per dos temes totalment diferents.[9] A la inversa, algun dels projectes en els quals es va implicar li permeté de reunir més d'una de les diverses qüestions que captaven el seu interès: a tall d'exemple es pot citar la iniciativa de celebrar a Barcelona un congrés internacional de turisme, que havia de tenir lloc el 1934 i anava aparellat amb l'adquisició del castell de Montjuïc per transformar-lo en un museu de la pau: turisme, pacifisme i catalanisme (pel valor simbòlic de Montjuïc), tot d'una sola tacada.

Aquesta diversitat de les inquietuds i els interessos de Maspons es va veure reflectida en una ingent i heterogènia obra escrita, que comprenia des de dictàmens i monografies jurídiques fins a reflexions filosòfiques, novel·les i poemes,[10] a més d'una intensa activitat periodística, que va comprendre la publicació d'in-

8. Segons les dades aportades per J. M. Ainaud de Lasarte, a O. Saltor, *art. cit.*, nota 7.

9. *La Vanguardia*, 16 de juliol de 1930, p. 6 i 7.

10. Francesc Maspons i Anglasell publicà la novel·la *Miquel Grau* (1894) i el llibre de relats curts *Instantáneas* (1897), guanyador d'un certamen literari celebrat a Olot. En vers publicà, l'any 1947, el poema *Rosa de tres fulles*, il·lustrat pel seu nebot, el pintor Ramon Rogent.

numerables articles sobre temes polítics, culturals i socials i la direcció de dues publicacions, la revista cultural *Empori* i els setmanaris d'actualitat *Claris* i *Clarisme*.[11]

A partir de 1939, les noves circumstàncies que travessava el país el van obligar a mantenir-se en un segon pla, limitat a les tertúlies en les publicacions dels medis literaris semiclandestins d'aquell temps.[12] Tanmateix, en la dècada dels cinquanta, quan superava ja els vuitanta anys, la seva figura va experimentar encara un últim ressorgiment, a partir de la publicació de noves monografies o la reedició de les antigues, la participació en diverses iniciatives culturals i els homenatges dels quals va ser objecte. Els joves universitaris veien en Maspons un símbol de la Catalunya de la República i la Societat de Nacions, però ell no va deixar mai d'opinar i escriure sobre temes d'actualitat, en particular els avenços en la integració europea i els canvis pels quals travessava l'Església catòlica.

Francesc Maspons i Anglasell va morir el 26 de novembre de 1966, a l'edat de 94 anys, a la seva casa pairal de Bigues. La seva mort va ser molt sentida en els mitjans intel·lectuals i jurídics catalans[13] i també entre els seus convilatans de Bigues. Tanmateix, i malgrat la notorietat que tingué en vida, el record de Maspons es va esvair molt aviat després de la seva mort. Durant anys, el seu nom només s'associava a uns premis a tesis doctorals de temàtica europea que concedia el Patronat Català pro Europa,[14] mentre que la seva obra i el seu pensament, que possiblement es considerava extravagant i obsolet, romanien en l'oblit. Afortunadament, aquesta tendència està revertint i l'activitat i el pensament de Maspons, quan es commemoren cinquanta anys de la seva mort, torna al debat públic de la mà de tesis doctorals, jornades d'estudi i cites cada cop més freqüents en els mitjans de comunicació.

11. El setmanari *Claris* (subtitulat «Setmanari de publicació eventual») es va editar l'any 1932 per tal de comentar la negociació de l'Estatut de Catalunya a les Corts. L'any 1933 va iniciar una segona època, com a setmanari, amb la participació de J. V. Foix, Josep Carbonell, R. Gay de Montellà, Ll. López Olivella, Joaquim Granados, Enric Sala, Carles Sentís, Amadeu Serch i Carles Sala. Es va deixar de publicar el 1936.

12. J. Samsó, *La cultura catalana entre la clandestinitat i la represa pública*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1994, vol. I, p. 207 i 217.

13. «Falleció en Bigas el ilustre jurisconsulto don Francisco Maspons Anglasell», *Diario de Barcelona*, 29 de novembre de 1966, p. 59.

14. En l'acte de lliurament del premi Maspons Anglasell corresponent a 1991 es va fer un homenatge a Maspons en commemoració del vint-i-cinquè aniversari de la seva mort, amb la participació de Josep Maria Ainaud de Lasarte, Carles Gasòliba i Josep Maria Sala.

La Societat de Nacions i el principi d'autodeterminació dels pobles

Per comprendre la relació de Francesc Maspons i Anglasell amb la Societat de Nacions, cal abans tenir present el que va suposar en el seu moment la creació d'aquest organisme i les repercussions que va tenir en la política internacional, sobretot en l'àmbit europeu. La Societat de Nacions es va crear en el context del final de la Primera Guerra Mundial —el conflicte més sagnant de la història— amb el propòsit d'acabar d'una manera definitiva amb totes les guerres. A aquest efecte, es va concebre com una organització internacional d'àmbit universal —oberta a tots els estats— basada en un sistema de seguretat col·lectiva i un marc per a la cooperació i la solució pacífica de les controvèrsies entre els seus membres, la qual cosa havia d'afavorir la creació d'un ordre mundial en el qual la resistència a l'agressió es fonamentés en judicis morals, no geopolítics. Aquest nou ordre s'havia de fundar en el reconeixement dels mateixos drets a tots els estats, un sistema de seguretat col·lectiva que afirmava tots els estats en unes mateixes idees i en dificultava les temptacions egoistes, i el reconeixement del principi d'autodeterminació dels pobles, que partia del convenciment que els pobles als quals es reconegués l'autodeterminació no tindrien raons per anar a la guerra. D'aquesta manera, totes les nacions s'unirien contra l'agressió, la injustícia i, probablement l'egoisme excessiu.[15] Aquests plantejaments van ser essencialment, l'obra del llavors president dels Estats Units, Thomas Woodrow Wilson, que els va concretar en catorze propostes —els Catorze Punts— per definir el rumb de les relacions internacionals nord-americanes després de la guerra, presentades en un discurs pronunciat davant les dues cambres del Congrés dels Estats Units el 8 de gener de 1918, a escassos mesos de la finalització del conflicte. Aquells Catorze Punts serien més endavant la base de la posició dels Estats Units en les negociacions de pau amb els imperis centrals i es veurien reflectits, en acabat, en els tractats de pau que van posar fi a les hostilitats. I va ser així com el mateix tractat de pau entre els aliats i Alemanya —el Tractat de Versalles, signat el 28 de juny de 1919— anava encapçalat pel Pacte de la Societat de les Nacions, que proclamava en el seu preàmbul l'acceptació de l'obligació de no recórrer a la guerra, fonamentar les relacions internacionals en la justícia i l'honor, observar el dret internacional, fer regnar la justícia i acceptar les obligacions dels tractats com a mitjans per desenvolupar

15. V. H. A. Kissinger (1996), *Diplomacia*, traducció al castellà de Mónica Utrilla, Barcelona, Ediciones B, p. 234-237.

la cooperació entre les nacions i la pau i la seguretat internacionals, i constituïa l'organització de la Societat de Nacions. La implantació d'aquell sistema no havia de ser, però, una tasca senzilla. La Societat de Nacions es va veure debilitada, ja de bon començament, pel vet del Congrés dels Estats Units a l'entrada d'aquell país a l'organització, al qual es va sumar de seguida el rebuig de la Rússia soviètica, i es veuria, a la llarga, impotent per frenar l'espiral de violència que es va apoderar d'Europa a partir de la dècada de 1930 fins a arribar a l'esclat de la Segona Guerra Mundial, justament el que s'havia volgut evitar amb la seva creació. Per aquest motiu, la Societat de Nacions se sol recordar com un gran fracàs, un lloc on un grup reduït d'homes es perdien durant hores interminables en unes discussions bizantines que en acabat, no van servir per res. Tant és així que la Carta de les Nacions Unides ni tan sols fa esment del que va ser el seu precedent més immediat. Ara bé, sovint s'oblida que molts dels debats que es van dur a terme a la Societat de Nacions fructificarien després de 1945 en la institucionalització de les relacions internacionals, representada, sobretot, per les Nacions Unides i la integració europea. La Conferència de Comunicacions i Trànsit de Barcelona n'és un bon exemple, però també es va debatre a la Societat de Nacions sobre temes com l'educació, la salut o el comerç exterior i es van fer les primeres propostes per a una Unió Europea.

El dret d'autodeterminació dels pobles venia en realitat a desenvolupar una idea concebuda per juristes austríacs com Karl Renner i Otto Bauer com a mitjà per a solucionar les tensions entre les diverses nacionalitats que convivien dins la monarquia dual austrohongaresa.[16] D'aquesta manera, la unitat d'aquell Estat es basaria en el respecte als drets d'aquelles minories, com la llengua, la religió o les manifestacions culturals, que comportaria que les minories respectarien també l'Estat. Aquest plantejament fou qüestionat per Lenin i Stalin,[17] que entenien que el dret d'autodeterminació suposava que només la nació podia decidir el seu destí i organitzar-se segons els seus desitjos, bé organitzant la seva vida com una autonomia, o bé formant una federació o bé separant-se'n per complet. És a dir, el dret d'autodeterminació implicava el dret de separar-se

16. X. Arzoz Santisteban (2015), «Estudio preliminar» a Karl Renner, *Estado y nación. El derecho de las naciones a la autodeterminación* (trad. de José Borja y Álvarez), Madrid, Tecnos.

17. Obres publicades en versió catalana. V. I. Lenin (2017), *El dret d'autodeterminació de les nacions* (amb presentació de Pelai Pagès), València, Edicions Tres i Quatre; J. Stalin (1938), *El marxisme i el problema nacional*, Barcelona, Edicions Europa-Amèrica, 1938.

de l'Estat, per la qual cosa no es podia obligar les nacionalitats a conviure, com pretenien Renner i Bauer.

Wilson va partir d'aquestes idees per formular el que va anomenar «principi de les nacionalitats», segons el qual cada nacionalitat podia aspirar a un Estat propi, en el qual hi veia la solució definitiva dels problemes que havien conduït a la guerra; a partir d'allà, aquesta formulació, aparentment simple, es va trobar tanmateix amb nombrosos problemes a l'hora de portar-la a la pràctica. D'entrada, i com va observar Henry Kissinger,[18] el principi de les nacionalitats es contradeia ja amb altres propostes dels mateixos Catorze Punts, com les que preveien fer restitucions territorials a favor d'Itàlia i Polònia. Aquesta distància entre principis ideològics i conveniències geoestratègiques s'aniria engrandint encara més durant les negociacions dels acords de pau, a mesura que els estats europeus van anar posant sobre la taula les seves reivindicacions, moltes d'elles acordades prèviament, que tenien essencialment el propòsit de desmantellar els imperis centrals, mitjançant el repartiment de llurs territoris i la creació de nous estats, alguns dels quals eren ja pràcticament independents en aquell moment. La conclusió de tot plegat va ser que la dissolució dels imperis multinacionals que existien a l'Europa de primers del segle xx va portar a l'aparició d'una plètora de petits estats, tant o més plurinacionals que aquells. Per evitar una fragmentació excessiva es va implantar l'anomenat «principi de viabilitat», que va actuar a la pràctica com un correctiu del principi de les nacionalitats, en el sentit que la creació de nous estats se supeditava a la regla que aquests fossin viables. Va ser així com es van constituir estats com la república de Txecoslovàquia, formada essencialment per txecs i eslovacs, però també amb importants minories com l'alemanya, la hongaresa o la rutena, i «el Regne dels serbis, els croats i els eslovens», denominat Iugoslàvia des de 1929, que reunia els anomenats «eslaus del sud». Com es demostraria amb el temps, aquesta regla no havia de servir per resoldre els problemes de nacionalitats. Ben al contrari, les tensions entre minories nacionals es convertirien en un dels problemes clau de l'Europa dels anys vint i trenta del segle xx i acabarien per desencadenar l'esclat de la Segona Guerra Mundial, quan el nazisme se'n va servir per legitimar la seva política expansionista.

Justament pel risc que suposaven per a la pau, la Societat de Nacions —malgrat que la seva vocació universalista era essencialment europea— va tenir com una de les seves principals comeses emprendre una política de minories nacionals

18. Kissinger, *op. cit.*, p. 236.

a Europa, actuant com a mitjancera entre els estats i els diferents moviments minoritaris. Aquesta política venia ja determinada pels mateixos tractats de pau, en els quals, si bé no es proclamava amb caràcter general el dret d'autodeterminació dels pobles —a diferència del que es faria en la Carta de les Nacions Unides— es van introduir diverses previsions específiques per a determinats territoris on es plantejaven conflictes amb minories nacionals. Aquest tipus de previsions estableixen mecanismes de tipus jurídic, amb la idea de remetre la solució dels conflictes a la voluntat de la població afectada, normalment per la via del referèndum. A partir d'aquí, tant la mateixa Societat de Nacions com també els nous estats independitzats arran dels tractats de pau van establir tot un seguit de mitjans de solució pacífica de les controvèrsies entre les diferents minories que coexistien en un mateix Estat. Dins d'aquests mitjans es podien distingir els de caràcter internacional —en particular, la jurisprudència del Tribunal Permanent de Justícia Internacional, antecessor de l'actual Cort Internacional de Justícia— i els d'àmbit nacional, com per exemple, la instauració de mesures legislatives específiques o de mecanismes d'arbitratge com van ser els primers tribunals constitucionals, inicialment concebuts per resoldre les diferències entre els estats i les minories nacionals. Tots aquests mecanismes jurídics es van basar en el reconeixement del dret d'autodeterminació, que els nous estats europeus aplicaven a les seves minories de la mateixa manera que els juristes austríacs havien proposat fer-ho, abans de 1914, en l'àmbit de la monarquia dual austrohongaresa.

Tots aquests moviments es van seguir amb un viu interès des de Catalunya. Com s'ha exposat, els ideals de la Societat de Nacions eren ja coneguts i seguits per juristes i altres intel·lectuals catalans, mentre el país travessava una època de gran tensió social i política. Moviment europeu i crisi nacional van convergir en un clam per a una major autonomia de Catalunya, que es va situar en línia amb el principi d'autodeterminació impulsat per Wilson. Aquesta reivindicació autonòmica es va fer patent amb les Bases per a l'Autonomia Catalana, que el president de la Mancomunitat, Puig i Cadafalch, va presentar al primer ministre espanyol, García Prieto, el 29 de novembre de 1918, i el projecte d'Estatut d'Autonomia aprovat pel Consell i l'Assemblea de la Mancomunitat gairebé dos mesos més tard, el 24 de gener de 1919.[19]

19 A. Balcells, «El projecte d'Estatut de 1919» (2004), a *Textos per la Llibertat de Catalunya*, Barcelona, Generalitat de Catalunya - Secretaria de Coordinació Interdepartamental, 2004, p. 13-16.

Aquest context general portà Francesc Maspons a fer un salt qualitatiu en la seva activitat jurídica i política. Certament, des de bon començament s'havia pronunciat sobre qüestions polítiques —el 1900 publicava *Cartas sobre nuestra situación política*, on es definia a si mateix com a regionalista— i havia emprès la tasca de preservar el dret civil català davant la creixent penetració del Codi Civil espanyol i les mesures de caire centralista adoptades pels successius governs espanyols, amb notables campanyes, com la que va engegar contra la centralització a Madrid del nomenament dels notaris. Però en el context del primer procés estatutari del segle xx, les inquietuds polítiques i jurídiques de Maspons van convergir en el que va denominar «reivindicació jurídica catalana». Aquest salt qualitatiu es va fer palès en el discurs llegit en la sessió inaugural del curs 1918-1919 de l'Acadèmia de Jurisprudència i Legislació, que tingué lloc el 16 de gener de 1919,[20] just abans, per tant, que aquell projecte estatutari fos aprovat per l'Assemblea de la Mancomunitat i els delegats dels municipis catalans.

La idea clau d'aquell discurs era que la restauració del règim jurídic de Catalunya, «mort» com a conseqüència del Decret de Nova Planta, només es podia dur a terme per mitjans polítics i jurídics: «[...] la restauració ha de venir pel mateix camí pel qual la negació vingué [...] és d'ordre jurídic el treball de fer-la pràctica, s'hi ha inspirat l'actuació catalana en tot moment des d'aquell en què el Decret de Nova Planta li imposà un règim d'anormalitat contra el qual mai ha deixat de pugnar [...] el fet que no s'exterioritzés en actes de pública reivindicació, el que primer demostra és que el finíssim sentit jurídic del nostre poble havia comprès la improcedència de plantejar el problema en altre terrer que en el polític [...] No va ésser desconeixement ni va ésser distracció el mutisme dels gairebé cent anys que passen des del 1719 a les primeres guspires públiques de reivindicació; va ésser tant [...] el coneixement de les coses i l'afany de ben resoldre el plet [...] el nostre poble persisteix incommoviblement en una actuació privada tan netament catalana i sostinguda com feia falta per a què a la primera avinentesa el caliu es convertís en arborament».[21] Tot seguit, feia un repàs històric de les diverses iniciatives de reivindicació de restabliment de les antigues institucions, fins a arribar al procés estatutari llavors en marxa, d'on es derivava que la reivindicació jurídica era «prèvia i essencial en el renaixement de Catalunya i que els homes de Dret no

20. F. Maspons i Anglasell (1919), «El fet de la reivindicació jurídica catalana», *Revista Jurídica de Catalunya*, p. 83 i *sq*.

21. *Op. cit*., p. 84.

es creguin justificats defensant la vigència del nostre règim en intervencions professionals i, per tant, de dret privat, sinó que aixequin la defensa a l'ordre doctrinal i públic».[22] La reivindicació històrica catalana, caracteritzada pel seu contingut jurídic, s'emmotllava així perfectament amb el fonament, igualment legal, de la política de minories impulsada des de la Societat de Nacions, que es veia reflectida en aquell nou estatut i podria portar a la derogació del Decret de Nova Planta. Tanmateix, els esdeveniments posteriors anirien en un sentit molt diferent del que segurament pensaven Maspons i en general, els seguidors del wilsonisme a Catalunya. El projecte d'Estatut d'Autonomia de 1919 va ser rebutjat per les Corts a Madrid, després d'una intensa campanya en contra portada des de diverses regions espanyoles, i el que encara és més greu, el 1924 Primo de Rivera suprimí la Mancomunitat. En aquestes circumstàncies, es va impulsar una iniciativa per denunciar davant la Societat de Nacions la política del govern espanyol envers Catalunya, que donaria lloc al document *Apel·lació de Catalunya* presentat en aquell organisme per Manuel Massó i Llorens en nom dels diputats de l'Assemblea de la Mancomunitat.[23] La Societat de Nacions va declinar pronunciar-se sobre la qüestió, tot argumentant que Espanya no era part de cap tractat de minories, però va deixar la porta oberta a la intervenció dels catalans en els debats sobre la qüestió minoritària que es duien a terme en aquella organització. I en aquestes circumstàncies, Maspons es va desplaçar a Ginebra per emprendre el seu «viatge a l'entorn de la Societat de Nacions».

El viatge de Francesc Maspons a l'entorn de la Societat de Nacions

Viatge entorn de la Societat de Nacions[24] és, precisament, el títol d'un llibre que Francesc Maspons va publicar el 1955 —any de l'entrada d'Espanya a les Nacions Unides—, en què evocava les seves experiències en aquella organització. El context polític que travessava el país en aquell moment no era, certament, propici a una obra que venia a recordar la relació que el catalanisme

22. *Op. cit.,* p. 93

23. M. Massó i Llorens (1924), *Apel·lació en favor de Catalunya: els drets de les minories a la Societat de les Nacions*, Ginebra.

24. F. Maspons i Anglasell (1955), *Viatge entorn de la Societat de Nacions*, Barcelona, Ed. Bosch.

polític havia tingut amb la política de minories de la Societat de Nacions, organització que per si mateixa ja era mal vista pel règim franquista i estava a més, fortament desprestigiada a nivell internacional. Maspons, però, va saber superar el repte amb elegància i va donar a aquella obra el relat d'un llibre de viatges, amè i no exempt d'humor, on les reunions als comitès de la Societat de Nacions —que apareixien descontextualitzades— es barrejaven amb impressions sobre Ginebra i anècdotes dels viatges que en aquells anys, i acompanyat per la seva esposa, havia fet per Suïssa i el centre d'Europa. De tota manera, si es llegeix entre línies, les referències als temes tractats i els personatges que se citen permeten fer-se una idea de la rellevància que Maspons va arribar a tenir dins la Societat de Nacions.

Encara més, aquelles reunions i el contactes a què al·ludeix *Viatge entorn de la Societat de Nacions* només van ser una petita part de l'activitat que Maspons va desplegar en relació amb aquella organització. Ben bé es podria dir que el «viatge» de Maspons per la Societat de Nacions va emprendre diverses direccions i a més, en sentits oposats. Així, va difondre la qüestió catalana a la Societat de Nacions i la Societat de Nacions a Catalunya; va participar en l'estudi dels principals problemes que plantejava la política de minories a Europa i va proposar modificacions en els procediments seguits per l'organització, per tal que es poguessin aplicar a Catalunya. I també en l'àmbit intern català va intentar que la normativa constitucional i estatutària de la República respectés els principis establerts per la Societat de Nacions. Aquesta diversitat de facetes pot resultar complicada a primera vista, per la qual cosa les considerarem, tot seguit, per separat.

La participació de Maspons al Comitè de Minories Nacionals de la Societat de Nacions i el Congrés de Nacionalitats Europees

Tot i que sembla que havia intervingut en la redacció de l'*Apel·lació de Catalunya*, ja el 1924, la participació de Maspons a la Societat de Nacions no comença formalment fins dos anys mes tard, el juliol de 1926. Segons explica a *Viatge entorn de la Societat de Nacions*, i també en la «Relació de Fets» que va deixar escrita com una mena de memòries, la decisió va haver de ser immediata. Per indicació de Nicolau d'Olwer li van proposar integrar-se en el Comitè de Minories Nacionals, proposta que després d'un breu conciliàbul amb la seva muller, va acceptar i es va desplaçar ja cap a Ginebra. Tot just arribat, en la sessió

del Congrés de Nacionalitats Europees (CNE) celebrada del 25 al 27 d'agost de 1926, Maspons n'era designat vicepresident. Més endavant fou membre i president de l'Association Internationale pour l'Étude des Minorités, constituïda a l'Haia. Aquesta relació es mantindria fins a 1934.[25]

El Comitè de Minories Nacionals, constituït el 1920, era un comitè consultiu de la Societat de Nacions, integrat en l'organització mateixa, i tenia, com el seu nom indica, la funció d'assessorar en els assumptes relatius a les minories nacionals. Segons explicava el mateix Maspons, estava format per set membres i un secretari. El presidia el jurista Josif Wilfan, eslovè de Trieste, i en formaven part dos senadors, l'un hongarès i l'altre polonès, un rus exiliat professor a la Universitat de Tartu (probablement, Antonius Piip, primer ministre i després delegat d'Estònia a la Societat de Nacions), un diputat alemany nòrdic (segurament es referia al polític Ewald Ammende, que pertanyia a la minoria alemanya d'Estònia) i dos membres sense càrrec polític al seu país, ell mateix i el Dr. Leo Motzkin (a qui anomena «Motski»), que havia estat un estret col·laborador de Theodor Herzl i presidia llavors l'Organització Sionista Mundial. El CNE, per la seva part, havia estat impulsat pel mateix Ewald Ammende i s'havia constituït el 1925, com a organització no governamental formada per representants de les diferents minories nacionals existents a Europa, amb la funció d'actuar com a interlocutor de la Societat de Nacions. El CNE tenia una estructura paral·lela a la del Comitè, de manera que també era presidit per Wilfan i Ammende n'era el secretari. En aquests organismes, i segons es desprèn dels seus records a *Viatge...* i altres escrits, Maspons va participar en els debats sobre qüestions com la de la minoria alemanya a Silèsia o l'estatut de Memel, territori de parla alemanya situat al sud de Lituània, per al qual la Societat de Nacions va arbitrar un règim específic.

Però més enllà de les reunions i els acords, Maspons va mantenir una estreta relació amb diversos membres del Congrés de Nacionalitats Europees, com els mateixos Wilfan i Ammende i els líders de nacionalitats com els bretons o els hongaresos de Txecoslovàquia. Especial menció mereix, però, la que va mantenir amb la delegació jueva, encapçalada per l'esmentat Leo Motzkin, on ja destacava Jacob Robinson, que anys més tard havia de ser el fiscal del judici contra el líder nazi Adolf Eichmann, a Jerusalem. Tots dos són recordats a *Viatge...*, on

25. X. M. Núñez Seixas (2010), *Internacionalitzant el nacionalisme. El catalanisme polític i la qüestió de les minories nacionals a Europa*, Catarroja, Afers, p. 258-259.

protagonitzen alguna anècdota divertida.[26] Més rellevant, però, va ser la implicació de Maspons amb la comunitat jueva arran de les primeres persecucions dels nazis. El mateix 1933 va adreçar un telegrama a Motzkin per expressar-li la seva solidaritat, i poc després va dedicar a la qüestió jueva un extens article, publicat a *La Paraula Cristiana*.[27] Aquell article pot resultar desconcertant, vist avui dia, en la mesura que no sembla veure més enllà d'un problema de drets de minories i revela una enorme ingenuïtat respecte de les intencions dels nazis. Això no li impedeix, però, concloure amb una rotunda condemna de les primeres pràctiques segregacionistes aplicades a Alemanya contra els jueus.[28]

La Societat de Nacions i la qüestió catalana

El contacte amb el dret i la pràctica de la Societat de Nacions i la relació directa amb els líders dels moviments de minories europeus donarien un nou gir a la doctrina de Maspons. En endavant, la visió historicista i espiritualista de Catalunya, que Maspons compartia amb altres juristes i intel·lectuals de la Renaixença, es relacionaria amb les tendències europees de reconeixement dels drets de les minories i també amb el pacifisme i l'europeisme. Aquesta relació es fa palesa en la conferència que va pronunciar la nit del 3 de desembre de 1926 al teatre Bartrina, de Reus, el text de la qual es va publicar l'any següent amb el títol *Els drets de ciutadania i la Societat de Nacions*.[29] En aquella ocasió, Maspons va fer una acurada descripció del concepte de minoria, dels problemes que plantejava i dels acords que van portar a la creació del Congrés de Nacionalitats Europees, les bases a les quals havia d'ajustar el seu funcionament i les solucions donades a temes com l'articulació de la relació amb l'Estat, la ciutadania o la llengua. És important destacar que en aquests acords i principis s'aplicava el dret d'autodeterminació tal com ja havia estat proposat per

26. *Viatge...*, *op.cit.*, p. 55 i *sq*.

27. F. Maspons i Anglasell (1934), «La qüestió dels jueus alemanys», *La Paraula Cristiana*, p. 292-309.

28. V. J. Pérez Ventayol (2015), *Els debats sobre la qüestió jueva a Catalunya (1917-1939)*, tesi doctoral dirigida pel Dr. J. B. Culla i Clarà, Universitat Autònoma de Barcelona, p. 189 i *sq*.

29. F. Maspons i Anglasell (1927), *Els drets de ciutadania i la Societat de Nacions*, Reus, Gráficas Navas.

Springer, Karl Renner i Otto Bauer a Àustria-Hongria abans de la guerra.[30] És a dir, un sistema de relació de les minories amb l'Estat, que tanmateix, excloïa el separatisme. En aquest context, Maspons proposava aconseguir per a Catalunya un estatus de minoria nacional, i amb aquesta finalitat va llançar dues iniciatives, la primera davant la mateixa Societat de Nacions i la segona, dins l'àmbit del regne d'Espanya.[31] La proposta davant la Societat de Nacions posava de manifest les mancances del sistema de protecció de minories establert —que quedava a l'arbitri dels estats— i plantejava l'aplicació generalitzada dels principis de la Societat de Nacions a tots els conflictes d'aquest tipus.[32] Sens dubte, darrere d'aquella proposta hi havia el rebuig a l'Apel·lació de Catalunya. D'altra banda, va intentar traslladar les idees i la pràctica de la Societat de Nacions i el Congrés de nacionalitats minoritàries a la solució dels problemes de la relació Catalunya-Espanya, i amb aquest objectiu va elaborar un projecte de constitució de l'Estat espanyol, publicat el 1930.[33] Aquell projecte plantejava una construcció confederal de l'Estat espanyol, amb forma de govern monàrquica però amb règims propis per a cadascuna de les regions, determinades segons el dret civil aplicable. Aquestes propostes, tanmateix, no aconseguirien reeixir ni en un cas ni en l'altre, si bé per motius totalment oposats. La proposta de generalitzar l'aplicació dels procediments de minories en l'àmbit de la Societat de Nacions va topar amb un rebuig generalitzat dels estats membres de l'organització, encapçalat per països com França, Itàlia i Espanya. No va tenir més sort el projecte de constitució monàrquica de l'Estat espanyol que a més, es va veure ben aviat superat pels fets. El 14 d'abril de 1931 es proclamaven l'Estat català a Barcelona i la República espanyola a Madrid i tres dies més tard, representants d'ambdues parts acordaven la relació que havien de mantenir en endavant, que s'havia de basar en un Estatut d'Autonomia aprovat i referendat a Catalunya i posteri-

30. V. K. Renner, *Estado y nación. El derecho de las naciones a la autodeterminación*. Estudi preliminar de X. Arzoz Santisteban (2015), traducció de J. Borja y Álvarez, Madrid, Tecnos.

31. V. F. Armengol Ferrer (2017), «L'esperit del dret públic català: Francesc Maspons i Anglasell i el dret públic de Catalunya», a *Societat Catalana d'Estudis Jurídics, Francesc Maspons i Anglasell (1872-1966). Homenatge. Actes de la Jornada d'Estudis* (J. Serrano Daura, coord.), Barcelona, p. 25-43.

32. F. Maspons i Anglasell (1930), *Point de vue catalan sur la procédure de protection des minorités nationales*, París, s/n, 1929. L'any següent se'n va publicar la versió catalana, *Punt de vista català sobre el procediment de protecció de les minories nacionals*, Barcelona, Tip. Occitània.

33. F. Maspons i Anglasell (1930), *Projecte de Constitució de l'Estat espanyol*, Barcelona.

orment acceptat per les Corts espanyoles. Per a Maspons, això va suposar un salt qualitatiu fonamental: Catalunya no havia de ser ja una minoria nacional d'Espanya, sinó un ens sobirà, que es relacionava en igualtat de condicions amb la República espanyola. Aquesta doctrina es fonamentava també en els principis establerts per la Societat de Nacions, si bé aquí la qüestió rellevant no era tant la doctrina sobre minories nacionals com la jurisprudència del Tribunal Permanent de Justícia Internacional, en particular el dictamen consultiu del 5 de setembre de 1931,[34] en el qual el jutge Dionisio Anzilotti havia establert, en un vot particular, la diferència entre sobirania i autonomia. Maspons va exposar la seva doctrina en un dictamen publicat el 1932[35] i en diversos articles de premsa i conferències, com la que va pronunciar al local de La Falç.[36] Tanmateix, i com és prou conegut, la tramitació parlamentària d'aquell Estatut a Madrid va anar per un camí ben diferent del que havia pensat Maspons, de manera que aquell text va acabar considerablement escapçat i supeditat a la Constitució espanyola, d'acord amb la qual Catalunya esdevenia una «regió autònoma» dins l'«Estat integral» espanyol. Tot plegat va causar un enorme desencís en Maspons, que es va mostrar sempre enormement crític amb l'Estatut de 1932. El pitjor, però, encara havia d'arribar, amb la suspensió d'aquell estatut arran dels fets del 6 d'octubre de 1934 i, sobretot, l'aixecament militar de juliol de 1936, la guerra i la derogació del règim estatutari, el 1938.

I va ser, precisament, en plena Guerra Civil que es va llançar una proposta de pau amb intervenció de la Societat de Nacions que sembla portar el segell de Francesc Maspons. L'objecte d'aquella proposta era, en síntesi, arribar a un acord de pau entre els contendents en aquell conflicte, amb la mediació de la Gran Bretanya, França i Itàlia i la intervenció de la Societat de Nacions. En virtut d'aquell acord, es reconeixia a les autoritats franquistes el control de la zona que havien ocupat i s'establia una administració internacional, sota el control de la Societat de Nacions, a Catalunya, València, les Illes Balears, Múrcia i la part ocupada d'Aragó, situació que es mantindria de forma temporal fins que la població dels territoris afectats decidís mitjançant un referèndum el

34. CPJI, *Régime douanier entre l'Allemagne et l'Autriche. Avis consultatif du 5 septembre 1931* (sèrie A/B, núm. 41).

35. F. L (1932), *La Generalitat de Catalunya i la República espanyola*, Barcelona.

36. F. Maspons i Anglasell (1932), *Catalunya Estat. Text taquigràfic de la dissertació pública celebrada a «La Falç» el dia 23 de març de 1932*, Barcelona.

seu estatus definitiu.[37] La similitud d'aquesta proposta amb els règims establerts per la Societat de Nacions al Sarre i Memel fa pensar en l'autoria o almenys, la influència de Maspons, que n'era un bon coneixedor, la qual cosa vindrien a confirmar diversos elements circumstancials. Així, aquella proposta es va presentar al Foreign Office britànic pel científic i filantrop Rafael Patxot i Jubert, a través del jurista Cecil J. Hurst, si bé feia constar que els autors eren «uns amics de Barcelona». Es dona la circumstància que Hurst i Maspons havien col·laborat amb Patxot durant anys com a membres del jurat dels premis que aquest atorgava a treballs sobre dret i política internacional, i que Maspons mateix era l'administrador dels béns de Patxot a Catalunya i havia mantingut diversos contactes amb Cecil J. Hurst a l'Haia quan aquest era membre del Tribunal Permanent de Justícia Internacional.[38] És, per tant, més que probable que Francesc Maspons fos un d'aquests «amics de Barcelona» a què es referia Patxot, si no l'únic. Cal tenir en compte, a més, que Maspons havia impulsat personalment una iniciativa per negociar amb les autoritats franquistes, a través d'alguns contactes italians, una pau separada per a Catalunya. Tanmateix, ni el Foreign Office ni tampoc els caps franquistes contactats per Maspons no van fer el més mínim cas d'aquestes propostes de pau separada.

La Societat de Nacions a Catalunya i Catalunya a la Societat de Nacions

Més enllà de l'activitat que Francesc Maspons i Anglasell va desplegar com a jurista a la Societat de Nacions, va destacar també com a divulgador entusiasta de l'activitat de l'organització a Catalunya, a través, sobretot, de la premsa escrita.[39] A tall d'exemple es poden citar els nombrosos articles publicats a la *Revista Jurídica de Catalunya* entre 1927 i 1935, referents a la vida de l'organització, les iniciatives que impulsava i també els organismes que d'alguna manera hi estaven relacionats. Allà va escriure Maspons sobre la reforma de l'Estatut de la

37. G. Mir (2006), *Aturar la guerra. Les gestions secretes de Lluís Companys davant el govern britànic*, Barcelona, Proa, p. 66-67.

38. Maspons, *Viatge..., op. cit.*, p. 49.

39. Una selecció dels articles de premsa de Francesc Maspons en relació amb la Societat de Nacions ha estat publicada recentment sota el títol *Els catalans a Ginebra* (2016), per Cossetània edicions.

Societat de Nacions,[40] les associacions pro Societat de Nacions,[41] l'aplicació de les convencions internacionals impulsades per la Societat de Nacions[42] i, en fi, les qüestions sobre minories a les quals s'havien aplicat els principis de l'organisme ginebrí.[43] Tenint en compte la ideologia de l'autor, és particularment interessant l'article «Orientació catòlica de la Societat de Nacions», on defensava la identitat de les finalitats de la Societat de Nacions amb l'ideal cristià, davant dels atacs dels feixistes italians —als quals, en les seves paraules, «feia nosa» l'organització— que li atribuïen un caràcter laic i massonitzant [sic].[44] Altres articles tenien un caire més doctrinal i tenien per objecte comentar les opinions dels juristes que col·laboraven amb la Societat de Nacions, com Georges Scelle o Nicolas Politis.[45] També va publicar la recensió del llibre escrit sobre la qüestió de Memel pel seu amic Jacob Robinson.[46]

De manera paral·lela a la divulgació de la Societat de Nacions a Catalunya, Maspons va assumir la tasca de donar a conèixer les reivindicacions nacionals catalanes en l'àmbit de la Societat de Nacions. En aquest aspecte va actuar tant a nivell de contactes personals —Wilfan i Ammende estaven perfectament al corrent del cas català— com en diverses actuacions de caràcter públic. Una prova en són els telegrames que es va intercanviar amb diverses institucions i personalitats arran de la proclamació de la República. Un d'ells, el que Maspons va adreçar a l'Acadèmia de Dret Internacional de l'Haia per assegurar-los que la vida del país, i tots els serveis públics, estaven absolutament normalitzats.[47] L'altre, el que va rebre del president del Comitè Nacional Macedònic, Dr. Sta-

40. *Revista Jurídica de Catalunya*, 1929, p. 60 i *sq*.

41. «Tendències i regulacions internacionals. L'esperit de les Associacions pro Societat de Nacions», *Revista Jurídica de Catalunya*, 1928, p. 348 i *sq*.

42. «La Convenció entre Hongria i Romania sobre qüestions de procediment» (1928), *Revista Jurídica de Catalunya*, p. 72-74; «Convenció internacional per a la repressió i tràfec de publicacions obscenes» (1927), *Revista Jurídica de Catalunya*, p. 316-317.

43. «La legislació a Polònia sobre'ls drets de ciutadania» (1927), *Revista Jurídica de Catalunya*, p. 119; «El tractament de les minories a Txecoslovàquia i Hongria», *ibid.*, p. 317-325.

44. «L'orientació catòlica entorn la Societat de Nacions (1927)», *Revista Jurídica de Catalunya*, p. 120.

45. «El problema de les limitacions de la sobirania i la teoria de l'abús de drets, en les relacions internacionals» (1929), *Revista Jurídica de Catalunya*, p. 451-456.

46. «Robinson (Jacob), *Kommentar der Konvention über das Memel-gebiet* Kaunas, 1934 Verlag Spandos Fondas» (1935), *Revista Jurídica de Catalunya*, p. 90-91.

47. *La Vanguardia*, 21 d'abril de 1931, p. 30.

nicheff, en què el felicitava i es congratulava per les llibertats guanyades per Catalunya.[48] Però l'acte culminant va ser l'obertura del V Congrés de Minories Nacionals, el 29 d'agost de 1931, on va pronunciar un vibrant discurs en el qual es va presentar com a representant del president de la Generalitat i va expressar el desig que totes les nacionalitats europees «assolissin el triomf» [sic] un cop que la República espanyola havia reconegut els drets de Catalunya.[49] Tanmateix, la iniciativa més original en la qual va participar va ser, potser, els concursos organitzats per la Institució Patxot, oberts a estudiosos estrangers, en què es premiava memòries jurídiques sobre temes jurídics i polítics que poguessin tenir interès per a la qüestió catalana. Aquests premis, atorgats per un jurat integrat per destacats experts en dret internacional, del qual Maspons n'era el secretari, estaven oberts a publicistes de tot Europa i van arribar a aconseguir un destacat prestigi, com ho prova el fet que a l'edició de 1930 s'hi van presentar disset treballs.

De la Societat de Nacions a les Comunitats Europees

Malauradament, el totalitarisme que es va imposar a Europa a partir de la dècada de 1930 va arramblar les idees que inspiraven la Societat de Nacions. Això no obstant, la derrota de l'Eix, el 1945, va comportar el ressorgiment dels moviments europeistes, que en pocs anys portarien a la creació del Consell d'Europa i de les Comunitats Europees. Maspons va veure en tot aquest procés el renaixement de l'esperit de la Societat de Nacions i una nova oportunitat de rellançar el projecte europeu sense els errors comesos vint anys abans.

> L'objectiu del Tractat [de Versalles] era aconseguir un llarg període de pau, i tot i el mirament de tants que hi intervingueren per obtenir-lo, obrí el de l'actual desconcert. Sobre les equivocacions humanes hi ha, això no obstant, l'instint de conservació; i com que tot no va ésser equivocat, entre les seves ruïnes apareix ja el que podria ésser inici del que els seus autors s'hi proposaven aconseguir.[50]

48. *La Vanguardia*, 30 d'abril de 1931, p. 16.

49. *Diario de Gerona*, 4 de setembre de 1931.

50. F. Maspons i Anglasell (1963), *L'home, la nació i l'Estat*, Barcelona, Edicions d'Aportació Catalana.

Així doncs, Maspons veia en les Comunitats Europees la nova encarnació d'aquells principis ja albirats en la Societat de Nacions. No obstant això, era conscient tant dels problemes que aquests principis havien hagut de travessar en el passat com dels «paorosos avenços» que la societat experimentava com a conseqüència dels descobriments científics, les comunicacions i el coneixement dels fets. Per aquesta raó, la millor solució rauria, segons el seu parer, en una construcció federal basada en el reconeixement de la nació com a fet natural i la nova consciència que l'home anava prenent d'ell mateix. En suma, situar la democràcia i l'autodeterminació dels pobles per sobre de l'Estat. Reflexions aquestes que segueixen tenint sentit en el moment actual, quan la globalització és una realitat plenament viva, la construcció europea està seriosament qüestionada i es plantegen nous escenaris de futur a Catalunya.

Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics
ISSN: 0213-6791. ISSN de l'edició electrònica: 2013-3995.
http://revistes.iec.cat/index.php/BSCEH/index

Núm. XXIX (2018), p. 301-325
DOI: 10.2436/20.1001.01.194

JORDI VENTURA I SUBIRATS. MESTRE D'HETERODÒXIA

Fèlix Villagrasa i Hernàndez[1]
GEHCI (Universitat de Barcelona)

Article lliurat l'11 de juny de 2018. Acceptat el 30 de juny de 2018

Resum

Biografia acadèmica i recull comentat de l'obra del Dr. Jordi Ventura i Subirats, professor d'Història Econòmica a la UB entre 1968 i 1999. Treballà especialment alguns aspectes de la història medieval catalana, així com l'heretgia medieval càtara i la repressió contra jueus i conversos amb la Monarquia Hispànica. Divulgà l'experiència dels socialistes cabetians relacionats amb Barcelona i estudià la situació de les nacions sense estat en els inicis de l'actual Unió Europea, així com la circulació de la moneda en l'àmbit català de l'època moderna. Fou membre fundador del Partit dels Socialistes de Catalunya.

Paraules clau

Càtars, cabet, jueus, conversos, nacionalisme, socialisme, maçoneria, Pere el Catòlic, Alfons el Cast, PSC.

Jordi Ventura i Subirats. Master of heterodoxy

Abstract

Academic biography and an annotated collection of the works by Dr. Jordi Ventura i Subirats, Professor of Economic History at Universitat de Barcelona

1. Fèlix Villagrasa i Hernàndez, fvillagrasa@hotmail.com, GEHCI (Grup d'Estudis d'Història de la Cultura i dels Intel·lectuals), Universitat de Barcelona.

between 1968 and 1999. He particularly focused on certain aspects of Catalan medieval history, as well as the Cathar heresy in the Middle Ages and repression of the Jews and converts under the Hispanic Monarchy. He raised awareness of the experience of Cabet socialists related to Barcelona and studied the situation of nations without a state in the early days of the European Union, as well as the money in circulation in the Catalan sphere in the modern era. He was a founder member of the Socialist Party of Catalonia (PSC).

Keywords

Cathars, Cabet, Jews, converts, nationalism, socialism, freemasonry, Peter II the Catholic, Alfonso II of Asturias, the Chaste, PSC.

Un estudiant atípic

Jordi Ventura i Subirats nasqué a Gràcia (Barcelona) el dia 7 d'agost de 1932. El 1950 havia aprovat l'examen d'Estat i es disposava a iniciar els estudis universitaris, però la seva militància catalanista i antifranquista va diferir durant uns anys aquest projecte. Mirant de fugir de l'ambient asfixiant del nacionalcatolicisme imposat pels vencedors de 1939, en Jordi i el seu germà Joan buscaven alguna alenada d'aire més pur per viure cristianament. Van arribar a entrar en contacte postal amb l'Església de Jesucrist dels Sants dels Darrers Dies, la religió dels mormons de Salt Lake City, dins la qual en Joan acabaria esdevenint una figura destacada en l'àmbit de parla castellana. Les activitats proselitistes que en Joan realitzava a Barcelona, a partir de les quals aconseguí formar un grup de fins a quaranta seguidors, van despertar l'atenció de la policia. En Joan i en Jordi foren detinguts i maltractats durant quatre dies a la seu de la policia estatal a la ciutat. Després d'això tots dos germans van marxar cap a França. El seu exili es prolongà entre 1951 i 1956 per Occitània i Amèrica. Dels occitans rebé l'interès pel catarisme i l'edat mitjana, i dels Estats Units la vocació pels factors econòmics que permeten el desenvolupament de les societats i la lluita pel seu equilibri. En tot cas, en arribar novament a Catalunya havia ampliat molt el seu marc cultural i treballà febrilment en les seves primeres obres. Tanmateix, aquest guany en coneixement del món també li significà una certa distància moral respecte a

un país que no semblava saber viure sense la direcció de dictadures i els pilars de mentides i silencis que les sustenten.

Amb dinou anys, doncs, ja era vivint a l'estranger (Europa, EUA, Veneçuela). Els seus estudis es van centrar en l'economia i la història, els primers treballs els dedicà al periodisme i a la publicitat (Festival Internacional de Cinema de Canes). Es diplomà en Ciències Empresarials als EUA, especialitat que, juntament amb la història medieval, seria el seu principal camp d'estudi. La relació amb l'occitanisme s'inicià arran d'ingressar, el 1951, a l'Acadèmia Provençal de Canes, d'on passà el 1956 a l'Institut d'Estudis Occitans fins a arribar a esdevenir un dels principals especialistes en cultura occitana del seus temps. D'aquells anys conserva l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona els cinc números de la revista *L'Esteréu* (nom provençal del massís volcànic prop de Canes) de l'any 1957. Els articles tracten sobre qüestions de cultura occitana elaborats rudimentàriament en còpies mecanografiades. El 1959 fou premiat amb una Copa Artística als Jocs Florals de París per l'assaig, escrit en col·laboració amb Josep Maria Batista i Roca, *Simó de Montfort: croada contra una llengua*. Fou el principal organitzador de les Jornades d'Agermanament Occitano-Català i, alhora, participà en activitats de suport al Front d'Alliberament Nacional d'Algèria que lluitava contra el domini colonial francès. La de l'any 1962 va tenir lloc a Bedarius, prop de Besiers, al departament de l'Erau, i era una mena de Congrés de Cultura Occitana on participaven exiliats catalans i activistes de l'occitanisme polític. Després del seu llarg període de formació internacional, assolí un bon prestigi intel·lectual per la seva amplitud de coneixements i per ser un autor reconegut i ben jove. Però si volia seguir la carrera universitària a Catalunya li calia regularitzar els estudis, així que es matriculà a la Facultat de Filosofia i Lletres de la Universitat de Barcelona en l'especialitat d'Història. El seu expedient com a estudiant indica alguna dificultat amb les assignatures d'Història Moderna i Contemporània d'Espanya, justament els períodes sobre els quals Ventura tenia unes idees pròpies fonamentades en la recerca i la historiografia catalana precedent, i no tant en els autors espanyols imposats en aquell temps des de les càtedres depurades. Algun company d'estudis el recordava com el més gran dels deixebles, discret, gens disposat a donar informació sobre la seva vida i l'obra ja realitzada, però planava la sospita sobre les seves particularitats religioses. Tanmateix, es llicencià i doctorà entre els anys 1959 i 1964, alhora que enllestia els estudis de l'Escola de Periodisme de l'Església, a Barcelona, on va exercir com a docent

abans d'esdevenir, el 1968, professor numerari de la Facultat de Ciències Econòmiques i Empresarials de la Universitat de Barcelona.

Recerques: articles i llibres publicats

Aportacions a la historiografia medieval catalana

L'estrena de Jordi Ventura com a historiador va tenir dos moments de gran relleu i ressò en l'aleshores restringit àmbit de la historiografia catalana. El primer fou la narració dels esdeveniments polítics, religiosos i militars que desfermaren la tragèdia càtara a *Pere el Catòlic i Simó de Montfort* (1960), final de la natural tendència dels comtes catalans a infeudar els territoris de la vella Septimània/Occitània encara dominats per senyors d'origen visigot com ells. El segon assaig, *Alfons el Cast, el primer comte rei* (1961), comptà amb l'important aval, en forma de pròleg, de l'eminent medievalista Ramon d'Abadal, especialista en el període carolingi i en el visigotisme de les dinasties catalanes. En el llibre, Ventura contava les circumstàncies del regnat del primer hereu de la Corona unificada, el fill del comte de Barcelona Ramon Berenguer IV i de la reina aragonesa Peronella. Amb ells s'iniciava la progressiva integració peninsular a través de la monarquia, però seguint la via confederativa, que no va ser la que després volgué Castella. Per aquest treball fou guardonat amb el premi de Biografia Catalana. Ambdues obres, la dedicada a Pere el Catòlic i la d'Alfons el Cast, les va redactar i publicar abans de fer trenta anys i amb la carrera a mig cursar. La seva precocitat l'assenyalava com un dels historiadors catalans de més projecció, que no aconseguí la fama d'altres col·legues potser per no seguir cap línia escolàstica del seu moment, i sí l'estudi de les heterodòxies que, de fet, havien marcat el món cristià, les seves metamorfosis i els seus sistemes de poder, sobretot a Catalunya.

Els càtars: l'heretgia occitana

Dos anys més tard, el 1963, publicava *Els heretges catalans*, que també va obtenir una recompensa: el Premi Yxart. Aquest estudi, que a la llarga seria el que li reportaria més reconeixement entre el públic especialitzat, constituïa la síntesi i reafirmació de dos articles precedents publicats al *Butlletí de l'Acadèmia*

de Bones Lletres de Barcelona: «El catarismo en Cataluña» (1959-1960) i «La valdesía de Catalunya» (1961-1962), i un de tercer, «Catarisme i valdesia als Països Catalans» (Congreso de Historia de la Corona de Aragón, 1962). Havent fet una pacient i profunda recerca a la Biblioteca Nacional de París, especialment a la col·lecció Doat, que aplega el gruix més important de documentació del Llenguadoc medieval, en aquests articles es prefigurava el factor religiós i les seves lluites com un element de diferenciació i conflicte en la formació del caràcter nacional. Ventura estudià el rastre de la diversitat en el món cristià de l'àmbit occità i català tot descobrint la petja del visigotisme arrià en la interpretació càtara del cristianisme i intuint el procés social precapitalista, basat en el treball, com a generadors de tensions i ruptures en l'àmbit politicoeclesial, més que no pas en l'espiritual. La secta càtara procedia del sistema de vida cristiana basat en l'Evangeli de sant Joan, fortament influït pel mazdeisme i el maniqueisme d'origen persa, que s'havia escampat per l'occident *paulí* abans fins i tot de les croades franques, on trobà terra adobada a causa de la simonia i el materialisme que dominaven l'Església catòlica. Altres historiadors com Antoni Aulèstia i Pijoan consideraven, ja el 1887, que el catarisme havia estat el culpable del fracàs del projecte polític catalanooccità, i no cap avenç evident en matèria socioreligiosa. De fet, poc després de la croada, amb una actitud més cauta respecte a les seves relacions amb l'Església, un bon nombre de càtars es van incorporar a les empreses de Jaume I, fill del rei Pere mort a Muret.

La segona part del llibre es dedica a esbrinar els principals personatges i nuclis del protestantisme luterà i altres esglésies *heterodoxes* en l'àmbit català. La dinàmica conflictiva entre catòlics, heretges, bruixes, jueus i protestants ha configurat el substrat històric —bigarrat, complex, però reeixit— dels Països Catalans. L'autor, malgrat la violència explícita de la Inquisició i la intolerància d'alguns sectors religiosos (tant catòlics com càtars) utilitza un to narratiu escrupolosament respectuós amb cada grup, centrant el seu discurs en l'exposició dels fets i a procurar explicar-ne la relació de causes i conseqüències. En un moment de la introducció reflexiona globalment sobre les heretgies a Catalunya: «Per sort o per dissort, en tot cas per motius de glòria, el nostre poble ha experimentat amb el seu món sobrenatural, i n'ha sabut extreure les lliçons per a emmotllar-hi el seu complex nacional. De tal manera que la nació catalana, com a filla de la seva vida interna, ha estat una heretgia en el sentit més ample que pot tenir aquesta paraula» (p. 17). *Els heretges catalans* fou prologat per mossèn Miquel Batllori amb un escrit en què s'assenyalaven

les principals figures de l'heterodòxia religiosa catalana i les recerques publicades fins aleshores.

Tres anys més tard, el 1965, defensà a la Facultat de Filosofia i Lletres de la Universitat de Barcelona la seva tesi de llicenciatura, titulada *El catarismo en Cataluña*, que li dirigí el Dr. Emilio Sáez Sánchez. Quan durant els anys noranta es despertà entre el públic l'interès pel catarisme fins a arribar a esdevenir un fenomen editorial dins la migradesa que caracteritza la publicació de llibres en català, Jordi Ventura en fou actor indirecte en descobrir el plagi, per part d'un autor que esdevingué cèlebre, d'algunes pàgines del llibre *Le vrai visage du catharisme*, d'Anne Brenon, directora del Centre National d'Études Cathares. Aquesta darrera obra fou traduïda al català i publicada el 1998 amb un pròleg de Ventura en què comentà el plagi que havia patit l'obra i com, aprofitant la moda càtara a Catalunya, algunes editorials van crear falsos *especialistes* per situar en el mercat llibres procedents de bibliografia que sovint no se citava, interpretacions esotèriques i fantàstiques i altres mistificacions literàries a partir de la deformació interpretativa d'investigacions manllevades al mateix Ventura i altres autors acreditats, però sense cap aportació documental pròpia, simples productes de temporada que evitaven descobrir les fonts originals de les seves presumptes investigacions. Aquesta deshonestedat d'escriptors i d'editors va desprestigiar el catarisme, cosa que va doldre molt a Ventura en els seus darrers anys de vida. En el pròleg al llibre de Brenon, a més, desplegava per darrera vegada la seva erudició sobre la qüestió, i es va centrar en la demostració fefaent de la importància que va tenir el catarisme a Catalunya, sobretot arran de la repressió desfermada pel papa Innocenci III i el seu braç armat, Simó de Montfort. Algun autor li ho havia discutit anys enrere amb l'afany de preservar un catolicisme que, a Catalunya, i fins al segle xx, ha seguit camins sovint divergents (Llull, Torras, Vidal i Barraquer...) del castellà, estretament vinculat a les estratègies xenòfobes i homogeneïtzadores de la Monarquia Hispànica. Des d'Andorra, la Tor de Querol i el Segre fins a Lleida, algunes contrades conserven documentalment la presència de personatges i famílies càtares a banda i banda dels Pirineus. L'aportació de dades («la recerca és feina, i la feina cansa», deia) no en deixa dubtes. Tampoc la participació d'algunes d'aquestes famílies fins en el seguici del jove rei Jaume I a la campanya de Mallorca: les activitats típiques dels càtars eren les burgeses i també el finançament de les activitats de la Corona, com en el cas dels jueus que ell va estudiar tan a fons al llarg dels Països Catalans.

Jueus, conversos i Inquisició. La repressió religiosa als Països Catalans

Si la recerca sobre el món dels càtars l'havia ocupat durant molts anys fins a constituir la seva tesi de llicenciatura, l'estudi de l'empremta jueva als Països Catalans fou la seva ocupació central durant els anys setanta. El 1973 llegí a la Facultat de Filosofia i Lletres la tesi doctoral *La Inquisición española y los judíos conversos barceloneses (siglos XV-XVI)*, que li dirigí novament el Dr. Sáez Sánchez. El text, inèdit fins avui, ocupa quatre volums i es tracta d'un recerca intensa sobre les famílies de jueus conversos a Barcelona en dos segles que van conèixer l'expulsió d'aquelles persones que no van voler abandonar la fe mosaica, i les dificultats d'integració que van patir aquells que, de grat o per força, es cristianitzaven en un medi social on havia variat la relativa permissivitat religiosa dels comtes de Barcelona per iniciar la persecució contra aquells (els jueus) que podien representar una dificultat per a la unificació ètnica i política desitjada per la Corona espanyola. La Inquisició espanyola fou establerta el 1478 pels Reis Catòlics, i ella va ser la primera institució comuna als seus regnes, la qual dominaven directament sense interferència vaticana, però amb la col·laboració inestimable de l'orde dels dominics que, segles abans, havia tingut papers importants contra el poder de la dinastia catalana a Occitània (sant Domènec de Guzmán arran de l'heretgia càtara) i introduint la Inquisició pontifícia al Principat (Raimon de Penyafort). El també dominic Vicent Ferrer i els aliats del papa Luna van ser decisius, en la farsa que representà el Compromís de Casp (1412), per lliurar la Corona catalana a mans de la dinastia castellana dels Trastàmara. El cronista de la Corona d'Aragó Jerónimo Zurita comentava cent anys després el paper que tingueren llavors els suborns i els soldats de Ferran d'Antequera per imposar el seu dret de manera iniqua. Zurita evocava les paraules que costaren la vida al comte de Benavente quan recordà al rei Alfons el Magnànim: «El Señor Rey de Aragón devia catar cómo el Señor Rey don Fernando, su padre, con el derecho vuestro, e vuestro dinero e vuestras gentes habían ganado el Reyno de Aragón», cosa que posava en qüestió la legitimitat del procés de Casp.

En aquell segle quinzè, l'inquisidor general de Castella i Aragó, i principal responsable del terrorisme desfermat contra jueus i conversos per forçar una unitat ibèrica que mai no ha reeixit, fou un altre dominic: el castellà Tomás de Torquemada. La presentació d'aquests extrems en l'obra de Ventura mai no es va fer de forma tan directa: l'exposició dels casos evidenciava la violència empra-

da contra els individus, les famílies i les propietats. L'efecte produït beneficiava els delators, els executors i, sobretot, la Corona. Els estudiosos dins la maquinària universitària eren vigilats per les autoritats acadèmiques, polítiques i per una societat controlada per les forces policíaques i parapolicíaques (falangistes): era imprudent obrir ferides que qüestionessin el procés unificador espanyol, ni que fossin molt antigues.

Cronològicament, altres estudis seus sobre el judaisme i la seva repressió en l'àmbit catalanòfon són «Contribució a l'estudi dels salaris a la Inquisició valenciana» (*Cuadernos de Historia Económica de Cataluña,* 1968-1969), on es detalla, a partir de la documentació original, el personal —i llurs estipendis— del braç politicoreligiós de la nova monarquia en el seu esforç per anorrear les religions diferents de la catòlica sense estalviar infàmia, mentides i tota mena d'injustícies. Amplià el mapa de la dura coerció inquisitorial als Països Catalans amb els estudis que seguirien, complementaris dels realitzats per a la seva tesi doctoral: *Documentos económicos de la Inquisición referentes a los judíos conversos de Gerona (1490-1504)* (1976), *Els inicis de la inquisició espanyola a Mallorca* (1977), *Inquisició espanyola i cultura renaixentista al País Valencià* (1978), llibre, aquest darrer, que mereixé el Premi Octubre Joan Fuster de l'any anterior a la seva publicació. Aquesta important obra complementava els seus estudis sobre la repressió religiosa al País Valencià resumits inicialment en l'article «Lluís Alcanyiç, médico y escritor valenciano del siglo xv», *Cuadernos de Historia Económica de Cataluña*, 1973, en què resumia l'acció antisemita: «Fue la manera en que la nueva Inquisición española aniquiló a la capa burguesa valenciana, de la que era a la vez sostén y fundamento de gran parte de aquella cultura» (p. 75). L'abundància de materials collits de les fonts primigènies encara va donar més fruits: «Conversos, Inquisició i cultura al País Valencià», que aparegué a la *Miscel·lània Aramon i Serra* (1984), i «El coneixement de l'hebreu entre els conversos valencians de la fi del segle xv» a *Revista de Llengua i Dret* (1993). Aquest darrer text narra els casos d'acusacions i delacions contra conversos pel fet d'utilitzar la llengua hebraica o de llegir textos en ella escrits. Ventura demostra que abans de l'expulsió decretada per la monarquia espanyola contra els jueus, ja es practicava una persecució cultural sistemàtica amb la intenció de desarrelar la religió, la llengua i els usos jueus, tot practicant una assimilació forçosa vers el cristianisme, cosa que després s'ampliaria en fer de la llengua, els costums i la política castellana el model a imposar sobre la resta de pobles hispans. És a dir, que la monarquia en mans dels grans senyors castellans, que s'havien fet poderosos

amb la conquesta de terres musulmanes a la Península, seguí la mateixa pauta de conquesta i espoli en terres valencianes i catalanes a través de la Inquisició, a costa de jueus i conversos, i a benefici de l'Estat, l'Església i els denunciants, instruments d'aquesta oligarquia rapinyaire.

El darrer llibre en què recollí noves recerques a l'entorn de les religions i l'acció contracultural de la monarquia espanyola va ser *La Bíblia valenciana: recuperació de la història d'un incunable en català* (1993), en què es donava notícia de la quarta versió de la Bíblia impresa en llengua catalana el 1478, després de la llatina, l'alemanya i la toscana. Es considerava que procedia d'un manuscrit primerenc en llengua vulgar de Bonifaci Ferrer, però després es va assegurar que la traducció emprada fou la de Berenguer Vives, corregida per Daniel Vives. El destí d'aquest treball seria, però, desastrós: la Inquisició, vetllant pel monopoli del dogma cristià i per evitar desviacions, va formar una causa als impressors tot acusant-los que l'obra contenia heretgies. El corrector fou empresonat i es van fer destruir tots els exemplars, de manera que la seva existència començà a considerar-se més mítica que real fins que fou trobada una darrera pàgina a finals del segle XIX. Pocs anys més tard, el valuós full passava a ser propietat de la Hispanic Society de Nova York. A París es conserva un Saltiri imprès a Barcelona en llengua catalana datat el 1480.

Les nacions minoritàries: una història de l'Europa real

Les llengües europees és el segon estudi que publicà Edicions d'Aportació Catalana (Barcelona, 1963) dins la col·lecció «Entre tots ho farem tot». La intenció de l'empresa, impulsada per Joan Ballester amb el suport de Joan Fuster, Carles Muñoz i el mateix Ventura, era «fer viable l'aportació dels Països Catalans vers la nova Federació [europea] que ja va dibuixant-se». En molt poques pàgines (els volums eren gairebé quaderns), altres títols del mateix recull de textos refermaven la voluntat d'implicar la cultura catalana en aquest procés d'integració continental del qual l'Estat a què pertany Catalunya encara es mantenia —i el mantenien— distant: *Ús de llengües vernacles en l'ensenyament* (primer text de la UNESCO editat en català), *L'home, la nació i l'Estat* (F. Maspons i Anglasell), *Tothom ha de ser-hi* (F. Lorenzo García), *Diàleg europeu* (Manuel Cruells), *L'home nacional* (M. A. Vila), *La construcció política d'Europa* (Comunitat Europea), *Revolució regionalista* (Robert Lafont). Només sospesant la intencionalitat d'aquests títols ja podem inferir que la voluntat dels promotors d'aquesta obra

col·lectiva era doble: d'una banda, engrescar el lector culte de l'àmbit català en el corrent dels temps que havien de venir, perquè l'articulació política dels estats europeus acabaria per afectar tard o d'hora l'àmbit hispànic i, per tant, català. Es tractaria d'una oportunitat per variar les estructures centralitzades del poder de molts estats europeus occidentals i aprofitar la tendència federal (més aviat confederal) de la nova estructura per establir en els nivells inferiors el mateix sistema federalitzant que garantís l'existència i el desenvolupament de les nacions petites del continent. Quant al model social, com veurem més endavant, derivaria de la correcció socialdemòcrata sobre la base de l'economia capitalista: l'objectiu seria que els estats garantissin un cert grau de benestar per evitar que les crisis i la precarietat fossin terra adobada per a futures commocions.

A *Les llengües europees*, dedicat al seu amic Francesc Fontan (lingüista i fundador del Partit Nacionalista Occità), Jordi Ventura feia un repàs entre acadèmic i divulgatiu de la relació entre llengua i pensament, entre llengua i nació i sobre la necessitat de mantenir les llengües nacionals, de cada grup humà consolidat, si es volia fomentar el creixement equilibrat de cada nació i del continent en general, perquè cada llengua és el dipòsit de molts segles d'adaptació humana al medi. A continuació, repassava la situació lingüística dels països de l'Europa occidental poble per poble, cultura per cultura, definint succintament l'àmbit territorial de cada llengua i la seva situació en relació amb les veïnes, a la seva riquesa literària i a la disponibilitat —o no— d'instruments estatals o administratius que la recolzin —o al contrari. Seguidament, destinà un capítol a la complicada situació politicolingüística a l'URSS, on el paper centralitzador i russificador del tsarisme en relació amb els pobles i cultures sotmesos va tenir continuació amb la política centralista i monocultural de la Rússia soviètica. Acaba amb un text curt on, davant el procés integrador europeu, advoca per una futura Europa formada a partir de la realitat humana dels pobles que la formen, i no de l'artificialitat d'uns estats que, en bona part, provenen dels imperis absolutistes i dels interessos geoestratègics de les grans potències. Finalitza escrivint: «Europa de les pàtries, hi ha qui ens ha proposat. Certament, però de les mares-pàtria; no la de les sogres-estats». Com a complement, s'inclou un mapa d'Europa etnolingüístic, en format 49 x 44 cm, on els colors de la realitat dels pobles apareixen dislocats respecte de les fronteres polítiques dels diferents estats europeus, i posa de manifest els nombrosos conflictes culturals que provoca.

Ventura participà encara amb més textos a les Edicions d'Aportació Catalana. El vuitè volum era *Els catalans i l'occitanisme* (vol. VIII, 1964), format per

un recull de textos comentats referents a la relació entre Catalunya i Occitània, des de l'època visigòtica de la Septimània i la Tarraconense fins a l'íntima relació dels felibres i els intel·lectuals de la Renaixença. El text patí l'acció de la censura franquista i Ventura es veié obligat a suprimir la inclusió del manifest titulat *Desviacions en els conceptes de llengua i de Pàtria* que el 1934 signaren Pompeu Fabra, Ramon d'Alós-Moner, Josep Maria Capdevila, Antoni Rovira i Virgili, Jordi Rubió i Pau Vila, entre d'altres, on es definia l'àmbit territorial dels Països Catalans i de la seva llengua en relació amb el concepte panoccitanista que alguns altres intel·lectuals volien difondre i que podia distorsionar l'acció cultural de la Generalitat republicana. Aquest manifest seria àmpliament citat, un cop la dictadura semblava superada, a la seva comunicació «Sobre els precedents del terme Països Catalans» a *Debat sobre els Països Catalans - Octubre 1976* (Barcelona, 1977). El 1964, i publicat pel Centro Comarcal Leridano, apareixia *Els occitans a Catalunya en temps de Ramon Berenguer IV* amb la intenció de demostrar el pes que l'emigració llenguadociana —nobles i artesans d'origen càtar— havia tingut en els anys de la unió dinàstica entre Catalunya i Aragó.

Obrint el vessant d'estudis socials, que va ser motiu de dedicació constant per a Jordi Ventura, el 1965 fou publicat a Barcelona, per Edicions d'Aportació Catalana, *Vida del treball a tallers i fàbriques*; portava com a subtítol: «Teoria de les nacions 1. La nació-comunitat», i era el quinzè llibre de la col·lecció «Entre tots ho farem tot». L'esforç per actualitzar la idea de nació des dels seus orígens romàntics conservava definicions herderianes —extretes de la realitat humana feta de diversitat—, com la distinció entre nacions i estats, i la relació directa que hi ha entre la llengua, els costums, la religió, la comunitat històrica i l'existència de les diverses nacions o nacionalitats (termes sinònims). Però com que els trasbalsos del nou món urbà i industrial havien fet variar molt les condicions de vida i de mentalitat dels diferents pobles, sobretot en els anomenats *occidentals*, calia revisar la definició d'aquestes nacions en funció dels seus elements estructurals fonamentals: el poble, la gran massa de treballadors que des de les ciutats industrials feia avançar el *món modern*, tot patint guerres i submissió al món del treball.

Ventura fa una aproximació més pràctica que teòrica a l'objecte del seu estudi: el treballador. Partint de la tradicional plantilla del materialisme històric, pròpia d'aquella època, la postguerra europea i la visió bipolar llibertat/igualtat, introdueix, però, una manera de veure les coses des del caire més humanitari possible, apuntant les necessitats de les persones que s'han de guanyar la vida

llogant part del seu temps en feines reiteratives, i descobrint quin serà el signe dels temps a venir en funció de l'estàndard de vida modern: el consumisme, la degradació de la vida familiar per falta de temps, l'expansió dels entreteniments de masses gens enriquidors i la forma de relacions i sociabilitat que s'estableixen i es normalitzen a través del sistema fabril. Era, en el seu temps, una aproximació del tot original i avançada, que preveia el relaxament moral rere l'afany de realització material. Tampoc no s'estalviava de criticar —també anticipadament— els intel·lectuals progressistes «que avui es troben a la recerca d'un universalisme [...] de forma alienada [...] ja que ells mateixos són el producte de la divisió entre el treball manual i el treball intel·lectual».

El pistolerisme dels anys vint. Guerra bruta, guerra social, lluita nacional

La dècada dels setanta es despertava sota el pes concèntric de Maig del 68 i de la intuïció d'un final de cicle a Espanya, tot i que, fet i fet, no variaria substancialment la composició sociològica dels estaments del poder establerts arran del resultat de la guerra. El seu article més cèlebre d'aquells anys fou «La verdadera personalidad del 'barón de König'», aparegut al número 5 (març de 1971) dels *Cuadernos de Historia Económica de Cataluña*, revista que publicava la càtedra d'Història Econòmica de la Facultat de Ciències Polítiques, Econòmiques i Comercials de la Universitat de Barcelona, en col·laboració amb l'Institut Municipal d'Història de Barcelona. Seguint la tradició de l'època, l'article aplega de seguida —perquè si no, no semblava prou científic allò que s'expliqués— algunes dades econòmiques per justificar el malestar obrer i plantejar el pistolerisme com una conseqüència lògica de la lluita de classes pel fet que el capitalisme havia fet l'agost durant la Gran Guerra. Però un cop disposada la decoració com plaïa a la intel·lectualitat mitjana de l'època, van apareixent altres detalls que tenen més a veure amb la filosofia del poder i la manipulació social induïda: l'actuació dels agents alemanys procurant perjudicar les indústries catalanes que subministraven material de guerra als aliats i la utilització de l'obrerisme local en aquest sentit. Però Ventura aporta poques fonts (a banda de les memòries d'Ángel Pestaña) per contrastar uns fets que no van gaire més lluny del que ja s'havia dit i escrit. La sospita que el gran sindicat catalanoespanyol, la CNT i els seus òrgans, poguessin estar infiltrats, llavors i després, per agents estatals i, bàsicament, anticatalanistes, és cosa que no es pot

negar. Durant i després del franquisme hi ha hagut casos sonats d'infiltració fins al punt que agents dobles i espies han arribat a ocupar llocs de responsabilitat màxima dins l'anarquisme organitzat. La mateixa retòrica llibertària delata més interès a expropiar el sistema productiu català que no pas a oposar-se al poder i la força del govern central de l'Estat.

L'actuació de la banda del presumpte baró König es reforçava amb l'acció de guerra bruta del comissari Bravo Portillo en una lluita, inicialment, contra l'exportació de material als exèrcits aliats, que després va tenir un cert caire mafiós a través de l'actuació dels membres del Sindicat Lliure, estimulat per alguns patrons que volien contrapesar els sindicats laborals *de classe*. Fins aquí, la interpretació clàssica, marxista, del fenomen del pistolerisme a Catalunya —atenció: solament a Catalunya— en aquest període que es caracteritzava pels efectes locals de la gran conflagració europea. Però aquests anys són, també, els anys centrals de la Mancomunitat, l'intent d'articular, sota l'escassa i desconfiada cobertura de lleis estatals, unes estructures polítiques, socials i econòmiques dirigides per institucions locals per estimular la modernització i europeïtzació de la societat catalana, però també la consciència nacional del poble. Aquest projecte tolerat no era vist de bon ull, en absolut, per bona part de les forces polítiques i militars espanyoles, que lluny de voler seguir l'exemple dels encerts, provà de minar-ne l'estabilitat i separar d'aquesta burgesia emprenedora el suport de les masses obreres, que a Catalunya eren ja una força de primer ordre.

Cal tenir en compte les accions dels pistolers, com els assassinats dels advocats laboralistes Francesc Layret (1920), Salvador Seguí (1923) i altres centenars de víctimes en el període 1919-1923, preparant l'ambient per al que hauria de venir a continuació dins una lògica no tan sols antiobrerista, sinó anticatalanista, perquè aquests homes, destacats defensors de les causes dels treballadors, volien integrar el moviment social dins la lluita nacional del catalanisme polític. I aquesta fet els marcà com a objectius principals a abatre: si la majoria dels obrers s'unien a la causa catalanista, el moviment podia esdevenir irreversible cap a la consecució de l'Estat català. Els mitjans de l'Estat espanyol eren poderosos per desviar aquesta relació: el lerrouxisme, sobretot a Barcelona, havia fet forat, i no s'estalviaven esforços per atreure les masses treballadores a còpia de fomentar l'anticatalanisme i un espanyolisme roí. Una manera de trencar aquestes relacions va ser fer caure el sindicalisme en el parany terrorista disposat per la policia i una part de la patronal, infiltrant delinqüents i provocadors entre els grups llibertaris, tot copiant la dinàmica d'enfrontament encetada pels paramilitars

feixistes a Itàlia per confrontar l'insurreccionalisme d'esquerra i desprestigiar les vagues dels sindicats. Les noves forces amb vocació estatal restituïen el control del poder i de l'economia a les elits tradicionals. Ventura acaba de perfilar en el seu article la misteriosa personalitat de König, que és expulsat d'Espanya el 1920 segurament per la pressió de la Federació Patronal Catalana, que s'estimava més establir una competència directa a la CNT a través dels Sindicats Lliures, d'arrel carlina i emparats per les autoritats civils i militars.

El socialisme cabetià a Catalunya

La seva recerca i divulgació sobre el socialisme autòcton el portà a interessar-se pels «icarians» catalans del segle XIX, aquells que s'aplegaren, fora muralles, al Poblenou barceloní, el «Manchester català» on les cooperatives, les mutualitats i les associacions obreres suplantaven un inexistent Estat del benestar. Es fixà especialment en els seguidors del comunisme cristià predicat per Étienne Cabet a París des de la seva publicació *Le Populaire*, la qual tingué un gran ressò a Catalunya a través de republicans com Narcís Monturiol, impulsor del setmanari *La Fraternidad* per divulgar-ne el pensament i fer proselitisme del projecte d'instal·lar, en terres americanes, una colònia on desenvolupar les idees d'igualtat i solidaritat com a forma de vida, imitant els cristians primitius i en paral·lel a altres moviments igualitaris (Owen, Fourier, Babeuf) que pretenien la reforma total de la vida sustentada en la propietat privada, l'opulència i la misèria subsegüent. Monturiol, principal animador català del comunisme cabetià, no arribaria mai a fer el salt cap a la comunitat icariana —que pelegrinà des de Texas (EUA) fins a Naovoo (Illinois) i Sant Louis (Missouri)—, però sí Pere i Ignasi Montaldo i el jove metge Joan Rovira. Aquest optà pel suïcidi quan les dificultats, els errors i la improvisació substituïren *in situ* la utopia forjada en les ments per les idees humanitàries de renovació social. Un cop en terres americanes, els primers expedicionaris van trobar-se amb grans problemes derivats dels mals negocis acordats entre Cabet i l'empresa que els havia de proporcionar les terres. Les malalties es van acarnissar sobre homes, dones i criatures; el principi d'igualtat i democràcia esdevingué frustració quan van patir totes les contradiccions de l'ideal comunitari. Ventura reflectí el seu estudi a l'article publicat dins els *Cuadernos de Historia Económica de Catalunya* «Icaria: vida, teorías y obra de Étienne Cabet; sus seguidores catalanes; y experimentos comunistas icarianos» (núm. 7, juny de 1972). Però les crítiques

a aquella colonització (perquè no deixava de ser una colonització més d'europeus impulsats per ideals evangèlics i força messiànics) les va formular des de la tòpica desqualificació de Marx a tots els comunismes precedents al seu: *utopisme*, bona voluntat i poc coneixement de la realitat, reformes pacifistes en comptes de la ruptura revolucionària que ell predicava com a remei dels mals de la societat *burgesa*, però quan s'han hagut de posar en pràctica, no han desplaçat el capitalisme i, a canvi, han creat sistemes dictatorials fonamentats en la sang de tots aquells que consideraven el seu marxisme també com una utopia (com ha demostrat el segle xx): més aviat una distòpia d'escorxador. Més tard, el 1976, pronuncià a la Universitat de Barcelona la conferència *La ideología igualitaria en la Barcelona de Cerdà*, en què donava notícia de la importància dels nuclis republicans/socialistes (sovint relacionats amb el protestantisme i altres formes no catòliques de cristianisme) a la Barcelona del moment, i la seva gravitació intel·lectual, filosòfica i estètica sobre la nova societat urbana, industrial i, en bona part, proletària. La ciutat de Barcelona conserva el record dels cabetians catalans en el nom de l'avinguda d'Icària, que connecta el cementiri del Poblenou amb la Ciutadella.

Interpretació de la història d'Espanya i iniciatives editorials

El prestigi guanyat a partir dels seus importants treballs com historiador tenia un àmbit limitat per la seva poca identificació amb el marxisme doctrinari. En els anys que anaven de 1968, quan obtingué plaça a la Universitat Autònoma de Barcelona, fins a 1975 el país experimentava una gran confrontació del nacionalcatolicisme a través dels vells paradigmes socialistes i comunistes avalats pels caps de brot que liderarien el postfranquisme, que es preveia imminent. A finals de l'any en què moria Franco, l'editorial catalana Plaza & Janés publicava l'encàrrec que havia fet a Jordi Ventura: la direcció dels sis volums de la seva *Historia de España*, en què s'aprecia una concepció molt contrastada respecte a la que divulgava l'Estat espanyol durant el franquisme. En aquesta obra es recupera la visió federal de la realitat política i cultural espanyola a partir de tots els pobles peninsulars, malgrat que la història oficial castellana sempre ha interpretat la història com el procés de conquesta i pactes matrimonials de totes les nacions hispanes que van portar a una absorció poc més que desitjada per tots. Dona l'espai adient a la història catalana i busca una nova interpretació que permeti entendre la realitat espanyola no com el fruit inexorable de l'absolutis-

me i la centralització, sinó com un encaix que havia de cercar l'harmonització a partir del respecte i del pacte (visió propera a J. Vicens Vives) per superar la feblesa que la militarització del poder havia causat a la «idea d'Espanya». La descentralització, la interpretació més objectiva de la Guerra Civil (les seves causes i els seus actors) i una lectura de la restauració monàrquica en clau de democràcia —pseudorepublicana o «república coronada»— s'apuntaven com el model desitjable per superar la dictadura i tancar les ferides que quedaren obertes després del darrer conflicte bèl·lic.

Una altra tasca que li permeté incidir en el públic universitari (que era el seu àmbit vital diari) a través de la divulgació d'aspectes concrets de la historiografia catalana fou la direcció de la col·lecció «Iskra [espurna en rus] universitària» de l'editorial barcelonina Aedos. El primer volum era el llibre de Salvador Tarragó *En defensa de Barcelona* (1978), que apel·lava a les consciències dels barcelonins per mirar de frenar la barbàrie especulativa que maldava per estrafer una ciutat prou ben concebuda arran del pla Cerdà. El segon, de Josepa Cucó, *La qüestió agrària* (1978), era el premi Xarxa d'assaig de l'any anterior. El tercer llibre que s'havia anunciat era una recuperació: *Les possibilitats econòmiques d'una Catalunya independent* de Joan Porqueras i Fàbregas, conferència publicada el 1932 i que per algun motiu es deixà de banda. Els adalils de la transició, prestos a rebre l'herència d'un franquisme íntegre, en transformació, però no en desintegració, no devien veure de bon ull la divulgació de la cultura catalana i dels seus intel·lectuals perquè podia escampar-se fàcilment com a retruc a la dictadura pancastellana. A canvi, la col·lecció seguiria i seria closa amb dos llibres d'història més antiga (reis de Mallorca i general Moragues), no tan coents com l'independentisme en temps republicans. Es reinventava l'autonomisme del «cafè per a tothom» —per l'horror espanyol al federalisme consubstancial dels pobles ibèrics— amb la intenció d'igualar i frenar les nacions històriques de l'Estat, tot repetint l'error de la Segona República, que amb la duplicitat de competències i el «dret a vet» del govern central causà més tensions que satisfaccions per ambdues bandes.

Estudis sobre l'ús de la moneda als Països Catalans

En molts aspectes, Jordi Ventura fou un intel·lectual heterodox, i malgrat que la seva obra és dedicada en més de tres quartes parts als estudis de la història des de l'edat mitjana fins a l'època contemporània, cal tenir present que la

seva dedicació a la docència es desenvolupà, durant més de tres dècades, en el terreny de l'economia, concretament en els estudis d'història econòmica. Una de les seves especialitats va ser la recerca sobre la utilització de la moneda en el comerç i la vida diària durant l'edat moderna, des dels inicis fins al segle xviii. Així, «Les equivalències monetàries oficials a Catalunya a principis de l'edat moderna» (*Actes del Primer Congrés d'Història Moderna de Catalunya*, UB, 1984), «Sobre el llenguatge econòmic, legal i social als documents processals de finals del segle xv» (*Revista de Llengua i Dret*, Escola d'Administració Pública de Catalunya, 1991), «Equivalencia de las monedas castellanas en la Corona de Aragón, en tiempos de Fernando el Católico» (*Medievalia*, UAB, 1992) i «Manipulacions monetàries a València a finals del segle xv» (*Acta Numismàtica*, IEC, 1993) són quatre articles que es refereixen a l'estudi dels instruments fiduciaris del comerç i l'administració d'Aragó i Castella en el moment de la unificació de la monarquia, i que coincideix amb l'època que estudià intensament per a la seva tesi doctoral, referent a la població conversa perseguida per la Inquisició espanyola.

Altres monografies dedicades a la circulació de moneda i als seus efectes sobre l'economia general de la monarquia van ser «La moneda a Catalunya durant el regnat de Carles III» (*Revista d'Història Moderna*, UB, 1988) i «Les regles per al còmput de la reducció de monedes a mitjan segle xvi» (*Acta Numismàtica*, IEC, 1990).

El llegat pòstum: les diverses interpretacions del nacionalisme

El darrer treball publicat de Jordi Ventura aparegué l'any 2000, uns mesos després de la seva mort: es tracta de *Sis rostres del nacionalisme a Europa. Parangons del nacionalisme*, i fou prologat pel sociòleg i economista Salvador Cardús. S'hi analitzen sis personatges europeus des de la seva obra i actuació pública, demostrant com el nacionalisme pot presentar aspectes ben divergents quant a la moral. Així, Frederic Mistral a Occitània té un paper cabdal per al desvetllament de la cultura nacional d'aquest territori sotmès a França, però no obre el camí cap a la politització del moviment felibre, com sí que van fer els catalans de la Renaixença. Segons Ventura, la projecció del seu treball no va propiciar la cohesió interna d'un àmbit filològic molt dialectitzat davant la potència de la llengua francesa. El cas de James Connolly, irlandès, aplega el destí contemporani dels

pobles d'Europa i del món: la lluita pels drets socials i els que són irrenunciables al grup nacional. Sindicalista i internacionalista, coneixedor del món modern a través de l'emigració a Amèrica, retorna per lluitar contra els anglesos, invasors de la seva pàtria, que el van executar en ser esclafada la insurrecció de Pasqua de 1916. Per a Connolly l'internacionalisme no havia de ser antinacionalisme, perquè l'amor a la llibertat de les persones no és incompatible, ans al contrari, va en relació directa amb la preservació de la independència nacional: la nació és la llar nadiua de la llibertat individual.

El mateix conflicte (tan habitual en els cercles de l'esquerra marxista i altres ideologies totalitzadores) s'establí en el cas de l'eslovè Edvard Kardelj respecte a la nacionalitat iugoslava que es maldava crear per la via monàrquica i, després, comunista. La seva idea d'un Estat que protegís el desenvolupament de les diverses nacionalitats, mantenint una coexistència coordinada per la unió iugoslava, xocava constantment amb la preeminència de l'ètnia sèrbia. Kardelj acabà matisant el seu nacionalisme per l'hegemonia ideològica, en tot el bloc comunista, d'un marxisme ortodox incompatible amb la diversitat nacional. Tanmateix, aquesta resistència esclatà a causa de la realitat de les coses durant els anys noranta del segle passat. Avui les nacions que englobava Iugoslàvia són estats independents.

Tres rostres més completen l'obra pòstuma de Ventura. Kafka i el conflicte de les seves tres nacionalitats: la txeca de naixement, l'alemanya de formació cultural i la jueva de família, uns components ben forts per a una de les personalitats més complexes i significatives del segle xx europeu. Hitler i Pétain són els darrers casos a l'entorn del nacionalisme. El primer aprofita part del discurs nacionalista conservador alemany per introduir en la gent, en massa, l'anestèsia moral que va convertir molts en robots de la seva política de demència imperialista i homicida. En Hitler el nacionalisme adoptà la forma d'un llevat de caire racista, psicopatològic i pseudocientífic, que portà el seu poble al caire de l'anihilació. Philippe Pétain, des d'un discurs i una visió nacionalista molt conservadors i decadents, es deixà trobar per la propaganda nazi en el terreny dels orígens germànics de la raça franca. Segurament sense alternatives immediates, establí la col·laboració fraternal amb els ocupants alemanys i reprimí la lluita dels francesos que no s'havien donat per vençuts el 1940. Volent representar la figura paternal de la França eterna, esdevingué després l'arquetip de l'oportunista, que enarbora sentimentalment l'estendard de la pàtria mentre aquesta és ultratjada per l'invasor.

Fidelitat a les idees de bé i de veritat

Jordi Ventura prengué part en la fundació del Partit Socialista de Catalunya (PSC), que es va constituir com a Federació Catalana del PSOE. Passat el temps, el 1989 la seva labor dins l'Institut d'Estudis Occitans i en l'estudi de les nacions minoritàries d'Europa li va valer ésser nomenat coordinador del Comitè Científic de l'Assemblea de les Regions d'Europa, del qual va ser un dels principals impulsors. Ventura arribà a la idea de Països Catalans més a través de la cultura i de la recerca que no pas com un projecte polític previ. Aprofundí molt en el coneixement de la història d'Occitània i del País Valencià —el nord i el sud del Principat—, i trobà que en el futur aquestes realitats naturals, arribat el dia, podrien deslliurar-se dels falsos Estat-nació que les dominen per arribar a formar part —potser nuclear— d'una federació europea de nacions. Preguntat en una entrevista per la definició de nacionalisme, deia: «El que sovint s'anomena nacionalisme en aquest Estat espanyol, al que la majoria d'escriptors es refereix escrivint als diaris i als llibres, jo no ho anomenaria nacionalisme, sinó imperialisme. I l'imperialisme no és nacionalisme. Si de cas és un nacionalisme malalt, un nacionalisme pertorbat» (*L'últim càtar. Conversa amb Jordi Ventura*, 1998: 20). Per imposar aquest model a casa nostra s'ha tractat de dibuixar un imaginari col·lectiu on només existís una «nació» autèntica, Espanya, i la resta es tenia —i es té— com a pernicioses ingerències del «nacionalisme», concepte que van ajudar a desprestigiar els moviments agressius d'Europa que avui volen aparentar respectabilitat, un cop fagocitades les nacions minoritàries.

Se'l recorda com un gran conversador, un historiador molt independent, no adscrit i difícilment classificable al corrent de cap escola, més aviat enfrontat al materialisme rampant amb pretensions de cientisme omnímode, que deixava de banda aspectes essencials dels estudis socials com les creences, les mentalitats i les característiques locals i nacionals. El seu anticomunisme, la fòbia a la justificació de la violència de qualsevol mena, l'apartà dels seguidors de l'ortodòxia d'arrel marxiana, que eren majoria en molts departaments de les universitats catalanes i solament contemplaven el dret d'autodeterminació dels pobles com un esquer que mai no es complia en els paradisos igualitaris. Ventura, a més, estava plenament convençut que els grans estats europeus eren la font de molts desequilibris des dels seus inicis amb el triomf de l'absolutisme, i que solament estructures basades en el respecte a les nacions dins d'Europa (i dins d'Espanya, i dins del món) podien ser construccions naturals i justes, cosa que també l'allu-

nyava dels motlles ideològics i dogmàtics del moment, marcats pels interessos de les potències capitalistes i de l'imperialisme comunista. Això li creà una cuirassa defensiva i una llegenda d'home difícil i cantellut que encara dura, malgrat que el món tendeix vers les seves tesis, i no pas vers les contràries.

Fou el gran ambaixador català a Occitània i viceversa, coneixedor de la realitat cultural que encara es percep sota la quotidianitat de la francofonia oficial. La jovialitat de joventut va anar deixant pas a una sorruderia malfiada en els anys finals. Liberal de cor, quan hom podia franquejar les barreres protectores, però, descobria un home que havia estudiat molt més que la majoria dels seus interlocutors, per als quals la conversa es podia acabar abruptament si ell sospitava intencions amagades o encaparrament sectari: havia estat objecte de maledicència per part dels que no desitjaven nous coneixements sobre la història negra d'Espanya ni noves interpretacions del passat català. En canvi, en el diàleg amb aquells que cercaven consell i mestratge cobria qualsevol aspror. Acudia a l'Ateneu Barcelonès com a punt de trobada i recaptava dades a la seva singular biblioteca, però els darrers anys els passà gairebé reclòs a casa seva, més com un monjo dedicat als seus quefers i recerques que no pas com la persona amargada que alguns han assenyalat, potser desconeixent el fons del seu esperit. No era un home inaccessible, però no era intel·ligible per a tothom. Mai no fou convencional, com a intel·lectual sovint anava més enllà de la prescripció teòrica dels temps.

A mitjan anys noranta el «catarisme» esdevingué un èxit a les llibreries i, per tant, un destí turístic per al públic català. Les editorials van promocionar alguns autors i un d'ells esdevingué l'especialista del moment, malgrat que el seu treball era simplement bibliogràfic. Arran del plagi detectat, fou com una part dels lectors catalans van poder descobrir que els millors treballs en català sobre els càtars els havia escrit Ventura més de trenta anys abans de la moda albigesa.

Jordi Ventura es mantingué solter i dedicà molts anys a les seves activitats dins la francmaçoneria. Una setmana després de l'aprovació de la nova constitució espanyola publicava a *El Correo Catalán* —diari on col·laborava habitualment— vuit articles sobre la maçoneria a Catalunya i Espanya (de gener a maig de 1979). Lluny de qualsevol interpretació obscurantista o esotèrica, Ventura donava notícia dels personatges adscrits a les lògies que van tenir un paper rellevant en els esdeveniments històrics del país. Com a membre de grau 33, cap a 1990 fou convidat a formar part del tribunal maçònic que jutjà Licio Gelli, gran mestre de la lògia italiana Propaganda Due (P2) i feixista convençut que lluità amb els falangistes i

els militars colpistes a la guerra espanyola. Després, durant la Guerra Freda, havia col·laborat amb la CIA i l'OTAN (Operació Gladio) en accions terroristes anticomunistes. Fou detingut més tard per la justícia i es descobrí que participà en l'organització dels cops d'estat militars a Argentina i Uruguai, així com en l'intent de forçar el canvi del sistema democràtic italià per un règim autoritari i anticomunista, amb la connivència de molts alts càrrecs de l'Estat mateix. Ventura formava part de la Gran Lògia d'Espanya (Xavi Casinos, *La maçoneria a Barcelona*, 2000: 99), que tingué el temple durant un temps al seu domicili del carrer Calaf de Barcelona, on morí als 66 anys el 15 de gener de 1999.

Aquest article es deu a la incitació del professor Salvador Tarragó i Cid, arquitecte i urbanista, que conegué i tractà durant uns anys el professor Jordi Ventura. Coneixedor de la seva obra escrita i del seu tarannà personal, en diverses converses mantingudes des d'octubre de 2017 vam proposar-nos fer un rescat provisional de l'obra i la personalitat d'aquest investigador metòdic i intuïtiu, que va saber copsar l'esperit de les èpoques i dels personatges de forma magistral. Fou, en ple franquisme, un recuperador del nostre esperit nacional a través de l'estudi paral·lel d'altres nacions europees en condicions similars a la catalana, que aleshores patia un nou intent d'anorreament cultural com altres suportats en el passat. Avançat al seu temps, a marxistes i a nacionalistes, no va obtenir més ressò en vida precisament a causa d'aquesta diacronia: portava massa avantatge a altres personatges de la nostra historiografia molt més famosos, però simples satèl·lits de les modes franceses que pateixen del mal de la reiteració, del motlle repetit industrialment i de la falta de sintonia que l'historiador ha de tenir amb les regles reals que ensenya el passat per entendre el present i per poder albirar, ni que sigui boirosament, el que es pot esperar del futur, tot ensenyant a conduir bé les naus de les societats humanes. El comunisme va caure a l'URSS ja en vida de Ventura; a la Xina, la dictadura del proletariat ha esdevingut tirania de la burgesia tecnocràtica; Corea del Nord espera delerosa dòlars a canvi de míssils. A Europa, Iugoslàvia es va desfer violentament en les seves nacions; Escòcia vota si se separa del Regne Unit; Catalunya i Euskadi pugnen per sorgir com a estats europeus rematant la mentalitat imperial castellana. Ventura tenia raó i la història se li està convertint en futur —de moment—, mentre els seus detractors, ara amb més por que arrogància, veuen com queden obsoletes les pàgines dels seus manuals «científics» on aplicaven una observació ben parcial de la realitat per tal d'obtenir resultats premeditats en els seus laboratoris exigus, amb l'únic objectiu d'esdevenir les noves elits rectores sobre velles

estructures. Fals internacionalisme per aturar el progrés cap a la llibertat dels pobles. Antinacionalistes en defensa d'un nacionalisme de caire imperial sota la cobertura d'una constitució inexpugnable, feta encara amb la por a la dictadura i convertida recentment en un instrument destinat a reprimir el dret de recuperació de la sobirania per part dels catalans, tot anul·lant el funcionament de les institucions autònomes. Tanmateix, el modern sistema espanyol tampoc no ha aconseguit culminar la seva pseudormofosi sobre el cos de les nacions que pretenia assimilar. O no sobre totes.

Ventura, en aquests aspectes i en els que va revelar sobre la diversitat religiosa dels càtars a Occitània i Catalunya, i dels jueus i conversos assetjats tan bon punt es creà la Monarquia Hispànica, sempre s'ha avançat a altres historiadors, amb un rigor, objectivitat i claror que no semblaven quadrar amb el seu caràcter a voltes arrauxat. Però són aquests fruits del seu treball, i no els posicionaments polítics (que més aviat foren causa de maldecaps i divergències amb els *seus*), els que el món intel·lectual català hauria de saber valorar i, ni que fos pòstumament, reconèixer públicament, acadèmicament. La seva valentia i anticipació li reportaren un cert ostracisme i molt poques adhesions sinceres. Ell fou un dels representants principals de la idea de l'Europa de les nacions, cavall de batalla que troba arreu oposició aferrissada però que, si ens ho mirem amb una mica de perspectiva, va avançant com si hi hagués una determinació intrínseca entre els pobles oblidats del vell continent. Heterodox en un país on l'ortodòxia sempre es manté amb la violència i la injustícia, Jordi Ventura tastà de ben jove aquesta metodologia als calabossos de la dictadura més llarga de l'Europa occidental recent i es veié empès a exiliar-se. Per això sempre defensà, com a antídot, el tractament a base d'instrucció, democràcia, llibertat i pacifisme per guarir els problemes socials i nacionals que afecten la humanitat. Cosa que no entenen molts dels seus contradictors a dia d'avui, malgrat que omplin pàgines amb unes teories que sovint fracassen quan es vol passar a la praxi.

Dissimuladament, els més durs i savis dels seus contradictors avui ja s'afanyen a fer com en Ventura, però sense citar-lo, sense reconèixer la seva labor d'avançada i esclariment, sense atorgar-li cap mèrit com a pioner de l'arquitectura del que un dia arribarà a ser una Europa més forta pel fet de ser més real, basada en les seves nacions naturals, regulada per mecanismes socialdemòcrates prou ajustats empíricament avui, on la fe —oficial o heterodoxa—, no sigui més un instrument de lluita ètnica en mans de tirans i carnissers d'homes, sinó un nexe harmonitzador mitjançant la divulgació de l'amor i la pau.

Bibliografia cronològica de Jordi Ventura

(1959). «El catarismo en Cataluña». A: *Butlletí de l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona (1959-1960).* Barcelona: La Academia.

(1962). «La valdesía de Catalunya». A: *Butlletí de l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona (1961-1962).* Barcelona: La Academia.

(1962). «Catarisme i valdesia als Països Catalans». A: *VII Congreso de Historia de la Corona de Aragón*. Barcelona: Talleres de Viuda de Fidel Rodríguez Ferrán.

(1963). *Els heretges catalans.* Barcelona: Editorial Selecta.

(1963). *Les llengües europees*. Barcelona: Edicions d'Aportació Catalana.

(1964). *Els catalans i l'occitanisme.* Barcelona: Edicions d'Aportació Catalana.

(1964). *Els occitans a Catalunya en temps de Ramon Berenguer IV*. Barcelona: Centro Comarcal Leridano.

(1965). *El catarismo en Cataluña.* Tesi de llicenciatura dirigida pel Dr. Emilio Sáez Sánchez. Barcelona: Universitat de Barcelona. Inèdita.

(1965). *Vida del treball a tallers i fàbriques. Teoria de les nacions 1. La nació-comunitat*. Barcelona: Edicions d'Aportació Catalana.

(1968). «Contribució a l'estudi dels salaris a la Inquisició valenciana». *Cuadernos de Historia Económica de Cataluña,* núm. I. Barcelona: Universitat de Barcelona. Facultat de Ciències Econòmiques i Empresarials. Departament d'Història Econòmica.

(1971). «La verdadera personalidad del 'barón de König'». *Cuadernos de Historia Económica de Cataluña*, núm. V. Barcelona: Universitat de Barcelona. Facultat de Ciències Econòmiques i Empresarials, Departament d'Història Econòmica.

(1972). «Icaria: vida, teorías y obra de Étienne Cabet; sus seguidores catalanes; y experimentos comunistas icarianos». *Cuadernos de Historia Económica de Cataluña*, núm. VII. Barcelona: Universitat de Barcelona. Facultat de Ciències Econòmiques i Empresarials. Departament d'Història Econòmica.

(1973). *La Inquisición española y los judíos conversos barceloneses (siglos XV-XVI)*. Tesi doctoral dirigida pel Dr. Emilio Sáez Sánchez. Barcelona: Universitat de Barcelona. Inèdita.

(1973). «Lluís Alcanyiç, médico y escritor valenciano del siglo xv». Separata de *Cuadernos de Historia Económica de Cataluña,* núm. IX. Barcelona: Universitat de Barcelona. Facultat de Ciències Econòmiques i Empresarials. Departament d'Història Econòmica.

(1975). *Historia d'e España*. Esplugues de Llobregat: Plaza & Janés.

(1976). *Documentos económicos de la Inquisición referentes a los judíos conversos de Gerona (1490-1504)*. Barcelona: Universitat de Barcelona: Institut Municipal d'Història.

(1976). *La ideología igualitaria en la Barcelona de Cerdà.* Conferència pronunciada a la Universitat de Barcelona.

(1977). «Els inicis de la inquisició espanyola a Mallorca». *Randa*, núm. 5 (monogràfic dedicat a «Llengua i cultura a Les Balears»). Barcelona: Curial.

(1977). «Sobre els precedents del terme Països Catalans». *Debat sobre els Països Catalans: ponències i comunicacions. Octubre 1976.* Barcelona: Curial.

(1978). *Inquisició espanyola i cultura renaixentista al País Valencià*. València: Eliseu Climent.

(1984). «Conversos, Inquisició i cultura al País Valencià». A: *Miscel·lània Aramon i Serra*. Vol IV. Barcelona: s/n.

(1984). «Les equivalències monetàries oficials a Catalunya a principis de l'Edat Moderna». A: *Actes del Primer Congrés d'Història Moderna de Catalunya.* Barcelona: Facultat de Geografia i Història, Departament d'Història Moderna.

(1988). «La moneda a Catalunya durant el regnat de Carles III». *Pedralbes. Revista d'Història Moderna.* Barcelona: Universitat de Barcelona.

(1990). «Les regles per al còmput de la reducció de monedes a mitjan segle xvi». A: *Acta Numismàtica.* Barcelona: Institut d'Estudis Catalans - Societat Catalana d'Estudis Numismàtics.

(1991). «Sobre el llenguatge econòmic, legal i social als documents processals de finals del segle xv». *Revista de Llengua i Dret*. Barcelona: Escola d'Administració Pública de Catalunya

(1992). «Equivalencia de las monedas castellanas en la Corona de Aragón, en tiempos de Fernando el Católico». *Medievalia*. Bellaterra: Servei de Publicacions de la UAB.

(1993). «Manipulacions monetàries a València a finals del segle xv». A: *Acta Numismàtica*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, Societat Catalana d'Estudis Numismàtics.

(1993). «El coneixement de l'hebreu entre els conversos valencians de la fi del segle xv». *Revista de Llengua i Dret*. Barcelona: Escola d'Administració Pública de Catalunya.

(1993). *La Bíblia valenciana: recuperació de la història d'un incunable en català*. Barcelona: Curial.

(1998). Brenon, Anne. *El veritable rostre dels càtars*. Pròleg de Jordi Ventura. Lleida: Pagès Editors.

(2000). S*is rostres del nacionalisme a Europa. Parangons del nacionalisme*. Barcelona: Proa.

Bibliografia referent a Jordi Ventura

Casinos, Xavi (2000). *La maçoneria a Barcelona*. Barcelona: La Busca edicions.

Hauf, Albert G. (2002). «Necrologia de Jordi Ventura». A: *Estudis Romànics*, vol. XXIV, p. 451-457. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

Maestra, Francesc F.; Villagrasa, Fèlix (1998). *L'últim càtar. Conversa amb Jordi Ventura*. Vilassar de Mar: Oikos-tau.

Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics
ISSN: 0213-6791. ISSN de l'edició electrònica: 2013-3995.
http://revistes.iec.cat/index.php/BSCEH/index

Núm. XXIX (2018), p. 329-378
DOI: 10.2436/20.1001.01.195

EL DRET A CATALUNYA EN EL TOMBANT DEL SEGLE XVIII: FRANCISCO SOLANES I *EL EMPERADOR POLÍTICO*[1]

Neus Ballbé i Sans[2]
Universitat Pompeu Fabra
Article lliurat el 12 juny de 2018. Acceptat el 30 de juny de 2018

Resum

Durant el segle xvii i els primers anys del xviii, el paper dels juristes catalans va ser molt rellevant en l'àmbit del Principat, sobretot per la manca de Corts concloses entre 1599 i 1701. Un dels seus màxims exponents fou Francisco Solanes que, en el context de la Guerra de Successió, vetllà pel manteniment de l'ordenament jurídic del Principat i va romandre sempre fidel als dos principis que van marcar la seva carrera: l'escrupolosa observança del dret i la fidelitat al príncep, que ja havia posat a bastament de manifest en la seva teoria política, exposada a *El emperador político y política de emperadores.*

Paraules clau

Solanes, *El emperador político*, Corts 1705-1706, Catalunya, justícia, llei.

1. Neus Ballvé i Sans va defensar la tesi «Francisco Solanes: teoria política i pràctica de govern a Nàpols durant el virregnat austríac (1707-1734)» el 8 de març de 2017 a la Universitat Pompeu Fabra. Director de tesi: Joaquim Albareda i Salvadó.

2. neus.ballbe@upf.edu

Membre del grup de recerca: Grup d'Estudi de les Institucions i de les Cultures Polítiques (segles xvi-xxi), coordinat pel Dr. Joaquim Albareda (2014-2018)

Law in Catalonia at the turn of the 18th century: Francisco Solanes and *El emperador político* (The political Emperor)

Abstract

During the seventeenth century and the first years of the eighteenth century, the role of the Catalan jurists was very relevant in the scope of the Principality, especially due to the lack of concluded *Corts* between 1599 and 1701. One of its greatest exponents was Francisco Solanes, who, in the context of the War of the Succession, oversaw the maintenance of the Principality's legal system and remained faithful to the two principles that marked his career: the scrupulous observance of the law and fidelity to the prince, which he already had strongly manifested in his political theory, exposed in *El emperador político y política de emperadores*.

Keywords

Solanes, *El emperador político*, *Corts* 1705-1706, Catalonia, justice, law.

Introducció

La important carrera de Solanes no fou un cas aïllat, i formà part de la darrera generació de juristes catalans de l'època moderna que tingué una destacada rellevància política. El seu paper en el desenvolupament del pensament polític del tombant del segle xviii s'inseria plenament en un corrent d'àmbit europeu que es desenvolupà des d'abans de les revoltes i les revolucions de la dècada de 1640, que bevia de fonts comunes (bàsicament, romanes i cristianes), i que traspuava un «republicanisme» sempre en termes cívics (De Benedictis, 2001), basat en el respecte a la llei de la *res publica,* que organitzava la societat, i en l'obediència al rei, que respectava la llei, sense qüestionar, en general, la pervivència de la institució monàrquica.

Parlar dels juristes, en el període que ens ocupa significa explorar la seva rellevància en els importants canvis polítics que, com a acció i reacció a les teories de la raó d'Estat, s'esdevingueren en bona part de l'Europa occidental, i analitzar el seu paper com a màxims responsables de bona part de l'entramat institucional i com a intèrprets privilegiats del dret.

És en aquest àmbit general on les característiques del sistema polític de la Corona d'Aragó i la cultura jurídica pròpia, i com a resultat de la manca de convocatòria de Corts, facilitaren el desenvolupament de tot un *corpus* històric i jurídic de defensa del pactisme i del constitucionalisme com a única via per possibilitar el progrés polític, econòmic i comercial, com a marc de relacions amb la Monarquia, i com a mecanisme de fre a les possibles aspiracions absolutistes del monarca (Ferro, 1987: 429-460).

P. Fernández Albaladejo, J. M. Iñurritegui, I. M. Vicent, J. Arrieta, E. Serra, X. Gil, T. de Montagut, X. Torres, A. Simon i J. Albareda, entre d'altres, han parat atenció al desenvolupament de les idees polítiques a Catalunya tot al llarg del segle xvii i el començament del xviii, i n'han assenyalat el component contractual, de tons «republicans», que impregna la seva concepció de la política. El desenvolupament del contractualisme anava de bracet del redreçament econòmic i l'emergència de nous grups socials, els quals tenien participació en les institucions, des de les Corts fins als consells municipals (Fontana, 2014: 181-198).

En conseqüència, les aportacions de juristes com Francisco Solanes sens dubte resulten aclaridores, sobretot tenint en compte el context europeu d'avenç de les monarquies i de les estructures estatals (estats-nació). En aquest sentit, cal tenir en compte la influència del corrent de l'iusnaturalisme, veure les continuïtats i les diferències de plantejaments amb la generació anterior, representada per juristes com Llorenç Mateu Sanç i Cristòfor Crespí que, fruit de la conjuntura específica de la postguerra dels Segadors, representen l'adopció de la via del pactisme moderat, i contemplar la situació catalana com un element més d'aquest moviment contractualista europeu que es reflecteix en les diferents revoltes i revolucions esdevingudes al continent en aquest mateix període, en la major part de les quals, el paper dels juristes va ser molt destacat.

En l'àmbit territorial europeu, entre els segles xii/xiv i xviii, els països es regien per l'*ius commune*, un sistema de conceptes, mètodes, institucions i preceptes que responien als interessos concurrents, tant de les monarquies que es reforçaven com de les burgesies urbanes. Els pilars d'aquest sistema eren el dret civil romà (compilació de Justinià: *Codex* i *Digest*, del segle vi, i revisió de Bolonya, del segle xi, que va derivar en el dret natural), el dret canònic (impulsat per la reforma gregoriana del segle xi i el *corpus* del xvi) i el dret feudal (relacions de subjecció personal i patrimonial).

En aquest sistema jurídic existien, a més, els *iura propia*, prerrogatives del monarca i que, en la pràctica, funcionaven com a *excepcions, particulari-*

tats, concrecions o esmenes al règim jurídic general del continent. En el cas de Catalunya, el *corpus* jurídic estava format per textos normatius d'ús general (*Usatges, Constitucions* i *Capítols de Cort*), textos normatius de dret especial (emanats de l'actuació personal del monarca), jurisprudència judicial, jurisprudència doctrinal, i dret municipal i senyorial (reculls de costums i privilegis; dret municipal generat pel municipi mateix: ordenances). En els regnes hispànics amb *iura propria* la fixació, el desenvolupament i la modificació de les institucions i de les normes es feia en Corts, i les pragmàtiques i altres disposicions reials eren supervisades per les institucions en allò que feia referència a llur adequació a la jurisdicció i a l'ús del territori (Fontana, 2001: 13-29; Montagut, 2008: 559-568).

La manca de Corts concloses des de 1599 i fins a 1701-1702 va significar un bloqueig de tots els mecanismes de decisió política, contrastat i resolt només des de la interpretació i la resposta donada pels juristes, que van passar a ocupar un primer pla en l'àmbit polític. La paràlisi de la Cort general, que era l'organisme de govern i de fixació legislativa, va comportar que el rei recorregués als expedients institucionals i, com a conseqüència, restava a les institucions representatives del Principat, «la defensa merament negativa de la legalitat» (Ferro, 1987: 440). Per això, la producció jurídica catalana del període, ja siguin manuals, reculls de sentències, o altres de caire més teòric, tingué un desenvolupament notable durant aquests anys.

Les Constitucions, en el cas català, eren les lleis «fictíciament dictades pel rei», però que responien a un mecanisme de negociació previ en el marc de les Corts i, per tant, eren fruit d'un pacte entre rei i regne (Serra, 2005: 501-536) i en la sessió de cloenda de les Corts, el rei jurava respectar tot l'ordenament que se'n derivava: observança del dret i, per tant, obligació de compliment de la llei (Eiximenis, 1980: 71). Les Constitucions es fonamentaven en un pactisme jurídic, en contrast amb els furs, fonamentats en un pactisme històric (Lalinde, 1998: 21-47; Albareda, 2006: XVIII). Josep Fontana analitza l'evolució del sistema de govern català, «que tenia com a base i fonament les constitucions», remarcant que, des de les Corts de 1480-1481 fins a les de 1706 «ha experimentat una democratització gradual, motivada per la necessitat de trobar suport contra els atacs de què era objecte per part de la monarquia dels Àustries, però també per la conveniència d'adaptar-se a l'evolució d'una societat que creixia i es transformava...» (Fontana, 2014: 173-174).

Segons V. Ferro, la funció de defensa de la legalitat —lligada als acords establerts en Corts— es va anar perfeccionant en funció dels esdeveniments polítics i va permetre que el sistema anés millorant de forma constant (Ferro, 1987: 272). Podem afirmar, seguint aquest autor i també E. Serra (Serra, 2015: 47-63), que el punt culminant d'aquest procés de salvaguarda de les lleis arribà amb l'aprovació, en les Corts de 1701-1702, del Tribunal de Contrafaccions (Capdeferro; Serra, 2015*a*; 2015*b*), que significà la millora dels mecanismes existents prèviament i que garantia l'escrupolós respecte de l'ordenament jurídic vigent per part de tots els organismes de la monarquia, des del rei fins als darrers oficials dels tribunals baronials.

Cal tenir present que el concepte de república, al qual s'al·ludeix sovint en els textos del període que ens ocupa, no es refereix, normalment, al sistema polític contemporani, oposat a la monarquia, sinó al conjunt de privilegis, contractes i acords, que estaven compresos en el dret vigent d'una comunitat, i que en regulava les relacions polítiques i jurídiques, tant internes com externes (De Benedictis, 2001: 383-384).

La seva utilització respon, generalment, al concepte genèric de *cosa pública* o, de manera més precisa, que «implicava no només una protecció de les llibertats i immunitats oligàrquiques en contra del poder de les lleis fiscals i criminals de l'Estat, sinó també una corresponsabilització de les elits polítiques en l'ordenament de la vida pública del país...» (Rubiés, 1998: 453-474; Iglesia, 1990: 213-240).

Parlem, per tant, de republicanisme monàrquic (De Benedictis, 2007: 65-71), tot i l'aparent contradicció de l'expressió, «en el sentit de voluntat de poder polític de base amplia i no autoritari» (Serra, 2008: 363-384).

El dret i els corrents de pensament polític a l'Europa occidental

La societat del segle xvii, tant la catalana com la d'altres territoris de l'occident d'Europa, és marcadament juridicista, en la qual el iuscentrisme hi tenia un paper decisiu: «Qualsevol diferència entre subjectes o universitats s'exterioritza i es resol en clau de Dret —de forma coherent amb la mentalitat de l'època, on el poder s'expressa en termes de *iurisdictio*» (Capdeferro, 1999: 55). B. Clavero ha ressaltat com la jurisprudència catalana havia integrat expressament i particularment les seves pròpies institucions i normes en el sistema

general de l'*ius commune* en un grau que no havia assolit cap altre dels territoris no castellans de la Península (Clavero, 1999:. 234).[3]

El procés de formació de la ciència jurídica tingué un gran impacte en la vida política i social europea, sobretot perquè va provocar el sorgiment de l'estament dels juristes, al qual es va responsabilitzar de la resolució de les controvèrsies socials amb el recurs a una tècnica racional (De Benedictis, 2001: 265). El dret havia penetrat de manera capil·lar en la societat de l'Antic Règim, de manera que tota l'estructura social s'expressava mitjançant el dret, tant pel que fa a la jurisdicció i la justícia, en el cas dels lletrats, com pel que fa a la quotidianitat de les persones: totes les situacions socials (patrimonials, personals i simbòliques) eren regulades jurídicament i, àdhuc, «la propia vida se expresaba según la metáfora del proceso judicial, culminando en un acto típicamente forense, el Juicio Final» (Hespanha, 2002: 27-28; Hespanha, 1982: 312; Hespanha, 1989: 232).

En el cas català, destaquen els estudis de J. S. Amelang sobre l'ascens dels juristes en el món polític, en un context majoritàriament mediterrani, de J. L. Palos sobre l'important paper dels juristes catalans en el debat entre absolutisme i constitucionalisme, de V. Ferro sobre l'evolució del dret públic català fins als decrets de Nova Planta, i de J. Capdeferro (Amelang, 1986; Amelang, 2008: 127-155; Palos, 1997*a*; Palos, 1997*b*: 53-57; Ferro, 1987; Capdeferro, 2001: 51-70; Capdeferro, 2010). Tanmateix, la defensa del bé comú i la direcció dels afers públics no estaven només en mans dels juristes i de les classes dirigents. L. R. Corteguera va posar de manifest que, en els anys anteriors a la Guerra de Secessió, el «caràcter polifacètic» de la política popular —aquella representada, sobretot, per artesans i menestrals— va tenir repercussions en l'alta política, en la defensa dels privilegis dels «no privilegiats» (Corteguera, 2005).

Ara bé, ¿com repercutí aquest pensament a Catalunya?

Als regnes de la Corona d'Aragó, el contractualisme i la defensa dels *iura propria* van estar ben arrelats des de l'edat mitjana, predominaren en el camp del pensament polític i, fins a cert punt, van ser model per a altres territoris. Així, per exemple, C. Magoni, destaca com diversos discursos a França, Anglaterra, Holanda, Estats Units i, naturalment, a Espanya, s'articularen al voltant dels orígens i les lleis fonamentals del regne aragonès, com a model de monarquia electiva i de respecte i manteniment de les lleis pròpies (Magoni, 2007: 9 i 92-134).

3. De Benedictis (2001), p. 88: «Secondo una diffusa concezione medievale, questi ordinamenti conferivano al diritto una posizione di vero sovrano...».

També Spinoza va recollir, al *Tratado político*, l'estreta relació que es donava als territoris de la Corona d'Aragó entre el pactisme i la fidelitat al monarca, i fa una clara defensa de la monarquia electiva dels aragonesos: «Quienes sostienen que el rey, por ser señor del Estado y poseerlo en derecho absoluto, puede entregarlo a quien quiera y elegir por sucesor a quien quiera, y que por consiguiente, el hijo del rey es por derecho heredero del Estado, están claramente equivocados… la voluntad del rey sólo tiene fuerza de derecho mientras mantiene la espada de la sociedad, puesto que el derecho del Estado se mantiene por su solo poder…» (Spinoza, 2004: 161; Botero, 1595: f. 3).

Els diversos escrits polítics catalans dels segles xvii i xviii mostren clarament com la defensa de les lleis pròpies esdevé un argument compartit transversalment pel conjunt de la societat i com, en els casos més extrems d'incompliment del pactisme per part de les institucions dependents del poder reial, aquesta defensa de l'ordenament jurídic se situa per damunt de la fidelitat deguda al monarca (Torres, 1995; Serra, 1995; Albareda, 1996; Albareda, 2011). D'altra banda, V. Ferro ha destacat la recepció que va tenir a Catalunya la teoria política dels grans teòlegs castellans del segle xvi (Ferro, 1987: 432-433 i 271-272).

En aquest punt cal situar el vell debat sobre si les Constitucions i el privilegis representaven un fre per a la *modernitat* que encarnaven els incipients estats-nació o, ben al contrari, situaven els interessos públics i comuns per sobre dels individuals. J. H. Elliott i R. García Cárcel, entre d'altres, han interpretat la revolució de 1640 com un moviment en defensa d'uns principis i unes institucions ancorades en el passat, «como una lucha entre antiguos y modernos, entre la resistencia legalista y el fatalismo del progreso» (Elliott, 1999; García Cárcel, 1992: 122-134), mentre que altres autors han manifestat que, precisament, les Constitucions i el sistema pactista oferien unes majors possibilitats de desenvolupament polític, econòmic i social (Albareda, 2007: 271-292; Garcia Espuche, 2004; Fontana, 2007; Fontana, 2005: 85-96: Lluch, 2001: 129-167; Serra, 2003).

Es tracta de la defensa d'un ordenament jurídic que tenia els seus orígens en el període medieval, que s'havia anat consolidant al llarg dels segles i que continuava essent una eina útil per a la preservació d'uns drets adquirits que beneficiaven el conjunt de la societat i que, a més, suposaven un fre a les tendències absolutistes de la monarquia.

En el cas català, el pactisme significava una doctrina que recollia el «conjunt de principis estructuradors del Principat» (Montagut, 1998: XVIII) que va

comportar una clara tensió amb el monarca i les seves instàncies a Catalunya, per la tendència cap a l'autoritarisme reial i la centralització de la monarquia i cap a un règim jurídic com el de Castella. Mentre la Corona d'Aragó defensava la pervivència de la monarquia composta, la dinàmica imperial hispànica pretenia avançar en la direcció de la unificació, influenciada pel creixement territorial derivat de la unió accessòria dels dominis colonials (Arrieta, 2004: 303-326). El pactisme de la cultura política catalana i, sobretot el seu vocabulari, eren compartits per persones de tendències tan diverses com Lluís de Peguera o Ramon Dalmau de Rocabertí, notori filipista (Gil, 1998: 475-487). És en aquest context de visions juridicopolítiques contraposades que sorgirà la revolució de 1640, en el marc dels canvis que la dinàmica imperial de la Monarquia Hispànica va provar d'aplicar en els diversos territoris que la conformaven, intentant imposar el model d'unió accessòria que s'havia dut a terme als dominis colonials americans (Arrieta, 2004: 303-326).

La delicada situació política catalana entre 1640 i 1701, conseqüència de la Guerra de Secessió, del Tractat dels Pirineus i de la tensió creixent amb la monarquia, sobretot per les noves demandes fiscals i militars, va comportar que els juristes, com a únics intèrprets capaços de la llei, assolissin un paper destacat, marcat, però, per les delicades característiques del moment, sobretot per la temptació de les monarquies de tendir sempre més cap a polítiques autoritàries i centralitzadores.

El pensament dels juristes catalans de la guerra i la postguerra de Secessió

Jon Arrieta ha assenyalat que la crisi catalana de 1640 es pot considerar fruit de l'enfrontament dels grans blocs juridicoterritorials peninsulars i de les pretensions uniformistes que, des de l'entorn d'Olivares, es volien imposar a tots els territoris que formaven part de la Monarquia Hispànica. Entre 1621 i 1626 es produeixen tres fets importants que elevaren encara més aquesta tensió: el nomenament del virrei Joan Sentís, sense que el nou rei Felip IV hagués jurat les Constitucions, el nomenament com a president del Consell d'Aragó d'un no natural de la Corona d'Aragó, i la Unión de Armas, als quals es va afegir amb intensitat el debat sobre les regalies.

En aquest marc, agreujat per la manca de Corts concloses des de finals del segle anterior, el paper dels juristes va ser molt destacat. V. Ferro els atribueix

un important paper en la fixació i l'aprofundiment de la tradició jurídica i institucional catalana (Ferro, 1987: 15), opinió compartida per J. L. Palos, que va assenyalar com l'ascens social dels advocats es devia, més que a llur pràctica professional, al fet que eren els únics capaços de fer funcionar l'organització política i social col·lectiva (Palos, 1997*b*: 79-80).

E. Serra ressalta la vitalitat i la capacitat de resposta política catalana en situacions d'excepcionalitat, esmentant, per exemple, les convocatòries de cort al marge de la regalia de convocatòria, com la Junta de Braços (o parlament o cort de Pau Claris), que compensaren a bastament el possible buit de poder que es pogués produir (Serra, 1991: 160-167). Aquesta habilitat i aquestes capacitats polítiques, però, estaven fonamentalment en mans dels juristes (Palos, 1997*a*: 79-80). La continuïtat del funcionament institucional al Principat, malgrat la manca de convocatòria de Corts i els freqüents intents d'ingerència per part dels ministres de la monarquia, fou conseqüència de la solidesa dels òrgans de govern propis i de «l'adhesió integral i sense fissures dels encarregats de fer complir la llei o de custodiar-la a l'ordre jurídic heretat del passat i la puresa doctrinal dels juristes en llurs tractats i al·legacions eren testimonis d'una vitalitat subterrània i refrenada en la seva expansió natural...» (Ferro, 1987: 449).

Després de la restitució del Principat a la Monarquia Hispànica, el 1652, la Diputació perdé pes polític i l'Audiència recuperà la centralitat institucional del Principat (Serra, 2001: 71-103; Capdeferro, 2009), de manera que «[...] el buit institucional creat per la manca de sessions completes de les Corts entre 1599 i 1702 augmentà el poder de decisió del tribunal. Aquest bloqueig dels canals tradicionals de legislació afavorí la funció de la interpretació judicial com un substitut de la legislació positiva» (Amelang, 2008: 153).

El 1652 es retornà, doncs, al que havia estat el normal funcionament del dret i de les institucions, atenent les circumstàncies del moment (Arrieta, 2004: 303-326), gràcies a les «fondes arrels que el constitucionalisme pactista mantenia en el cos social i polític català» (Simon, 2005: 344).

Els juristes més destacats de la postguerra ocuparen places d'alt nivell en les institucions de la monarquia i oferiren propostes que intentaven superar les qüestions que, durant la guerra, havien generat fortes controvèrsies (Arrieta, 2004: 303-326). Un d'ells fou Rafael Vilosa que, en les seves *Dissertationes* abordà diverses qüestions de dret que van tenir un significat polític especial en la seva època, algunes relacionades amb la guerra, com la traïció, la subversió organitzada contra l'ordre establert, o la disputa diplomàtica i territorial generada

pel Tractat dels Pirineus. Entre els temes tractats, Arrieta destaca els referents a la fidelitat a la monarquia, la insaculació de ministres reials per a la Diputació, o la defensa del Conflent com a part de la Cerdanya i no pas del Rosselló i que, per tant, no formaria part dels territoris cedits a França, i remarca l'adopció, per part de Vilosa, d'una clara postura de regalisme moderat (Arrieta, 1993: 183-196), que significava que «ni la llibertat del poble es veia limitada pel seu deure d'obediència, ni la potestat reial es veia afectada pel fet de reconèixer certs límits en el seu exercici» (Gil, 1998: 475-487).

Un altre autor de la postguerra va ser Cristòfor Crespí de Valldaura. Tot i que el 1626 ja havia assistit a les Corts valencianes, fou entre 1652 i 1671, des de la seva condició de vicecanceller del Consell d'Aragó, que escrigué sobre el funcionament de la institució i, seguint la línia de Lluís de Peguera, destacà que «como objetivo general, en Cortes se propone, debate y estatuye lo que resulte positivo para el bien público». És en aquest sentit que sostenia que la paràlisi parlamentària no afavoria el rei, atès que generava l'emergència d'un poder paral·lel per part de diputacions i juntes de braços. Un dels aspectes destacats de les tesis defensades per Crespí fou la necessitat de resoldre els afers en Corts i no pas a la Cort, d'acord amb la tradició de la Corona d'Aragó del «Rei en Corts». Aquesta concepció jurisdiccional deriva del fet que el regne és un subjecte col·lectiu que es reuneix amb el monarca per tractar qüestions d'interès general, i que els actes de cort són impulsats pels braços, de manera que esdevenen un text consensuat que acaba per convertir-se en fur (Arrieta, 2008: 43-67; Ruiz Ibáñez, 2003, II: 633-695; Pons Alós, 2008: 19-42). Això no obstant, considera la Cort «patria común y universal para el tratamiento de todos los negocios de cada provincia por tribunales supremos, pero separados» (Arrieta, 1998: 37-61).

Seguint aquesta tesi de pactisme moderat, trobem Llorenç Mateu i Sanç, que partia igualment de la idea que el rei, en el regne, tenia potestat legislativa absoluta, però com que els braços feien els furs en Corts i mitjançant el lliurament de diners, els transformaven en contractes (Albareda, 2010: 123) que no podien ser revocats pel príncep, llevat que la seva observança «repugne a la utilidad pública, pues el Rey no está entonces obligado, aunque los jure» (Lalinde, 1980: 113-139). J. Albareda assenyala que Mateu constitueix «el representante más conspicuo de la corriente de pensamiento que, en la difícil coyuntura de la posguerra, defendió los intereses realistas sin renegar del pactismo [...] intentó buscar el difícil equilibrio [...] después de la ruptura entre Cataluña y la monarquía, como lo harían Crespí de Valldaura y Rafael Vilosa» (Lalinde, 1980: 113-139).

Els juristes en temps de la Guerra de Successió

Els juristes que conformaren aquesta generació van iniciar la seva activitat durant el darrer quart del segle xvii, admetent com a vàlides les propostes de síntesi i de conciliació formulades, sobretot, per Crespí de Valldaura i Mateu i Sanç (Albareda, 2010: 40-41; Gil, 2002: 97-115). Tanmateix, els conflictes permanents entre Castella i França dels darrers decennis de la centúria, que tenien per escenari bèl·lic prioritari el territori català i en els quals, conseqüentment, tot sovint les autoritats de la monarquia vulneraven les Constitucions en matèria d'allotjaments militars i de contribucions extraordinàries, a més de la successió dels esdeveniments posteriors a la mort sense descendència de Carles II, van marcar, indubtablement, el seu posicionament polític.

Cal reiterar novament la seva importància, en aquests primers anys del segle xviii, ateses les circumstàncies de paràlisi del principal mecanisme legislatiu del Principat des de finals del segle xvi: «Habida cuenta del realismo jurídico y el positivismo histórico en el que se fundó el pactismo catalán, mediante la jurisprudencia, supliendo la falta de legislación a causa de la no convocatoria de Cortes desde 1599» (Albareda, 201: 40-41)

En les Corts de 1701-1702, presidides per Felip V, els catalans van obtenir resultats força significatius, tant pel que fa al desplegament legislatiu com a aspectes de manteniment i millora del sistema polític (Albareda, 2010: 174); la nova monarquia s'avenia, ni que fos a contracor, a mantenir l'ordenament vigent. Si bé, doncs, en un primer moment, el país acceptà el nou rei, les posteriors violacions de les Constitucions i les extralimitacions del virrei Velasco provocaren que el Principat fes costat, majoritàriament, a l'arxiduc, en el moment en què esclatà el conflicte internacional per la successió de la Monarquia Hispànica, més encara quan, el juny de 1705, el representant de la reina Anna d'Anglaterra, mitjançant el Pacte de Gènova, es va comprometre a defensar les Constitucions catalanes, fos quin fos el resultat de la guerra, a canvi del suport dels catalans al bàndol aliat.[4] Així, doncs, l'agost de 1705 Carles III l'arxiduc,

4. La mateixa actitud de defensa de les Constitucions es produí després de la signatura del Tractat d'Utrecht entre les potències europees, l'abril de 1713, tal com destaca Fontana (2001), p. 13-29: «[...] els seus dirigents [catalans] sostinguessin que aquella pau, pactada entre reis, no els afectava, perquè ells no combatien tan sols per tenir un o altre rei, "sinó també per la conservació de las llibertats, privilegis y prerrogatives dels Cathalans, que nostres antecessors a costa de sa

que havia estat prèviament proclamat a Viena com a successor de Carles II, desembarcà a Barcelona i instal·là la seva cort a la ciutat.

Les Corts de 1705-1706, convocades per Carles III l'arxiduc, contenen un element molt important per al tema que ens ocupa: la Constitució primera, que excloïa expressament els Borbons de la successió al comtat de Barcelona i, en conseqüència, significava la seva no-acceptació com a rei legítim de la monarquia. En les Corts anteriors, Felip V havia proposat esborrar el nom de l'arxiduc de tota pretesa successió, però els juristes catalans *celantes* s'hi havien oposat. Ara foren alguns d'aquests juristes —Miquel Calderó i Francisco Solanes— els qui van preparar el text finalment aprovat (Iñurritegui, 2004: 285-310), «una de las cotas textuales más elevadas y decisivas de la literatura política y constitucional de la Guerra Civil», que representava la reinterpretació de la història política més recent del Principat, mitjançant «una operación de comprensión constitucional que promovía la consideración y recalificación del mandato de Felipe V como un gobierno *de facto* pero no *de iure*», amb la conseqüent anul·lació de les Corts de 1701-1702 (Iñurritegui, 2001: 245-302).

En ambdues convocatòries de Corts, el sistema polític català va recuperar el terreny perdut des de 1652. Però, a més, les mesures econòmiques de les Corts de 1705-1706 s'adequaven a una ferma recuperació econòmica i acostaven els nous sectors socials en puixança —burgesia i sectors socials vinculats a activitats econòmiques emergents— cap a l'austriacisme, de manera que, malgrat atendre a interessos estamentals, com era propi d'una societat de l'Antic Règim que es basava en el privilegi, beneficiaven transversalment el conjunt de la societat (Albareda, 2010: 126-127).

En el camp polític, es va aprovar un conjunt de Constitucions i capítols de cort destinats a evitar la pràctica reiterada d'abusos per part dels agents reials, indicadora de fins a quin nivell s'havia malmès el pactisme durant el primer regnat de Felip V, alhora que hi ha un «avance notable en el ámbito de las garantías de la libertad civil» (Albareda, 2010: 183) i una clara defensa de la supremacia de la llei (Serra, 2015: 47-63).

El govern de Carles III l'arxiduc, en el qual hi havia una nova generació de juristes vinculats, tots ells i en més o menys intensitat, a Ramon de Vilana Perlas, va estar fortament condicionat per la guerra. Un dels moments més delicats

sanch gloriosament alcansaren, y nosaltres devem axí mateix mantenir" [Proclama dels Diputats del General, del 14 de juliol de 1713]».

es va produir el 1711, quan Francesc Grases i Gralla va publicar l'*Epítome...*,[5] unes consideracions sobre l'equilibri entre el poder del rei i el de les Corts, que va provocar divergències serioses entre els braços i l'entorn immediat de Carles III l'arxiduc, fruit, probablement, de les circumstàncies pròpies del moment (Albareda, 2006: 62-64), que assenyala una continuïtat entre Grases i els juristes Crespí i Mateu (Arrieta, 2005: 235-256). V. León ha estudiat àmpliament el funcionament del govern de Carles III l'arxiduc, remarcant que, més que no pas canviar la manera de governar, el que pretenia era millorar-la, mitjançant una major qualificació del personal dels Consells i una lluita més contundent contra la corrupció i els mals de l'anterior administració (León, 2005: 45-46), mentre que J. Arrieta apunta que «los *celantes* austriacistas, dueños totalmente de la situación en la Corte y tribunales del Archiduque, tenían la oportunidad de hacer realidad *la observancia de las leyes*» (Arrieta, 1998: 275-297). En tot cas, la dinàmica de la guerra va impossibilitar poder comprovar l'aplicació del programa austriacista, tant en el camp polític com en l'econòmic, en una situació de normalitat.

Un cop finalitzada la guerra, el pensament constitucionalista de l'austriacisme va continuar donant fruits. Des de l'exili, Josep Plantí va defensar la condició dels catalans de poble lliure i no subjecte a cap príncep, ni a Felip V perquè havien reconegut com a rei legítim l'arxiduc, ni a aquest perquè els havia abandonat; per tant, «Catalunya, en qualitat de lliure, no està subjecta al dret de res ni de ningú, sinó al seu propi dret» (Alcoberro, 2003: 325-344).

De l'exili estant, la persona que va elaborar una teoria política més consistent i adaptada als temps va ser Juan Amor de Soria, estret col·laborador de Ramon de Vilana Perlas, secretari del Despatx Universal de Carles III, i que també va marxar a l'exili vienès. J. A. Maravall ja va destacar que Amor de Soria «mantiene "tesis democráticas" al sostener la ilegitimidad del poder real absoluto, la participación popular en las Cortes "según ley fundamental del Reino", y el "respeto a las libertades"» (Maravall, 1983-1984: 70; Lluch, 1996).

Però qui va estudiar en profunditat els escrits polítics —i econòmics— d'Amor de Soria va ser E. Lluch, que en destacà la profunda anàlisi que féu de la situació en el conjunt dels territoris de la Monarquia Hispànica per, a

5. F. Grases i Gralla (1711), *Epítome, o compendi de les principals diferències entre les lleys generals de Cathalunya, y los capítols del redrés, o ordinacions del General de aquella*, Barcelona, Rafael Figaró, estamper.

continuació, proposar els remeis a aquesta *enfermedad crónica*, també per a tot el territori, sempre tenint en compte el marc constitucional i de respecte de les lleis, i establint els mecanismes de funcionament dels òrgans representatius dels diversos territoris i dels comuns del regne, en una «visión española integral» (Arrieta, 2002) a més de propostes de tipus econòmic i comercial certament innovadores (Amor de Soria, 2000: 137-163). Com destaca J. P. Rubiés, Juan Amor de Soria el 1741, igual que Diego Saavedra Fajardo un segle abans, van ser «els encarregats de demostrar que constitucionalisme catalano-aragonès i un reformisme federalista capaç d'assumir reptes imperials no eren incompatibles» (Rubiés, 1998: 453-474).

També des de Viena, Domènec Aguirre va publicar dos textos que defensaven el dret i les institucions catalanes. El primer és el *Tratado histórico-legal del Real Palacio Antiguo y su quarto nuevo de la Excelentíssima Ciudad de Barcelona y de los officios de sus alcaydes o concerjes*, una obra publicada a Viena l'any 1725 amb dos objectius. El primer, la defensa dels drets de l'ofici de guarda del palau que Aguirre havia obtingut en dot, com he assenyalat anteriorment, i que va ser motiu d'un plet per defensar aquest privilegi (Voltes, 1963, II: 19). El segon, com explica el mateix Aguirre en el pròleg al lector, «[...] esta obra, que concluía en 5 de enero 1700 y que jamás tuve intención de darla a la pública luz; [...] pero han sobrevenido tantos accidentes, que por ellos sería fácil el extravío, y pérdida destos papeles; [...] y assí determiné darles a la impressión, sin embargo del oppuesto Systema de Barcelona, en que subvertido el orden natural, y civil; han muerto los Officios, en vez de los Officiales [...]. Porque no he escrito, para adquirir tu aplauso: sino meramente para dexar una llave a mis Sucessores, con que puedan abrir los Archivos, las Historias, los Textos, y Doctrinas, para defender sus Derechos [...]» (Montagut, 2004-2006: 231-249).

És a dir, amb la intenció de deixar memòria escrita d'un sistema jurídic que havia estat abolit amb la Nova Planta i que potser en el futur es podria reivindicar com a garantia d'uns drets dels quals els catalans havien estat privats el 1716.

L'altra obra que va publicar a Viena el 1721, tot i que ja estava escrita el 1692, va ser *Discursus super Officiis venalibus Generalitatis Cathaloniae*, i fent-ho a l'exili i quan tot ja estava perdut, els seus postulats adquirien un valor superior si es té en compte que no eren fruit d'una situació de conflicte, sinó que «sirve para desvelar los proyectos de salvaguarda de las constituciones libertarias [...] todo el edificio reposaba, sin embargo, en una distinción de primera importancia: la que existía entre un "Dominio Propietario", con una libre capacidad

de disposición, *quale habet rei Dominus, vel Proprietarius* y un "Dominio Jurisdiccional", *quale quilibet supremus Princeps habet in Regno suo*, encaminado al bien común y encargado de administrar los bienes de los súbditos [...]» (Viejo Yharrassarry, 1996, II: 1343-1348). Aguirre «distingue entre validez y justicia, y admite que puede haber actuaciones sin causa o en lesión de derechos de terceros, las cuales conducirán a resoluciones que serán válidas, aunque injustas» (Arrieta, 2002: 177-216).

El pensament de Domènec Aguirre es fonamentava en tres puntals: la supremacia de la llei i de la justícia, la defensa de la monarquia composta com a forma d'organització política «pluralista i coordinada» i la institució de la Generalitat de Catalunya com a garant de l'observança del dret, a més de destacar la importància que tenia com a administració tributària (Montagut, 2004-2006: 231-249). En aquest sentit de voler deixar memòria del funcionament del dret públic català, en la seva obra dedicada al funcionament de la Generalitat, hi ha una frase més que eloqüent: «pro servanda quoque rei patriae notitia» (Aguirre, 1721), sobretot pel lloc on consta dins del conjunt de l'obra: a la portada, sota el títol.

Francisco Solanes

Breu ressenya biogràfica

Si bé ell va néixer a Barcelona, la família de Francisco Solanes procedia d'Oliana, localitat del Prepirineu català que, segurament no per casualitat, era la mateixa d'on provenia la família de Ramon de Vilana Perlas que, tot i haver-se instal·lat a Barcelona, continuava mantenint estrets contactes amb la vila d'origen (Garcia Espuche, 2004: 199-260). De fet, la trajectòria d'ambdós juristes discorre de manera entrellaçada i, com veurem més endavant, malgrat que un era a Viena i l'altre a Nàpols, mantingueren una abundosa i regular correspondència.

Fill d'un corredor d'orella —Jeroni Solanes— i de Mariàngela Solanes Bransi,[6] no he pogut localitzar la data del seu naixement, però m'atreveixo a

6. Dada extreta del testament de la seva germana, Maria Capdevila Solanes. Arxiu Històric de Protocols Notarials de Barcelona, Lluís Cases, Llibre de testaments, 1676-1714, 828/13, s.f., 8 de gener de 1709.

apuntar que degué ser entre 1670 i 1675, atenent al que ell mateix escrigué en el pròleg al lector del primer tom d'*El emperador político* i que, en el moment d'aquesta publicació, ja havia finalitzat els seus estudis de Dret: «Admirarás que en mis pocos años quiera descifrar temerario lo que tal vez se oculta al juizio más maduro» (Solanes, I).

Fou doctor en ambdós drets de la Universitat de Barcelona, i ocupà diverses càtedres en aquesta universitat: càtedra de vespres de lleis, del Digest vell[7] i de Prima de lleis, entre 1700 i 1706, a més d'exercir com a advocat en els reials consells de Catalunya (Ramis, 2016: 385-408). La relació entre Solanes i Vilana era estreta i de molta confiança, com es desprèn de la correspondència intercanviada entre Nàpols i Viena, però ni Garcia Espuche el situa entre els seus col·laboradors en l'àmbit professional abans que Vilana iniciés la seva carrera política, ni probablement això hauria estat compatible amb l'ocupació de catedràtic a la universitat i d'advocat en els reials consells.

Durant les Corts de 1701-1702, va ser advocat del Braç militar i una de les persones que més destacaren en la defensa de l'observança de les lleis (Castellví, 1997-2000, I: 277; Feliu, 1709, III: 467). El mateix autor l'assenyala com a defensor, el 1702, del comerciant i cònsol holandès Arnold Jäger, en la causa de la seva expulsió decretada pel virrei (Castellví, 1997-2000, I: 363). Jäger, establert a Barcelona des dels anys seixanta del segle xvii, estava casat amb una catalana i havia obtingut el títol de ciutadà honrat (Garcia Espuche, 2004: 292-293). La proposta d'expulsió que li arribà de les autoritats borbòniques aixecà un gran enrenou en les institucions catalanes, fins al punt que el seu cas va ser tractat en el Tribunal de Contrafaccions (Capdeferro; Serra, 2015*a*: 116-258 i 514-516), com una clara vulneració de les Constitucions recentment ratificades en les Corts de 1701-1702, presidides per Felip V. I és justament el fet que el cas arribés a aquest tribunal el que va comportar la implicació de Solanes, «que es demostraria ferm des dels primers conflictes jurisdiccionals amb l'aparell de Felip IV», en tant que jurista de la Diputació durant el trienni de 1701 (Capdeferro; Serra, 2015*a*: 182).[8]

7. Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, Estudi General, 1B: XVIII-9.

8. Faig notar que, en aquest paràgraf, Felip V i Felip IV són la mateixa persona: era V de la Monarquia Hispànica, però IV si prenem com a referent la numeració de la Corona d'Aragó, com han fet els autors d'aquesta obra.

Però el seu protagonisme assoleix el màxim nivell en les Corts de 1705-1706, convocades i presidides per l'arxiduc perquè, com tractaré més endavant, va ser el responsable, juntament amb Miquel Calderó, de la redacció de la primera Constitució, aquella llei que excloïa per sempre els Borbons de la successió al comtat de Barcelona.

El juny de 1706 el seu és un dels noms que es troben a la bossa d'advocats de la ciutat de Barcelona per substituir els insaculats i nomenats per Felip V.[9]

Segons diu Castellví (Castellví, 1997-2000, III: 583-584),[10] el 1713 va traduir a l'italià el text del *Despertador de Cataluña, destierro de la ignorancia, antídoto contra la malicia y pusilanimidad. Público manifiesto de las leyes, honores y privilegios de Cataluña* (Albareda, 2011: 121-192).

Poques setmanes després de la conquesta del regne per part de les tropes austríaques, es nomenà Solanes per ocupar una plaça de conseller del Sacro Regio Consiglio de Nàpols,[11] i allà transcorrerà la major part de la seva carrera política.[12] Crec important destacar que no pot ser considerat, almenys entre 1707 i 1714, com un exiliat, a diferència dels altres catalans que van arribar als territoris italians sota dominació habsbúrgica després dels tractats d'Utrecht del 1713 o de la desfeta de Barcelona. La seva arribada a Nàpols sembla respondre a l'interès del govern austríac de disposar, al regne tot just conquerit, d'un alt funcionari fidel i preparat, que pogués servir d'enllaç entre la realitat partenopea i el govern de Barcelona, i que no estigués vinculat a cap de les nombroses xarxes de relacions establertes entre representants dels tribunals de la capital del *Mezzogiorno* i alguns ministres meridionals que actuaven als consells de govern de Barcelona, com foren Rocco Stella o Giuseppe de Moles. R. Quirós, a partir de diversos documents conservats a l'arxiu personal del que fou virrei de Nàpols, el cardenal Grimani, situa Solanes entre les poques persones d'alt rang que exercien en els tribunals napolitans de les quals no es podia dubtar de la seva fidelitat,

9. Archivio di Stato di Napoli, Consiglio di Spagna, Curiae, lligall 112, f. 139r.

10. Es conserva un exemplar italià d'aquesta obra a la Biblioteca Nazionale di Napoli, amb el títol de *Svegliarino di Catalogna per bando dell'ignoranza, antidoto contro la malizia, fomento della patienza e rimedio alla pusillanimità in publico manifesto. Tradotto dall'Idioma Catalano nella Italiana favella,* Nàpols, Felice Mosca, 1714.

11. Archivio di Stato di Napoli, Consiglio Collaterale, Segreteria, Risoluzioni e proposte, lligall 133, f. 63v.

12. Sobre el seu recorregut polític en les institucions napolitanes durant el virregnat austríac, vegeu Ballbé (2017), p. 270-328.

perquè la resta, o bé depenien de Moles, o bé «eran *troppo* o *perfido* felipistas» (Quirós, 2015: 98-109 i 443).

A la seva arribada va coincidir amb una generació de juristes que, al voltant de Gaetano Argento, i en els inicis del virregnat austríac, representaven el jurisdiccionalisme napolità, hereu de les teories de Francesco d'Andrea i de Giuseppe Valletta, que es volien alliberats de qualsevol influència i ingerència de l'Església en els afers d'Estat. Era una orientació jurídica i civil «che tendeva a ridurre la sovranità della Chiesa nel Regno a vantaggio di quella dello Stato e a collocare il diritto civile in posizione di preminenza nei confonti di quello canonico. Argento [...] da un lato rafforzava il potere regio (*a deo rex, a rege lex*) riducendo la barbarie dello jus feudale, dall'altro affermava la preminenza della *salus publica* e degli *jura civitatis* sulle prerogative personali e despotiche del Sovrano che dovevano piuttosto esser volte al bene pubblico [...]» (Giannone, 1998, I: 9).

Una orientació que, sobretot en la persecució del bé comú, Solanes havia defensat en el seu *El emperador político* i que continuà defensant des de tots els càrrecs que va ocupar durant el virregnat napolità.

Des de bon començament es va posar en evidència l'interès de Viena, i del mateix Solanes, pel bon funcionament dels tribunals. De l'anàlisi de la correspondència entre ell i Ramon de Vilana Perlas, conservada a Viena,[13] emergeixen dos aspectes que seran constants durant els vint-i-set anys que el jurista va treballar en diferents tribunals del regne meridional: la seva absoluta fidelitat a l'arxiduc-emperador, i la seva constància en el bon funcionament de la justícia, sense abandonar, entre 1709 i 1714, la seva preocupació per socórrer Catalunya, sobretot en els darrers anys de la guerra.

Però més enllà de la relació personal que l'unia amb Ramon de Vilana Perlas, i sobretot a partir de l'establiment definitiu d'aquest a Viena, pel contingut d'algunes de les cartes que Solanes li tramet i de les informacions que esmenta que li havia demanat el marquès de Rialp, és clar que actuava com el seu agent i confident. Duent a terme aquesta funció, en diverses ocasions enviava a Viena relacions sobre el comportament d'altres ministres dels tribunals napolitans, criticava l'actuació d'alguns dels virreis, es queixava sovint de les ingerències de la justícia eclesiàstica i proposava profundes reformes per al millor funcionament de les institucions del regne.

13. Haus-, Hof- und Staadsarchiv, Neapel Korrispondenz, lligall 192.

Francisco Solanes: *El emperador político*

Aspectes generals

Absolutisme *vs* contractualisme? En els primers anys del segle xviii, Felip V i Carles III supeditaren el respecte, per part del monarca, als privilegis dels diversos regnes amb ordenament jurídic propi al jurament de fidelitat, brandant l'amenaça de la *Ira regis* en el cas de trencament d'aquest jurament per part de les institucions del regne. Però, què succeeix quan és el príncep qui no compleix allò solemnement estipulat en Corts? Aquest trencament del pacte per part del sobirà, o dels oficials i les institucions que el representen, justifica un canvi polític per part dels súbdits?

L'aplicació de la *Ira regis* en l'àmbit de la Monarquia Hispànica només tenia un precedent: el de la repressió posterior a la revolta de Messina de 1674-78, aplicada per Carles II (Ribot, 2002). Ni tan sols en el cas de les diverses revolucions dels anys quaranta del segle xvii, en ple procés iniciat per part de Felip IV cap a l'avançament de l'absolutisme, s'havia desfermat un càstig que impliqués la supressió de l'ordenament jurídic existent, i la monarquia aconseguia sempre restablir nous compromisos amb les elits dels territoris, que significaven el manteniment del *status quo*. No va ser fins a la conquesta dels diversos territoris de la Corona d'Aragó que Felip V instaurà sistemàticament una Nova Planta —els anys 1707 a València i Aragó, el 1716 a Catalunya— que esborrà tot l'edifici polític preexistent.

En canvi, en la literatura política dels segles medievals i moderns hi ha teòrics —Bartolo, Luca da Penne, Antonio Gómez, Francesc Martí Viladamor, Diego de Covarrubias— que justificaren el dret de resistència de les comunitats polítiques quan el monarca violava reiteradament l'ordenament vigent que es feia derivar d'un acord entre el rei i el regne: és a dir, es rebel·laven perquè les autoritats s'havien comportat de manera injusta (De Benedictis, 2013).

La defensa de la via contractual entre el monarca i el regne, pròpia dels territoris de la Corona d'Aragó, és el que, en els primers anys del segle xviii, Solanes plantejà i provà de resoldre en dues ocasions. La primera, durant les Corts de 1705-1706 quan, juntament amb Miquel Calderó, redactà la *Llei d'exclusió dels Borbons*, justificant el trencament del jurament fet a Felip V com a conseqüència de les reiterades violacions de les constitucions i els pactes establerts (Feliu, III: 549-440). La segona, clarament relacionada amb l'anterior, com veurem, en les pàgines del tercer volum del seu *El emperador político*, sortit de la

impremta tot just concloses aquelles Corts on, prenent les paraules de Plini, reiterà que «el príncipe no es superior a la ley, las leyes sí son superiores al príncipe» (Solanes, 1706: 27) i que és el monarca el primer que ha de donar exemple en el seu compliment (Iñurritegui, 2004; Iñurritegui, 2008). Recordava al monarca, a més, i en virtut de la justícia commutativa, que «lo soberano del cetro no dispensa al príncipe de la igualdad de la conmutación; civil y naturalmente, está obligado el rey a cumplir los contratos que él o sus antecesores han celebrado con sus inferiores [...]» (Solanes, 1706: 60-61).

Les propostes polítiques de Solanes estan recollides en els tres toms d'*El emperador político y política de emperadores. Vida del emperador Ulpio Trajano, sacada del Panegyrico de Plinio Menor, y otros autores. Ilustrada con varias máximas políticas y morales.* Els dos primers volums es van publicar el 1700, tot just després de la mort de Carles II, tot i que havien passat la censura entre maig i setembre d'aquell mateix any, i, el tercer, el 1706.

L'extensió total de l'obra és de 1.145 pàgines de text, a més dels índexs de cada volum, distribuïda a raó de 439 en el primer tom, 397 en el segon i 309 en el tercer. En els dos primers se segueix, aproximadament, el mateix patró estructural: la divisió ve marcada, en cada apartat, per breus aforismes de text del *Panegíric de Trajà*, escrit per Plini el Jove, i, a continuació, i relacionades amb el tema introduït, Solanes enuncia i desenvolupa tot un seguit de màximes que tenen a veure amb aquests textos introductoris. Les màximes es justifiquen amb diversos exemples històrics i/o de la Bíblia, amb el suport d'un aparell d'autoritats que abasta tots els temps, a partir de les quals, i intercalades entre els diversos exemples, l'autor va exposant les seves reflexions per, en el paràgraf o paràgrafs finals, fer-hi constar una breu conclusió. Al tercer volum, en canvi, malgrat que en el desenvolupament de cadascun dels apartats hi ha, també, la corresponent justificació històrica, no hi ha ni el text introductori ni l'enunciat de cada màxima.

Els dos primers toms són dedicats a la memòria de Carles II, un monarca acabat de traspassar, i que, malgrat totes les dificultats del seu regnat, havia mantingut vigent l'edifici politicojurídic de la Corona d'Aragó. Estan patrocinats pel duc de Medina Sidonia,[14] del Consell d'Estat, i compten amb la cen-

14. Es tracta de Juan Claros Pérez de Guzmán y Fernández de Córdoba, XI duc de Medina-Sidonia, fill de Gaspar Pérez de Guzmán y Gómez de Sandoval, protagonista de la conspiració a Andalusia de 1641. Era un filipista moderat, que es va oposar a l'aplicació de la Nova Planta als regnes d'Aragó i València el 1707. Bacallar y Sanna (1957), p. 145.

sura del pare Francisco Mora (jesuïta), amb data de 13 de maig de 1700, i de fra Salvador Feliu[15] (mercedari), del 20 de setembre del mateix any. El tercer volum, aparegut la primavera de 1706, està dedicat a Carles III l'arxiduc, patrocinat pel príncep de Liechtenstein, del Consell d'Estat, i compta amb la censura del Dr. Bonaventura Tristany,[16] cavaller de l'orde de Montesa, i de fra Josep Estampa, rector del Col·legi de Sant Pere Nolasc (mercedari).

Mentre que les censures dels dos primers volums eren molt breus, en aquest cas són més extenses i, per part de Bonaventura Tristany, plenes d'elogis a l'autor: «[...] atendiendo su nombre del Autor SOLANES, de quien sale puro anagrama AN ES SOL podría preguntarle, ya por sus doctos escritos, como por su mesmo nombre, [...] Podría (digo) [...] dezir, leídas sus obras, oído su nombre de este autor: ¿AN ES SOL? Eres sol en la jurisprudencia, qual otro Bartolo; ù eres sol en la política, qual otro Tácito; ù eres sol en la eloquencia, en la sutileza, ù en la discreción, qual otro Demóstenes, Scoto, ò Tertuliano, ù finalmente eres universal maestro en todas las sciencias [...]» (Solanes, 1706: 4).

Una primera lectura d'*El emperador político* ens situa davant d'un text que aporta tots els elements indispensables perquè el governant esdevingui un príncep òptim: els fonaments teòrics basats en nombroses autoritats antigues i modernes, les eines per a un bon govern, però també, i derivat de l'anterior, els necessaris advertiments al sobirà en el sentit que, perquè sigui respectat i obeït, ha de ser el primer a respectar i complir les lleis. Per això cal remarcar que, malgrat seguir l'esquema clàssic dels tractats per a prínceps, Solanes fa alguns plantejaments originals, sobretot en el tercer tom, en la defensa del dret i de la justícia.

Els tres volums semblen respondre a la clàssica divisió aristotèlica dels tres àmbits de l'ètica (el govern d'un mateix), de l'economia (el govern de la casa) i de la política (el govern de la comunitat), divisió que ja havia estat utilitzada en alguns tractats polítics medievals com, per exemple, *De regimine principum*, d'Egidio Romano, escrit entre 1277 i 1279 per a Felip IV de Valois (De Benedictis, 2001: 257). El mateix Solanes en deixa constància: «Tres son los ríos

15. Es tracta del germà de Narcís Feliu de la Penya. Oliva i Ricós (2001), p. 140.

16. Jurista (Barcelona, segle xvii - Barcelona, 1714). Era cavaller de Montesa i de Sant Jordi d'Alfama i sacerdot. Fou membre de l'Audiència de Barcelona i assessor jurídic de l'orde benedictí. Recopilà en tres volums les decisions de l'audiència barcelonina: *Sacri supremi regii senatus Cathaloniae decisiones* (1688), i deixà obres de tema religiós, com *Corona benedictina* (1677) i *Escudo montesiano...* (1703), sobre el seu orde [recurs en línia] <http://www.enciclopedia.cat/EC-GEC-0067693.xml>

que nacen del océano de la filosofía moral: la primera, regla de las costumbres; la segunda, guía de la familia; y la tercera, Norte de la república. De todos tres raudales ha de estar bañado el entendimiento del monarca» [...] (Solanes, 1700, I: 234).

En l'obra, el jurista relaciona i argumenta tots els coneixements i virtuts que hauria de reunir el príncep que volgués regnar tenint com a màxim i darrer objectiu l'establiment d'un govern just i preocupat pel bé comú, seguint el model dels textos clàssics romans (Plini, però també Ciceró i Sal·lusti, entre d'altres) sense perdre de vista, però, tota la literatura religiosa que podia reforçar aquests arguments. L'ús dels textos bíblics, de sant Tomàs, sant Agustí i d'altres, no es fa en el mateix sentit en què havien estat utilitzats en la literatura política castellana del sis-cents, quan l'actuació política se supeditava absolutament a la religió, sinó en el sentit que, llevat de sant Tomàs, esdevenen un complement, necessari, certament, però no en són la base fonamental: per a Solanes, el príncep òptim ha de ser un bon cristià, sí, però això no significa que la religió ho justifiqui tot, ni que sigui el darrer objectiu del seu govern, sinó que es tracta d'una idea més terrenal de la política (Iñurritegui, 2008: 102). Això no obstant, sí que podem dir que el text té un fort component moral, en el sentit apuntat per A. De Benedictis: «La realtà del politico [...] era sempre condizionata da pretese morali, e anche la sua conoscenza era possibile solo come rifrazione che tenesse conto del giudizio morale [...]» (De Benedictis, 2001: 244).

No podem perdre de vista el context en el qual va ser escrita l'obra de Solanes, ni quins havien estat els fonaments intel·lectuals de la seva formació. Així, doncs, l'amplitud i la profunditat dels arguments que Solanes utilitza en el seu text es basen de manera gairebé exclusiva en premisses històricament compartides pels més destacats teòrics de la literatura política —des d'Aristòtil fins als republicans anglesos— que, més enllà de les circumstàncies particulars de cada moment, beuen dels textos polítics més significatius de tots els temps amb l'objectiu ben clar de dibuixar el perfil del millor príncep possible que pugui treballar de manera òptima per al bé de la *res publica*, això és, de tota la comunitat.

Pel que fa al contingut, i seguint els objectius de la triple divisió que he apuntat anteriorment, els dos primers volums tracten, respectivament, de la formació i de les virtuts que han d'acompanyar un bon príncep, mentre que el tercer està dedicat íntegrament a la justícia, amb un contingut polític molt més elevat que els anteriors.

A partir dels aforismes del text de Plini, Solanes detalla totes i cadascuna de les ciències que un príncep òptim ha de conèixer, perquè, com ens diu l'autor, recollint un pensament d'Alfons el Magnànim que pren encara més sentit en una època de consolidació de monarquies absolutes, «el monarca sin letras no es más que un asno coronado» (Solanes, 1700, I: 186).

En el primer volum, les màximes que Solanes hi desgrana ens permeten copsar la imatge d'un príncep educat, disciplinat, bregat en la guerra, agraït amb la pàtria i amb els seus avantpassats, coneixedor dels costums, savi, valerós, que coneix i sap valorar els càrrecs de responsabilitat del govern, que pot donar sempre exemple als altres..., un príncep al qual l'autor vol sabedor de les ciències principals: gramàtica, poesia, història, retòrica, filosofia, filosofia moral, matemàtica, aritmètica, música, geometria, astrologia, màgia, medicina, jurisprudència i teologia. En definitiva, una persona que sigui capaç de congeniar els valors militars amb amplis coneixements de totes les ciències, una persona coratjosa però, alhora, educada convenientment en totes aquelles disciplines que el podien fer esdevenir millor governant.

En el segon, i seguint Aristòtil, s'ocupa de l'anàlisi dels diversos sistemes de govern —monarquia, aristocràcia i democràcia— que primer descriu i valora: «Tres son las especies del gobierno político; tres son las líneas que miran al centro de la política sociedad: monarquía, aristocracia y democracia. Es la monarquía el imperio de uno solo sin igual y compañero en el mando; es la aristocracia o república un gobierno de muchos. Es la democracia, o gobierno popular, un mando común sin distinción de personas. Todos son buenos para la utilidad pública; todos son aptos para la conservación de un estado, si según las leyes de cada cual son dirigidos. […] Sólo la duda recae cuál de estos gobiernos es el más útil para la política humana. Poca dificultad contiene la democracia: ésta, como popular imperio, es un monstruo disforme [deforme] compuesto de muchas cabezas. Dígalo Inglaterra en sus mudables parlamentos. Entre la monarquía y la república es la lid por quien se ha de levantar con la corona. Ya casi el común aplauso de los autores a la monarquía le ha concedido el imperio [...]» (Solanes, 1700, II: 51-52).

Solanes no critica solament el sistema de l'Anglaterra republicana, sinó que l'estén també a la política holandesa, incorporant-hi un altre element per a ell negatiu, l'heretgia, sumant a la crítica política la confessional: «Más libertad hay en las monarquías que en las repúblicas. En aquellas, los súbditos tienen un solo rey y señor; en éstas, cuantos superiores hay, tantos reyes y señores [...] Nunca es

més agradable la libertad que cuando está bajo el mando de un monarca piadoso. Vuelvan los ojos las alborotadas provincias de Holanda al dichoso gobierno que antes tenían. Cotejen la libertad que ahora tienen con la libertad que antes gozaban [...] antes la demasiada libertad les dio impulso para sus tumultos, ahora la envejecida esclavitud les da aliento para tanta carga. ¡Oh, ciega república! Cuáles pueden ser tus estabilidades si ha sido tu primer fundamento la herejía [...]» (Solanes, 1700, II: 64-65).

Aquesta opinió, defensant clarament la monarquia enfront de la república, contrasta amb la que tenia Pau Ignasi de Dalmases, l'ambaixador de la ciutat de Barcelona a Londres entre març de 1713 i setembre de l'any següent. En la petició d'ajut que adreçà al Parlament britànic, a finals de juny de 1714, lloava el seu sistema polític i establia un paral·lelisme, sens dubte exagerat, amb el sistema constitucional català, tenint en compte que la reina havia fet la Revolució Gloriosa. En l'escrit que presentà Dalmases hi deia: «[...] en consideración de que siendo este país tan libre y tan amante de la libertad debía proteger otro país, que con sus prerrogativas podía llamarse libre, el cual solicitaba su protección y amparo, añadiendo que las leyes, privilegios y Libertades son en todo parecidas y casi iguales a las de Inglaterra [...]» (Albareda, 2006: 146).[17]

Amb la mort de la reina Anna i l'ascens al tron de Jordi I de Hannover, l'agost de 1714, es reprengué l'esperança d'una solució favorable al llarg setge de Barcelona per la bona predisposició del nou govern britànic. L'ambaixador català a l'Haia, Felip Ferran i Sacirera, desconeixent la caiguda de la ciutat a mans borbòniques, va proposar al nou monarca, en l'audiència del 18 de setembre de 1714, tres alternatives per tal de resoldre la situació dels catalans: «Que sea unida Cataluña con toda España a la Augustísima Casa de Austria, o que Cataluña, con los reinos de Aragón y Valencia, sean cedidos a S. M. Imperial y Católica, o una de las Serenísimas Archiduquesas, y cuando eso no se pueda lograr, que Cataluña, con las islas de Mallorca y Ibiza sea erigida en República bajo la protección de V. M., de la Augustísima Casa de Austria y altos aliados, [...]» (Albareda, 2010: 408).

17. Anteriorment, el 28 de juny de 1713, havia estat rebut en audiència per la reina Anna, a qui va lliurar un llarg memorial, en què recordava els compromisos adquirits pels anglesos amb el Pacte de Gènova i demanava l'ajut britànic per tal que, en els tractats de pau que s'estaven negociant, es mantinguessin intactes els privilegis del Principat. Serra (2008), p. 410-416.

En la carta que Dalmases envià a Ferran sobre aquest afer, es mostrà contrari a l'establiment d'un sistema monàrquic a Catalunya, «pues las repúblicas àman y vòlan o dehuen voler y amar sos semblants», al·legant, a més, «lo gasto cassi insuportable per a Barcelona y Cataluña de mantenir la casa y govern tot a nostras costas» (Serra, 2008: 570).

Solanes aborda, també, el tema de si la monarquia ha de ser hereditària o electiva. En aquest sentit, esmenta, primer, els arguments favorables d'Aeneas Silvio Piccolomini a l'elecció del monarca: «Dar el cetro por elección lo considero más útil que el concederle por herencia. Nacer uno rey es gran dignidad, pero es mayor el hacerse digno de la corona [...]» per, a continuació, exposar els seus a favor de l'herència: «Pero más útil es a la monarquía, más conveniente es al gobierno político, la elección hereditaria que la herencia electiva: aquella propia dádiva de Dios, ésta, bachiller capricho de los hombres; aquella seguridad constante de un imperio, ésta, mudable destrucción de una monarquía [...] Mejor sabrá manejar la corona el príncipe hereditario, practicado en las experiencias de su padre, que el monarca electivo engolfado en un nuevo piélago de negocios [...]» (Solanes, 1700, I: 70-88).

Fa l'èmfasi en les virtuts que han d'acompanyar un bon príncep i, com en el primer tom, desgrana una sèrie de màximes que condueixen, finalment, a descriure aquestes virtuts: fe, religió, esperança, caritat, penitència, prudència (en els seus diversos vessants: monàstica o privada, pública o poliàrquica), imprudència. En aquest volum, Solanes ens presenta un príncep cristià, guiat pels principis de la religió, sense que aquests, però, esdevinguin un objectiu en ell mateix sinó simplement un camí per arribar a ser un príncep òptim.

El darrer volum representa la part pràctica dels dos anteriors, això és, l'aplicació en el govern dels coneixements i les virtuts exposats el 1700, i es basa en el que Solanes considera els fonaments de la tasca del governant: la justícia i la fortalesa. Per això, està dedicat a aquells aspectes propis de la política: justícia, pietat, observança, veritat, venjança judicial, liberalitat, equitat, fortalesa, magnanimitat, magnificència, paciència, perseverança..., aspectes que, juntament amb tot l'apuntat en els volums precedents, ens mostren clarament la imatge d'aquell príncep òptim que Solanes, amb totes les autoritats a les quals recorre, i amb tota la seva experiència de jurista, és capaç de presentar.

Malgrat que se serveix de totes les autoritats a la seva disposició, des d'Aristòtil fins a la contemporània literatura jurídica i política, el que destaca del seu plantejament és l'allunyament, tant de les argumentacions confessionals de les

obres castellanes —des dels *Emblemas* de Solórzano Pereira, que també cita en la seva obra, fins al *Teatro monárquico* de Pedro Portocarrero—, com d'aquelles posicions de defensa mítica dels privilegis representada per l'abundosa literatura política aragonesa i catalana que, des de finals del segle xvi i durant el període de la Guerra de Secessió, emergí amb força —des dels *Fueros de Sobrarbe* fins a les obres de Martí i Viladamor i Gaspar Sala, entre d'altres— (Magoni, 2007; Serra, 1995; Torres, 1995; Iñurritegui, 2004), en el sentit que, sobretot en el tercer volum, exposa uns plantejaments menys teòrics que en els anteriors toms, més pràctics per a la configuració d'una societat política equilibrada i, en molts aspectes, aproximats a la realitat catalana de 1706, com provaré de demostrar en l'apartat següent.

El fet de recórrer a Plini com a base del seu discurs respon a la pretensió de presentar un model de bon governant *universal*, és a dir, allunyat de la realitat històrica pròpia més recent, que, a més, representa el moment de major grandesa i extensió d'un imperi, i que, finalment, li permet posar en la base de la seva teoria política el dret romà, fonament de l'equilibri entre la fortalesa del govern i el progrés del bé comú. Com ell mateix escriu, «pasemos a lo político: máxima es del gran Cornelio Tácito: que ninguna cosa debe desear el príncipe tanto como el entendimiento capaz del derecho divino y humano para hacer justicia a sus vasallos [...] El rey ha de mirar como a primer fundamento de su monarquía que se establezcan las leyes necesarias para el buen gobierno [...] Para este fin no hay ciencia que le importe más que la de las leyes [...] en ninguna ciencia la hallará más clara que en la antigua jurisprudencia de los romanos: con ella dilataron los límites de su imperio desde el uno al otro polo, con ella fueron pasmo y terror de todo el universo [...]» (Solanes, 1700, I: 275-277).

És en el model de príncep ideal que representa Trajà, en aquesta reivindicació de la importància del dret romà, on tenen un lloc privilegiat uns valors que conferien a la seva obra un «paisaje cívico y patriótico» (Iñurritegui, 2008: 107), on Solanes pot exposar més còmodament el compromís necessari del príncep —i de la col·lectivitat—amb l'amor a la pàtria i la defensa de les seves llibertats. Diu Iñurritegui: «Comenzar, como comenzaba sus letras *El emperador político*, con el motivo del amor a la patria y la defensa de la libertad, proseguir con la subordinación de los intereses privados y faccionales frente a los intereses comunes, para desembocar luego en la virtud del príncipe, una vez asentado que la estima del pueblo por el monarca es el elemento decisivo que permite transformar el amor a uno mismo en amor a la patria, constituía una vía de abordaje y

planteamiento de la cuestión al menos no muy frecuentada hasta ese momento ni en el universo hispano ni en el propiamente catalán [...]» (Iñurritegui, 2004: 285-310).

I és que, de fet, ja des de les primeres planes, *El emperador político* se'ns presenta de forma ben diversa dels tractats de prínceps habituals del període, malgrat compartir-ne algunes característiques (objectius, fonamentació històrica, recomanacions). La diferència fonamental rau, precisament, no pas en l'estructura i el recorregut del relat, que segueix els formalismes d'aquest tipus de textos, sinó en la intenció última que persegueix, i en el seu esforç per aprofundir sobre la importància de l'imperi de la llei. Tal com havien fet uns anys abans els republicans anglesos, la pretensió és servir-se d'experiències, teories i raons que, ancorades en plantejaments més clàssics, podien esdevenir més objectives i menys passionals i que, igualment, eren útils per plantejar la defensa de les seves argumentacions polítiques i constitucionals.

D'aquesta manera, la intenció, el plantejament i una part de les autoritats a les quals recorre Solanes, tenen similituds amb els *specula principum* que, entre els segles ix i xv, tingueren gran difusió a les corts europees. També *El emperador político* és una obra adreçada al monarca amb la intenció d'aconsellar-lo per tal que pugui esdevenir un bon príncep, sobretot pel que fa als dos primers toms de l'obra. Ell mateix ho diu al pròleg al lector: «Es el assumpto, la Vida del Emperador más Político, para poder formar un Príncipe perfecto». Una de les primeres diferències entre l'obra de Solanes i els tractats per a prínceps es troba, precisament, en els referents utilitzats. Mentre que els *specula principum* d'aquest període recolzaven principalment en autoritats religioses, des dels textos bíblics fins a l'escolàstica, amb algunes referències gregues i romanes, el ventall de referents que trobem en Solanes abasta des de l'antiguitat clàssica fins als seus contemporanis, entre els quals hi ha nombrosos pensadors protestants i d'altres que provenen de l'àmbit de les ciències, com també dels principals reculls de jurisprudència que eren al seu abast. Inevitablement, el conjunt de l'obra és ple de referències cristianes. Al llarg de les seves pàgines, l'autor anomena totes les virtuts que ha de tenir el príncep òptim i que segueixen la divisió de la doctrina cristiana en teologals —virtuts que miren directament a Déu— i morals (cardinals i capitals), que són aquelles que inclinen i determinen a obrar conforme a la justa raó (Lasala y Locera, 1792: 55-64). Les virtuts presenten, tanmateix, un doble vessant: s'utilitzen alhora com un recurs de recorregut i com un de contingut. No es pot negar, en un text de les primeries del segle xviii, en una nació

catòlica, la importància que l'aspecte religiós tenia en la societat, en la política i en el dret, i, segurament, Solanes no podia escriure el text d'una altra manera, i, per tant, reposa sobre un indefectible i lògic contingut cristià. Però l'ús d'aquest fil conductor condueix a unes conclusions que tenen, de vegades, un important contingut polític, a més del religiós. Vegem alguns exemples d'aquesta significació de les virtuts. Escriu sobre l'esperança: «Es el príncipe artífice de la máquina de sus provincias. Es la esperanza [...] la columna de cualquier humano edificio. Si quiere asegurar la estabilidad de tan real máquina; si quiere afianzar la firmeza de su corona, asiéntela sobre las indefectibles columnas de la divina esperanza [...]» (Solanes, 1700, II: 209).

De la mateixa manera, la caritat es contempla en un sentit més ampli que l'estrictament confessional i, tal vegada, més enllà de la concepció amorosa del príncep catòlic: «Por muchas causas debe el monarca amar con todo afecto a sus vasallos. Por hombre, le obliga el precepto natural de la ley. Por rey, le precisa la majestad real. Por padre, le impele el paterno amor. Y por pastor, le incita el cuidado de su oficio. Hágale esa obligación castigador de los inicuos, defensor de los inocentes y protector de los oprimidos. Procure la conveniencia de sus ciudadanos, deséeles los provechos y mire por sus utilidades comunes. [...] Ese cuidado ha de ser la piedra fundamental de su reino, y la conservación de la monarquía [...]» (Solanes, 1700, II: 220).

Igualment, la prudència troba en el text de Solanes una aplicació pràctica encaminada al bon govern: «La prudencia política [...] es aquélla con que los ministros reales, observando las leyes, gobiernan acertadamente una provincia. Poco importaría que el monarca se desvelase en hacer leyes si se dormían sus ministros en hacer observarlas. La ley, de sí es pesada, por lo que trae consigo anexo de obediencia. Para dorarle las amarguras es necesario el oro de la política; para suavizarle el peso es importante del ministro la prudencia. […] Con la suavidad conseguirá más que con la aspereza. Con la blandura negociará mejor que con el rigor [...]» (Solanes, 1700, II: 325-326).

En aquest mateix sentit, és significatiu que el text cristià més citat al llarg de les més de mil pàgines d'*El emperador político* sigui el llibre dels Reis de l'Antic Testament, que forneix diversos exemples de l'actuació política d'un príncep que se subjecta a la religió catòlica, alhora que persegueix els ideals de justícia i de benestar del conjunt dels seus regnes.

Seguint un clàssic del pensament catòlic, en alguns passatges es presenta el monarca com a *pater familiae*, que ha d'exemplificar els valors que espera

dels súbdits, i que té autoritat per premiar-los o castigar-los en funció del seu comportament; el príncep es presenta com un model de virtuts, capaç d'aplicar correctament la justícia, amb les seves derivades de la clemència i del càstig, en un marc clar de relació jeràrquica perfectament establerta, com era propi d'una societat estamental de l'Antic Règim, en el qual *La senda amorosa del Derecho* (Hespanha, 1997: 23-73) hi és ben present. Tot al llarg de les pàgines d'*El emperador político* trobem nombroses referències a aquesta relació d'amor que ha d'existir entre el príncep i els seus súbdits, recolzada, principalment, en sant Tomàs i que utilitza referents clarament cristians per determinar aquestes relacions. Conceptes com són liberalitat, gràcia, misericòrdia, perdó, clemència, caritat, penitència, tenen, en l'escolàstica, de manera clara, el punt de referència com a sistemes de relacions polítiques i socials.

Si bé en els aspectes d'actitud hi ha aquest predomini de les autoritats cristianes, en aquells referits a les relacions, podríem dir-ne, cíviques, amb un contingut més polític, els referents canvien clarament i s'orienten cap a les autoritats romanes i, en menor mesura, humanistes, al costat de reculls de jurisprudència i de citacions de destacats juristes.

D'entre l'ampli repertori d'autoritats citades per l'autor, i centrant-nos només en les parts de l'obra amb un més alt contingut polític, podem extreure'n tres clars referents: d'una banda, els juristes romans, principalment Ciceró; d'una altra, sant Tomàs i, a través d'ell, Aristòtil; finalment, els humanistes i els jesuïtes espanyols. Solanes recorre a tres tipus d'autoritats: les etimològiques o conceptuals (Langius, Peirinis, Textor i, en menor mesura, Tesaurus), les que suporten la seva teoria (sant Tomàs, Aristòtil, Plató, juristes romans, pares i doctors de l'Església, Saavedra, humanistes) i, finalment, les que reforcen tota l'extensa exposició històrica que presenta en cada apartat (i que comprenen pràcticament tots els llibres de la Bíblia, historiadors i escriptors de tots els temps, científics i militars).

Malgrat aquesta amplitud d'autors i d'obres citats, és destacable la poquíssima freqüència amb la qual Solanes recorre a quatre dels principals intellectuals dels segles moderns: Groci i Lipsi, però també Bodin i Maquiavel. A Groci, que apareix citat tan sols una vegada, li critica la negació que fa de la prohibició de la usura pel dret natural. Recorre a Lipsi en cinc ocasions: en la defensa de l'humanisme del príncep, en la defensa de la monarquia, en la importància que el príncep respecti la religió, en la defensa de la religió catòlica i en la precoç separació entre l'Església i l'Estat. A Bodin s'hi refereix en tres oca-

sions: per atacar el sistema de govern republicà que aquest defensa, per criticar la seva opinió que el monarca no ha d'acumular tresors, i en la necessitat que el príncep jutgi totes les causes que afectin els seus vassalls. Pel que fa a Maquiavel, la seva crítica és ferotge, com és habitual en la literatura política del món catòlic. Amb referència bibliogràfica és citat una sola vegada, mentre que, en les altres quatre, el seu nom apareix a l'interior del text per ser blanc de les crítiques de Solanes a la seva raó d'Estat. Vegem-ho: «[...] Todo lo que los reyes hacen, todo lo que los príncipes obran, se dice que es por razón de Estado y política. Éstas, a veces, suelen ser políticas de Maquiavelo. No las siga el monarca, si sólo las que se fundan en razón natural y en la verdadera religión católica [...] (Solanes, 1700, I: 241-242); No faltó política del impío Maquiavelo, que persuadía al príncipe fingir la religión según su razón de estado. Con su propia muerte nos dio el desengaño de su máxima desvanecida [...] (Solanes, 1700, II: 153-154); política fue del pérfido Maquiavelo que el príncipe no debía guardar ni la palabra que ofrece, ni el juramento con que se obliga. Veleta le quería, que supiese mudarse según los vientos de su propia utilidad [...]» (Solanes, 1706: 97).

El que justifica aquesta profunda animadversió cap a la doctrina de Maquiavel rau en el fet que Solanes, a més d'enfonsar les seves arrels en el dret romà, va seguir la tendència d'Erasme i de l'escolàstica, en el sentit de prioritzar la formació d'un governant cristià, amb un alt contingut ètic, sotmès a la llei i preocupat pel bé públic, a diferència de l'utilitarisme teoritzat pel florentí (Truyol y Serra, 1995: 27 i 41).

L'ampli aparell de referents desplegat en les pàgines d'*El emperador político* no significa que no hi hagi una clara preeminència —en la influència i en l'ús que Solanes en fa— dels antics autors romans que reforcen les seves tesis políticament més innovadores. Perquè l'autor reprèn el model polític romà, matisat, però, amb aportacions posteriors, sobretot pel dret natural, de manera que el seu pensament s'insereix plenament en el corrent del iusnaturalisme imperant a l'Europa occidental del moment.

Hi trobem clares coincidències amb els plantejaments de Ciceró, el jurista romà més citat per Solanes, pel que fa al dret, públic i universal: l'estudi de les lleis civils només adquireix jerarquia quan està relacionat amb la constitució de l'Estat i amb els fonaments del dret; la llei natural com a inherent a la naturalesa moral de l'home i conforme a l'estructura racional de l'univers; i la república com una comunitat basada en l'acceptació d'un mateix dret i en una mateixa concepció de l'interès general, i on el vincle cívic consisteix en la possessió de les

mateixes obligacions i dels mateixos drets, que impliquen sempre una llei ètica superior, el dret natural (Ciceró, 1989; De Benedictis, 2001: 251-295).

D'altra banda, és interessant observar que, amb totes les distàncies i prevencions que cal mantenir, sobretot pel que fa al punt de vista confessional, i sense que cap d'ells aparegui en les autoritats citades a *El emperador político*, hi ha clares similituds amb alguns dels autors republicans anglesos que, com ell, defensaven el model polític romà matisat pel dret natural. En aquest sentit, coincideix amb els plantejaments de Harrington que, en *La República de Oceana*, distingia entre tres tipus de raó: «En primer lugar existe la razón privada, que es el interés de un hombre privado. En segundo lugar, viene la razón de Estado, que es el interés (o el error, como Salomón dijo) del gobernante o los gobernantes, es decir, del príncipe, de la nobleza o del pueblo. En tercer lugar está la razón, que es el interés de la humanidad o del conjunto [...] Hay un derecho común, ley de naturaleza o interés del conjunto, más excelente, y como tal reconocido por los agentes mismos, que el derecho o interés tan sólo de las partes [...]» (Harrington, 1987; Lurbe, 2007: 73-102; Carrive, 2007: 103-125).

En l'obra de Solanes, aquesta raó correspondria al tercer tipus, en el qual l'objectiu de tot bon governant ha de ser l'interès del conjunt de la comunitat, regida per un dret i unes lleis que afecten tothom per igual.

En aquest mateix sentit, trobem coincidències amb el pensament de Parker que, en les *Observations* de 1642, acceptant l'explicació de Sal·lusti i de Tàcit, diu que «algunos príncipes cometen el grave y vano error de afamarse en engrandecerse más por encima de su pueblo que en él [...]. El más grande y glorioso será siempre aquel que cuente con el mayor número de súbditos y los más firmes, y no aquel que pisotee a los más despreciables vasallos [...]» (Milton, 2009: 23-24).

Solanes, per la seva banda, afirma que «[...] ha de anteponer el célebre varón la utilidad pública de la patria a todas sus privadas utilidades [...] Arquitectura política es la república; la patria es la cabeza, los miembros son los ciudadanos: si al peligro de aquélla no acuden éstos, será difunto cadáver toda la vida política [...] Y finalmente si el monarca, si el príncipe tomase por báculo a la caridad de la patria, asistiría con más deseo y vigilancia a las ocupaciones de su gobierno [...]» (Solanes, 1706: 13-27).

De la política romana, Milton destacà que tant Trajà com Teodosi el Jove van promulgar com a regla innegable que un príncep està subjecte a les lleis, que la seva autoritat depenia de l'autoritat de la llei i que s'hi havia de sotmetre,

edicte conservat al codi de Justinià com una constitució que havien de complir tots els emperadors (Milton, 2009: 81).

És clara l'opinió de Solanes al respecte: «El mejor medio para que observen los vasallos las leyes es que el príncipe sea el primero que rinda vasallaje a la obediencia […]. El monarca que no observa las constituciones de su reino dispensa con su ejemplo la obediencia del vasallo [...] El príncipe no es superior a la ley, las leyes sí son superiores al príncipe. El más verdadero rey es aquel que se sujeta el primero a los estatutos y leyes de su patria [...]» (Solanes, 1706: 26-27).

Es tracta d'un argument també defensat per un dels *Levellers*, John Wildman, que, seguint Aristòtil, apuntava que els reis, prínceps o magistrats han de governar d'acord amb les lleis, no poden disposar el que les lleis no disposen (Levellers, 2010: 49-50).

Aquests autors anglesos defensaven la idea que tot sistema polític neix d'un pacte constituent que cal que sigui respectat per totes les parts i que, en cap cas, s'han de mantenir la fidelitat i l'obediència si el monarca l'incompleix. Des d'una evident llunyania confessional, la base del plantejament és molt similar a la que trobem en la doctrina de l'Estat dels jesuïtes, plantejada per alguns autors contractualistes castellans del segle xvii —Abarca, Azpicueta i, sobretot, Suárez, Molina i Mariana—, tot i que, en el cas de Castella fou una doctrina que romangué en el camp de la teoria abstracta. Les propostes d'aquests autors ampliaren l'àmbit del dret natural, dotaren de major relleu el concepte de prudència política (Molina), proposaren un poder reial limitat, el titular darrer del qual era la societat civil, fins al punt de justificar el tiranicidi (Mariana), i estabiliren diferències entre llei natural i dret natural, atorgant un paper prevalent a la virtut de la justícia (Suárez) (Truyol y Serra, 1995: 165-190).

Un dels autors més destacats pel que fa a la defensa de la monarquia composta pròpia dels regnes de la Corona d'Aragó va ser un partidari de Felip V, el comte de Robres, tal com ha destacat J. M. Iñurritegui en el magnífic treball introductori a las *Memorias para la historia de las guerras civiles...* El mateix autor assenyala la coincidència entre el substrat de comprensió política que fonamentava l'obra del comte de Robres i els de l'obra de Francisco Solanes, tot i que aquest va més enllà i assumeix «la semántica patriótica propia del republicanismo clásico [...] una declinación patriótica de la política que asume la forma y los contenidos de la ética y así concibe una educación moral como preludio de otra propiamente política». Es tracta de «[...] la vía política de comprensión de la república del reino, una concepción constitucional propiamente

política entendida como mediación y comunicación reglada entre el príncipe y los estamentos, fundada en la presencia cívica y sustancia política del reino, que consagra la propia modalidad constitutiva de la comunidad [...]» (López de Mendoza, 2006: LXVIII).

Tot al llarg de la seva extensa obra, de fet, Solanes només parla obertament del sistema polític de la Corona d'Aragó en la dedicatòria a l'arxiduc Carles III de l'inici del tercer tom. Això no obstant, s'hi refereix, de manera indirecta, en alguns dels exemples de comportaments o accions de monarques passats, Tanmateix, mitjançant algunes de les seves afirmacions, s'hi troben al·lusions a l'ordenament jurídic propi: «Costumbres y leyes de la patria, muchas dificultades que encierra el introducir alguna constitución contra la costumbre, o los muchos tumultos que suele causar en una república la mutación de sus leyes patrias» (Solanes, 1706: 16-22). És sobretot en el tercer volum on es troba l'esperit de l'ordenament jurídic vigent al Principat.

J. M. Iñurritegui va plantejar una visió molt interessant del conjunt de l'obra de Solanes, destacant la significació d'*El emperador político* com un text innovador en la literatura política, que desgranava, tot al llarg de les seves pàgines, «los argumentos tradicionales del pactismo catalán», identificant de forma clara els conceptes de pàtria i llibertat, sotmetent els interessos privats a la «salud pública de la patria» i situant la virtut dels ciutadans com a base de la república: «En realidad, todo el programa patriótico del jurista Solanes gravitaba y se articulaba sobre la figura del príncipe. Pero esa centralidad de la imagen del príncipe óptimo, y ese interés por las virtudes que le imprimen su muesca distintiva y diferencial, justamente eran las que a su vez también cerraban el paso a cualquier esbozo de rey patriota. Antes de coronar con la defensa de la libertad y la constitución política el recorrido por las virtudes y las obligaciones del soberano, Solanes ya había encumbrado la figura del héroe a los altares cívicos y patrióticos [...]» (Iñurritegui, 2008: 109).

D'aquesta manera, darrere la intenció d'educar el príncep òptim, aparent fil conductor del conjunt de l'obra, s'hi troba una idea política que estableix un vincle molt sòlid entre la defensa de la pàtria com a responsabilitat de qualsevol heroi (tom I), el virtuosisme en tots els aspectes del comportament social i polític (tom II) i la persecució del bé comú mitjançant l'aplicació del dret i de la justícia (tom III). La culminació exitosa de tot aquest procés, tanmateix, no depenia únicament de les capacitats i virtuts del príncep, sinó que era obligació de tots i cadascun dels membres de la comunitat, responsables de la conducció

al benestar de la república, a una societat política de construcció col·lectiva que havia de cohesionar tots els seus membres entorn de la defensa de la pàtria, en la qual cadascun d'ells esdevenia una peça fonamental de l'engranatge col·lectiu: «Lejos de la identificación esencial entre el príncipe y la virtud, o del mero predicado de la condición virtuosa del soberano al estilo de la política española, el verdadero y más supremo atributo de la virtud que vislumbra *El emperador político* era al fin y al cabo su capacidad de incidir en el volátil universo de las pasiones y activar en los ciudadanos la trasformación del amor propio y los intereses faccionales en un noble amor a la patria. La virtud por tanto no trazaba ninguna frontera entre el príncipe y los ciudadanos...» (Iñurritegui, 2008: 109).

*El tercer volum d'*El emperador político *i les Corts de 1705-1706*

Tot i que la publicació d'aquest tercer tom ja l'anunciava l'autor en les paraules adreçades «Al lector», quan veieren la llum els dos volums anteriors, no sembla que sigui per coincidència o per casualitat que, precisament, la part dedicada a exposar la seva teoria sobre la justícia, aparegués tot just concloses les Corts de 1705-1706, unes Corts que reforçaren el paper preeminent de la llei i del dret vigent al Principat, blindaren el dret català i superaren els buits de les de 1701-1702, després de l'experiència política del primer govern de Felip V. En efecte, s'hi aprovaren diverses constitucions amb les quals es pretenia posar fre a les possibles vel·leïtats arbitràries de la monarquia, enfortien les garanties individuals, volien assegurar una administració de justícia que oferís garanties als processats i pretenien acabar amb els abusos de determinats col·lectius (notaris, jutges, oficials reials, per exemple). Constitucions que, per tant, refermaven la importància del paper del dret i de la justícia en la vida col·lectiva, i obligaven el monarca, com a darrer responsable de l'actuació de tot l'entramat institucional, a seguir la prudència en les seves actuacions. Aquest apartat se centra en l'anàlisi d'aquests tres aspectes —control de les actuacions arbitràries per part dels agents reials, eradicació dels abusos d'oficials i d'altres col·lectius de l'àmbit de la justícia, garanties processals dels condemnats— en relació amb els postulats defensats per Solanes en el darrer tom de la seva obra.

Superat l'escull que va representar l'aprovació de la primera constitució d'aquestes Corts, la Llei d'exclusió dels Borbons, que va significar una aposta política molt arriscada per part dels braços, i que va retardar —fins al punt de

gairebé fer-les perillar— la conclusió de les Corts, Francisco Solanes, un dels responsables de la seva redacció juntament amb Miquel Calderó, enviava a la impremta el tercer volum del seu tractat. És en aquest tercer volum on el seu compromís polític es fa més evident, on defensa la necessitat del respecte i de l'acompliment de les lleis, en primer lloc per part del sobirà, i on, precisament després d'assumir aquest risc, recorda al rei que «la majestad real no exime al monarca del cumplimiento de su palabra: lo soberano del cetro no dispensa al príncipe la igualdad de la conmutación» (Solanes, 1706: 60).

En la dedicatòria del tercer tom, adreçada a Carles III l'arxiduc, Solanes relaciona algunes de les resolucions preses a les Corts de 1705-1706 amb els preceptes que tracta en aquest darrer volum, justícia i fortalesa: «Luego que el Principado de Cathaluña logró la dicha de la Real presencia de V. Mag., en ejecución de la justicia legal, procuró V. R. Mag. con la convocación de las Cortes el establecimiento de las leyes más útiles y convenientes al público gobierno de la provincia. En la distribución de los puestos, ha pesado V. R. Mag. con el fiel de la justicia distributiva los méritos. En el castigo de los delitos, ha encargado V. R. Mag. la rectitud de la pena de los culpables. En la Fortaleza, es invencible el real corazón de V. Mag., pues ni le amedrentan los riesgos, ni le perturban los peligros. En la magnanimidad está tan practicado el real ánimo de V. Mag. que ni las felicidades lo elevan, ni las adversidades lo entristecen. Testigo indisputable de la real munificencia de V. Mag. es esa pirámide,[18] que nuestros ojos ven erigir y, en ella, el Mundo tendrá tanto que admirar. Reluce la real paciencia de V. Mag. en las audiencias y despachos, pues cualquier vasallo, que a los reales pies de V. R. Mag. se ha puesto afligido, ha hallado siempre la puerta abierta para ser consolado...» (Solanes, 1706, s.p.).

Atesa la seva extensió, es fa difícil pensar que Solanes pogués reflectir en aquest tercer tom el resultat d'aquestes Corts i dur-lo a la impremta, però és evident que algunes de les resolucions fonamentals que s'hi prengueren es troben reflectides en les seves pàgines.[19]

18. Es tracta de la Piràmide de la Immaculada, que s'erigí al final del passeig del Born, davant del carrer Montcada. Sobre aquesta construcció, Mollfulleda (2007), p. 109-120.

19. L'única referència explícita a aquestes Corts que hi ha en el tercer volum és sobre el capítol 31, que prohibia el luxe i les despeses excessives en els funerals. A la pàgina 249, Solanes escrivia: «Con esa misma política, los estamentos de Cataluña en las Cortes del año 1706, ordenaron la reforma de los lutos de coches, familia y criados».

És el cas, per exemple, de la constitució de l'observança que, tot i ser vigent des de 1481, es veié reforçada amb la creació, en les Corts de 1701-1702 (capítols 26, 27 i 28) (CCAC, 2006),[20] sota Felip V, del Tribunal de Contrafaccions (Ferro, 1987: 412), la missió del qual era vigilar atentament l'estricte compliment de la legislació per part dels oficials reials i baronials. Després del primer govern de Felip V, i fruit de l'experiència de funcionament dels primers anys, en les Corts de 1705-1706 (capítols 83, 84 i 85) (CCAC, 2006) s'hi introduïren alguns canvis, adreçats en dos sentits: d'una banda, es posà més èmfasi en la seva potestat i poder, establint la dotació material i de personal necessària i millorant els mecanismes de funcionament; de l'altra, es polí el procediment judicial del tribunal, concretant fases, terminis, i drets i obligacions de tots els que hi intervenien, a fi d'agilitar la resolució de les causes (Capdeferro; Serra, 2015: 64).[21]

D'acord amb aquesta idea, Solanes ja escrivia al segon volum que «la única ley de un buen imperio es la ley; la más fundamental columna de una corona es hacer leyes y hacerlas observar. La ley es un rey muerto; el rey es una ley viva. Aquel que las ordena buenas, sabe bien reinar; aquel que las hace observar, sabe bien regir [...]; La prudencia política [...] es aquella con que los ministros reales, observando las leyes, gobiernan acertadamente una provincia. Poco importaría que el monarca se desvelase en hacer leyes si se dormían sus ministros en observarlas [...]» (Solanes, 1700, II: 324-325).

20. *Constitucions, capítols i actes de Cort 1701-1702, 1705-1706* (en endavant, CCAC).

21. Aquestes millores es concretaren en «realçament de rang dels jutges de la part del rei; consolidació de tot el Tribunal de Contrafaccions a nivell de dignitat i d'infraestructura material i personal, pel que fa a espai privatiu, arxiu i segell propis —no ens ha d'escapar la transcendència del segell d'una jurisdicció suprema—, secretari i oficials auxiliars; explicitació que el lloctinent general i altres alts dignataris regis podien ser imputats i citats i haurien de respondre davant la justícia; neutralització de mecanismes capciosos que els oficials regis havien practicat per defugir les seves obligacions davant del Tribunal de Contrafaccions, com evitar citacions o requerir una habilitació prèvia de diligències per part de la Reial Audiència; possibilitat de recórrer a les Corts següents actuacions i provisions del Tribunal per via de greuge; més pautes en la fixació de terminis i dilacions; afermament de la via executiva; subjecció al Tribunal de provisions militars tocants l'àmbit civil; menció reivindicativa dels comtats de Rosselló i Cerdanya; eliminació del dret dels jutges a consultar l'Audiència o el braç respectiu; garantia d'independència per al Tribunal, per exemple assignant-li la facultat d'autonormació; nova forma de desfer paritats de vots, que suposaria donar veu a un setè jutge; enfortiment del procés informatiu previ davant la Diputació del General».

Argument, aquest, que reprèn amb més força en el tercer tom, en un llarg fragment que denota clares similituds amb els objectius del Tribunal de Contrafaccions: «Mas [¿] qué monarca quiere ser aquel que se juzga exento de la fuerza de las constituciones [?] […] Tanto ha de pelear el príncipe por la conservación de sus estados como por la observancia de sus leyes. Enemigo público es el que se les atreve a perder el respeto; perturbador de la pública paz es el que intenta poner estorbos a tan provechosa ejecución. El mejor medio para que observen los vasallos las leyes es que el príncipe sea el primero que rinda el vasallaje a la obediencia [...] Aunque el príncipe, por la fuerza coactiva del precepto no esté obligado a la obediencia, lo está por la razón directiva, que es el espíritu de la ley. La luz de la conciencia obliga así al monarca como al vasallo; con el mismo género de pecado delinquen en la transgresión el príncipe y el súbdito. […] El monarca que no observa las constituciones de su reino dispensa con su ejemplo a la obediencia del vasallo. Lo que ordena el legislador para los otros lo promulga también para sí mismo; ningunas leyes con más razón publica el monarca que aquellas que venera con su obediencia. El príncipe no es superior a la ley, las leyes sí son superiores al príncipe. El más verdadero rey es aquel que se sujeta el primero a los estatutos y leyes de la patria. La más evidente señal de la ruina de una república es cuando el magistrado preside a la ley y no la ley al magistrado [...] Ningún edicto atrae más la voluntad de los hombres que la vida ejemplar del que los rige [...]» (Solanes, 1706: 26-27).

Un altre aspecte que trobem reflectit en les constitucions és el control de l'actuació dels diversos oficials judicials ordinaris, tant reials com baronials, i dels notaris, a fi de garantir el compliment de les disposicions legals i evitar els abusos en l'exigència de dietes i salaris que no els pertocaven. Així es recull a la constitució 42 i al capítol 32 de les Corts de 1705-1706,[22] i així ho reflecteix també Solanes: «En ninguna cosa quisiera yo más indignados a los reyes que al saber que sus ministros son cómplices de injusticias e iniquidades: aquel que está elevado al trono de la justicia para ejecutar el derecho no debe torcer la senda de tan justificado ejercicio: el juez que no administra justicia no es juez.

22. CCAC, la constitució 42 «qual salari poden exigir per dieta, en los casos de visura, y altres semblants, los Doctors de la Real Aud. Assessor del Portant-veus de Governador, Assessors de la Batllia Gen., Veguers, Sotsveguers, Batlles, y sos Assessors», i el Capítol 32 «Que los notaris, i officials, que van a execucions, fentne moltas en un dia, sols pugan exigir una dieta, cobradora entre tots los executats».

El ministro que no sigue las reglas de esa virtud vende la carne de los súbditos, de quienes se le fio la dirección [...]» (Solanes, 1706: 116).

No menys importància tenen les disposicions que perseguien l'escurçament dels processos judicials, i que ens les Corts de 1705-1706 trobaren reflex en les constitucions 44 i 47 i en el capítol 49.[23] Solanes, en les pàgines d'*El emperador político* escrigué: «Debe el monarca procurar que sus reinos no estén muy molestados de pleitos. Debe procurar el príncipe que se abrevien los términos, dilaciones y cursos de las causas [...] Nace muchas veces la prolijidad de un pleito de las confusiones que inventan los abogados y procuradores; suelen a veces estos torcer el sentido de las leyes, oscurecer la justicia de las partes y enredar un nudo más difícil de desatar que el Gordiano […]. El abogado verboso y elocuente sin sabiduría no es otra cosa que un enemigo de la justicia [...]» (Solanes, 1706: 65-68).

Un tercer element important foren les garanties processals aprovades en aquestes Corts: en el capítol 40 (CCAC), es preveia el dret a una defensa justa dels acusats de delinquir, unes garanties que E. Serra qualifica d'una «sensibilitat propera a l'eclosió d'un sistema d'*habeas corpus* i defensa del dret de les persones» (Serra, 2015: 47-63). En aquesta mateixa línia, el capítol 7 garantia «que los naturals, y habitants en lo present Principat, y altres personas estrangeras, que no tingan Plaça assentada de Soldats, no pugan esser condemnadas, ni castigadas *Iure Belli*, encara que se troben en Plaças, ò Presidis sitiats» (CCAC: 63-64). La darrera sentència del Tribunal de Contrafaccions es refereix, precisament, a la vulneració d'aquest capítol de cort per part d'un jutge militar (Capdeferro; Serra, 2015*b*: 605-669). Novament, la coincidència entre aquestes resolucions aprovades en les Corts i el text de Solanes és clara: «No debe el príncipe condenar a ninguno sin oírle; nunca se ha de negar a los delincuentes la defensa. Ésta se incluye en la esfera del derecho natural, al cual el monarca en manera alguna es superior [...] Ni aun en el derecho de la guerra (donde no se atiende la escrupulosidad de las solemnidades) se puede negar la defensa al delincuente. El rey y el capitán general no son dueños de la vida del soldado. No la pueden quitar sin que proceda la probanza legítima y el descargo; la utilidad del escarmiento no es bastante para que se rompan los términos de la justicia [...]» (Solanes, 1706: 52-53).

23. CCAC, la Constitució 44 perseguia les detencions i els empresonaments per temps abusiu sense procés; la 47, escurçar els temps per a la declaració dels testimonis i dels acusats empresonats; el capítol 49, estimulava els terminis màxims per a la instrucció dels casos.

Finalment, en les Corts de 1705-1706 s'abordà un dels problemes que més havien colpit el Principat des de la meitat del segle xvii: els abusos dels allotjaments militars i del proveïment, molt sovint abusiu, de les tropes a càrrec dels habitants del país. Els capítols 26 i 107 perseguien tallar d'arrel aquests abusos històrics.[24] El parer de Solanes sobre aquest argument no el trobem en el tercer tom, sinó que ja l'apuntava en el primer, quan tractava el tema de l'exèrcit i la guerra: «Ninguno robe gallina, ninguno toque oveja, ninguno quite una uva, ninguno pida contribución de aceite, sal, ni leña, contento esté de su ración, de los despojos del enemigo, y no de las lágrimas de los paisanos lo gane [...]» (Solanes, 1700, I: 426-427).

Les resolucions d'aquestes Corts posaren al dia i blindaren l'ordenament jurídic del Principat, adaptant-lo a les necessitats de la societat catalana del moment, enfortiren garanties individuals i col·lectives en els àmbits econòmic, jurídic i polític, i corregiren els entrebancs i les deficiències de les anteriors de 1701-1702. Ara bé, com apunta J. Albareda, «sabem que els procediments polítics de Carles III l'arxiduc van transgredir les directrius de les Corts. Efectivament, l'inici de la guerra, agreujat per la falta de recursos del rei per mantenir els exèrcits imperials i per la manca de coordinació entre els aliats, van vulnerar, a la pràctica, algunes de les principals consecucions legislatives relacionades amb els allotjaments i les contribucions per a la guerra [...] la implacable lògica de la guerra va impedir que uns antics i anhelats objectius polítics esdevinguessin realitat, malgrat el seu reconeixement constitucional [...]» (CCAC: XLIV).

Podem, tanmateix, deduir d'aquestes circumstàncies que el regnat de Carles III l'arxiduc fou de caire absolutista? Sembla evident que les circumstàncies de la guerra obligaren el govern a prendre decisions que, sovint, anaven més enllà dels acords presos en Corts i que, en alguns casos, fins i tot els vulneraren clarament, com succeí amb les exigències i els abusos de les tropes sobre la població a partir de 1707 (Torras i Ribé, 2007: 237-244). Anant un pas més enllà, J. Arrieta considera que el govern de l'arxiduc va executar una política que

24. CCAC, el capítol 26 deia: «Que los habitants en lo present Principat, no pugan essere compellits à haver de aportar pallas, llenyas, vitualles, ni altres coses en los Presidis, y Plaças, sens que primer sels pague son just valor, y que la conexensa del que se haurà de pagar per lo transport de ditas cosas, toque als Jurats de las Universitats». D'altra banda, en el capítol 107 s'acordava «que las Constitucions antigua, y disposicio del dret comu, sobre aposentaments dels Soldats, Officials, y altra gent de guerra sien observadas».

recorregué sovint a l'ús de les regalies i que no era gaire diferent de la practicada en altres estats europeus (Arrieta, 2014: 353-387). D'altra banda, llevat dels casos britànic i holandès, que havien garantit la preeminència del Parlament per sobre de la voluntat del rei, la tendència era d'anar cap a sistemes que enfortissin l'autoritat reial. Això no obstant, en el cas català, s'havien establert legalment unes garanties que impedien l'arbitrarietat reial, en situacions que no fossin condicionades per elements excepcionals.

Conclusions

Francisco Solanes provenia d'una societat, la catalana, amb un marc polític ben estructurat, que havia estat capaç d'anar-se adaptant, gràcies a l'ordenament jurídic propi i a les capacitats i al lloc privilegiat que tenia en la política catalana l'estament dels juristes, als importants canvis que l'evolució de la dinàmica imperial anà imposant al conjunt dels territoris que formaven part del vast imperi de la Monarquia Hispànica. L'arquitectura institucional catalana es mantingué pràcticament inalterada des de la seva configuració a finals del segle xiii, amb pocs canvis des del punt de vista estructural, i amb una solidesa i uns mecanismes de funcionament que permeteren superar els moments de dificultat en els quals el sistema va patir algun tipus de bloqueig. La manca de Corts concloses durant més de cent anys (les darreres, el 1599) va significar l'activació de tot un seguit de mètodes alternatius que facilitaren la continuïtat institucional malgrat la manca del seu principal activador: la posada al dia de tot el sistema constitucional que, de forma constant, s'havia anat actualitzant al llarg dels segles, mitjançant les reunions de Corts. La persistència del funcionament independent d'un organisme tributari com la Diputació del General, la intensa activitat política del Consell de Cent barceloní, l'important espai de debat i de pressió política a la monarquia que significà la Conferència dels Tres Comuns davant la moderada Diputació del General, d'una banda, i el destacat protagonisme dels juristes, en tant que intèrprets i garants de l'aplicació del dret, de l'altra, demostren la vitalitat del sistema polític del Principat, malgrat tots els intents de bloqueig i d'ingerència per part de la monarquia, com va ser el control de la insaculació a la Diputació i al Consell de Cent.

La represa de les dues convocatòries consecutives de la més alta institució política del Principat, la Cort, en els primers anys del segle xviii, el 1701-1702

sota Felip V i el 1705-1706 amb Carles III l'arxiduc significà la posada al dia de tot l'ordenament jurídic del país, en aspectes tan importants com la defensa de l'imperi de la llei, l'impuls a una economia emergent i els límits a una monarquia que, seguint la trajectòria continental del temps, havia derivat cap a una tendència patrimonial i autoritària. Les importants resolucions preses en les Corts de 1701-1702, millorades en les de 1705-1706, significaren la posada al dia d'un ordenament jurídic més ben adaptat i ajustat a la realitat política, econòmica i social dels primers anys del segle xviii. La represa del funcionament del màxim organisme del sistema polític català va permetre ancorar en el dret i en unes lleis actualitzades tota aquesta evolució.

I fou en aquest context que s'inicià la trajectòria política de Francisco Solanes i quan va escriure la seva obra.

L'anàlisi de la seva teoria política, desplegada àmpliament en les pàgines d'*El emperador político y política de emperadores*, permet fer algunes reflexions sobre el posicionament del seu autor respecte a la política, en general, que resulten interessants, sobretot tenint en compte quan foren escrites. En uns moments de gran convulsió de la política europea per la mort sense successió del representant d'una de les monarquies més grans del continent, Carles II, Solanes publicà els dos primers volums del que sembla, aparentment, un mirall de prínceps a l'estil tradicional, amb la intenció, com ell mateix escriu en el pròleg al lector, de «poder formar un príncipe perfecto». La lectura del primer tom sembla confirmar aquesta percepció; al llarg del text, l'autor dona múltiples consells sobre la preparació del príncep, sobre el valor que ha de tenir per enfrontar-se als enemics, o sobre la seva educació en les diverses ciències necessàries per al bon govern..., totes, qüestions comunes en la majoria de tractats d'aquest tipus. Tanmateix, gairebé en les pàgines finals, ja ens situa en una de les línies destacades del seu pensament: el valor de les lleis per al bon govern, la importància del dret romà en la consecució de la seva correcta aplicació, i la importància d'una correcta disciplina militar que eviti els abusos de les tropes sobre la població civil. En el segon volum, on Solanes desgrana les virtuts que han d'acompanyar un bon príncep, hi descobrim nous indicis del seu pensament polític. Partint d'una clara concepció amorosa del poder, característica de la política catòlica, en la qual el monarca ha de perseguir la lleial obediència dels seus súbdits per a la conservació del govern i la tranquil·litat de la pau, en el moment en el qual aborda els diversos sistemes de govern, fa una aposta clara per la monarquia davant la inestabilitat que representa un sistema republicà

de govern, criticant durament tant el parlamentarisme anglès del període de Cromwell com la república holandesa, i atribueix a l'heretgia el fonament del caos que deriva del sistema de govern republicà. En les darreres pàgines d'aquest segon tom, Solanes planteja la necessitat que el príncep segueixi els principis de la virtut de la prudència en tres àmbits: el de la prudència pública, on afirma que «la única ley de un buen imperio es la ley»; el de la prudència política, com la necessitat d'un bon govern de les províncies per part d'uns ministres reials que observin les lleis; el de la prudència econòmica, que és la que separa el regne privat de la casa del príncep dels negocis de la república. Aquest sentit de *crescendo* en l'exposició de les tesis de Solanes arriba al nivell més elevat en les pàgines del tercer volum, publicades la primavera de 1706, tot just concloses les darreres Corts del Principat, i on el seu compromís amb el valor de la justícia i el compliment de la llei assoleixen un grau d'importància extraordinari: és aquí que recorda al príncep que no és superior a la llei, la conveniència de repartir els premis en funció dels mèrits, la necessitat de garantir a tot acusat la celebració d'un judici just, la necessitat de compliment dels contractes establerts amb els seus inferiors i l'observança de les lleis.

L'anàlisi del tercer volum ens posa de manifest, de forma evident, l'estreta relació entre els continguts expressats per l'autor i els resultats de les Corts de 1705-1706, en les quals tingué un paper destacat, i que significaren el blindatge de l'imperi del dret i del sistema polític català, sobretot després de l'experiència del primer govern de Felip V, i que situaren el *corpus* que n'emergí en la línia de salvaguarda de drets reconeguts a les Constitucions i en l'establiment de notables limitacions de les actuacions del monarca i dels seus agents, als quals s'exigia l'estricte compliment dels preceptes estipulats en benefici de la cosa pública.

Bibliografia

Aguirre, D. (1725). *Tratado histórico-legal del Real Palacio Antiguo y su cuarto nuevo de la Excelentíssima Ciudad de Barcelona y de los officios de sus alcaydes o concerjes.* Viena: Wosffgango Schwendimann.

— (1721). *Tractatus de Tacita Inerum & Conditionum Repetitione, quo Tacita Repetitio, ad Aequivoco Conjecturalis Repetitionis vindicatur, & earum respective Substantie, & Regulae discemuntur... Discursus super Officiis Venalibus*

Generalitatis Cathaloniae: pro servanda quoque Rei Patriae Notitia. Viena: Wolffgangi Schwendimann.

Albareda, J. (1996). *Escrits polítics del segle XVIII. Tom I: Despertador de Catalunya i altres textos*. Vic: Eumo.

— (2006). «Les Corts de 1701-1702 i 1705-1706. La represa del constitucionalisme». A: *Constitucions, capítols i actes de cort 1702-1702 i 1705-1706*. Barcelona: Parlament de Catalunya - Generalitat de Catalunya, Departament de Justícia, «Textos Jurídics Catalans», II/10: XVII-XLV.

— (2006). *El «cas dels catalans». La conducta dels aliats arran de la Guerra de Successió (1705-1742)*. Barcelona: Fundació Noguera.

— (2007). «Proyectos políticos enfrentados en una guerra más que civil». A: Álvarez-Ossorio *et al.* [ed.] *La pérdida de Europa. La Guerra de Sucesión por la Monarquía de España*. Madrid: Fundación Carlos de Amberes, p. 271-292.

— (2010). *La Guerra de Sucesión de España (1700-1714)*. Barcelona: Crítica.

Alcoberro, A. (2003). «Memòria, història i pensament polític a l'exili austriacista. La crònica de la Guerra de Successió de Josep Plantí». *Pedralbes*, núm. 23, p. 325-344.

Amelang, J. (1986). *La formación de una clase dirigente: Barcelona 1490-1714*. Barcelona: Ariel.

— (2008). *«Gent de la Ribera» i altres assaigs sobre la Barcelona moderna*. Vic: Eumo.

Amor de Soria, J. (2000). *Aragonesismo austriacista (1734-1742)*. Edició i estudi introductori d'E. Lluch. Saragossa: Institución Fernando el Católico.

Arrieta, J. (2014), «Una recapitulación de la *Nueva Planta* a través del austriacista Juan Amor de Soria». A: Torres Arce, M.; Truchuelo García, S. [ed.]. *Europa en torno a Utrecht*. Santander: Editorial de la Universidad de Cantabria.

— «Cristóbal Crespí y su generación ante los fueros y las cortes» (2008). A: Ferrero, R.; Guia, L. [ed.]. València: Publicacions de la Universitat de València, p. 43-67.

— «Conversaciones con Ernest Lluch acerca del austriacismo» (2005). A: Serrano, E. [ed.]. *Felipe V y su tiempo. Congreso Internacional*. 2 vol. Vol. II, p. 235-256. Saragossa: Institución Fernando el Católico.

— «Las formas de vinculación a la Monarquía y de relación entre sus reinos en la España de los Austrias. Perspectivas de análisis» (2004). A: García

García, G. J.; Álvarez-Ossorio Alvariño, A. [ed.]. Madrid: Fundación Carlos de Amberes, p. 303-326.

— «Austriacismo, ¿qué hay detrás de este nombre?» (2002). A: Fernández Albaladejo [ed.]. *Los Borbones: dinastía y memoria de nación en la España del siglo XVIII*. Madrid: Marcial Pons - Casa de Velázquez, p. 177-216.

— «La idea de España entre los vascos de la Edad Moderna» (1998). A: Belenguer Cebriá *et al.* [ed.]. *Idea de España en la Edad Moderna*. València: Real Sociedad de Amigos del País, p. 37-61.

— (1993). «Derecho e historia en ambiente postbélico: las "Dissertationes" de Rafael Vilosa (1674)». *Pedralbes*, 13-I, p. 183-196.

Bacallar y Sanna, V. (1957). *Comentarios de la guerra de España e historia de su rey Felipe V, el Animoso*. Edició de C. Seco Serrano. Madrid: Atlas.

Ballbé, N. (2017). *Francisco Solanes: teoria política i pràctica de govern a Nàpols durant el virregnat austríac (1707-1734)*. Barcelona: Universitat Pompeu Fabra, Departament d'Humanitats. https://www.tdx.cat/handle/10803/404616.

Botero, G. (1595). *Relationi universali*. Vincenza: Baldini.

Capdeferro, J. (2010). *Joan Pere Fontanella (1575-1649), un advocat de luxe per a la ciutat de Girona*. Barcelona: Universitat Pompeu Fabra, Departament de Dret. http://www.tdx.cat/handle/10803/7324

— (2009) «Práctica y desarrollo del derecho en la Cataluña moderna: a propósito de la jurisprudencia judicial y la doctrina». Separata *Juristas de Salamanca*. A: De Dios, S. *et al.* [ed.]. Salamanca: s/n.

— (2001) «Joan Pere Fontanella (1575-1649?). El dret al servei de la pàtria». A: Albareda, J. [ed.]. *Del patriotisme al catalanisme. Societat i política (segles XVI-XIX)*. Vic: Eumo, p. 51-70.

— (1999). *Els assessors ordinaris de la Diputació del General de Catalunya als anys previs a la revolució de 1640*. Treball d'iniciació a la recerca. Barcelona: IUHJVV - Universitat Pompeu Fabra.

Capdeferro Pla, J.; Serra i Puig, E. (2015*a*). *El Tribunal de Contrafaccions de Catalunya i la seva activitat (1702-1713).* Barcelona: Parlament de Catalunya - Generalitat de Catalunya, Departament de Justícia, «Textos Jurídics Catalans. Sentències», núm. 2.

— (2015*b*). *Casos davant del Tribunal de Contrafaccions de Catalunya (1702-1713)*. Barcelona: Parlament de Catalunya - Generalitat de Catalunya, Departament de Justícia, «Textos Jurídics Catalans. Sentències», núm. 3.

Carrive, P. (2007). «La tyranie, le diable, la monarchie, la république dans les *Court Maxims* d'Algernon Sidney». A: Zarka, Y. V. [dir.]. *Monarchie et république au XVIIe siècle*. París: Presses Universitaires de France, p. 103-125.

Castellví, F. de (1997-2000). *Narraciones históricas desde el año 1700 al 1725*. 4 vol. Madrid: Fundación Francisco Elías de Tejada y Erasmo de Pércopo.

Ciceró (1989). *La República y las leyes*. Edició de J. M. Núñez González. Madrid: Akal.

Clavero, B. (1999). *Temas de Historia del Derecho: derechos de los reinos.* Sevilla: Publicaciones de la Universidad de Sevilla.

— (2006). *Constitucions, capítols i actes de Cort 1701-1702 i 1705-1706*. Estudi introductori de J. Albareda. Barcelona: Parlament de Catalunya - Generalitat de Catalunya, Departament de Justícia, «Textos Jurídics Catalans. Lleis i Costums», II/10.

Corteguera, L. R. (2005). *Per al bé comú. La política popular a Barcelona, 1580-1640*. Vic: Eumo.

De Benedictis, A. (2013). *Tumulti. Multitudini ribelle in età moderna.* Bolonya: Il Mulino.

— (2007). «Guerra, tirannide e resistenza negli scritti politici catalani». A: Actes del congrés *L'aposta catalana a la Guerra de Successió (1705-1707)*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de la Vicepresidència - Centre d'Història Contemporània de Catalunya - Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació - Museu d'Història de Catalunya, p. 65-71.

— (2001). *Politica, governo e istituzioni nell'Europa moderna*. Bolonya: Il Mulino.

Eiximenis, F. (1980). *Regiment de la cosa pública*. Edició de P. Daniel de Molins de Rei. Barcelona: Barcino.

Elliott, J. H. (1999). *La rebelión de los catalanes (1598-1649). Un estudio sobre la decadencia de España.* Barcelona: Siglo XXI de España Editores.

Feliu de la Peña, N. (1709). *Anales de Cataluña.* Barcelona: Editorial Base.

Ferro, V. (1987). *El dret públic català. Les institucions a Catalunya fins al Decret de Nova Planta.* Vic: Eumo.

Fontana, J. (2014). *La formació d'una identitat. Una història de Catalunya*. Vic: Eumo.

— (2007). «La Guerra de Successió: causes i motius». A: Actes del congrés *L'aposta catalana a la Guerra de Successió (1705-1707)*. Barcelona: Genera-

litat de Catalunya, Departament de la Vicepresidència - Centre d'Història Contemporània de Catalunya - Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació - Museu d'Història de Catalunya, p. 17-21.

— «Representativitat política i progrés social. Una proposta interpretativa» (2005). A: Sobrequés, J. [ed.]. *Actes del 53è Congrés de la Comissió per a l'Estudi de la Història de les Institucions Representatives i Parlamentàries*. Barcelona: Parlament de Catalunya - Museu d'Història de Catalunya, p. 85-96.

— (2001)«La Guerra de Successió i les Constitucions de Catalunya: una proposta interpretativa». A: Albareda, J. [ed.]. *Del patriotisme al catalanisme. Societat i política (segles XVI-XIX)*. Vic: Eumo, p. 13-29.

García Cárcel, R. (1992). «La revolución catalana: problemas historiográficos». A: Thomas, W.; De Goof, W. [ed.]. *Rebelión y resistencia en el mundo hispánico del siglo XVII*. Leuven: s/n, p. 122-134.

Garcia Espuche, A. (2004). *Barcelona entre dues guerres. Economia i vida quotidiana (1652-1714)*. Vic: Eumo.

Giannone, P. (1998). *Vita scritta da lui medesimo*. 3 vol. Edició de G. de Martino. Nàpols: Istituto Italiano per gli Studi Filosogici - Generoso Procaccini.

Gil, X. (1998). «El discurs reialista a la Catalunya dels Àustries fins al 1652, en el seu context europeu». *Pedralbes*, núm.18-II, p. 475-487.

Harrington, J. (1987). *La república de Océana*. Traducció d'E. Díez-Canedo. Mèxic: Fondo de Cultura Económica.

Hespanha, A. M. (2002). *Cultura jurídica europea. Síntesis de un milenio*. Madrid: Tecnos.

— (1997). «La senda amorosa del Derecho. Amor y *iustitia* en el discurso jurídico moderno». A: Petit, C. [ed.]. *Pasiones del jurista. Amor, memoria, melancolía, imaginación.* Madrid: Centro de Estudios Constitucionales, p. 23-73.

— (1989). *Vísperas del Leviatán. Instituciones y poder político (Portugal, siglo XVII)*. Madrid: Altea-Taurus-Alfaguara.

— (1982). *História das instituçõe*s*. Epocas medieval e moderna.* Coimbra: Livraria Almedina.

Iglesia Ferreirós, A. (1990). «Sobre el concepto de Estado». A: Iglesia, A.; Sánchez-Lauro, S. [ed.]. *Centralismo y autonomismo en los siglos XVI-XVII. Homenaje al profesor Jesús Lalinde Abadía*. Barcelona: Publicacions de la Universitat de Barcelona, p. 213-240.

Iñurritegui, J. M. (2008). *Gobernar la ocasión. Preludio político de la Nueva Planta de 1707*. Madrid: Centro de Estudios Políticos y Constitucionales.

— (2004). «Las virtudes y el jurista: *El emperador político* de Francisco Solanes y el amor a la patria». *Pedralbes*, núm. 24, p. 285-310.

— (2001). «1707: la fidelidad y los derechos». A: Fernández Albaladejo, A. [ed.]. *Los Borbones. Dinastía y memoria de nación en la España del siglo XVIII*. Madrid: Marcial Pons - Casa Velázquez, p. 245-302.

Lalinde Abadía, J. (1998). «Los ordenamientos jurídicos de la Corona de Aragón». A: *Foralismo, derechos históricos y democracia*. Madrid: Fundación BBV, p. 21-47.

— (1980). «El pactismo en los reinos de Aragón y Valencia». A: *El pactismo en la historia de España.* Madrid: Instituto de España, p. 113-139.

Lasala y Locera (1792). *Catecisme menor de la doctrina christiana*. Cervera: s/n.

León Sanz, V. (1993). *Entre Austrias y Borbones. El archiduque Carlos y la monarquía de España*. Madrid: Aguilar.

Levellers, The (2010). *Los debates de Putney. En las raíces de la democracia moderna*. Madrid: Capitán Swing Libros.

Lluch, E. (2001). «El programa polític de la Catalunya austriacista». A: Albareda, J. [ed.]. *Del patriotisme al catalanisme. Societat i política (segles XVI-XIX)*. Vic: Eumo, p. 129-167.

— (2001). *L'alternativa catalana 1700-1714-1740. Ramon de Vilana Perlas i Juan Amor de Soria: teoria i acció austriacista*. Vic: Eumo.

— (1996). *La Catalunya vençuda del segle XVIII. Foscors i clarors de la Il·lustració*. Barcelona: Edicions 62.

López de Mendoza y Pons, A. (2006). *Memorias para la historia de las guerras civiles de España.* Edició de J. M. Iñurritegui. Madrid: Centro de Estudios Políticos y Constitucionales.

Lurbe, P. (2007). «La conception de la république dans *Oceana* de James Harrington». A: Zarka, Y. C. [ed.]. *Monarchie et république au XVIIe siècle*. París: Presses Universitaires de France, p. 73-102.

Magoni, C. (2007). Fueros *e libertà. Il mito della costituzione aragonese nell'Europa moderna*. Roma: Carocci.

Maravall, J. A. (1983-1984). «Las tendencias de reforma política en el siglo xviii español». A: Maravall, J. A. [ed.]. *Estudios de historia del pensamiento español (siglo XVIII).* Madrid: Ediciones de Cultura Hispánica.

Milton, J. (2009). *El título de reyes y magistrados*. Estudi introductori de Q. Skinner. Madrid: Escolar y Mayo.

Mollfulleda, C. (2007). «*In futuri operis signum.* La piràmide de la Immaculada i el setge de Barcelona de 1706». A: Actes del congrés *L'aposta catalana a la Guerra de Successió (1705-1707)*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de la Vicepresidència - Centre d'Història Contemporània de Catalunya - Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació - Museu d'Història de Catalunya, p. 109-120.

Montagut, T. de (2008). «El principi de l'imperi del dret i el control de la seva observança a la Catalunya medieval i moderna». A: Ferrero Micó, R.; Guia Marín, L. [ed.]. *Corts i parlaments de la Corona d'Aragó: unes institucions emblemàtiques en una monarquia composta*. València: Publicacions de la Universitat de València, p. 559-568.

— (2004-2006). «El jurista Domènec Aguirre i la memòria del dret públic català». *Ivs Fvgit*, núm. 13-14, p. 231-249.

Oliva i Ricós, B. (2001). *La generació de Feliu de la Penya. Burgesia mercantil i Guerra de Successió entre el Maresme i Barcelona*. Lleida: Edicions de la Universitat de Lleida.

Palos, J. L. (1997*a*). *Els juristes i la defensa de les Constitucions. Joan Pere Fontanella (1575-1649)*. Vic: Eumo.

— (1997*b*) «Quin va ser el paper dels juristes catalans en el debat entre absolutisme i constitucionalisme?». *Manuscrits*, núm. 15, p. 53-57.

Pons Alós, V. (2008). «Aportación a la historia familiar de tres juristas valencianos: Cristóbal Crespí de Valldaura, Llorenç Mateu y Sanz y Josep Llop». A: Ferrero Micó, R.; Guia Marín, L. [ed.]. *Corts i parlaments de la Corona d'Aragó: unes institucions emblemàtiques en una monarquia composta*. València: Publicacions de la Universitat de València, p. 19-42.

Quirós Rosado, R. (2015). Constantia e fortitudine. *La corte de Carlos III y el gobierno de Italia, 1706-1714.* Tesi doctoral inèdita. Madrid: UAM, Facultad de Filosofía y Letras, Departamento de Historia Moderna.

Ramís Barceló, R. (2016). «La Facultad de Leyes y Cánones de la Universidad de Barcelona a principios del siglo xviii». *AHDE*, tom LXXXVI, p. 385-408.

Ribot García, L. (2002). *La Monarquía de España y la guerra de Mesina (1674-1678)*. Madrid: Editorial Actas.

Rubiés, J. P. (1998). «El constitucionalisme català en una perspectiva europea: conceptes i trajectòries, segles xv-xviii». *Pedralbes*, núm. 18-1, p. 453-474.

Ruiz Ibáñez, J. J. (2003). «Tiempo de guerra, tiempo de cambio. Resistencias, realidades y representaciones en los comienzos de la transición al pleno absolutismo en el reino de Murcia (1642-1669)». A: Rizzo, M. *et al.* Le forze del principe. *Recursos, instrumentos y límites de la práctica del poder soberano en los territorios de la Monarquía Hispánica*. Murcia: Universidad de Murcia. 2 vol. Vol. II, p. 633-695.

Serra i Puig, E. (2015). «El sistema constitucional català i el dret de les persones entre 1702 i 1706». *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, núm. XXVI, p. 47-63.

— «La informació diplomàtica sobre el sistema polític català entre 1559 i 1713». A: Ferrero Micó, R.; Guia Marín, L. [ed.], (2008*a*). *Corts i parlaments de la Corona d'Aragó: unes institucions emblemàtiques en una monarquia composta*. València: Publicacions de la Universitat de València, p. 363-384.

— (coord.) (2008*b*). *La Junta General de Braços de 1713. L'ambaixada Dalmases i altra documentació (1713-1714)*. Barcelona: Parlament de Catalunya - Generalitat de Catalunya, Departament de Justícia, «Textos Jurídics Catalans, Lleis i Costums», II/11.

— (2005). «La vida parlamentària a la Corona d'Aragó: segles xvi i xvii: una aproximació comparativa». A: Sobrequés, J. [ed.]. *Actes del 53è Congrés de la Comissió per a l'Estudi de la Història de les Institucions Representatives i Parlamentàries*. Barcelona: Parlament de Catalunya - Museu d'Història de Catalunya, p. 501-536.

— (2001). «El pas de rosca en el camí de l'austriacisme». A: Albareda, J. [ed.]. *Del patriotisme al catalanisme. Societat i política (segles XVI-XIX)*. Vic: Eumo, p. 71-103.

— (2003). *Les Corts catalanes, una bona font d'informació històrica.* Discurs de recepció com a membre numerària de la Secció Històrico-Arqueològica, llegit el dia 27 de novembre de 2003. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

— [ed.] (1995). *Escrits polítics del segle XVII. Tom II. Secrets Públics, de Gaspar Sala, i altres textos*. Vic: Eumo.

— (1991). «Entre la ruptura i la continuïtat. Algunes consideracions a propòsit de la capacitat institucional de Catalunya durant la Guerra dels Se-

gadors». A: *Les Corts a Catalunya. Actes del Congrés d'Història Institucional.* Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, p. 160-167.

Simon i Tarrés, A. (2005). *Construccions polítiques i identitats nacionals. Catalunya i els orígens de l'Estat modern espanyol*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Solanes, F. (1700-1706). *El emperador político y política de emperadores. Vida del emperador Ulpio Trajano, sacada del panegyrico de Plinio Menor, y otros autores. Illustrada con varias máximas políticas y morales*. 3 vol. Barcelona: Josep Llopis.

Spinoza, B. (2004). *Tratado político*. Edició d'A. Domínguez. Madrid: Alianza Editorial.

Torras i Ribé, J. M. (2007). *La Guerra de Successió i els setges de Barcelona 1697-1714*. Barcelona: Rafael Dalmau.

Torres, X. [ed.] (1995). *Escrits polítics del segle XVII. Tom I. Noticia Universal de Cataluña, de Francesc Martí Viladamor*. Vic: Eumo.

Truyol y Serra, A. (1995). *Historia de la Filosofía del Derecho y del Estado. Del Renacimiento a Kant*. Madrid: Alianza Editorial.

Viejo Yharrassarry, J. (1996). «Domingo de Aguirre: la defensa de una constitución de libertades». 2 vol. Vol. II, p. 1343-1348. A: *El mundo hispánico en el Siglo de las Luces*. Madrid: Editorial Complutense.

Voltes Bou, P. (1963). *Barcelona durante el gobierno del archiduque Carlos de Austria*. 2 vol. Barcelona: Institut Municipal d'Història.

Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics Núm. XXIX (2018), p. 381-408
ISSN: 0213-6791. ISSN de l'edició electrònica: 2013-3995.
http://revistes.iec.cat/index.php/BSCEH/index

DOCUMENT I
L'ANY FABRA EN ARTICLES DE LA PREMSA DEL MOMENT

A. M. Badia Margarit
Octavi Saltor
Josep Miracle

Presentació

Lluís Duran[1]
Centre d'Història Contemporània de Catalunya

L'any 1968, enguany en fa cinquanta, la reclamació d'un futur normal per a la llengua catalana va poder sortir a la palestra pública. S'acumulava una pacient i multiforme campanya en defensa del seu ús públic en l'ensenyament, en l'espai públic, en els mitjans de comunicació i en les administracions locals, amb una mala consciència de determinats sectors de la societat, no necessàriament polititzats, sobre el futur de la llengua catalana.

A partir d'un nucli impulsor ampli que comptava amb Joan Triadú, Jordi Pujol, Jordi Mir, Joan Garcia Grau, Joaquim Ventalló, Joan Colomines, Josep Maria de Casacuberta, Albert Manent, Marta Mata o Francesc Vallverdú, entre d'altres, es va treballar per assolir una commemoració indiscutida, plausible.

Redescobrir l'apassionant vida (encara que no ho semblés) de Pompeu Fabra proposava als ciutadans catalans del moment, junyits després de més de trenta anys a un règim polític que tenia com a objectiu fundacional la lenta liquidació de les llengües diferents a la castellana, a redescobrir un passat, no tan llunyà, de normalitat plena de la catalanitat, que, a més s'havia deseixit de rèmores i tendències amb molt poc temps. Però rere el descobriment de l'obra i la vida, s'hi esqueia destacar el compromís amb la continuïtat. Continuïtat que no podia esmentar amb gaire conseqüència els impediments concrets i presents

1. Email: lluisg.duran@gencat.cat

que la sotjaven en aquelles dates; d'entre els aspectes que destacaren, i confluïren, per canviar la tendència adversa, cal destacar la insistència en la demanda d'introduir (amb fórmules diverses) l'ensenyament del català a les aules. El perfil acadèmic i cultural dels actes arreu del país podien permetre superar el perill de la censura i la conseqüent prohibició, acompanyat d'un Patronat públic que garantia la *respectabilitat* de la iniciativa. Respectabilitat que havia de maldar per superar l'abominat concepte de *separatismo* per anul·lar qualsevol activitat favorable a la catalanitat, amb evident voluntat residualitzadora i perseguidora d'aquesta.

L'Any Fabra cal situar-lo en una doble orientació. D'una banda, la creixent presència de l'antifranquisme al carrer, per l'aliança entre universitaris i obrers, amb la dinàmica creixent de CCOO, el PSUC i una constel·lació de formacions d'una nova esquerra revolucionària; per l'altra, una activitat cultural catalana que esdevé mercat, activitat i campanya alhora, amb la Nova Cançó com a fenomen de masses, i amb la constant reivindicació de la millora de la situació de la llengua catalana, amb perill evident de residualització aleshores: des de sectors de les classes dominants que en renunciaven a l´ús, com també àmplies capes populars procedents de la immigració que no tenien possibilitats d'integrar-se a la seva nova comunitat, sense oblidar que sectors dels nous corrents d'esquerres consideraven «el catalán, la lengua de la burguesía».

L'antecedent al reeixit Congrés de Cultura Catalana (1975-1977) caldria cercar-lo aquí, amb xarxes de relacions personals que escampen, des d'organitzacions legals, un munt d'activitats: conferències sobre Fabra, el seu temps i els reptes de la llengua catalana; exposicions sobre la seva obra, els canvis en el nomenclàtor d'una vila per incorporar-hi el seu nom i la dinamització del sector cultural català. El ressò, que arribà fins i tot a *Le Monde*, ens indica la importància assolida per l'esdeveniment.

Campanya d'un any ben enfocada per plantar al bell mig del país la demanda de futur per al català, amb plenitud, abans, doncs de la mort del dictador i abans, amb el seu decés, que pogués canviar decididament la seva circumstància general amb la legalització de mitjans de comunicació en català, introduint-ne l'ensenyament a l'escola i afavorint la normalització per les administracions públiques no estatals.

Els articles que adjuntem són obres de personalitats rellevants del moment, i influents en el desenvolupament i la normalització de l'Any Fabra. Josep Miracle va ser el biògraf de l'esdeveniment (la seva obra n'és encara), el conferenciant

més sol·licitat de l'Any, que combinava la seva sòlida obra amb el treball i la coneixença durant anys amb Fabra; Octavi Saltor representava aquells sectors del catalanisme conservador que van mantenir-se en un equilibri complex entre l'existència del Règim i la reivindicació factible de les lletres catalanes; Antoni Maria Badia i Margarit és un catedràtic de la Universitat de Barcelona, amb projecció internacional, que ha fet (o farà) aportacions destacades sobre l'estat de la llengua catalana del moment: *Llengua i cultura als Països Catalans* (1964) i *La llengua dels barcelonins* (1969).

El conjunt d'articles, seguint l'exemple a *Destino*, del magnífic monogràfic dedicat a Prat de la Riba el 1967, palesa quina era la situació sociolingüística de la Catalunya dels seixanta, la realitat de la llengua del país davant la llengua de l'Estat, «la llengua nacional», una llengua que, aleshores, mantenia la mateixa situació de predomini total que s'havia establert de 1939 ençà.

Tot seguit coneixereu la personalitat i la vida de Pompeu Fabra, com també els objectius de la seva tasca per la llengua en la societat del seu temps.

1
LOS TRES FACTORES DE LA REFORMA LINGÜÍSTICA DEL CATALÁN

A. M. Badia i Margarit
Destino, 24 de febrer de 1968

En alguna parte he dicho que el centenario de la Renaixença (1933), conmemorado ciertamente en unos momentos de plenitud y de euforia, fue un alto en el camino que nos permitió recapitular sobre la tarea realizada en la ordenación gramatical y estilística de la lengua catalana. Uno echaba de ver en seguida que se había trabajado mucho y bien, porque los resultados eran francamente alentadores. Pero, en realidad, no era necesario retrotraer tanto el punto de comparación; bastaba con recordar alguna publicación catalana de comienzos de siglo para darse cuenta del gran cambio que se había operado en la lengua, sólo en treinta años: el catalán de 1900 era un instrumento inadecuado para expresar todo lo que bullía dentro de una cultura renacida, con personalidades literarias de gran categoría, pero que luchaban con un idioma sin pulir. Descorazonaba, además, el que hubiesen fracasado cuantos intentos se habían hecho para fijar una ortografía y una gramática idóneas. Lejos de lo que caracteriza normalmente las lenguas (el tener distintas modalidades), el catalán se movía sólo entre el lenguaje hablado y el lenguaje literario, aquél incorrecto, éste amanerado, ambos anárquicos, castellanizantes, viciados. Faltaban las otras modalidades: la lengua de textos intrascendentes (noticia de periódico, anuncio comercial, carta familiar) que fuese sencilla y correcta, pero que no quisiese ser más que correcta. Faltaba un estilo científico, que pudiese expresar con las palabras justas todos los matices del pensamiento, sin cargazón, pero sin equívocos. Faltaban todos los vocablos especializados, y, cuando llegaba la ocasión, se tiraba arbitrariamente del castellano o del francés. Faltaba… mucho. Faltaba tanto, que Carles Riba no vaciló en calificar de «noble locura» el empeño de redimir la pobre lengua catalana de entonces de todos sus defectos.

Es natural que los catalanes de fines de siglo se sintiesen, con respecto a su lengua, pesimistas ante la magnitud de lo que había que hacer o resignados a la monstruosa dilogía de hablar catalán y no saber escribir sino en castellano,

o, simplemente, inconscientes de un problema que, con todo, les afectaba psicológicamente más de lo que ellos mismos pensaban. Sin embargo, entre todos ellos (pesimistas, resignados o inconscientes) ya estaba conviviendo quien había de realizar tamaña «noble locura». Pompeu Fabra había cumplido treinta años en 1898, y, aunque poquísima gente lo sabía, era autor de varios y muy valiosos trabajos gramaticales, que sólo en parte podían dar idea de su sólida preparación en lingüística.

En estimulante contraste con lo que acabamos de recordar, la lengua catalana era, en 1933, y ya unos cuantos años antes, como son todas las lenguas de cultura, «indefinidamente apta» para cualquier tipo de expresión. La «noble locura» ya no era una quimera. Era una realidad. Se lo debemos a Pompeu Fabra. A él, en combinación con otras dos circunstancias que, si no eran tan determinadas, resultaron indispensables, y han venido a redondear en su forma definitiva la empresa de Pompeu Fabra. Son los tres factores de nuestra reforma lingüística, como he dicho en el título. Veámoslo.

El hombre

Para que alguien lleve a cabo una empresa importante y difícil ha de poseer una preparación técnica superior a la corriente, pero, además, ha de poseer cualidades humanas adecuadas. En el caso de la «noble locura» de hacer del catalán una lengua moderna de cultura, ambos requisitos se necesitaban en alto grado. Pero Fabra reunía las condiciones indispensables.

Pompeu Fabra era un gran romanista. Hay que acabar de una vez con el tópico de sus adversarios de que carecía de preparación científica, afirmación que muchos repiten de buena fe. Por eso conviene tanto desmentirla. El tópico se basa en el hecho de que Fabra cursara la carrera de ingeniero químico, y en el número más bien reducido de sus publicaciones de investigación lingüística.

Fabra, en la segunda enseñanza, había demostrado tener una gran predisposición por las matemáticas. Esto informó siempre su mentalidad, y dejó huellas muy positivas en sus gramáticas y en su diccionario. Tenía al mismo tiempo una gran facilidad para aprender lenguas; se aplicó a su estudio, cosa que ensanchaba su preparación. Cuando se sintió atraído por el estudio científico del catalán, reaccionó desfavorablemente ante las pocas gramáticas que existían, todas muy deficientes, y, con muy buen instinto, buscó datos en las revistas

extranjeras de filología románica, que le depararon nombres de romanistas ilustres (Fiedrich Diez, Hugo Schuchardt, W. Meyer-Lübke, H. Suchler, etc.) cuyas obras se procuró. Así Fabra, sin andarse por las ramas, acudía a las fuentes, que estudió a fondo. Con ese instinto se salvó de uno de los peligros del autodidacta (tomar por buenos libros mediocres), y, con su voluntad, se salvó de otros (hacerse personalista o caviloso). En este repaso rápido de su formación científica, conviene todavía añadir el decenio que pasó en Bilbao (1902-1911), donde, como la cátedra de química le ocupaba muy poco tiempo, se dedicó, ya en edad madura pues, a estudiar a fondo lingüística románica, y, claro está, lingüística románica. Sin duda era, entre todos los lingüistas catalanes, el que más horas podía consagrar a mejorar su formación especializada. Con todo ello, no es raro que sus intervenciones en el Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana (1906) lo acreditaran como muy solvente, o que su *Gramàtica* de 1912 sea una obra capital. Sus trabajos de investigación (como los que dedicó a las 'e' tónicas del catalán, o las palabras átonas en barcelonés) son modélicos. Lo que ocurrió fue que Fabra se sacrificó como hombre de ciencia, para dedicarse a la «noble locura» de sacar el catalán de su postración porque le pareció más urgente, y aún diré, de paso, que no hubiera hecho esta labor como la hizo sin poseer una formación poco corriente en lingüística románica. Como prueba decisiva del Fabra científico citaré su profesorado: afortunadamente todavía es posible hablar con personas que pasaron por su cátedra, quienes pueden dar testimonio de la impresión que producía su enseñanza, de su eficacia, etc. Que quede claro que Fabra era un verdadero especialista en lingüística.

Pero una preparación técnica no bastaba para sus propósitos. Había que poner a contribución unas cualidades humanas. Estamos bastante acostumbrados a que la personalidad de los hombres importantes se manifieste con intemperancias, trato difícil, violencia verbal, orgullo desenfrenado. En el caso de Fabra era todo lo contrario. La primera palabra que todo el mundo pronuncia siempre cuando se habla de Pompeu Fabra es «calma». Calma, serenidad, contención, eran sus maneras, hasta el punto de que se hizo proverbial la «flema británica» de Fabra. Ya era así por temperamento, pero sin duda explotó esta manera de ser, aun exagerándola, como táctica que le resultaba muy eficaz. En efecto, así conseguía imponerse en las decisiones, porque, de otro modo, si se hacían violentas, quedaba como abstraído, ausente. Esto a base de otro rasgo muy suyo, que era no hablar de una cosa sin estar muy seguro de ella. Así, con

calma, pero con argumentos irrebatibles, reducía al adversario, que no tenía más remedio que darle la razón. Su calma le permitía prevenir las situaciones, y así no era raro que hiciese intervenir a los otros, como un verdadero estratega, reservándose él, sin gastarse, para ulteriores ocasiones. Esto, que es de una lógica aplastante, es inconcebible en muchas personas, porque no pueden renunciar a que se vea todo su juego; ello daba, por contraste, una de las mejores armas a Pompeu Fabra. Como ha dicho hace poco Domènec Guansé, nuestro hombre prefería sistemáticamente no significarse demasiado, ya que era más partidario de la diplomacia que de la violencia.

Dentro del grupo de L'Avenç, Fabra fue siempre un elemento de freno. Y si alguna vez llegó a la polémica, normalmente se mostraba partidario de imponerse por la razón. Y así fue como consiguió que la ortografía radical que preconizaba L'Avenç fuese aceptada en publicaciones importantes de Barcelona. Además, como lo mejor es a veces enemigo de lo bueno, a base de transigir en algunos puntos no decisivos (supresión de h inicial, distinción entre la 'll' de vella y la de bella porque aquella se pronuncia 'y' en algunas comarcas, etc.) obtuvo las grafías más lógicas en puntos esenciales (como la sibilante ç, o los plurales en -es, o la -c final de palabra, o la famosa conjunción 'i' latina).

No voy a dar detalles de la obra de Pompeu Fabra (en la ortografía, en la gramática y en el vocabulario). Ya lo he hecho en otros sitios. Solamente diré que, con su prudencia y su sencillez, llevaba a cabo un plan de trascendencia enorme. En oposición a «los medievalistas», propugnaba partir del estado actual de la lengua (que al fin y al cabo era verbo de un pueblo vivo). Pero para ello era forzoso detectar lo genuino de un lenguaje que, durante siglos, había gravitado, por razones extralingüísticas, en la órbita de otra lengua distinta. Había que establecer un sistema de ortografía, unas leyes de morfología, la filiación de los vocablos. Había que hacérselo aceptar a los intelectuales, que se consideraban con derecho a opinar, y luego, al pueblo, a unas personas que estaban acostumbradas a hacerse individualmente su ortografía y su gramática. Todo ello teniendo en cuenta a cada momento las soluciones interrománicas, los eslabones del catalán medieval, la situación actual en todos los países de lengua catalana. Y todo, ya lo sabemos, con el afán de obtener aquella lengua «indefinidamente apta», una nueva lengua de cultura. Sí, además de mucha preparación técnica, se requería mucha calma y mucha tenacidad…

Por fortuna, para él y para nosotros, Pompeu Fabra representó un ciclo personal muy completo. Todos hemos comentado a menudo que en nuestro

país hay hombres que valen y tiene que marcharse, o que no hacen lo que podrían hacer, o que chocan con las instituciones o con el propio país, o que se nos mueren cuando tanto podíamos esperar de ellos. Todo ello es cierto. Todo ello, y el signo adverso de grandes momentos históricos nos ha llevado, en ocasiones, a subrayar el sentido trágico de nuestras efemérides (es lo que tanto le preocupaba, hace cuarenta años, al P. Miquel d'Esplugues, a propósito de 1714…).

Es una suerte, pues, para nuestro país, y para nuestra cultura, poder conmemorar el centenario de Pompeu Fabra como un verdadero estímulo: un hombre que rebasó los ochenta años, que fue consecuente hasta la cárcel y el exilio, que no tuvo que cambiar su línea de trabajo, que pudo casi dar cima a su obra. Un hombre, en fin, cuya obra afectaba a los más íntimo que tiene un pueblo: su expresión auténtica, su lengua.

Las instituciones

Un país sin instituciones es un país mutilado. Lo sabemos muy bien por las que nos faltan. El resultado, ciertamente desagradable, es que nuestro país, en este terreno, siempre está empezando. Pero ya no sabemos si este incesante comienzo de instituciones se debe a las circunstancias que nos lo hunden o a una falta de continuidad por nuestra parte. Puesto que, que nos las hunden, está claro: entonces no sabemos si nosotros seríamos capaces de perseverar, si lograríamos este estilo germánico de vida colectiva. Normalmente ligamos cada institución a un hombre, pero no dejamos de tener organismos que se acercan al centenario que, a pesar de dificultades a veces ingentes, perviven después de todo, y nos permiten sentir la ilusión de que seríamos capaces de organizarnos…

Pero hemos de volver a la obra de Fabra. Planteada como estaba, la reforma lingüística del catalán tenía una tal envergadura que no se podía aplicar de una manera digamos privada. Necesitábamos que fuese sancionada por una institución pública, no había otra manera de hacerla extensiva a toda la sociedad catalana de la época (en su ámbito territorial, en sus capas culturales, en su adhesión íntima). Como vamos a ver, si la obra había encontrado al hombre, también encontró el momento y la institución.

El clima de la Solidaritat Catalana había llevado a algunos hombres a importantes cargos de gobierno. Los catalanes iban a hacer su experiencia, como gobernantes, al frente de unas instituciones. Éstas eran estrechas, y limitaban

en gran manera sus posibilidades, pero un hombre —Enric Prat de la Riba— al frente de su equipo supo sacar un provecho superior con mucho a lo que se podía esperar de lo limitado de la administración que presidía. Pues bien, uno de los primeros actos de gobierno de Prat de la Riba, como presidente de la Diputación de Barcelona, fue la fundación, el mismo año 1907, del Institut d'Estudis Catalans, con la misión de operar como conviniese en el campo de la cultura catalana. Constituido, de momento, por los que luego fueron miembros de la Secció Històrico-Arqueològica, el Institut fue reorganizado en el año 1911 y quedó formado por tres secciones, una de las cuales era, y sigue siendo, la Secció Filològica. En este momento Prat de la Riba hizo venir a Barcelona a Pompeu Fabra, profesor de química de la Escuela de Ingenieros de Bilbao, quien, ya reincorporado a su ciudad, fue nombrado profesor de la cátedra de catalán, que sostenía la Diputación, director de las Oficines lexicogràfiques, del Institut y miembro de la nueva Secció Filològica de éste.

Al llegar a este punto he de dar cuenta de algo que en ocasiones me ha preocupado. Pompeu Fabra, que, como he dicho, aprovechó tanto el tiempo en Bilbao, vino a Barcelona cuando tenía 43 años de edad. Y uno se pregunta: si Prat de la Riba no le hubiese llamado, ¿hubiera seguido Fabra en Bilbao, al frente de su cátedra de química? ¿Se hubiera limitado a seguir publicando gramáticas y estudios de lingüística, modélicos en cuanto al método? ¿Se hubiera resignado, con su calma proverbial, a ser el reformador de la gramática sólo en potencia? Yo confieso que no lo sé. Únicamente llego, como siempre, a la conclusión de que las grandes empresas no son nunca obra de un hombre solo, y, en este caso, al homenajear la memoria de Pompeu Fabra, es forzoso que dirijamos, al mismo tiempo, un recuerdo agradecido a Enric Prat de la Riba, que tan bien supo asesorarse, conocer y elegir a los que fueron colaboradores de su aventura, por encima de las diferencias de partido. En la vida de los hombres y de los pueblos se dan encrucijadas como las que recordamos, en las cuales es difícil valorar con justeza las aportaciones que intervienen: Fabra era el que estaba mejor preparado para la gran empresa, pero quizá necesitaba el gesto de Prat para ponerla en práctica.

Las *Normes ortogràfiques* (1913) fueron publicadas anónimas (por más que nadie ignoraba el peso que había tenido Fabra en ellas), pero editadas por el Institut d'Estudis Catalans. La *Gramàtica catalana* (1918), ya con el nombre de Pompeu Fabra como autor, fue también publicación del Institut. La reforma lingüística del catalán quedaba, así, canalizada por la institución más adecuada,

porque era una «academia», con una jurisdicción cultural, pero amparada por otros organismos públicos. Gracias a la posición del Institut d'Estudis Catalans con respecto a la Mancomunidad, la fijación de la ortografía y de la gramática tuvo tanta personalidad jurídica como prestigio ante el pueblo.

El pueblo

Los barceloneses que tan bien supo presentar Emili Vilanova, aquellos menestrales bonachones que aplaudían el teatro bilingüe y escribían sólo en castellano, hasta las cartas familiares más íntimas, estaban lejos de imaginar el movimiento que se avecinaba. No obstante, todo seguía una curva que se repite en la historia. Precedidos por una recuperación económica, unos hombres de letras (poetas, profesores, intelectuales) habían hecho acto de presencia, pero se movían naturalmente en círculos reducidos. Con todo, pronto algunos de ellos (como Verdaguer, Guimerà, etc.) llegaron a las entrañas del pueblo. Este hecho, ayudado por otros factores, produjo la inevitable politización del movimiento catalán. Y vino la «época del entusiasmo»: la cultura, el arte, etc., todo se interpretaba como servicio al país. Mosén Alcover escribe la *Lletra del convit* (1901), para hacer un diccionario, y se apuntan centenares de corresponsales de todo el dominio lingüístico. En este ambiente se celebró el Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana (1906), y, por más que en él se puso de manifiesto la pugna entre Alcover y Fabra, la multitud no reparaba en ello. Con todos sus defectos, el congreso obtuvo una fervorosa adhesión del pueblo a los que hiciesen algo en materia de lengua catalana. En varias ocasiones he puesto en relación el plebiscito del congreso con el plebiscito de la adhesión popular a las *Normes ortogràfiques*, publicadas sólo siete años después.

Este pueblo, evidentemente politizado (el del entierro de Verdaguer, el de la manifestación de la Solidaritat Catalana, los tres mil congresistas de 1906) podía, antes, haberse sentido indiferente con respecto al problema de la lengua, por desconocimiento. Pero ahora cada vez era más compartido el deseo de que se fijase por lo menos la ortografía, lo más visible. Por eso, cuando se publicaron las *Normes* (1913), todo el mundo las aceptó, no ya sólo con disciplina, sino aun con satisfacción. La gente no podía entender el fundamento técnico de la nueva ortografía, pero si veía muy bien lo que tenía de ruptura con la tradición más inmediata por algunas soluciones muy radicales (la 'i' copulativa, la -c final,

entre otras). Pero todo fue aceptado con entusiasmo, con fervor. La prueba la tenemos en la inoperancia de los «antinormistas», entre los que había figuras venerables en el mundo de las letras, pero que, a pesar de promover campañas muy violentas, no consiguieron crear ningún clima de resistencia contra la ortografía renovada. Este pueblo ilusionado, con su reacción unánime, fue el tercer factor de la reforma lingüística, ya que no en vano tenía un papel muy importante en la empresa: el pueblo catalán, en definitiva, todos los pueblos de lengua catalana, eran los destinatarios e iban a ser los usuarios de la ortografía y de la gramática, como, más tarde, lo serían del diccionario. Sin la aceptación de la reforma por el pueblo, nos hubiéramos quedado con un contrato que una de las partes no ha firmado, es decir, nos hubiéramos quedado sin contrato.

Antes de terminar desearía distinguir tres suertes de personas, confundidas en el concepto general de «pueblo». En primer lugar, los colaboradores más inmediatos del maestro. Se dice de un general que ha ganado una batalla, pero en realidad, no la ha ganado nunca solo. Por eso pienso ahora en el grupo de los que secundaron a Pompeu Fabra, sus colaboradores fieles, que también quedan honrados con la misma conmemoración del maestro. Quisiera citar como una docena de estos hombres, sin pretensión de dar listas completas, ni mucho menos. Había los que se dedicaron a divulgar la doctrina gramatical de Fabra, escribiendo manuales, profesando cursos, corrigiendo originales, como Artur Martorell, Emili Vilanova, C. A. Jordana, E. Guanyavents, Josep Miracle, Eduard Artells, etc. Había los que colaboraron en el terreno del estudio superior de la lengua, en la fijación de la prosa, en la técnica pedagógica, como Josep Carner, Frederic Clascar, Carles Riba, Joan Coromines, R. Aramon i Serra, Alexandre Galí, etc. Todos ellos, y otros que podríamos añadir, participan de la conmemoración centenaria de Pompeu Fabra.

En segundo lugar, pienso en el grupo, o, más que un grupo, en la legión de cuantos habían pasado por el Tribunal Permanent de Català, y que eran profesores de catalán y correctores (de estilo, de pruebas). Ya no es posible mencionar sus nombres, ni siquiera podríamos confeccionar la lista de todos ellos. Todos ellos encajaron el gran golpe, después de 1939, y han realizado, durante años, una labor, silenciosa pero eficaz, que ha salvado, en el orden interno, la que parecía inevitable solución de continuidad. Ellos, con sacrificios a menudo heroicos, han guardado el fuego sagrado de la lengua correcta, y, al disiparse un poco los negros nubarrones del principio, han podido pasar, intacta, la antorcha a los nuevos relevos. Hoy da gusto ver tanta gente joven, entre los actuales pro-

fesores de catalán, que se toman el trabajo con verdadero espíritu de apostolado, ni más ni menos que los primeros discípulos del maestro.

Por fin, el «pueblo», en el sentido más propio del vocablo. Todos los catalanohablantes desde los que, antes de 1936, seguían el movimiento editorial y las revistas literarias, hasta los que sólo leían la prensa diaria o *En Patufet* o escuchaban la radio, y a quienes, si tenían que escribir o decir algo, no se les ocurría que pudiesen hacerlo de otro modo que en catalán, todos ellos tuvieron la misma actitud, en los comienzos de la reforma gramatical (1913-1918) y en su fructífera plenitud (1918-1932): la de adhesión incondicional.

Pero lo que más consuela es la actitud del pueblo, hoy. Hoy no nos bañamos en agua de rosas, pero el pueblo permanece fiel, agradecido, a la obra del maestro. El pueblo está siempre convencido de que defender la lengua y la cultura es compatible con cualquier posición política (según han puesto de manifiesto, por otra parte, altos discursos políticos y artículos periodísticos de los últimos meses). Es necesario que el pueblo de ahora (ya los hijos y los nietos de los que vivieron la efervescencia de las *Normes*, en 1913) siga en pie. No confiemos en que Pompeu Fabra ya nos lo arregló. La lengua es un bien colectivo, y, además, un organismo vivo, y ello quiere decir que requiere una atención constante.

Antes, hablando de las circunstancias favorables que se habían dado en la vida de Pompeu Fabra, he dicho que pudo casi dar cima a su obra. La ruptura violenta de 1939 advino a la gran empresa de Fabra muy adelantada, pero no totalmente terminada. Siempre he pensado que hay que saber sacar partido de ello. Para no adoptar una actitud «triunfalista», ya que siempre queda algo por hacer, y para sentirnos todos, en parte, responsables de que la depuración de la lengua siga adelante. Que además es cuando más lo necesita. Somos una gente acostumbrada a que todo nos los tenemos que ganar a pulso. Forzosamente hemos de vivir constantemente en tensión; también en el terreno de nuestro entrañable verbo catalán. Pero pensemos que así, en tensión constante, aun dentro de su calma táctica, vivió Pompeu Fabra toda la vida. Aquello que pudo parecer, un día, una «noble locura» es una empresa en marcha. Es la batalla entera de un pueblo, y, como en una batalla, cada uno tiene su papel. Un solo papel tiene que fallar: el de desertor.

2
POMPEU FABRA, UN MAGISTERIO CORDIAL

Octavi Saltor
Destino, 24 de febrer de 1968

Una tarea

La Renaixença ha tenido dos grandes adalides: Jacint Verdaguer y Pompeu Fabra. Precediendo y acompañando al primero, Marian Aguiló. Precediendo y acompañando al segundo, Josep Carner. Pero sin el esfuerzo gigantesco verdagueriano y sin la responsabilidad unipersonal de Fabra, enfrentándose con el peligro caótico de léxico y sintaxis; es decir, del instinto frente al orden, el renacimiento catalán, y, tras él, la construcción articulada de un idioma apto para todos los menesteres de una cultura y para la continuidad rediviva de una secularmente adormilada ejecutoria, no habrían sido posibles.

Con la ya existente edición del *Diccionari Aguiló* y la en curso de preparación del vocabulario verdagueriano, la historia moderna del lenguaje literario catalán resucitado podrá establecer los jalones preliminares hasta llegar a Fabra y a Coromines. Probablemente, en aportación lexicográfica, seguirá, al archivero mallorquín y al clérigo de Folgarolas, la catalogación del acervo, también considerable de Josep Maria de Sagarra. En su prosa didáctica amena (*Els ocells amics*), en su teatro (*Marsal Prior*), en su novelística (*Vida privada*), en sus artículos («L'aperitiu»); porque la riqueza caudalosa de su instrumental expresivo resultará, seguramente, a la postre, el mayor valor de la contribución literaria que deberemos al magno traductor de la *Comedia* dantesca y del teatro shakesperiano.

Con Pompeu Fabra la conciencia organizada de un quehacer filológico cristaliza superiormente, con una tenacidad meritoria y un esmero implacable. Su porfía por crear un lenguaje civilizado, estéticamente primoroso, centrípetamente unitario, que aunara la dispersión espontánea de los aficionados y estableciera una revisión disciplinada de sus escarceos primarios, hasta darles solidez y madurez definitivas, constituye por sí sola un monumento ciclópeo y armónico, obra de sus dóciles manos, de su mente única, de su patriotismo sin tacha.

Las contradicciones abundaron; las dificultades fueron muchas; las encrucijadas se multiplicaron; proliferaron, a cada paso, los motivos de desaliento. Sin embargo, Fabra no se arredró ni se inmutó ante los contratiempos. No dejó lastimar su ánimo por las injurias, ni permitió interrupciones a su tarea. Podríamos aplicarle la divisa que predicó, en la Nochebuena de 1967, el abad Cassià Just, en la basílica de Montserrat: «Ni ressentits ni descoratjats».

Una actitud

Pero, además, al servicio de esta tarea genuina, en beneficio de su colectividad, Pompeu Fabra puso siempre el equilibrado talante de sus cualidades humanas: una cordialidad hecha de llaneza de carácter y un escrúpulo científico realista. Ambas circunstancias marcaron su actitud perseverante, a lo largo de su labor. Tanto en su ejecutoria directa como en la dirección de su equipo; en la Secció Filológica de l'Institut d'Estudis Catalans, como en la prolija y considerable redacción de su obra didáctica, desde sus gramáticas (en castellano y en catalán) hasta sus *Converses filològiques*.

Recordamos perfectamente la reverencia que todos sentimos, desde nuestras mocedades, por la figura de Pompeu Fabra, artífice del idioma renaciente y depositario de sus secretos, de su pasado y de su futuro. Él fue tenido, justamente, por un oráculo infalible, al que se acudía con fe ciega, pero, al mismo tiempo, con respetuoso recato. La sorpresa nos era ofrecida, entonces, por el trato cordial del hombre, «a peupla». A menudo, según el alcance o el modo de la consulta, era el maestro quien parecía sentirse intimidado; sin duda por la evidencia decisoria de su consejo.

Es más; con frecuencia, el oráculo no respondía en el acto. Se reservaba, y consta a sus discípulos la hondura de su preocupación y la extensión de sus reflexiones íntimas, de sus comprobaciones experimentales, antes de dar un parecer o de emitir un fallo. Y es que, en contra de la arbitrariedad indocumentada que calumniosamente le imputaran sus adversarios, Fabra concibió siempre su elevada y trascendente misión como un arte y una ciencia conjugados, donde la restauración arqueológica se aliara con las nuevas construcciones, sin discrepancia ostensible.

El catalán de hoy, esencialmente unificado, que superara arcaísmos convencionales y sepultara vulgarismos indoctos: un idioma vivo, que no alejara a unos ni avergonzara a otros, y que tomara, de cada sector lingüístico, lo his-

tóricamente más permanente y mejor de su ejecutoria a la vez del pueblo y de los escritores. Tal vino a ser, fundamentalmente (y así lo explicó, con acopio de razones y datos, constantemente, el maestro), la actitud de Pompeu Fabra. Pero poniéndose siempre al nivel del discípulo, individual o colectivo; porqué también le cuadró el verso, que Maragall se apropiara inmortalmente, de Terencio: «Home só i és humana ma mesura».

Vindicta

La lengua catalana ha conocido, durante su historia, avatares reiterados; de ignorancia dolosa de su existencia, de perfidia en el no reconocimiento de su validez; de represión de su uso. A veces, en una sola generación histórica, se han reconocido etapas, consecutivas o no, de tal suceder. En la mayoría de dichos episodios, la personalidad lingüística quedaba involucrada en la política, hasta establecer el contrasentido de que la admisión de aquélla implicaba, con acento máximo, la singularización discriminada de ésta.

También contra esta prevención luchó animosamente Fabra, en libros, conferencias, discursos, artículos. Para él, la lengua catalana fue siempre una de las lenguas peninsulares, cuyo abolengo y vigencia en nada excluía, sino que, por el contrario, espléndidamente integraba una opulencia pluralista en la antología de valores culturales hispanos.

Afortunadamente, en esta postura Fabra halló valedores que anduvieron análogo camino. Algunos, señeramente, venidos de otras vertientes, y por ello mismo, más indiscutibles. Tal fue el caso, por ejemplo, recientemente recordado por Juan Ramón Masoliver, de don Marcelino Menéndez y Pelayo, discípulo de Rubió i Lluch. Su discurso de gracias en los Juegos Florales de Barcelona de 1888, año de los más contundentes alegatos, de los más vehementes e irrebatibles conjuros, en favor de la realidad, de la licitud, e incluso de la prioridad lingüística catalana.

Quien quiera leerlo por extenso, puede acudir a la edición oficial del CSIC, donde aparece literalmente transcrito (p. 111-113 del vol. V), con la adecuada referencia a la circunstancia que lo determinó. Circunstancia tanto más calificada cuanto que el acto fue presidido por los reyes María Cristina y Alfonso XIII, por el político Sagasta y el munícipe Rius i Taulet.

La categoría atribuida al ilustre santanderino, en el renacimiento pedagógico general, y en el histórico-literario en particular, contemporáneos, parecía que

debía comunicar a sus palabras un aire casi dogmático. No fue así, en épocas bien recientes. Y debimos aprovechar tribunas literarias intrínsecamente apolíticas para divulgar, con las mismas palabras del gran maestro castellano, las excelencias, el rango y la legitimidad del lenguaje propio.

[…]

Contradicción

Sino que la contradicción de la cual tuvo que defenderse Pompeu Fabra no fue sólo la esgrimida contra la lengua que, casi después de Dios (verbo), fue obra suya; es decir: la contradicción genérica, o categórica, para decirlo en términos orsianos. Fue, también, la específica, o anecdótica; a menudo deliberadamente ofensiva, contra su persona y contra su quehacer lingüístico.

Esta ofensiva, propiamente dicha, se desencadenó, por así decirlo, ante la promulgación, por la Diputación de Barcelona y la Mancomunidad, de las *Normes ortogràfiques de l'Institut d'Estudis Catalans*, y arreció hasta atreverse con el mismo Institut. Un grupo de literatos «ochocentistas», los llamados partidarios de la 'y', fundaron entonces, sin éxito extrínseco, la Acadèmia de la Llengua Catalana, que batalló, polémicamente, contra la estabilidad de las *Normes*, y contra las progresivas adaptaciones rectoras que ellas representaban.[2]

Ofensiva y Academia tuvieron dos protagonistas destacados: el bibliófilo Ramon Miquel i Planas y el poeta y patricio Francesch Matheu, con su trinchera poética de los Jochs Florals de Barcelona. El primero escribió libros enteros atacando, no sólo la reforma ortográfica, sino la persona que la orientaba. Autor d'*El purgatori d'un bibliòfil*, puede decirse que se afanó por confinar a un auténtico infierno, por lo menos literario, los supuestos desmanes del antiguo catedrático bilbaíno: («Perquè els gramátichs fan com els anarquistes: si saben de química, són més perillosos»).

2. En esta refriega ortográfica jugaron un papel decisivo los literatos mallorquines, señaladamente Joan Alcover, quienes rehuyeron expresamente la «crida» de los «academichs» y mantuvieron fidelidad al Institut. (Véase, en tal sentido, la correspondencia dirigida por Alcover a Matheu, que figura transcrita en la edición del epistolario inédito del primero, publicado por la editorial Barcino, con prólogo del firmante del presente artículo).

El segundo, en cambio, llevado de su, a la postre, imparcial, y, sobre todo, impersonalista señorío, adoptó una capitulación ejemplar: rindió sus armas ante Pompeu Fabra y le entronizó en la presidencia de la institución literaria que fue, hasta su interrupción pública en 1936, el feudo de Matheu: los Juegos Florales barceloneses. Fabra aceptó la deferente oferta, y desde la anual tribuna renacentista que brindó a la fiesta el desaparecido Palacio de Bellas Artes, algunos años, y los demás el superviviente Palau de la Música Catalana, renovó su mensaje lingüístico y vindicó su reforma gramatical, ya para entonces completamente consolidada.

Matheu sólo se permitió un corolario menor, como una retirada honrosa: confiar a otro beligerante de la 'y', Antoni Busquets i Punset, maestro rural adscrito al grupo de los acólitos verdaguerianos, el discurso de gracias a la fiesta. Pero los acordes beethovenianos del parlamento de Fabra no pudieron quedar empañados por los tenues gemidos del *flavioleig bosquetà* del «Coca i Poncem» de la parodia teatral de Rusiñol.[3]

Sin que, en otras ocasiones, el gramático rehusara actuar en la presidencia de otras lides floralescas, antena difusora para la divulgación de su doctrina científica y de su docencia, literaria y popular, de lenguaje.

Prada

Prada, refugio de Pau Casals, escenario de sus festivales musicales famosos, ha sido también la tumba provisional de Pompeu Fabra. Su faz angulosa, a la vez rústica y noble. De tez cetrina, de mirada agudísima y penetrante; su voz pausada, de timbre grave; sus gestos acompasados y persuasivos, configurando una humanidad tan sólida como próxima, quedaron en aquella población pirenaica de la Cataluña francesa aguardando su glorificación póstuma; quizá su tránsito a la tierra suya directa.

[…]

3. Pompeu Fabra había obtenido un accésit en los Juegos Florales de Barcelona de1896 con unos *Estudis de gramàtica catalana*. En los de 1934 tuvo, además, como compañeros de Jurado al professor Joaquim Balsells, a los poetas Mn. Antoni Navarro, Josep M. López-Picó, y J. M. Rovira Artigues y al novelista Joan Oller Rabassa. Ganaron los primeros premios Josep Janés Oliver, Joan Llongueres, Manuel Bertran Oriola, Leandre Amigó y Miquel Saperas (no se concedió, excepcionalment, ningún accésit.)

3
JOSEP MIRACLE NOS HABLA DE POMPEU FABRA

Destino, 24 de febrer de 1968

En una edición de la revista en homenaje a Pompeu Fabra no podía faltar el testimonio de su discípulo ayer y próximamente su máximo biógrafo: Josep Miracle. Desde hace años, en efecto, viene estudiando la vida y la obra del maestro, trabajo que es de esperar verá la luz en este año del centenario. ¿Es así?

—Sí, y por partida doble; como sea que la biografía propiamente dicha y por causa de su volumen tendrá que aparecer con alguna posterioridad a la fecha del centenario, contando con el beneplácito del editor, Delos Aymá, acepté el encargo de redactar una síntesis biográfica para los «Quaderns de Cultura» de Bruguera, y ésta sí estará presente el día del centenario, que será el 20 de febrero.

—¿Cuántos años ha invertido en lo que usted llama «la biografía propiamente dicha»?

—Si hay que contar desde que el maestro me autorizó a biografiarle, tendré que decir desde últimos de 1930. Ya le contaré. En el rato de descanso que nos tomábamos durante la corrección del *Diccionari general de la llengua catalana* decía él tantas cosas de interés en sus amenísimas charlas, que me decidí a tomar apuntes de nuestras conversaciones. De aquí nació la idea de la biografía, e incluso mi principal orientación literaria. Luego me avergoncé de tomar notas a hurtadillas, y le pedí autorización. Fabra no esperaba aquella pretensión mía. «Mi vida no tiene nada de particular», dijo. Al fin me autorizó. A partir de aquel momento, nuestras pláticas tuvieron otro carácter, otro escenario y otra extensión. Nos dábamos cita principalmente en el Ateneo. Después, las calamidades de la política impusieron un final imprevisto. Le aseguro que biografiar a Pompeu Fabra no me ha sido nada fácil.

—Pero Verdaguer, Guimerá…

—Verdaguer y Guimerá tenían cada cual su problema personal íntimo, cuyo estudio abordé y cuya solución tardó en llegar. Pompeu Fabra no tenía problema íntimo a dilucidar; por otra parte, Fabra no fue explorador, ni militar, ni misionero, ni político, ni aventurero, cuya vida da siempre la idea de ser más

o menos accidentada. Aquello tan socorrido de que los hombres honrados no tienen biografía, en el caso de Pompeu Fabra tiene indiscutible aplicación.

[…]

—Su visión de Pompeu Fabra hombre, por favor.

—Respondo en primer lugar como biógrafo: extraordinariamente difícil de tan perfectamente normal. Pompeu Fabra no se abrió jamás a la curiosidad de cuantos deseaban entrar en su vida. Respondía por lo que se le preguntaba, sin más palabras que las necesarias a la respuesta, sin advertir por su parte que, por ejemplo, entre la última y la penúltima cabía otra pregunta cuya contestación podía ser la clave para la mejor comprensión de los hechos. Mis comienzos fueron muy áridos, y de resultados tan inconexos como desconcertantes. Pero en cuanto supe de su vida familiar, y cuando estuve ya muy documentado acerca de sus primeras luchas, nuestras conversaciones no tenían nada de despreciable; sólo refiriéndole los últimos datos obtenidos, el maestro me proporcionaba todas aquellas informaciones complementarias que antes había omitido indicar. Y, sobre todo, conseguí del maestro algo muy importante: la confirmación de muchos datos o la rectificación de algunos. En este punto, debo indicar que Pompeu Fabra era un hombre sumamente escrupuloso y que las inexactitudes le molestaban. De ahí que cuando nos reuníamos, nuestra primera tarea fuese la lectura de la charla anterior con el fin de evitar cualquier torcida interpretación que yo hubiese podido dar a sus palabras.

En segundo lugar, al decir aquello de que Fabra era extraordinariamente difícil de tan perfectamente normal, pensaba también en su modo de ser en lo simplemente humano. Jamás dio la sensación de saberse el hombre más importante de Cataluña. Debo añadir que jamás pude descubrir en él el menor atisbo que me indujera a sospechar que su notoria modestia pudiese ser el disfraz de una vanidad oculta. Fabra daba a su obra la importancia que el albañil da a la suya —y valga el ejemplo para todos los artesanos—; el albañil sabe que sabe su oficio, y no por ello se pavonea. Pompeu Fabra sabía que sabía, y no ignoraba la trascendencia de su obra; pero no le daba mayor importancia, como el albañil del ejemplo. Siendo quien era, y sabiendo lo que representaba, no le importaba ser uno más en una vulgar *costellada* dominguera con un grupo de discípulos, ni dejaba de sentarse en la silla vacante si se le invitaba a una partida de mus, de manilla o de *truc-i-flor*, ni dejaba de manifestarse en cualquier ocasión y en cualquier momento del mismo modo que en tal caso se manifestaría el más anónimo de los ciudadanos. He visto en mi vida una enormidad de figurones que

van por estos mundos de Dios abultando el pecho, y mirando de soslayo a los míseros mortales que se cruzan en su camino. Estos me recuerdan muy mucho a Pompeu Fabra; en primer lugar, por ser exactamente sus antípodas; y en segundo, porque en más de una ocasión pude observar en él la enorme capacidad de ironía que tenía almacenada para ridiculizar a los pedantes. A este respecto, sólo puedo decirle que junto a Pompeu Fabra aprendí a distinguir la verdadera de la falsa modestia. Y si me permite…

—Adelante, adelante.

—Pues le diré que aunque estas últimas frases parezcan más propias de un ditirambo o de un panegírico que de una visión objetiva, nada tienen de ditirámbico ni de panegírico. Estas frases cobran mucho más relieve cuando uno se enfrenta a los aspectos digamos menos plácidos de la vida de Pompeu Fabra. Porque es ahí donde eso de ser tan «perfectamente normal» resulta lo de ser exactamente pura excepción. Me estoy refiriendo a la entereza en el sentido recto del vocablo. Pompeu Fabra la tenía en grado sumo, sin darles un ápice de exceso en su valor, pero también sin menoscabarla en lo más mínimo. Manifestación de esta entereza —equilibrio, ponderación— era, por ejemplo, su carácter flemático, aparentemente frío, tan inaccesible a los arrebatos de cólera como a los de entusiasmo. Fue esta su entereza lo que le permitió pasar sin quemarse por el ardiente zarzal de L'Avenç, con el descomunal vocerío anárquico-modernista, con toda su tremenda iconoclastia y, claro está, con el soberbio empuje de sus creaciones literarias y artísticas. Fue asimismo esta su entereza lo que acorazó a Pompeu Fabra contra las furibundas andanadas de los antinormistas, cada vez más desesperados porque Fabra se abstuvo deliberadamente de conocer en su realidad el cúmulo de falsedades y vilipendios que aquellos entregaban a las prensas. Y fue esta su entereza, en fin, la razón por la que estuvo siempre en su puesto a la hora de defender las causas justas, sin desertar ante las posibilidades de una derrota, y también sin cálculo previo para gozar de prebendas o beneficios a la primera sonrisa de la victoria.

»Pompeu Fabra no era de estos últimos hombres. Y esto para mí tiene una importancia extraordinaria, no ya por la singularidad del modo de ser, sino por la ejemplaridad de una de estas vidas que hemos venido en considerar no aptas al quehacer biológico. En este aspecto, cabe decir que Pompeu Fabra fue tal cual fue su mismo padre. Cuando en sus últimos años el maestro aseguraba que la vida de su padre prefiguraba la suya propia, Pompeu Fabra decía una verdad como un templo. Fabra veneraba a su padre exactamente por las mismas razo-

nes de admirar en él su gran entereza. Y aducía ejemplos. Tal el famoso episodio que casi le costó la vida. Proclamado alcalde de Gracia en 1868 en atención a su probado republicanismo, Josep Fabra i Roca no fue el supuesto "alcalde republicano" de Gracia, sino el alcalde de todos los gracienses; sin distingos. De ahí que no tolerara ninguna acción hostil contra una familia carlista, y en consecuencia se viera encarcelado en un viejo pontón anclado en el muelle barcelonés. Aunque por otras causas, algo similar le ocurrió a su hijo. En sus mocedades, el hecho de defender briosamente la dignidad de la Universidad de Barcelona le valió a Pompeu Fabra pasar por un Consejo de Disciplina en el que fue condenado.

»Me he referido a estas circunstancias, no por el gusto de hablar de ellas y descubrirlas a cuantos las ignoran, sino por aquella ejemplaridad a que antes me he referido. En ambos casos, no fue Pompeu Fabra uno de los que enrojecieron de cólera, dispuestos a quemar todos los combustibles para demostrar que la razón estaba de su parte y también ellos sentían aquella "santa cólera" que tan bien sentaba a los personajes bíblicos; en ambos casos, tampoco fue uno de los que palidecieron, presa de temor, temblorosos ante la proximidad de un castigo. En aquella su primera experiencia, Pompeu Fabra, el estudiante cabecilla, fue a sentarse ante el tribunal que debía juzgarle sin envalentonarse ni descomponerse, con aquella sonrisita cargada de ironía que le era habitual cuando juzgaba el proceder de jueces o autoridades que estaban por debajo de la dignidad que requería su cargo.

»Eterno defensor de las causas justas, y sólo asistido por la justicia de ellas, la vida de Pompeu Fabra está enteramente significada por acciones simples o graves, cumplidas sin pestañear todas por un igual, sin dramatismos ni espavientos, sin pavoneos en lo científico, sin alardes en lo político. La época, las circunstancias de la época dieron a la persona de Pompeu Fabra un significado político al que jamás aspiró. Aceptó la honrosa pero molesta carga. Y por ello, cuando se manifestaron en toda su realidad los horrores de la Guerra Civil, mientras acobardados y pusilánimes buscaban el posible logro de unas facilidades para pasar la frontera so pretexto de fantásticas e irrenunciables misiones culturales, Fabra se abstuvo de dar un solo paso para aislarse de la tragedia que asolaba a Cataluña. Y yendo y viniendo de Badalona donde estaba su domicilio hasta Barcelona donde estaban sus trabajos, Pompeu Fabra, bajo las penalidades, continuó cumpliendo sus deberes en las Oficinas Lexicográficas del Institut y en la Universidad. Normalmente. Imperturbablemente. Con la simplicísima naturalidad del albañil que en lo alto del andamio está jugándose la vida sin darle la más mínima importancia.

[…]».

4
MOMENTS CRUCIALS EN LA VIDA I EN L'OBRA DE MESTRE FABRA

A. M. Badia i Margarit
Tele/Estel, 19 de gener de 1968

La vida de Pompeu Fabra traça una corba que fa pensar en la de molts altres grans homes que han estat, com ell, professionals eminents i patriotes insubornables alhora. Són vides que gairebé indefectiblement es descomponen en tres parts. Hi trobem, de primer, una època de formació, en la qual es barregen l'assimilació i la presa de posició davant la ciència. Una segona època, de realització, és la que permet d'afirmar, en cada cas, que tenim un «gran home», com dèiem. Són els anys de l'aportació personal, els anys que deixen rastre, que fan progressar, i a vegades capgiren, els estudis corresponents. Molt sovint, la vida dels erudits i científics capdavanters coneix una tercera època; és un període que podríem anomenar d'«humanisme»: els qui han conreat a fons una especialitat i llur afany a una perspectiva humana més general, que ja transcendeix el terreny del treball fins aleshores habitual, potser exclusiu i tot, i s'adreça a les dimensions cíviques del poble, àdhuc de tots els pobles. No cal dir com aquesta visió universal, ennoblidora, acostuma d'ésser un veritable premi a una vida consagrada a la professió. No és difícil de destriar, en la vida de Pompeu Fabra, les tres èpoques esmentades. Amb aquesta constatació, no cal dir que el classifico entre els «grans homes» que ha tingut el nostre país. I per això enaltim, avui, la seva figura.

La formació

Pompeu Fabra, lingüista, gramàtic i lexicògraf, és un cas de vocació. Enginyer, professor de química a l'Escola d'Enginyers de Bilbao, aviat s'havia donat a conèixer, però, amb alguns treballs de gramàtica. Són, de moment, treballs de joventut, que fins i tot semblen l'exponent d'un grup prou nombrós de perso-

nes que, tenint una altra professió, es dedicaren, a vegades amb eficàcia provada, a comeses que consideraven més patriòtiques: no seria difícil d'inserir exemples d'historiadors, arqueòlegs, filòlegs, no cal dir de literats i crítics, que no ho eren professionalment. El fenomen és característic, en el decurs de la història de tots els pobles, dels seus períodes de recobrament. Nogensmenys, examinant les publicacions primerenques de Fabra, hom s'adona que són ben remarcables, i, sobretot, que ja deixen entreveure allò que serà típic de tota la seva obra: la claredat i la precisió. Sens dubte, la seva predisposició inicial per les matemàtiques afaiçona el gramàtic autodidacte, tot dirigint el seu treball amb més lògica que no ho hauria fet el mestre més exigent.

En aquesta primera etapa, Pompeu Fabra militava dins el grup de L'Avenç, d'ideologia avançada des de diversos punts de vista. En gramàtica catalana, hom hi propugnava reformes radicals, com la substitució de la 'y' grega per la 'i' llatina, o la supressió de tota la 'h' etimològica. Això, juntament amb la resistència dels tradicionalistes en gramàtica i la manca de preparació de molts que en parlaven i n'escrivien, provocà alguns articles polèmics de Fabra. En aquest ambient de tensió, se celebrà el Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana (Barcelona, 1906), que venia a ésser l'obra de molts valors ja consagrats, singularment de mossèn Alcover, que tenia aleshores llacunes serioses en la seva preparació de lingüista i de dialectòleg, i desconeixia els rudiments de la història de les llengües romàniques. Fabra s'hi oposà resoludament, durant les tasques del Congrés, amb arguments que el feien un romanista excel·lent. La popularitat de mossèn Alcover va guanyar les votacions científiques del Congrés, però Pompeu Fabra hi havia adquirit un prestigi just, que l'havia de portar, pocs anys després, en constituir-se la Secció Filològica dins l'Institut d'Estudis Catalans (1911), a ésser-ne membre del primer moment ençà, i, ben aviat, president. Però penso sobretot en el prestigi que adquiria, no pels càrrecs, sinó pels seus treballs científics: precisament en aquells anys Fabra ja devia tenir ben avançada la redacció de la *Gramàtica de la llengua catalana* (Barcelona, 1912). Es tracta d'una obra mestra on es veuen, a cada pas, els vastos coneixements de l'autor en lingüística romànica, en gramàtica comparada del català i dels castellà, i en història de la llengua catalana. Molts, àdhuc entre els entusiastes de la seva obra, tenen una idea equivocada de la vàlua científica del Mestre. Fabra era un gran romanista: aquest llibre, un curt nombre d'estudis de lingüística, tots els seus tractats gramaticals, i el seu professorat, des de l'ensenyament de català a la Diputació de Barcelona (1911) fins a la càtedra de català a la Universitat

Autònoma de Barcelona (1932), ho palesen fins a l'evidència. El que passà és que Pompeu Fabra, en veure la urgència de l'obra de reforma, de fixació i de codificació de la llengua que calia emprendre, l'anteposà a tota altra tasca, tot renunciant, doncs, a altres treballs de recerca. El poble català, però, sempre ha sabut valorar el seu sacrifici d'home de ciència, que veu com la primera feina a realitzar és fer la llengua apta [...]. Sens dubte, un Pompeu Fabra només erudit en lingüística no seria objecte d'una commemoració [...]

La realització

L'obra de Mestre Fabra. Dit amb pocs mots: Fabra va recollir una situació idiomàtica molt defectuosa (viciada, arcaica, castellanitzant, anàrquica) i en va fer un instrument apte per a qualsevol tipus expressiu. Sobretot, va establir el nivell de prosa corrent i un estil científic. Si un dia podem ensenyar aquesta llengua metòdicament i sistemàticament, amb pocs anys s'hi coneixerà. Però tot això, Fabra no s'ho va pas inventar, com algú encara creu de bona fe: va examinar la llengua antiga i els grans autors moderns; va destriar allò que era essencial dins la llengua [...] d'allò que hi era afegit i foraster; va estudiar les solucions de les altres llengües romàniques en cada cas dubtós, i senzillament va interpretar amb lògica totes aquestes dades. Però la realització d'una empresa tan àrdua no podia fer-se tota d'un cop. És una sola obra, congruent i conseqüent, però no ho fou d'un dia. Al contrari, costà llargues anyades. En tota aquesta durada, hi hagué uns moments forts, que n'assenyalaven aspectes diferents, i que corresponen a uns anys determinats. Cal tenir en compte que els anys que esmentaré són, no de realització, sinó de promulgació de cada fase de la reforma idiomàtica.

L'ortografia: 1913. L'ortografia havia d'ésser el primer pas. Com he dit en alguna altra banda, l'ortografia és una cosa prèvia: en els pobles, com en les persones, és quelcom que s'ha de tenir resolt, si hom vol ésser pres en consideració. I això, la llengua catalana no ho tenia resolt ni de bon tros. Al contrari: hi havia nerviosisme i tensions, els intents d'unificació ortogràfica s'arrossegaven feia dotzenes d'anys, i no semblava pas fàcil de trobar-hi solució, perquè hom n'havia fet qüestions personals, i les posicions, dutes als extrems, no s'avenien. D'altra banda, la cosa era urgent: la premsa i la literatura, de fet, ho exigien, les publicacions científiques encara més. La solució foren les famoses *Normes orto-*

gràfiques (1913); bé que publicades anònimes, tothom hi veié la mà del Mestre Fabra. Les *Normes* eren un estat força suavitzat en relació amb l'ortografia que havia preconitzat el grup Fabra, però, si feien una preceptiva lògica i fonamentada, no deixaven de contenir algunes novetats cridaneres. I bé, l'Institut i Fabra gaudien d'un prestigi tal que l'acceptació de les *Normes* fou immediata i universal, i ho ha continuat essent sempre més. Els escriptors i el poble hi van veure un símbol d'integració, que tanta falta ens feia. Per això, durant llargs anys anomenàvem «curs de català» qualsevol curs només d'ortografia, per tal com posseir l'ortografia ja era col·laborar, tan modestament com fos, a la normalització del català.

La Gramàtica*: 1918.* El segon graó de l'obra fou la *Gramàtica catalana* de Pompeu Fabra [...]. També ara l'empresa topava amb dificultats serioses. L'ortografia, tot basant-se en un criteri fonètic, havia pogut aplicar-se a totes les modalitats de la llengua [...]. La morfologia presentava diferències, no pas essencials, però que valencians i mallorquins es resistien naturalment a abandonar. La gramàtica de Fabra va admetre les més típiques. D'altra banda, la morfologia de la llengua, a cavall entre unes estructures ultrapirinenques (en relació amb els parlars occitans) i unes estructures hispàniques (afins al castellà), i això ja de l'època medieval ençà, feia laboriosa la fixació gramatical. També aquest punt quedava, però, resolt, amb la gramàtica. Cal reconèixer que, en gran part en aquesta obra, la gramàtica queda molt reduïda a la morfologia. No deixa d'haver-hi punts ben importants de sintaxi, que hi són admirablement resolts, però hi manca tota la temàtica de l'oració gramatical, l'ordre de mots, i d'altres aspectes, encara. Fabra s'hi anava orientant, els darrers anys, però cal no oblidar que l'obra de fixació de la llengua no estava encara acabada, al moment, de la seva interrupció brusca l'any 1939.

El Diccionari*: 1932.* El tercer graó fou el diccionari. Voldria fer veure com tots tres graons, en bona lògica, no podien haver estat ordenats altrament. De moment, la «cosa prèvia» (l'ortografia); després, l'estructura de la llengua (la gramàtica); darrerament, els mots, que, àdhuc admetent que n'hi havia molts en ús que calia proscriure, no deixen d'ésser en certa manera peces soltes, que podem substituir en un moment donat. I això em permet de fer una observació: bé que ací jo he procurat distingir tots tres graons (perquè així l'exposició guanya claredat, i, sobretot, perquè a grans trets, les coses anaren així), en realitat són tres fases que s'encavallen sovint, en l'obra de Fabra. La depuració del vocabulari fou llarga, entretinguda, plena de dificultats. És cert que hi havia

els materials de la famosa *calaixera* de mossèn Alcover; precisament l'any 1927 hom havia començat de publicar els primers fascicles del *Diccionari* d'Alcover i Moll, del qual tots hem parlat sempre amb molta estima. Tot amb tot, allò que necessitàvem no era el diccionari exhaustiu (despullament de tota la llengua antiga, resultat d'escorcollar tots els racons dialectals, inventari de molts incorrectes i tot, però emprats una vegada o altra —aquesta ja era la comesa del benemèrit recull d'Alcover i Moll)—, sinó el diccionari dels mots que empra la llengua comuna, definits amb precisió, que, en tot cas, pequés de sobri abans que d'abundós, però que no restés mai al dessota del mínim indispensable per a l'home modern. Això, que és fàcil de dir, presentava dificultats que per a qualsevol haurien estat insuperables, si més no per a ésser resoltes amb les presses que tothom tenia. I bé, això és el que aviat prengué forma en el *Diccionari general de la llengua catalana*, de Pompeu Fabra (1932, reeditat diversos cops). Estic segur que no peco d'estretor de mires si afirmo que pocs diccionaris hi ha tan ben fets com els de Fabra: per la precisió i per la claredat de les definicions, per la inserció dels noms científics corresponents, per l'exemplificació dels mots, per la referència al complement directe, etcètera. Ja he dit que el diccionari es componia més de peces soltes que els altres punts de la reforma. L'Institut hi ha anat fent alguns retocs, però han de passar anys fins que caldrà renovar-lo a fons. Ben mirat, fou fins i tot providencial que Mestre Fabra ens pogués llegar la darrera gran contribució a la fixació del català pocs anys abans de l'esfondrament de tantes coses.

L'escola. Hem vist els tres grans moments de l'obra de Fabra. Tanmateix això, per part d'ell, hauria pogut quedar reduït a estudiar a fons les condicions, i a fer promulgar la preceptiva gramatical o lexicològica adient. Però Fabra considerava que la tècnica no podia quedar deslligada de l'escola: per això ell mateix esmerçà molt de temps en la redacció de llibres de text, manuals que aviat esdevingueren molt divulgats; per això procurà de formar un grup de pedagogs i gramàtics que l'ajudessin a difondre la doctrina gramatical de l'Institut, que redactessin llibres d'exercicis; per això ell mateix dedicà tantes hores de l'ensenyament, i era una feina que sentia tan seva, que ja ha estat dit que sabia convertir les conferències en lliçons. Però hi ha més encara. Sovint Mestre Fabra usà un mètode que, segons com, equival a anteposar l'escola a la mateixa preceptiva. Vull dir la seva tàctica d'oferir solucions, diguem-ne provisionals, als escriptors, per assajar-ne la viabilitat. Dintre aquesta manera de procedir, tenim un exemple remarcable: les «Converses filològiques», ar-

ticles solts, apareguts a la premsa diària (a grans trets, entre 1920 i 1930), en els quals Fabra dialogava amb els qui li posaven qüestions, contra opinaven, aportaven dades, etc.

Els aspectes humans. L'època de la formació és, sovint, en la vida dels homes, una època de lluita. El Pompeu Fabra lluitador va polemitzar alguns cops, va haver d'escometre posicions que ell creia que convenia combatre. També científicament era més radical que no ho fou després. La seva llarga època de realització és de serenor i de domini humà. Ho han confirmat tots els qui l'havien tractat. Pensem en la seva actitud davant l'«antinormisme» (que no el van dur mai a la polèmica personal), o en la seva reconciliació amb mossèn Alcover [...]. O pensem en l'actitud que, com he dit, implicava en ell —el mestre reconegut pertot— la redacció de les «Converses filològiques». És la corba que, feia temps, l'anava duent a l'«humanisme» de la consagració.

La consagració

La tercera etapa de la vida advingué a Mestre Fabra en un moment dolç de la història del país. Ho relataré breument. En el terreny professional, el seu nomenament de catedràtic de la Universitat (1932), sense passar per les sabudes oposicions, sinó per mèrits propis. La seva gestió al capdavant del Patronat de la Universitat Autònoma (1933), amb l'endegament d'una institució que tots els catalans cultes somiaven de veure transformada, va canalitzar, en Pompeu Fabra, allò que he anomenat el vessant humanista dels grans homes. És fàcil d'imaginar com aleshores sovintejaven els homenatges a la seva persona i a la seva obra, que ell impedia en la mesura en què li era practicable d'impedir. En un mot: fou un home popular. Merescudament popular. Els fets del 6 d'octubre de 1934 li dugueren complicacions que només refermaren la seva popularitat.

Però, després, l'amargor de l'exili. Tampoc això no és un fet molt rar, en la vida dels grans homes. Ell havia personificat la noble lluita del poble català pel recobrament digne de la seva llengua. I això va significar-li l'exili. És cert que, a l'exili, va rebre altres homenatges: el gran romanista Mario Roques, de la Sorbona, va escriure el pròleg, a la seva *Grammaire Catalane*; a l'Argentina, Joan Coromines va publicar la *Miscel·lània Fabra* (que havia de veure la llum a Barcelona, a la Universitat renovada); la Universitat de Tolosa de Llenguadoc el nomenà doctor *honoris causa*; presidí, l'any 1946, els Jocs Florals celebrats

a Montpeller. Tota aquesta anella culminà en l'homenatge que li fou tributat, l'any 1948, a Prada de Rosselló, on vivia, en complir el Mestre els vuitanta anys. Però tot això no desfeia l'exili. Tampoc no el desfeia que continués vivint en terra de llengua catalana. Com és sabut morí a Prada, de retorn a Perpinyà, el dia de Nadal de 1948.

L'obra de Pompeu Fabra no ha mort. I no morirà. Tothom se'n va adonar, fa només cinc anys, quan Catalunya va commemorar el cinquantenari de les *Normes* ortogràfiques. Aquest any ho hem tornat a veure. Però no oblidem que, si és bo de recordar el Mestre, evocant-lo i analitzant la seva obra, el millor homenatge que podem oferir a la seva memòria és ésser coratjosament i rabiosament fidels a la nostra llengua catalana.

Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics Núm. XXIX (2018), p. 409-436
ISSN: 0213-6791. ISSN de l'edició electrònica: 2013-3995.
http://revistes.iec.cat/index.php/BSCEH/index

DOCUMENT II
LARREGUY DE CIVRIEUX: UN TESTIMONI DE LA CAMPANYA DE CATALUNYA DELS CENT MIL FILLS DE SANT LLUÍS. *RECORDS D'UN CADET (1812-1823)*. «CAMPANYA DE CATALUNYA»[1]

Larreguy de Civrieux

Presentació

Joaquim Nadal i Farreras[2]
Universitat de Girona

1823. La fi de l'experiència constitucional

La sotragada de la Guerra del Francès (1808-1814) i tots els processos polítics, socials i ideològics que va desencadenar van deixar una petjada molt profunda a Espanya a l'inici del segle xix. Tot el segle viuria les tensions convulses dels intents de moure Espanya cap a la modernitat, el progrés i la llibertat, les resistències a aquests canvis i la persistència de formes i actituds reaccionàries pròpies de l'Antic Règim. La tensió entre liberalisme i absolutisme no es pot explicar des de la simplicitat polaritzada. La complexitat de les implicacions d'aquesta lluita no permet lectures superficials.

Encara no deu anys més tard de la retirada dels francesos de la Península (1814), fracassats en els seus intents, el 1823 els exèrcits de França tornaven a trepitjar territori espanyol i aquest cop, aparentment, eren rebuts de forma amistosa i positiva per sectors de la població.

1. Presentació i traducció del capítol «Campagne de Catalogne» del llibre de Larreguy de Civrieux *Souvenirs d'un cadet (1812-1823)*, París, Librairie Hachette et Ce, 79 boulevard Saint Germain, 79, 1912, p. 213-253. Pierre Conard va publicar una ressenya del llibre a *Revue d'histoire modern et contemporaine*, 1914, p. 186-189.

Presentació de Joaquim Nadal i Farreras i traducció de Josep Moran Ocerinjauregui.

2. Email: quimnadal@hotmail.com

Com explica Josep Fontana el 1820, «el retorn al liberalisme tenia el ple suport de la burgesia i de les capes populars».[3] I segueix: «Mentre el liberalisme es difonia entre les capes populars, els sectors de la societat que s'hi oposaven, amb el suport de l'Església i amb la participació activa d'una part de la població camperola, iniciaven el 1822 el que acabaria convertint-se en una guerra civil que en una forma o altra, es mantindria viva durant trenta anys i esdevindria la primera fractura important en el si de la societat catalana en l'època contemporània».[4] I acaba afegint: «El retorn de l'absolutisme el 1823 ho va engegar tot a rodar».[5]

Aquest és el context en el qual hem d'inscriure la presència a Catalunya i a tot Espanya de l'exèrcit francès.

Tornem a Fontana, que és l'historiador que ha dedicat una atenció més aprofundida a l'anàlisi de la crisi de l'antic règim a Espanya i que identifica el sentit del final del trienni constitucional:

> La quinta y última etapa se desarrolla de febrero a noviembre de 1823, durante la prolongada agonía del régimen constitucional, derribado por sus propias contradicciones internas más que por la fuerza de las armas francesas. La imagen global que nos dan estos tres años es la de una revolución frustrada. La hicieron gentes que deseaban transformar el sistema desde arriba convenciendo a las clases dominantes de las ventajas que, a medio plazo, iba a ofrecerles el programa de reformas constitucional, mientras el pueblo era mantenido al margen de la vida política.[6]

3, Josep Fontana, *La formació d'una identitat. Una història de Catalunya*, Vic, Eumo editorial, 2014, p. 264.

4. *Ibid.*, p. 264-265.

5. *Ibid.*, p. 265.

6. Josep Fontana, *La crisis del Antiguo Régimen, 1808-1833*, Barcelona, «Guías de historia contemporánea de España», Crítica, 1979, p. 39. L'abundant bibliografia de Josep Fontana sobre aquest període és de referència obligada: *La revolució de 1820 a Catalunya*, Barcelona, Rafael Dalmau, «Episodis de la història», 1961; *La quiebra de la monarquía absoluta*, Barcelona, Ariel, 1971; *Hacienda y Estado, 1823-1833*, Madrid, Instituto de Estudios Fiscales, 1973; *La fi de l'antic règim i la industrialització, 1787-1868*, Barcelona, 1988, vol. V de la *Història de Catalunya* dirigida per Pierre Vilar.

Amb tot, hem de recordar el context europeu i el temor a l'Europa de la Restauració d'un rebrot pertot arreu de les idees revolucionàries; les potències estaven alerta i França va precipitar la decisió de la seva intervenció. El clima era propici; el sistema constitucional feia aigües en les seves pròpies ambigüitats, amb les seves reformes a mitges, amb la introducció de reformes tributàries amb diner que penalitzaven els camperols, i amb la rebel·lió oberta d'alguns territoris que propiciaren la divisió social i la fractura fins a acabar amb un enfrontament civil. Jaume Torras[7] ha posat de manifest les causes del malestar camperol i de la seva implicació en la reacció antiliberal, si bé no hem d'oblidar que els sectors absolutistes no paraven de conspirar per alimentar i subvencionar el malestar.

Convé finalment acotar dues qüestions de caràcter general que afloren també en el text que estem introduint. D'una banda, malgrat l'aparença de la caiguda del règim constitucional espanyol com un castell de cartes, podem afirmar amb Fontana que «no és veritat que els invasors fossin rebuts aquesta vegada amb un entusiasme unànime, ni que la campanya fos un passeig triomfal. Malgrat les exageracions de la propaganda francesa, els exèrcits que manava el duc d'Angulema van trigar sis mesos a arribar a Cadis, i en els mateixos moments en què iniciaven el setge d'aquesta ciutat no dominaven cap plaça important al nord del país: ni Sant Sebastià, ni Pamplona, ni la Seu d'Urgell».[8] I, per altra banda, tots els autors coincideixen en el fet que la intervenció francesa es plantejava en uns termes de moderació similar a la que existia en aquells moments a França i que en cap cas no pretenia la restauració pura i simple de l'absolutisme i encara menys avalar la repressió duríssima i sanguinària que s'emprendria a Espanya.

Les fites cronològiques d'aquesta intervenció militar promoguda per França i que emmarquen el text que presentem són les següents: Lluís XVIII havia anunciat l'expedició de l'exèrcit francès el 28 de gener de 1823, el 7 d'abril va començar la invasió dels anomenats Cent Mil Fills de Sant Lluís; el 23 de maig els francesos ocupen Madrid; el 16 de juny Ferran VII arriba a Cadis amb el govern constitucional; l'1 d'octubre Ferran VII abandona Cadis, amb falses promeses de perdó, després que s'haguessin anat produint rendicions successi-

7. Jaime Torras, *Liberalismo y rebeldía campesina, 1820-1823*, Barcelona, Ariel, 1976, i especialment el capítol «Los alzamientos realistas de 1822 en Cataluña», p. 32-148.

8. Fontana, *La fi de l'Àntic Règim i la industrialització, 1787-1868*, *op. cit.*, p. 206-207.

ves de diverses ciutats i territoris als francesos; el 4 de novembre de 1823 Espoz y Mina signa la capitulació de Barcelona i les tropes franceses entren a la ciutat.

Viatges pintorescos i memòries militars

La moda dels viatges s'inscriu a la literatura amb noms propis des de segles enrere. Els viatges a Catalunya tingueren un pes específic singular arran de les campanyes militars del canvi de segle a finals del segle xviii i en les primeres dècades del xix. Així, la mateixa Guerra del Francès de 1808 a 1814 o l'entrada dels Cent Mil Fills de Sant Lluís a la Península per acabar amb el sistema constitucional (1823) van donar lloc a llibres de viatges que testimoniaven la conjunció del paisatge i de la societat.

Si ens centrem en la fi del Trienni Constitucional és el cas dels llibres de viatges que esmenta Xavier Barral i que s'originen en les expedicions militars dels francesos;[9] aquests llibres responien a una pulsió romàntica i exòtica nascuda de la contemplació de territoris nous als ulls dels observadors. Més enllà d'aquesta literatura de viatges, l'expedició dels Cent Mil Fills de Sant Lluís va donar lloc també a una literatura memorialista, més lligada als fets de la guerra o als més intrínsecs de l'expedició i que tenen un valor històric i testimonial afegit.

D'aquest darrer caire són les memòries i els dietaris del baró de Damas, del marquès de Marcillac i de Larreguy de Civrieux. Les memòries del baró de Damas i específicament les pàgines dedicades a Catalunya foren publicades, en francès, ja fa una colla d'anys.[10] En el text introductori d'aquesta edició, Santiago Sobrequés advertia ja de l'existència també de les memòries del marquès de Marcillac i les de Larreguy de Civrieux. Ara sumem a aquella aportació l'edició del text d'aquest darrer.

9. Xavier Barral i Altet, *Els banys àrabs de Girona. Estudi sobre els banys públics i privats a les ciutats medievals*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2018, núm. 19: «Fou el cas, per exemple, d'Isidre Justin Severin Taylor i Émile Beguin, integrants de l'expedició dels Cent Mil Fills de Sant Lluís, que després escrigueren respectivament *Voyage pittoresque en Espagne, Portugal et sur la côte d'Afrique* (Londres, 1826 i París, 1832) i *Voyage pittoresque en Espagne et Portugal* (París, 1852)».

10. «Mémoires du Baron de Damas», edició de Santiago Sobrequés Vidal, a *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*, vol XIV, Girona, 1960, p. 201-227.

La campanya de Catalunya (1823)

Presentem traduït al català el capítol de les memòries (*Souvenirs d'un cadet*) de Larreguy de Civrieux que es refereixen a la campanya de Catalunya. Hem de posar aquestes memòries amb relació amb les del marquès de Marcillac i amb les del baró de Damas. Si comparem els textos de les publicades fa uns anys i les que publiquem ara podem dir que amb un nivell de detall més militar en el cas de Damas i de caire més personal en el cas de Larreguy de Civrieux, totes dues memòries referides a Catalunya, tracten de fets coincidents. Les diferències s'originen en la visió subjectiva de cadascun i en el paper militar concret que assumí cadascun d'ells. El lector pot fer l'exercici d'una lectura paral·lela i un seguiment dels fets, i de la cronologia dels fets que contenen.[11]

En el cas de les que publiquem ara, l'autor es concentra en els seus propis records, les seves relacions militars i personals, i ens fa avinents observacions molt interessants sobre la vida, els costums, les característiques dels pobles i de les ciutats, les mentalitats, les actituds i el nivell d'influència de les posicions reialistes i de les constitucionalistes. Larreguy de Civrieux confirma del tot els plantejaments que han fet els historiadors contemporanis en el sentit que no se sustenta la idea de un passeig militar i d'una entrada triomfal a Espanya amb ensorrament automàtic de totes les estructures del Trienni Constitucional. Ens afegeix la idea d'una distinció necessària entre una part dels territoris de Catalunya més *fanatitzats* i dominats per la ideologia reaccionària i una altra part més obertament liberal i amb expectatives en el sistema constitucional. Introdueix sense embuts la recança pel fet d'haver intervingut en una acció militar que deixava altre cop al peu dels cavalls de la reacció més radical la població d'Espanya.[12] L'actitud tolerant i contemporitzadora dels francesos s'esgarrifa

11. Hem d'esmentar també els punts de vista en forma de dietaris i de memòries que ens han arribat des del costat constitucional, entre els quals Santiago Sobrequés ens recorda les de Florent Galli, que va actuar com a ajudant d'Espoz y Mina, i Josep Fontana ha utilitzat reiteradament les d'un autor anònim, liberal barceloní, que es conserven en el ms 737 de la Biblioteca de Catalunya.

12. Fontana, *La revolució de 1820 a Catalunya*, *op. cit.*, p. 55, quan tracta de la repressió absolutista corrobora la moderació dels francesos i la seva actitud tolerant i contemporitzadora: «A Barcelona, Mina havia pogut aconseguir almenys una capitulació honorable, que assegurava la llibertat i les vides dels homes que havien lluitat en el bàndol constitucional. Convé assenyalar,

davant de la predicació d'un frare caputxí a Sarrià, on s'adonaren del futur immediat que esperava al territori que en teoria acabaven d'alliberar de la temptació constitucionalista;[13] podem dir que Larreguy de Civrieux ens pinta un panorama segons el qual el país que havien ocupat s'escapava de les brases per caure directament al foc. El ferment camperol de les actituds anticonstitucionals emparat per la situació econòmica i la pressió fiscal s'hi insinua tímidament però lluny de les evidències que les aportacions historiogràfiques més recents, des de Jaume Torras fins ara, han fet per establir una correlació entre la rebel·lió camperola i les solucions constitucionals a mitges incapaces de satisfer ningú.

El nostre personatge, amb el seu regiment, va ser incorporat a la divisió del general Donnadieu i va començar un recorregut des de Perpinyà que el portaria el 19 d'abril de 1823 a la Jonquera, el 21 d'abril a Figueres, sense ocupar el castell de Sant Ferran, Peralada, on estableixen el quarter general des d'on avançaren cap a Girona, on van entrar el 2 de maig de 1823. Després d'una presència llarga a Girona, el 26 de juny de 1823 van ser enviats a maniobrar a les muntanyes de Vic i de Manresa i des d'aquí intervingueren en missions a Caldes de Montbui i Sabadell; el 9 de juliol de 1823 intervingueren a Molins de Rei i poc després a Martorell, fins a ocupar Sant Andreu de la Barca el 10 de juliol i quedar acantonats a Molins de Rei el dia 11 de juliol de 1823.

A finals de juliol el nostre personatge va intervenir en accions de reconeixement a Vallirana i fins a la línia d'Igualada a Vilafranca, on s'estableixen a primers d'agost per traslladar-se al Vendrell el 23 d'agost. El 25 d'agost avançaren fins a Tarragona, que fou assetjada. I des del 20 de setembre, a través de la correspondència amb el seu germà gran, ens assabenta de l'establiment del quarter general a Sarrià, des d'on dominaven Barcelona i en coneixien l'estat i els moviments. Després d'una estada llarga a Sarrià, amb passejades diverses fins a Gràcia, finalment el 4 de novembre es va materialitzar la capitulació de Barcelona. El 15 de novembre deixen Barcelona i tornen cap a Perpinyà. Les observacions sobre l'actitud de les autoritats constitucionals, la presència de símbols de la Constitu-

a més, que l'exèrcit d'ocupació francès no sols no fou culpable de complicitat en aquesta cruenta persecució dels vençuts, sinó que tractà sempre d'evitar els extrems de ferotgia i brutalitat. La llarga presència de les tropes franceses a Barcelona, que fou tan perjudicial per a la nostra economia, significà, en canvi, una certa garantia de seguretat per als liberals».

13. Aquest episodi de la prèdica dels Caputxins de Sarrià s'ha recollit a l'article de Valentí Serra de Manresa, *La predicació dels framenors caputxins des de l'arribada a Catalunya al Concili Vaticà II (1578-1965),* Barcelona, Facultat de Teologia de Catalunya, 2012, p. 204-205.

ció a cada poble, les característiques dels territoris i les ciutats (la Jonquera, molt constitucional), Girona extremament clerical, s'acompanyen d'observacions de la realitat de la societat i dels seus comportaments.[14]

Remarquem quatre citacions textuals que ens ajuden a copsar el valor interpretatiu d'aquestes memòries.

La primera, quan Larreguy comenta una avançada per preparar un bivac i afirma:

> En la Guerra de la Independència no hauria pogut fer una feina semblant durant dues hores, sense caure a les mans dels guerrillers o dels pagesos armats; però en tota aquesta part de Catalunya l'autoritat constitucional no era reconeguda. Tanmateix a mesura que ens acostàvem a Barcelona, trobàvem menys simpatia entre els habitants, però no pas resistència.

Es dibuixen així dues Catalunyes; una més rural i interior, *fanatitzada* dirà més endavant, totalment entregada a la causa absolutista, i una Catalunya més urbana, liberal, que no mostra simpatia pels invasors.

La segona dibuixa un escenari que ja hem comentat citant Josep Fontana segons el qual els francesos proposarien una sortida moderada i parlamentària, a l'estil Lluís XVIII, i lluny de la ferotge restauració d'un absolutisme repressiu:

> De tota manera sembla que la guerra s'acaba; ara comença l'acció política. La classe il·lustrada de la nació espanyola desitja una constitució moderada que estableixi un equilibri just entre poders i posar un límit al gran poder del clergat i dels monjos. La noblesa s'afegeix a aquest sector il·lustrat, amb la condició que trobi el seu lloc en el govern.

14. Ramon Arnabat Mata ha dedicat la seva tesi doctoral al trienni constitucional (Barcelona, Universitat Pompeu Fabra, 1999), on es pot trobar una anàlisi de tot el període i un seguiment detallat de les accions militars amb els moviments de les tropes franceses a Catalunya i l'evolució de la resistència constitucional. Una visió més sintètica del mateix autor és la del llibre *La revolució de 1820 i el Trienni Liberal a Catalunya*, Vic, Eumo, 2001. Per la seva banda el treball de Gaspar Feliu Monfort sobre *La clerecia catalana durant el Trienni Liberal*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1972, confirma la visió que dona el document del nostre testimoni sobre les actituds del clergat català. L'accent extremament clerical de Girona hi és plenament confirmat.

La tercera confirma la idea del poc entusiasme desvetllat per l'entrada de les tropes franceses a Espanya i en aquest cas concret per l'entrada a Barcelona sense cap aclamació ni manifestació d'alegria desbordant:

> A les deu (el 4 de novembre de 1823) hem entrat triomfalment a Barcelona, amb el nostre vell i digne mariscal al capdavant de 3.000 homes. Aquest gran esdeveniment es va realitzar dins el silenci més absolut de la població; hi havia pocs curiosos al carrer. Al vespre, la sala d'espectacles on es representava *Ricardo et Zoraïde* de Rossini, no ha rebut gairebé més que oficials francesos.

Finalment, amb plena coincidència amb alguna de les interpretacions que hem esmentat, la capitulació de Barcelona va ser excepcionalment moderada i respectuosa amb els drets i les llibertats dels vençuts, fins al punt que, com explica Larreguy, va aixecar sospita de feblesa en el mateix exèrcit francès:

> Ahir el mariscal Lauriston va arribar aquí; es creu que no li ha portat només la curiositat, i que ve a examinar si el seu vell col·lega no ha ultrapassat els seus poders atorgant als vençuts una capitulació massa liberal.

Els textos contemporanis, malgrat la seva inevitable subjectivitat, tenen la força del testimoni directe i ens aporten dades il·lustratives d'aspectes de la interpretació dels fets que narren que altrament ens haurien potser passat desapercebuts. Afegim doncs un bocí més d'aquesta mena de testimonis i estem convençuts de la seva utilitat.

RECORDS D'UN CADET (1812-1823)

Capítol sobre Catalunya

Larreguy de Civrieux

Campanya de Catalunya

En els primers dies d'abril de 1823 arribava amb el meu regiment a la frontera de Catalunya, després d'un mes llarg de marxa a través de França. Espanya era una terra maleïda per a la meva família. En vaig sortir el 1814, amb l'ànima afligida per la mort tràgica del meu pare; el destí m'hi tornava a portar, el 1823, amb el cor trencat per la pèrdua recent de la meva mare, a qui tampoc no havia pogut tancar els ulls!

Els vells oficials que havien fet la Guerra de la Independència no entreveien sense deixar de considerar-los greus els perills de la nostra comesa. Encara creien en el patriotisme dels espanyols! La majoria d'aquests acceptava amb pena la trista obligació d'anar a combatre i enderrocar el govern constitucional que aquest poble havia aconseguit des de 1820. Encara es recordava l'enèrgica i cruel unanimitat amb què defensava abans els seus altars, la terra de la seva pàtria, la seva llibertat. Unes bandes esparracades de guerrillers de la Fe, del Rey *netto*, expulsades d'Espanya es podrien i bivaquejaven entorn de Perpinyà miserablement. Intentàvem en va de sotmetre'ls a la nostra disciplina sota les ordres de llurs caps, Romagosa, carboner creat general, mossèn Anton, sotsdiaca armat amb la creu i el punyal, del baró d'Eroles, mereixedor de comandar altres soldats. Aquests eren els nostres aliats!, però el sentiment que aixecava aquest espectacle era compensat en l'exèrcit pel del deure, per l'ambició de l'ascens i per la impaciència sempre natural del soldat de deixar la vida monòtona de les guarnicions.

El meu regiment fou incorporat a la divisió del general Donadieu;[15] però el duc de Conegliano es va meravellar tant de l'elegància, de l'ordre i de la disciplina del 3r en línia que el destinà tot seguit a la guàrdia del seu quarter general.

15. Nota de l'original: Vescomte Donadieu, nascut a Nîmes el 1777, mort el 1849 —voluntari el 1792—. Apassionat reialista, s'implica en la conspiració de Moreau. El 1816, durant el «Terror Blanc», mostra la màxima crueltat a Grenoble.

El 19 d'abril travessàvem la frontera i vam bivaquejar al voltant de la Jonquera, petita població famosa pel seu culte a la revolució de 1820. No ens va sorprendre pas de veure-la poblada amb tots els seus habitants. La major part encara amb l'uniforme de milicians, la pedra de la Constitució encara era erigida a la plaça envoltada d'emblemes nacionals, de divises com «vèncer o morir; la Constitució o la mort». Tanmateix, no es va tirar cap tret de fusell per aturar l'exèrcit. Els nostres bivacs sobreeixien de queviures, de provisions de tota mena aportades pels habitants, no menys sorpresos de l'exactitud amb què els pagàvem com del nostre respecte per llurs propietats. Observaven amb curiositat la nostra bandera nova, les nostres escarapel·les blanques; nosaltres havíem estat tan terribles amb ells en una altra ocasió i amb altres colors!

Nosaltres atribuïm a un conjunt d'astúcies el fet d'haver-nos deixat penetrar tan còmodament en el país enemic; el més petit esforç hauria pogut aturar la nostra marxa a les Alberes, entre les quals s'encaixa la carretera del Pertús a la Jonquera, al peu del Mont Roch, cobert d'alzines, que presenta una posició extremament forta.

L'endemà passat vam alliberar Figueres, ciutat que fou ocupada poc després sense disparar un tret, i el castell de Sant Ferran, assetjat per les nostres tropes. Era defensat per una nombrosa guarnició sota les ordres del coronel Fernández, home de capacitat i d'energia. Alguns cops de canó d'aquesta fortalesa no van poder impedir l'èxit d'aquesta operació. Una divisió constitucional, comandada per Milans, s'ha retirat tranquil·lament davant nostre i s'ha anat a reunir amb les tropes de Mina[16] i de Llobera al marge esquerre del Fluvià.

El nostre quarter general s'establí a Peralada, magnífica població en què els habitants, sobretot les dones, són d'una bellesa remarcable.

Unes combinacions estratègiques de les nostres tropes bastaren perquè l'enemic decidís de retirar-se de nou. Els músics de dos regiments es van veure sorpresos per uns soldats de la Fe que ja n'havien massacrat la meitat, fins que uns francesos acudiren i salvaren la resta, que hagueren de defensar amb dificultats contra els atacs i la mala voluntat dels habitants del camp.

16. Nota de l'original: Francisco Espoz y Mina, nascut a Navarra el 1781, mort el 1836. Deixà l'arada el 1808 per anar a la guerra contra l'invasor. Governador de Catalunya el 1822. Traslladat a Anglaterra el 1823 després de la caiguda de Barcelona, no tornà fins a 1834 per morir poc després per les ferides antigues.

El 2 de maig entràrem a Girona, on la població, sotmesa a la influència monacal, ens acollí amb exaltació als crits de «Visca la religió. Mori la Constitució! Visca els francesos!». Gairebé tots els estudiants portaven al voltant dels seus barrets una cinta on eren escrites aquestes singulars aclamacions.

Les ruïnes, els estigmes de la Guerra de la Independència es mantenien encara a la vista, com una impotent lliçó de patriotisme per als espanyols, com un record terrible dels perills que hauríem d'afrontar de nou. Però, cal també reconèixer-ho, les poblacions estaven indiferents i sovint benvolents al motiu de la nostra invasió. La querella s'havia de despatxar exclusivament entre el nostre exèrcit i les forces constitucionals, ben organitzades a més, que en tots els seus moviments rebien un vigorós ajut de les nombroses places de guerra que cobreixen Catalunya.

Vaig ser allotjat a Girona a casa del comte de la Torre, canonge, poderós adversari del partit constitucional, el germà del qual es féu afusellar més tard en els disturbis civils de Navarra. Com que la nostra estada s'allargava en aquesta ciutat, vaig ser allotjat a casa d'un altre canonge, panxacontent, molt apassionat de la seva jova cambrera, liberal, i que amagava dins de relligadures piadoses totes les nostres obres filosòfiques del segle xviii. Vaig ser presentat a l'alta societat de Girona, invitat a totes les reunions, on jo em trobava més de gust que la major part dels meus camarades, pel fet que parlava i escrivia en castellà amb força facilitat. Vaig ser obsequiós amb un dels meus amics, d'A…, més tard coronel, traduint a l'espanyol els missatges amorosos que adreçà a una jove comtessa molt bonica.

A manca dels perills de la guerra, m'ha anat de poc de perdre la vida en un simple passeig fet en companyia d'un oficial superior del meu regiment, M. de Gournay. Recorríem els camps encisadors que volten Girona; un pont molt estret en ruïnes, de construcció romana, sense barana, construït sobre un torrent molt profund es trobà al nostre pas. M'hi vaig ficar amb el meu cavall; però arribat al capdamunt de l'esquena d'un ase, vaig observar que hi havia una llarga interrupció en l'altre vessant. Vaig fer mitja volta molt sorprès sense preocupar-me de l'estretor del pont; vaig sentir que el meu cavall doblegava una de les seves potes de darrere. M. de Gournay havia empal·lidit i quasi es trobava malament. Tan aviat com va poder parlar vaig saber que s'havia esglaiat per la imminència del perill en què em trobava sense adonar-me'n; em portà a continuació a peu sobre el pont, i em va assenyalar la vora extrema trencada per la ferradura del meu cavall, damunt d'un precipici de cinquanta peus. Jo també em vaig emocionar molt.

Els carrers de Girona eren plens de monjos, de caputxins, de religiosos de tots els ordes, de tots els colors. En un altre temps ens assassinaven; avui humilien llurs llargues barbes davant el menor dels nostres soldats, que aclaparaven de benediccions.[17]

El 26 de juny fórem destinats al quarter general i enviats a l'avantguarda per a prendre part en la sort de la 10a divisió. Llançats per les muntanyes de Vic i de Manresa, vam maniobrar amb marxes i contramarxes molt penoses, seguint uns senders poc assenyalats, sovint esborrats, portant els cavalls per la brida.

Encarregat de triar i d'assentar el bivac del meu regiment, jo el precedia unes quantes hores. Anava seguit del meu assistent i d'un guia espanyol que expressament o per ignorància, a vegades m'extraviava. En la Guerra de la Independència no hauria pogut fer una feina semblant durant dues hores sense caure a les mans dels guerrillers o dels pagesos armats; però en tota aquesta part de Catalunya l'autoritat constitucional no era reconeguda. Tanmateix a mesura que ens acostàvem a Barcelona, trobàvem menys simpatia entre els habitants, però no pas resistència.

Dues vegades vaig tenir algunes ocasions de distingir-me; amb gran disgust meu, no es van realitzar. A set llegües de Barcelona em van enviar amb deu tiradors, lliures de tot bagatge, a Caldes de Montbui, per tal de posar-me en contacte amb una banda de la Fe que havia tingut la missió de foragitar la milícia constitucional. El general De la Roche-Aymon[18] no m'amagà que potser hi trobaria encara l'enemic. Arribat a la vista d'aquesta vila voltada de portes i muralles emmerletades de nou, vaig recollir informació entre els habitants d'extramurs que no em van satisfer gaire. Vaig prendre quatre dels principals d'aquests i els vaig ajuntar als meus tiradors a fi que fos difícil de disparar a aquests sense afectar els altres, i vaig entrar amb aquest seguici a la població. Els milicians havien fugit al vespre; les tropes de la Fe encara no havien comparegut. Per això la meva aparició no provocà cap moviment en la població; els habitants s'estaven encuriosits al llindar de casa seva. La pedra de la Constitució estava fixada a la plaça i guarnida de trofeus molt bonics; m'hi vaig aturar da-

17. Sobre la invasió francesa a Girona convé recordar Carles Rahola i Llorens, «Estudis sobre la invasió francesa del 1823», *Revista de Catalunya*, núm. 1, 1924, p. 22-34.

18. Nota de l'original: General marquès De la Roche-Aymon, nascut el 1772, mort el 1849. Guarda de corps a dotze anys. Emigrat, va servir en l'exèrcit prussià fins a 1811. Par de França, inspector de cavalleria el 1820.

vant. Al cap d'un moment l'alcalde constitucional, amb diversos membres de l'Ajuntament, vingué a presentar-me un poble que malgrat que era liberal no es barrejava per res en la nostra dissensió amb el govern de les Corts. Vaig tranquil·litzar aquests magistrats populars, vaig extreure totes les informacions possibles sobre les forces enemigues, sobre llur posició. Després d'haver encarregat deu vegades més de racions de les que calien per a les nostres tropes em vaig retirar tranquil·lament i vaig deixar anar els quatre hostatges fora del poble.

L'endemà passat em fou confiada una altra missió. Encarregat de precedir la nostra columna amb 130 homes a peu i una trentena a cavall, havia d'obrir el camí i reconèixer Sabadell a tres llegües de Barcelona. Vaig entrar en aquesta petita bonica ciutat enmig dels seus habitants silenciosos; havia estat evacuada poques hores abans per l'enemic. Hi vaig trobar, en funcions i reunides, les autoritats constitucionals, la pedra de la Constitució i totes les insígnies del govern que veníem a enderrocar. Vaig visitar la ciutat per tots cantons; els habitants s'ocupaven tranquil·lament dels seus treballs, de les seves diverses feines. Una part de l'exèrcit s'hi establí per a refer-se de la fatiga. Es va fer de Sabadell un punt de suport, refent els murs encerclats i fortificant el convent dels caputxins.

Havíem deixat enrere i en estat de bloqueig el castell d'Hostalric, defensat per un batalló enemic, i també el poble de Sant Celoni, de tan trista memòria per a mi.

Una part de l'exèrcit assetjà Barcelona, mentre que nosaltres maniobràvem pels seus flancs. El 9 de juliol fou una jornada gloriosa per al meu regiment. L'enemic, format per dues divisions compostes de soldats veterans, l'elit de l'exèrcit espanyol, havia sortit feia uns quants dies de Barcelona sota les ordres dels generals Milans i Llobera. Aquestes divisions comptaven amb els bons regiments de Zamora, Sòria, Barbastre, Àfrica, Cantàbric i un batalló de refugiats francesos i italians.

L'enemic havia triat Molins de Rei, una bona posició que l'exèrcit d'Aragó féu famosa en un altre temps, el nom de la qual s'identificava amb el començament penós de la meva carrera. Els constitucionals tenien davant d'ells el Llobregat, revingut per les abundoses pluges recents, el bon pont del Rei, tan fàcil de defensar; darrera d'ells dues esplanades, antics reductes francesos, molt ben situats per protegir el pont, i finalment l'amfiteatre de muntanyes elevades, que travessa la carretera reial i mil camins o senders que asseguraven a l'enemic la retirada cap a Tarragona o més aviat cap al port d'Ordal, de sagnant memòria. A les vuit del matí el meu regiment, sortit de Sabadell, es presentà als consti-

tucionals damunt els turons de la riba esquerra que ocupaven en part i que ells van intentar en va de conservar. Ens dirigíem cap a ells amb l'arma sota el braç; fugiren a prendre posició sobre el pont. El general De la Roche-Aymon, endut per l'ambició de distingir-se, reuní ràpidament tretze companyies amb dues peces de muntanya i advertí el nostre coronel que, sense esperar la nostra artilleria i les altres tropes, aniríem a escometre l'enemic.

De seguida el coronel ens reuní a tots i ens digué calorosament:

> Oficials i soldats, la nostra bandera és verge. No havia vist encara l'enemic, que d'aquestes alçades podeu percebre i comptar. Des d'ara la reputació del 3r en línia ha de datar del 9 de juliol. Soldats, podeu veure aquest pont, aquestes posicions; són protegides per espanyols deu vegades més nombrosos que nosaltres. En tindrem, per tant, molta més glòria; ataquem-los amb la baioneta. Visca el Rei!

Aquest crit, repetit per la nostra petita falange, degué retrunyir a la riba dreta del riu, on percebíem clarament tots els moviments de l'enemic a Pallejà i a Sant Vicenç. Ens vam precipitar des de les nostres altures sobre la posició de Molins de Rei, que fou travessada a peu de càrrega, enmig dels bravos dels seus habitants: «Visca els francesos!», exclamaven. «Deslliureu-nos dels nostres opressors!». Al final de la població fórem atacats per un terrible tiroteig. Sense altra artilleria que les nostres petites peces de muntanya, sense cavalleria, ens vam llançar cap al pont. Jo em trobava al cap de la columna, a cavall, al costat del general De la Roche-Aymon i del meu coronel. A trenta passes de l'enemic els trets del batalló van delmar la nostra petita tropa, que es va trastornar un moment. Un tret que em va arribar al braç esquerre, em va causar de sobte tant de dolor que no podia a la vegada tenir el sabre a la mà i dominar el cavall excitat pel soroll de la mosqueteria. «Estic ferit —li vaig dir al general—, però aviat hauré retornat al meu lloc, us ho juro». Vaig deixar anar la columna, darrere de la qual un cirurgià obrí la mànega del meu capot, pressionà la ferida i es limità per la meva insistència a envoltar-la amb un mocador. Em van pujar amb dificultats damunt del meu cavall, que en aquell moment em vaig adonar que també estava lleugerament ferit; però tots dos estàvem exaltats pel foc del combat. Vaig córrer a retrobar ràpidament el meu lloc, aturant-me només uns minuts en el camp de batalla per a una escena de les més impressionants. Una dama espanyola d'una bellesa remarcable voltava, afligida, aquest camp ensan-

gonat anant d'un ferit a l'altre, reconeixent cada cadàver i cridant el seu marit. Des dels primers trets de fusell el seu marit, capità del regiment de Zamora, li demanà que s'estigués al poble de Sant Vicenç. Però quan va sentir el tumult del combat, oblidà la seva promesa i va córrer per compartir els perills del seu marit, que, sens dubte, havia seguit el moviment de retirada. Jo li vaig donar tot el consol que podia i vaig encarregar a alguns camperols de recollir els nostres ferits i de portar-los a Sant Vicenç. Pocs dies després vaig saber que cap insistència no hauria pogut impedir que aquesta dona generosa partís a través de les muntanyes acompanyada per una sola serventa cap a Vilafranca, on esperava de poder retrobar el seu marit.

Quan vaig tornar de nou al cap del meu batalló vaig ser felicitat pel general i pel meu coronel. L'enemic pujava les muntanyes, s'aturava per torns en els replans de l'amfiteatre per disparar sobre nosaltres i reprenia la fugida. Els vam perseguir d'aquesta manera fins a dues hores després del migdia. L'havíem perdut de vista i ens disposàvem a prendre una estona de repòs, quan un tiroteig dels més vius es va sentir pel cantó de Martorell. El 18 de línia havia rebut tota la columna constitucional, impulsada en aquesta direcció; com nosaltres, l'havia foragitat i perseguit una llarga estona.

Vam arribar a Martorell sense problemes. No havíem menjat des del dia abans, estàvem morts de fatiga, de fam i de set. Havia estat ferit a les vuit del matí i no havia estat curat encara. Un cirurgià desféu la protecció basta de la meva ferida i vaig veure amb alegria que el mal no era molt greu, que no se m'havia trencat cap os. Fou un miracle que no m'hagués trencat el braç i que m'hagués pogut lliurar de la desgràcia irreparable de l'amputació.

El valent general De la Roche-Aymon va venir a veure'm i em va animar: «Trieu —em va dir—, estic disposat a demanar per a vós la creu o la xarretera de capità». Vaig triar sense vacil·lar; no hi havia res que ambicionés més que la condecoració de la Legió d'Honor. El grau de capità l'adquiriria al final dels quatre anys de tinent ajudant major. La recompensa demanada per mi no fou aprovada fins al final de la campanya.

En un dels passos més difícils de la nostra marxa a través de les muntanyes havia hagut de descavalcar i confiar les regnes del meu cavall a un guia que aprofità un plec del terreny per desaparèixer emportant-se el meu capot, per sort sense el cavall, que hauria dificultat la seva fugida. La meva muntura fou trobada i em fou tornada per uns soldats del meu regiment; però em trobava sense muda interior, que m'era necessària. Els meus amics van venir a ajudar-me.

El 10 de juliol vam ocupar Sant Andreu de la Barca; l'11 el meu regiment fou acantonat a Molins de Rei, la nostra sagnant conquesta. El vell mariscal Manyec va venir fins a nosaltres; ens va arengar amb una emoció enèrgica:

> Oficials i soldats del 3r de línia —ens digué—, us heu incorporat al prestigi de les armes franceses pel gran valor amb què heu deslliurat aquest pont i expulsat l'enemic de les seves formidables posicions. Informaré el Rei i el Príncep del vostre valor i de la vostra abnegació. Acosteu-vos, valent coronel Fanti; rebeu d'un vell militar l'abraçada de satisfacció que voldria donar a cadascun dels vostres soldats.

El 13 de juliol, des del seu quarter general de Barcelona, el duc de Congelin inclogué en l'ordre de l'exèrcit com s'havien distingit en els combats de Molins de Rei i de Martorell el coronel Fanti des Odorats, el tinent coronel De Fitz-James, els comandants Llécol i Brega ret, l'ajudant major Larreguy, etc. Poc després, M. de la Roche- Aymon fou ascendit al grau de tinent general, M. Fanti al de mariscal de camp; jo vaig rebre del govern francès la creu de la Legió d'Honor i del rei d'Espanya l'orde reial de Sant Ferran de 1a classe.

Els resultats més importants dels nostres combats recents van ser l'assetjament complet de Barcelona, la rendició del castell de Cardona, la defecció de l'il·lustre general Saarsfield[19] i, poc després, la del brigadier Manso. Malgrat els avantatges que ens va aportar aquesta doble defecció, no vam acollir sense una sorpresa punyent aquests grans desertors del partit constitucional. Ens van acompanyar en totes les nostres expedicions; però hagueren de patir el tracte fred de què foren objecte en el quarter general i que la política interessada del duc de Conegliano no sempre aconseguí de dissimular.

Cap al final de juliol, el mariscal decidí de retrobar l'enemic que ocupava la línia de Vilafranca i Igualada. Es dirigí cap a aquesta darrera població per evitar les terribles posicions del port d'Ordal. A fi d'amagar a l'enemic el punt d'atac, el duc de Conegliano ordenà d'establir una gran vigilància a la carretera de Tarragona i de fer veure que el cap d'una columna marxava cap a Vilafranca. El general m'encarregà el comandament d'aquest reconeixement que era format,

19. Nota de l'original: Nascut vers 1780, mort el 1837. Pertanyia a la familia dels Lucan. Més tard va prendre el partit de la reina Cristina i morí obscurament durant les revoltes de Navarra.

d'acord amb la meva graduació, per quatre companyies escollides entre les que tenien els capitans absents, i de cent cavalls sota les ordres d'un tinent i de dos sotstinents.

Jo havia d'avançar tan lluny com fos possible, foragitar els grups enemics fins a Vallirana, no lluny del port d'Ordal, si ho creia possible i prudent, encarregar per tot la provisió de queviures per a una columna considerable. Aquesta missió delicada i perillosa m'estimulà considerablement; el duc d'Orleans no fou pas més valent el 1708, anant a la conquesta de l'alta Catalunya!

Em vaig posar en marxa a mitjanit, el meu destacament era precedit per la meitat de la meva cavalleria, els costats vigilats per homes triats i la resta de la cavalleria anava darrere de la columna formada per seccions.

La nit era il·luminada per un bell clar de lluna. No vam trigar a arribar al primer contacte amb l'enemic, que es replegà, després d'alguns trets de fusell, evitant la carretera en la qual hauria estat pres fàcilment cos a cos i trossejat per la cavalleria d'avantguarda.

Diversos destacaments es retiraren successivament fins a Vallirana, on tenien l'avantguarda. Arribat a aquesta població els vaig fer anar ràpidament d'esquerra a dreta pels meus homes a cavall, mentre jo penetrava a pas de càrrega pel carrer principal. L'enemic se n'anà sense disparar ni un tret i tan de pressa que arribà a l'altre extrem abans de l'arribada dels caçadors contra els quals es van tirar inútilment alguns trets de fusell. Vaig fer avisar, a so de trompeta, que l'Ajuntament es reunís de seguida. Vaig demanar i vaig obtenir tot seguit queviures i vi per al meu destacament, que es mantenia la major part amb les armes a punt, mentre que dues seccions exploraven la població i en vigilaven les sortides. Vaig demanar la informació més precisa possible sobre la posició i les forces de l'exèrcit constitucional amb què ens enfrontàvem en aquest lloc. Vuit mil homes ocupaven, a una distància molt pròxima, el port d'Ordal i tenien el quarter general a Vilafranca; vaig encarregar racions de queviures per a una columna de vint mil homes.

Després de descansar dues hores, emprades en aquestes gestions i a atendre una vintena de caçadors situats més endavant sobre l'enemic, vaig reunir la meva tropa i vaig tornar de dia a Molins de Rei, carregat de retrets perquè la meva expedició hagués estat tan poc afortunada, però disposada almenys a facilitar al tinent general les informacions més útils i més segures.

Vam saber, alguns dies més tard, que el moviment per Igualada havia tingut un èxit complet, malgrat la resistència seriosa de l'enemic, que per aquest

motiu es va veure forçat a abandonar el port d'Ordal i Vilafranca, i a retirar-se a Reus i Tarragona.

En la primera quinzena d'agost, el meu regiment fou cridat de nou al quarter general establert a Vilafranca; no vaig poder deixar de sentir-me emocionat en reveure aquesta població, on deu anys abans m'havien reclutat com a simple soldat de la 116a línia.

El mariscal va voler, per a una mobilització general i sàviament combinada de les nostres forces disponibles, reduir les forces constitucionals de manera que no tinguessin altre refugi que la plaça de Tarragona. Amb aquesta finalitat, i mentre que l'exèrcit francès s'acostava a aquesta plaça, el quarter general s'establí al Vendrell, a quatre llegües de Tarragona, sota la vigilància del meu regiment. L'endemà ens acostàvem a la plaça i ocupàrem Torredembarra a la vora de la mar.

El 25 d'agost l'exèrcit es posà de nou en moviment i arribà aviat a la vista de Tarragona. Fou gran la sorpresa per a nosaltres, soldats de Suchet, de veure de nou aixecades les fortificacions que havíem fet saltar el 1813. Per quarta o cinquena vegada des de feia vint anys, aquesta dissortada ciutat havia patit tots els flagells de la guerra; els seus baluards avançats eren ocupats per forces nombroses, i més a prop de nosaltres s'aixecaven uns camps atrinxerats de fàcil defensa.

El mariscal va fer formar en un gran quadrat la infanteria, la cavalleria i l'artilleria. Un altar es va aixecar al mig amb caixes de tambor; un capellà es revestí amb els ornaments de l'església, i, al moment en què l'ofici diví anava a començar, el vell duc de Coneglione ens va dir enmig d'un silenci religiós: «Valents soldats! Avui és la festa de Sant Lluís i l'enemic és aquí! Que ens doni l'ocasió de celebrar dignament la festa del Rei i d'augmentar la glòria de l'exèrcit francès! Que el Rei visqui molts anys! Visca el Rei!».

Aquests mots pronunciats amb energia per aquest il·lustre septuagenari i la singularitat d'aquella escena davant de l'enemic commogueren l'exèrcit i li arrencaren vives exclamacions, a les quals s'afegiren les salves de la nostra artilleria. Una gran gentada voltà les nostres tropes i es mostrava atònita per aquest espectacle impressionant. Durant l'ofici diví, una gran vigilància es posà pertot arreu i diversos trets de fusell foren intercanviats en diferents direccions. Després del retorn dels reconeixements nostres, vam tornar al nostre acantonament, on férem bivac, i uns repartiments suplementaris ens permeteren a cadascú de festejar alegrement el dia de Sant Lluís. Però aquests àpats foren bruscament in-

terromputs pel crit «»A les armes!». Tothom va córrer al seu lloc. L'enemic havia sortit dels seus reductes i dels seus camps fortificats; semblava un atac general. Però al vespre cadascú retornà a les seves posicions.

Els dies 27 i 28 foren d'atacs continus. El primer dia ens va atacar l'enemic, que intentà inútilment de fer-nos recular. L'endemà vam prendre gloriosament la nostra revenja, anant sobre ell en tots els punts, expulsant-lo dels seus camps fortificats i perseguint-lo fins que es refugià entre els carrers de la plaça.

Aquest moviment vigorós fou mantingut durant molt de temps per donar temps als enginyers d'aixecar el plànol de les fortificacions noves, que nosaltres desconeixíem. Situat un moment prop del camí cobert, excavat abans per mans franceses, vaig creure que havia perdut el cavall i l'assistent, que van caure coberts de pols per l'explosió d'un obús; se n'havien anat morts de por.

Un cop assegurat poc o molt l'assetjament i el bloqueig de Tarragona, el duc de Conegliano traslladà el seu quarter general davant de Barcelona, sempre sota la protecció de la 3a línia.

Cap a final de setembre ens vam establir a Sant Feliu de Llobregat, no lluny de Molins de Rei. L'exèrcit estava molt impressionat pel fet que un fort destacament de constitucionals havia aconseguit de sortir per mar de Barcelona i desembarcar darrere nostre; però fracassà prop dels murs de Figueres, on fou combatut i fet presoner per la divisió del general Damas. El general San Miguel, exministre de les Corts, que comandava aquell destacament, no obtingué, en deixar les armes, més que salvar la vida als 120 francesos transfugues que formaven part de la seva columna. Aquest fet gloriós de la divisió Damas tingué per resultat de portar poc després la rendició del castell de Figueres, la gran guarnició de la qual fou enviada captiva a França. El mariscal va poder llavors reforçar les tropes del bloqueig davant les places que quedaven en poder de l'enemic.

En aquest temps, el comandament del 3r de línia fou confiat al comte de la Genetière, un dels més amables pròcers de l'exèrcit; m'inspirà de seguida els sentiments més simpàtics i una gran adhesió pel seu esperit afable, divertit i encara més per l'atenció que em dedicà en el terreny.

El nostre quarter general s'establí a Sarrià, a la vista i a una hora i mitja de Barcelona. Per donar una idea més exacta de la nostra actitud davant aquesta gran i forta ciutat, extrauré algunes explicacions de la meva correspondència de llavors amb el meu germà gran.

Sarrià, 20 de setembre de 1823

Em trobo al quarter general a la bonica població de Sarrià. És formada en gran part de magnífiques cases de camp on negociants rics acudien des de la Borsa a trobar aire i repòs. Sóc com un senyor sobirà d'un castell a la italiana, envoltat d'un bonic parc; els fruits són abundosos, els bosquets encisadors, uns quants raigs d'aigua d'una font en fan una residència deliciosa. Barcelona es troba, per dir-ho així, sota la meva finestra, i podria ser que el propietari de tot això em vegi explorant els seus jardins o repapant-me, amb la cigarreta a la boca, a les terrasses del seu castell; és agent de canvi i a més a més milicià.

A una distància petita de la meva residència hi ha un sentinella constitucional i a cinquanta passes més lluny un post d'infanteria. Abans-d'ahir el meu coronel, l'ànim, el coratge i l'estómac del qual han resistit el desgast del temps i de vint campanyes, em convidà a fer un passeig davant dels posts enemics. Alguns trets de fusell ens van fer galopar més ràpidament del que hauríem volgut, però n'havíem recorregut la distància que separa les poblacions de Sants de la de Gràcia.

La primera és neutral d'alguna manera i és alternativament ocupada per la guarnició de Barcelona i per nosaltres; la segona és tan agradable com la de Sarrià, a una distància de canó de les seves fortificacions i més acostada encara a un dels seus baluards, el fort Pius. Gràcia és el quarter general de la divisió Curial.

Nosaltres tractem Barcelona amb totes les consideracions possibles. Quan les seves tropes no apareixen la deixem tranquil·la; però a la mínima sortida, fem ploure els nostres obusos sobre la ciutat, fins que l'enemic entra a les seves muralles.

Un milicià ric, que la bona taula i una vida de plaer han fet gotós, ha fet demanar secretament al mariscal de poder travessar les nostres línies per tal d'anar a prendre les aigües als voltants de Badalona. Se li ha donat permís cortesament, i sa Excel·lència ha atorgat als habitants de la ciutat assetjada tres dies per fer la verema al voltant dels glacis. El bloqueig per terra, encara que prou justament comparat amb una teranyina, és tanmateix suficient per a retenir l'enemic i tallar-li els queviures de què aviat mancarà, si no en rep per mar malgrat la nostra vigilància naval.

Cada dia rebem, no sé pas com, els diaris barcelonins. Ridiculitzen els nostres generals i els nostres prínceps; anomenen el duc d'Angulema *El duque tonto*, Carles X, l'Àtila dels francesos. Ens escamotegen en el camps de batalla

de Tarragona 1.800 presoners i d'un cop de ploma aquests valents periodistes maten sense pietat dos mil homes.

Entre nosaltres i els constitucionals, gràcies a les fines cames d'aquests senyors, la guerra és poc mortífera, però som tallats a bocins en els teatres de Barcelona. Fa pocs dies s'hi representava un drama en el qual tot el nostre exèrcit, encapçalat pel mariscal, es moria de por només de veure Rotten tot sol brandant el seu gran sabre. Rotten és el governador de la ciutat; tothom parla de la seva ferocitat i se l'ha motejat el Robespierre català.

Per què no podria portar per encantament, amic estimat, per un moment aquestes dames al meu palau? La ciutat de Barcelona, la seva Ciutadella, els forts de Montjuïc i Pius, deu pobles almenys escampats pels camps més riallers, l'ampla mar solcada pels nostres vaixells, entre els quals llisquen quasi sempre reeixidament uns intrèpids mariners de cabotatge, tot això configura en la meva finestra un espectacle admirable.

Sarrià, 2 d'octubre de 1823

Arribo d'una volta que el meu coronel ha volgut fer amb mi per a conèixer el seu regiment escampat per Sant Feliu, Molins de Rei, Vilanova, etc. No m'ha anat malament de trencar una mica la monotonia del bloqueig de Barcelona. El comte De la Genetière ha viatjat molt; ha passat els seus millors anys arreu del món; el seu esperit i la seva jovialitat li han valgut amb les dames uns èxits que li agrada d'explicar amb facúndia. Ha estat tan expansiu durant aquesta volta que amb prou feines m'he adonat del mal temps, i de les dotze o quinze llegües que fèiem cada dia a cavall, seguits només pel meu assistent.

Hem trobat a Vilafranca el general De la Roche-Aymon, que anava amb plens poders per portar les tropes del baró d'Eroles i del general Tromelin al setge de Tarragona. Aquests generals s'havien llançat sense ordre a la persecució d'una columna de 4.000 homes que havien travessat d'amagat la línia del setge; de tota manera, a causa d'aquesta persecució, es va veure obligada a refugiar-se a Lleida, on ben aviat fou assetjada de nou pel baró d'Eroles, fins a l'arribada dels caps de columna del cos de l'exèrcit comandat pel mariscal Lauriston, arribat d'Aragó per a posar-se en contacte amb l'exèrcit de Catalunya.

Justin m'escriu del Ferrol que ha prestat els seus serveis en la divisió Bourck durant el setge de la Corunya, i que s'ha demanat per a ell la Creu d'Honor.

Sarrià, 9 d'octubre

Et faig una tramesa de 500 francs, estimat amic, perquè els donis la mateixa destinació que els que et vaig enviar de Perpinyà, o una altra que creguis convenient. És el resultat dels meus estalvis des que vaig entrar en campanya, o més aviat el sobrant de les meves pagues augmentades pel Príncep i que no he tingut ocasió de gastar en els nostres miserables tuguris.

Abans-d'ahir al vespre, el canó es va sentir successivament des de l'extrem esquerre del bloqueig fins a l'altre extrem. De seguida es va difondre com un llampec la notícia que l'exèrcit francès havia entrat a Cadis, que Ferran VII havia estat posat en llibertat, en fi, que s'havia acabat la guerra. L'alegria fou tan gran que ningú pensà a esbrinar l'origen d'aquests sorolls. Les campanes repicaren, les poblacions foren il·luminades espontàniament, les tavernes s'ompliren. Barcelona devia estar singularment intrigada per aquest gran rebombori. Nosaltres estàvem contents de deixar una terra tan fèrtil sense taca ni traïció, i de reveure la nostra bonica França, els nostres amics i els nostres parents. Una ordre de l'exèrcit establí la veritat; anunciava que el Rei era lliure a Cadis, que ell mateix havia escrit al duc d'Angulema, i li havia ofert de comprovar-ho acudint al seu quarter general.

El general Rotten, intimat a rendir-se, s'hi va oposar; només acatarà les ordres de les Corts. El mariscal fa arribar el material del setge; es preparen els camins per al pas de les peces de gran calibre; en tots els acantonaments es fan gabions i feixines.

De tota manera, sembla que la guerra s'acaba; ara comença l'acció política. La classe il·lustrada de la nació espanyola desitja una constitució moderada que estableixi un equilibri just entre poders i posar un límit al gran poder del clergat i dels monjos.

La noblesa s'afegeix a aquest sector il·lustrat, amb la condició que trobi el seu lloc en el govern.

Sarrià, 11 d'octubre

He anat a passejar avui a Gràcia, on es troba un dels més antics camarades de la Guàrdia, M. de Rancé, ajuda de camp del general Curial. S'ha presentat a aquest oficial un parlamentari per oferir-li de part de Rotten totes les mostres

d'atencions que li faltaven al seu estat major. Es dona per segur que el governador de Barcelona s'ha assabentat fa cinc dies dels grans esdeveniments ocorreguts a Cadis, dels quals està decidit a seguir l'exemple.

Tots els matins es lliuren combats de tiradors, a peu i a cavall, entre els reconeixedors d'ambdues parts. Pugem amb el meu coronel al terrat italià de la meva residència, i, amb el cigar a la boca i l'ull a la ullera, contemplem aquests combats quasi sempre sense cap resultat.

Ahir vaig sopar amb el duc de Conegliano, que m'ha dit algunes paraules molt amables. Es feia mala cara a casa del mariscal!

Sarrià, 20 d'octubre

El clergat i els ordes religiosos reprenen llur domini al voltant nostre.

Vaig presenciar ahir una predicació de nit a l'església de Sarrià. L'auditori era nombrós i en tenebres. Al fons del temple hi havia un quadre transparent, que representava els turments de l'infern; s'hi veien barrejats uns constitucionals de totes classes, prelats, generals, grans d'Espanya, milicians que portaven els colors de la revolució, fent ganyotes d'una manera horrible enmig de les flames. La trona era ocupada per un caputxí de llarga barba, amb un crucifix a la mà, descabdellant amb una energia salvatge la descripció de les penes eternes reservades als partidaris de la Constitució. Després de cada període atreia les mirades espantades dels seus oients sobre els diferents personatges del quadre fantasmagòric i abocava sobre ells les malediccions del cel i de la terra. Llavors era interromput pels crits d'indignació i de furor sortits de tots els racons de l'església.. Aquesta escena de fanatisme que havia atret un gran nombre d'oficials ens ha impressionat molt i hem sortit profundament desconsolats de ser els ajudants d'una causa com aquesta.

A l'extrem més elevat de Sarrià es troba el famós convent de Caputxins, desproveït avui d'una gran part dels seus religiosos expulsats sota el regnat de les Corts. No en resten més que uns vells cenobites, que ens han mostrat amb una rara complaença l'interior del monestir. Un gran passeig del seu jardí és decorat amb nombroses estàtues acolorides que representen els poderosos i els feliços de la terra, belles i grans dames la fesomia de les quals respira egoisme i vanitat. Però, retornant als nostres passos, aquestes mateixes estàtues se'ns van aparèixer amb els estigmes de la malaltia i de la mort. Un costat d'aquestes figures té els

colors brillants de la vida; en l'altre s'ha pintat la decrepitud i totes les impressions repulsives de la descomposició humana. Quina visió més horrible! El vell caputxí que ens guiava tenia l'aspecte més venerable, un cap magnífic, la barba blanca i espessa; ens ha aturat a la vora d'una fossa subterrània on són davallats els religiosos morts en aquest asil voluntari, i on els ossos s'amunteguen els uns sobre els altres, sense que siguin mai remenats.

Després d'aquest trist pelegrinatge, vam anar a visitar un jardí de molt mal gust, on s'han amuntegat amb grans despeses unes curiositats puerils.

Una d'elles, encara que vam ser víctimes seves, ens va divertir, amb gran alegria del seu propietari. Érem una bona colla escampats pel seu jardí quan innombrables raigs d'aigua es van aixecar entre les nostres cames; n'hi havia en totes direccions! Així indecoroses «pixaradetes» brollaven al nostre pas, i no n'havíem pogut escapar més que desertant del tot del camp de batalla; estàvem ben remullats!

El bon propietari estava a la lluna. Per consolar-nos ens ha mostrat l'enginy d'aquest parany hidràulic; sota les terrasses hi havia nombrosos tubs de plom amb moltes aixetes, dirigides en sentits divergents i en totes direccions, que anaven a parar als passeigs del jardí amb petites graelles de sortida quasi imperceptibles. Aquest joc d'infants ha hagut de valer una fortuna al seu ingenu inventor, i requereix una gran despesa; però no es pot negar que ha de ser molt divertit quan les senyores s'hi troben!

Sarrià, 27 d'octubre

Ens trobem al final de la campanya; aviat entrarem a Barcelona. On els plaers s'oferiran a dojo a la nostra llarga abstinència i als nostres desigs impacients. Ahir vam decidir amb el general Mina una treva a les armes per a donar-li temps de presentar una capitulació les bases de la qual han estat establertes pel mariscal. Aquesta capitulació comprendria Barcelona, Lleida, Tarragona, Hostalric; nosaltres prendríem el compromís de portar a l'estranger els generals, oficials i empleats que no es consideressin segurs en el nou ordre establert a Espanya.

Ahir vaig dinar amb diversos oficials majors de Barcelona a casa del duc de Conegliano; m'han assegurat que totes les bases proposades per a un acord han estat convingudes per llurs caps.

Avui, desafiats per diversos camarades nostres, un dels meus amics, el capità D'Arbouville i jo, hem anat a passejar pels glacis de Barcelona, i vam prendre atrevidament el camí d'aquesta ciutat. Amb prou feines havíem recorregut un quart de llegua que vam ser envoltats per un grup de reconeixement de la cavalleria enemiga. De seguida vam comunicar a l'oficial que la comandava l'envit i el sentiment de curiositat que ens hi havia induït. Va acollir divertidament i amable la nostra manifestació, i va tenir la bondat de posar-se a la nostra disposició per fer-nos de guia i travessar els posts constitucionals.

Hem pogut recórrer així a galop els glacis, hem visitat el fort Pius; després refent el nostre pas hem percebut i hem arribat fins a la gran comitiva del general Rotten que es dirigia cap a Sarrià, on l'hem deixat enrere amb tota la rapidesa dels nostres cavalls. De fet, ell va arribar poc després amb un cotxe d'una tirada i sota l'escorta d'un magnífic esquadró de dragons. Rotten, que tenia fama de ser un home sanguinari, té l'aspecte més distingit i la seva expressió sembla molt agradable. Es diu que té quaranta-cinc anys; no li'n faríem més de trenta.

Seguint la comitiva s'amuntegava una multitud de milicians i de soldats sense armes que aprofitaven l'ocasió per veure els francesos i llurs acantonaments. Rotten va baixar a casa del cap d'estat major, on els generals Berge i Curial s'han encarregat seguidament de la capitulació. Com que es va fer de nit, es va oferir un allotjament al general enemic, i una guàrdia d'honor es va situar a la seva porta.

Sarrià, 28 d'octubre

S'assegura que tot està acordat i que farem la nostra entrada triomfal a Barcelona el 1r de novembre.

Les nostres poblacions s'han omplert avui d'habitants i senyores de la ciutat; l'alegria més gran els animava; tots semblaven sorpresos de retrobar llurs propietats tal com les havien deixat. Només alguns veuen amb disgust llurs cases d'esbarjo transformades en ciutadelles, i els jardins en reductes. Els nostres acantonaments s'han omplert de curiosos; els nostres soldats recorren lliurement els glacis de la plaça.

Barcelona, 8 de novembre

El 4 de novembre, des del matí, les nostres tropes han ocupat successivament els forts Pius, Montjuïc i la Ciutadella. A les deu hem entrat triomfalment a Barcelona, amb el nostre vell i digne mariscal al capdavant de 3.000 homes. Aquest gran esdeveniment es va realitzar dins el silenci més absolut de la població; hi havia pocs curiosos al carrer. Al vespre, la sala d'espectacles on es representava *Ricardo et Zoraïde* de Rossini, no ha rebut gairebé més que oficials francesos. Mentre que nosaltres entràvem per una porta, les tropes constitucionals sortien per una altra i es rendien amb el disgust més gran en els acantonaments que els havien fixat.

Els milicians van dipositar les armes abans de la nostra entrada. En devien ser molts, perquè després de tres dies que els habitants apareixen pels carrers, només es veuen uniformes militars. L'aspecte d'aquesta gran ciutat és força rellevant; els 7.000 o 8.000 homes encarregats de dominar-la no formen més que un grup imperceptible enmig de la població. Quants recursos posseeix aquesta plaça! Els habitants tenien provisions per a sis mesos, i els magatzems disposaven de subsistències per a 15.000 homes durant tres anys. Les fortificacions són magnífiques, la Ciutadella és de les més formidables. El castell de Montjuïc, obra de Vauban, és inexpugnable; els murs, farcits de canons i morters, són voltats per totes bandes de bastions en molt bon estat. 40.000 homes no haurien estat suficients per assetjar Barcelona; per conquerir-la n'hauríem perdut una tercera part.

Mina, Rotten i tots els oficials compromesos s'han quedat a la ciutat; però han embarcat aquesta nit en vaixells francesos que els portaran als llocs que han escollit.

Quanta fanfarronada en aquesta nació! Aquí tot respira llibertat; no hi ha cap casa, sobretot en el carrer del Cosso, que no tingui gravades a la porta aquestes llegendes patriòtiques: «Llibertat o mort» o un article de la Constitució. Vaja! Aquests falsos espartans viuen bé, mentre que nosaltres esborràvem aquestes inscripcions, mentre que nosaltres emblanquinàvem llurs emblemes i llurs sentències terribles.

Barcelona, 11 de novembre

Ahir vaig dinar a casa de Juan Sánchez, espanyol de pura sang, devot de vella soca. Tot just entrat a casa seva, la seva santa i expansiva mitja taronja

m'ha guarnit amb un escapulari de Montserrat ple d'indulgències, i per als teus fills unes joguines beneïdes, tan *berquins,* tan mal fetes que no m'atreveixo a enviar-te-les. Estic obligat a agrair-les a aquesta respectable matrona com si tu les haguessis rebudes. Ens vam posar a la part central de la taula i mirava de reüll amb impaciència l'olla clàssica, tal com fou feta conèixer als castellans pels abencerraigs, quan don Juan Sánchez, s'aixecà amb la seva família, salmodià un etern «Benedicite». Dret, enmig de nosaltres, les mans esteses sobre l'olla, es persignà al final, i tots els petits Sánchez la van besar dient «Amén».

Quin menjar, Déu meu! El pebrot era gairebé pertot: pebrot cru, pebrot amb salsa, pebrot fregit, carn d'au coberta de pebrot. Pensava que em trobava al meu final, i, amb la boca cremant, gesticulava horrorosament. Després d'aquest llarg martiri, calia donar gràcies a Déu amb el mateix cerimonial que al començament, com si Déu, que és just i bo, tingués res a veure en aquest emmetzinament.

Barcelona, 12 de novembre

La sort està tirada; el meu regiment torna a França. Partirà el 15 cap a Perpinyà, on trobarà les ordres relacionades amb la seva destinació ulterior.

Després de vuit mesos de fatigues i de perills, és impossible de no sentir un viu impuls d'alegria davant la certesa de deixar aviat aquesta terra estrangera i de reveure la nostra pàtria. Però, ho haig de dir, tinc el desconsol de no haver obtingut cap reconeixement per la meva dedicació i per la sang vessada a Molins de Rei.

Estic allotjat a casa d'un vell cavaller de Malta, vinculat amb totes les famílies més nobles d'Espanya.

Hi ha poca confiança general en el futur; es temen les venjances del Rei. Els francesos són el suport i l'esperança de la classe il·lustrada; malgrat les protestes ferotges, nosaltres mantenim religiosament la capitulació feta amb Mina, i contenim les reaccions. Ahir el mariscal Lauriston va arribar aquí; es creu que no li ha portat només la curiositat, i que ve a examinar si el seu vell col·lega no ha ultrapassat els seus poders atorgant als vençuts una capitulació massa liberal.

Girona, 19 de novembre

Abans de deixar Barcelona he visitat per interès teu, tots els teus amics. Però ells tremolen pel futur, i no gosarien arriscar en aquest moment un sol maravedí en els negocis. El govern del Rei no inspira cap confiança als liberals, els quals temen reaccions sanguinàries. Els partits, encara que dissolts aparentment, s'observen, i sempre estan a punt d'arribar a les mans. Els reialistes somnien venjances i estan irritats de no poder acomplir-les. Alguns milicians han estat degollats; la mateixa sort amenaça els altres, i jo dubto molt que la nostra obra de restauració absolutista sigui de molta durada.

Acabem de deixar el litoral de la Mediterrània i d'entrar en la part fanatitzada de Catalunya. En la primera part, la nostra presència era beneïda pels vençuts que demanaven al cel la protecció de les nostres armes i l'ocupació d'Espanya per les nostres tropes; en aquesta altra, contràriament, som maleïts pel partit que havíem fet vencedor. Se'ns retreu la nostra moderació, la nostra humanitat; es considera un crim el nostre conveni amb Mina.

Aquests són els records de la meva darrera campanya. He limitat la narració als esdeveniments que han passat davant els meus ulls, en els quals he pres part. Molts altres fets militars han honorat l'exèrcit de Catalunya i el seu il·lustre general en cap.

Congost, Rosa (2016). *Les lliçons d'història. El jove Pierre Vilar (1924-1939)*. Barcelona: L'Avenç, 478 p.

«Nosaltres no vam inventar la Història Total. La vivíem». Aquest encapçalament, oportunament triat per Rosa Congost, constitueix una síntesi de tota aquesta biografia intel·lectual confegida mitjançant la consulta del fons epistolar que el Vilar (1906-2003) estudiant universitari intercanviava amb la seva germana, Maria, i la seva tia, Francesca.

El període temporal aprofundit en l'estudi que ens ocupa complementa la primera part del testimoni biogràfic oral de l'historiador occità a *Pensar històricament* (1995). Es tracta de l'apartat de caient metodològic «El comú i el sagrat», el qual permet d'escatir les traces del materialisme històric adoptat per Vilar tot partint de les qüestions —a tenir en compte en una recerca totalitzadora— que es desprenen —materials i de psicologia col·lectiva— de l'anàlisi del fet social com a *cosa* establerta pel sociòleg Durkheim. Aquesta part serveix, doncs, de connector amb l'obra que comentem.

La primera part de *Les lliçons de la història* —els tres primers capítols— abasta la formació i la graduació de Vilar, és a dir, el període comprès des de l'anada de Montpeller a la Sorbona de París a fi d'obtenir la llicenciatura en història. Així, Congost, sintetitza i contextualitza un primer contingent de correspondència en què s'evidencien les impressions, els parers i actituds de Pierre Vilar en el context de l'agrupació d'alumnes postulants a graduació, i la seva participació en el Grup d'Estudis Socialistes (1924-1929), primera baula associativa que denota l'orientació política futura de l'historiador. La formació a l'Escola Normal —«La vida col·lectiva»—, com a prolegomen universitari, permet de bastir la dinàmica de Vilar en el si de les organitzacions d'estudiants i les seves primeres col·laboracions en òrgans polítics (*La vie socialiste*) tractant críticament, per exemple, el tipus de socialisme existent a l'Escola Normal (1928). Aquest apartat també estableix un marc de relacions amb altres companys, alguns dels quals ocuparen llocs destacats en la política (Mendès France) i en l'espectre sociocultural (Sartre, Romains, Aron). El calidoscopi que ens ofereix l'estudi és extremament útil per concretar els «circuits» pels quals transcorre la vida acadèmica i associativa del futur historiador. Aquest aspecte, però, cal no deslligar-lo de la matriu historiogràfica en la qual es desenvolupaven els joves *normaliens*, amb referents —criticats irònicament per Vilar— com Charles

Seignobos (p. 76). La vida intel·lectual transcorria en aquest context d'influència de mestratges i de vinculació a agrupacions estudiantils que reconeixien lideratges d'esquerra com Jean Jaurès, a l'homenatge del qual participà Vilar.

Ara bé, la vida no és unilineal. Els meandres hi són imperatius i resten definits per l'evolució metodològica —el mètode, mot clau del Vilar dels anys vint— del jove estudiant. És així que la recerca esclareix l'evolució de Vilar cap a la geografia en la perspectiva de trobar-hi una eina analítica i, sobretot, interpretativa de la realitat contemporània. Albert Démangeon i Max Sorre hi exerciren un mestratge essencial que el dugueren a l'elaboració del diploma d'estudis de grau i, doncs, a la seva primera vinculació amb Catalunya d'ençà de 1927. Les relacions primiceres que el geògraf hi establí amb Pau Vila foren determinants per a la recerca sobre la industrialització a la regió econòmica de Barcelona publicada a *Annales de Géographie* el 1929.

A partir d'aquest moment, el volum basteix els camins empresos per Vilar, i que el dugueren a una estada a la Casa Velázquez de Madrid, un centre resident i d'estudis per a alumnes francesos. La fília catalana de l'occità, però, era evident —en una vivència vilariana que explicita antinòmies entre la vida i el tarannà entre Madrid i a Barcelona—, la qual cosa restava del tot especificada arran dels anys trenta.

Les parts finals de la recerca —«La forja d'un futur professional» i «La fi d'un cicle formatiu»— recullen la relació de Vilar —i de la seva futura muller, la basca Gabriela Berrogain—, amb agrupacions culturals i intel·lectuals del Principat. Aquest marc, juntament amb la reflexió crítica continuada duta a terme pel jove llicenciat i professor d'institut, motivà el pas de la geografia a la història com a «ofici». No fou, lògicament, una transició mecànica, sinó que en l'endemig hi havia l'influx de la història estructuralista dels *Annals* i la seva revista (1929) i, fonamentalment, hi apareixia l'aprofundiment en l'anàlisi d'una vida col·lectiva nacional en l'albada republicana, amb influències significatives (Carles Pi i Sunyer). La relació dels set treballs de Vilar comentats per Congost entre 1933 i 1935 referencia els interessos geograficoeconòmics (però també amb un cert enfocament geopolític) i exposa les primeres reflexions historiogràfiques —al *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, segurament a través de Pau Vila— al voltant d'Antoni de Capmany (p. 334 i *sq*). Amb tot, la dedicació a la geografia econòmica i humana restà a la base de la futura condició historiadora: aquella geografia i història, és clar, es retroalimentaven. La consciència històrica s'anava deixatant en aquestes recerques

primiceres on començaven a besllumar reflexions de caire nacionalitari. El núvol de referents aportats per Congost (p. 446) permet d'entrellucar referents de Pierre Vilar als anys trenta.

Cal destacar que «la lliçó d'història» de Vilar restava empeltada, com no podia ser d'una altra manera, pel temps polític. Una conjuntura que serví per aprofundir en el fet nacional, en contraposició al nacionalisme (expansionista) d'intel·lectuals republicans espanyols com Claudio Sánchez Albornoz. A la base d'aquest fet hi havia el balanç bibliogràfic que Vilar publicà a la nounada revista *La Pensée* al voltant de les «històries d'Espanya» fins aleshores publicades. Així, les pàgines finals de l'estudi (p. 432 i *sq*) recullen una carta que Vilar adreçà a l'historiador (juny de 1939) on es comenten les preses de posicions —uniformistes i filorepressives— respecte de l'Estatut d'Autonomia de 1932, metàfora de la concepció que es tenia en sectors socials majoritaris espanyols respecte de Catalunya. Aquest fet no era gens secundari car permetia de reflectir empíricament una concepció republicana que identificava Estat i realitat uninacional, tret que arriba fins als nostres dies.[1]

1. Aquesta lletra ha estat comentada de manera adient pel periodista Ignasi Aragay a «El mal d'Espanya, segons Pierre Vilar», *Ara*, 3 de juliol de 2016, p. 46.

Fins ací la síntesi (escadussera) dels fets. Uns fets que allò que els sosté no és altra cosa que el combat per la història total, no pas elaborada des del «laboratori» acadèmic, ans com a resultat de l'acte de coneixement directe, biogràfic.

El que s'extreu d'aquesta obra —a la qual potser caldria incorporar un capítol introductori general sobre el context historiogràfic francès, per bé que apuntat en el cas de Vilar (p. 146-150)— és que la concepció integrada de tot fet social és conseqüència de meditacions arran d'experiències que van definint la identitat intel·lectual. La història total comportava anar-la construint des de la pràctica teòrica i investigadora: la-història-en-marxa. I d'aquesta pràctica anà sorgint un «mètode», que alhora es retroalimentava amb nous contrasts i amb noves motivacions. Per aquest motiu, Vilar deia que hom vivia la història total, de la qual la concepció dels annalistes fou un punt de partença. Comptat i debatut, aquesta percepció resta reforçada per una altra observació vilariana: «L'historiador és dins la història» (p. 456). De fet, aquesta biografia de formació no deixa de reflectir que qualsevol intent de comprensió dels fenòmens col·lectius és indestriable de la relació entre consciència de subjectivitat (no pas subjectivisme) i context. Vilar n'és exemple, d'una tra-

jectòria —tota trajectòria n'és— *històrica*. L'historiador és conseqüència d'aprehendre el temps històric propi, que esdevé temps cultural i polític. De la consciència de participar en aquesta doble temporalitat en sorgeix —com a projecte que esdevé— la història total. La concepció metodològica de la tesi de Vilar prenent com a base els «fonaments econòmics [geogràfics i polítics] de les estructures nacionals» n'és una conseqüència. Som aquesta —l'única— història.

Xavier Ferré Trill
Universitat Rovira i Virgili
xavier.ferre@urv.cat

Mancho, Carles [ed.] (2018). *El* Brodat de la Creació *de la catedral de Girona*. Bellaterra, Barcelona, Girona, Lleida, Tarragona: Memoria Artium, 418 p.

El catàleg d'obres sobre el *Brodat de la Creació* s'ha enriquit darrerament amb un volum monogràfic i miscel·lani que replanteja molts dels llocs comuns repetits històricament i formula noves hipòtesis. L'edició és de Memoria Artium, que és un projecte editorial compartit per les universitats de Barcelona, Autònoma de Barcelona, Girona, Lleida, Rovira i Virgili, Politècnica de Catalunya, MNAC i Museu del Disseny de Barcelona. Obre el volum una doble presentació de Francesc Pardo, bisbe de Girona, i Àngels Solé, directora del Centre de Restauració de Béns Mobles de Catalunya. Carles Mancho és l'editor del llibre, que inclou un conjunt de col·laboracions de diversos autors amb perspectives diferents focalitzades en el *Brodat*.

El professor Mancho fa en la introducció un al·legat a favor d'un enfocament complex i interdisciplinari de la recerca, amb treball en equip i projectes compartits, defugint el que ell anomena «individualisme egocèntric», com un camí per fer avançar el coneixement fonamentat en el debat intel·lectual. Ell mateix en el seu article ens proposa una metàfora suggerent amb el joc de la xancra; el camí per arribar al cel no és mai una drecera, sinó un lent i sinuós avançar pas a pas. Des d'aquesta perspectiva ens proposa un volum que vol ser un punt de partida i no pas un punt d'arribada i un canvi de mirada cap al *Brodat* mirant de fixar l'atenció en algunes preguntes que fins ara potser no s'havien formulat adequadament i situant-lo en el context arquitectònic i litúrgic de la catedral romànica per a la qual s'hauria encarregat i fet.

El *Brodat* ha suscitat sempre un gran interès i ara amb aquest llibre que conté molta informació, aplega la ja coneguda i n'afegeix de nova, podem fer el punt de situació en una evolució que ens duria d'Enric Claudi Girbal a Pere de Palol, d'aquest a Manuel Castiñeiras i d'aquest a Rebecca Swanson i tots els autors d'aquest llibre. Sense oblidar les aportacions rellevants de persones com Jaume Marquès Casanovas, Lluís Batlle i Prats o Lambert Font Gratacós, per esmentar només alguns que han anat sembrant el camí.

Partim naturalment d'algunes dades ja ben establertes: és un brodat, no un tapís. Amb fil de llana i lli cosit amb agulla. S'ha conservat incomplet pel costat dret i la part inferior.

I ara s'hi poden afegir noves certeses parcials: per les característiques del cosit i les mesures de les diferents parts de la sarja es pot deduir amb força fiabilitat que el *Brodat* tindria una configuració que es correspondria amb la segona de les hipòtesis de restitució que va fer Pere de Palol i que ara Rebecca Swanson perfecciona. Es pot datar a la segona meitat del segle xi, cap al final, va ser fet probablement a Girona (Mancho ho assegura, Swanson apunta la presumpció), tenia com a destinatària la catedral romànica, la seva funció era litúrgica i s'associava al cicle quaresmal en les celebracions de la capella del Sepulcre i l'altar dedicat a la Santa Creu que es trobaven a la capella del Sepulcre per damunt de la galilea de la catedral romànica en el cos més occidental de la mateixa. No sembla que pogués ésser una catifa, per molt que durant una època relativament recent es dediqués a aquesta funció; fou més un vel de temple, una cortina, un domàs, per ésser penjat. Conté un condensat altíssim de saviesa teològica i clàssica, bíblica i còsmica, beu de les fonts del món cultural carolingi i del coneixement acumulat en els escriptoris de la mateixa catedral i de Ripoll i Vic, però la seva tradició iconogràfica troba models més allunyats en altres parts de l'occident cristià, en alguns casos a través de mosaics, associació que podria haver induït a la interpretació errònia de la funció de catifa. La deixa que féu el 1081 el sagristà major Bernat Guillem d'unes quantitats apreciables de llana i lli pot fer pensar que va ser ell qui el va encomanar i que s'hauria fet entre l'any de la deixa i l'any de l'acabament de la capella del Sepulcre (1094), «per a la qual el *Brodat* havia estat pensat».

Roser Piñol, que ha dedicat la seva tesi doctoral a les restauracions antigues (1876, 1907, 1952 i 1975) del *Brodat* introdueix el llibre amb un repàs dels segles d'oblit, del segle xvi al xix, i la seva redescoberta; oblidat i arraconat, un cop redescobert indu-

eix una primera intervenció que ens posa en contacte amb una part principal i l'existència de parts ocultes, tapades, rebrecs i parts afegides (1876) i la seva incorporació a un imaginari nacional que se'l fa seu. La intervenció de 1907 associa la troballa de peces esparses, fragments solts del *Brodat*, que s'afegeixen amb un enganxament aleatori, alhora que és espolsat i reparat. En la intervenció de 1952 es va fer una reparació general i la restitució dels fragments al lloc que tocava. I finalment la intervenció de 1975, amb un rentat del *Brodat*, la instal·lació a la sala actual però la restauració va ser feta amb incorporacions impròpies que les tècniques de la intervenció de 2012 conceptuen de «reconstruccions d'aparença il·lusionista».

Carmen Masdeu, Luz Morata i Maite Toneu signen la intervenció de 2011-2012 feta amb la «mínima intervenció i el màxim respecte», però amb tècniques d'anàlisi dels colors (pigments), de la llana i el lli, de la sarja, de l'anvers i el revers, i dels elements incorporats per a la lectura o la interpretació aprofitant el sanejament general realitzat. L'estudi tècnic, l'exploració en profunditat de l'estructura del *Brodat* i el seu suport aporten elements clau per a la interpretació de la forma i la funció. Aquesta intervenció, clau, és a la base d'aquest volum, i crea els fonaments del futur del *Brodat* i la seva exposició.

Milagros Guardia, per la seva banda, situa l'obra de Pere de Palol al cor mateix de la historiografia sobre el *Brodat*. És indiscutible que hi ha un abans i un després del treballs de Pere de Palol iniciats en els anys cinquanta del segle xx, en la recerca, el coneixement i la difusió del *Brodat*. Els articles publicats a París li donaren una notorietat i una visibilitat molt explícites que culminarien amb el llibre de 1986. És Palol, com explica Milagros Guardia, que hi va col·laborar, que va introduir propostes de restitució agosarades però innovadores i una lectura des del punt de vista iconogràfic amb referents diversos que acrediten una vasta cultura al darrere de la realització del *Brodat*, qui va proposar una cronologia i va avançar hipòtesis sobre el lloc de realització. I Palol ho va fer amb la metodologia i el rigor de l'arqueologia i amb un enfocament iconogràfic.

Marc Sureda, que ha dedicat la seva tesi doctoral a la catedral de Girona fa un estudi arquitectònic i litúrgic de la catedral i proposa una interpretació que aplana el camí a la identificació de la capella del Sepulcre com l'espai al qual es destinaria el *Brodat*. Sureda afirma que «la catedral romànica fou el resultat d'un dels projectes més ambiciosos de l'ar-

quitectura catalana del segle xi, en el qual el *Brodat de la Creació* trobà el seu lloc com a part de solemnes escenografies litúrgiques». En definitiva, els altars de la catedral en una rotació de les celebracions litúrgiques per tota la catedral definida i construïda amb una idea preconcebuda per a aquestes finalitats.

Vincent Debiais ens introdueix en les inscripcions del *Brodat*: 141 mots i 658 caràcters per analitzar una dimensió «epigràfica» del *Brodat*, els textos breus i sintètics, amb voluntat publicitària, les inscripcions associades a les imatges i concebudes com a dades «per a la creació d'un discurs global».

Andreina Contessa fa un repàs dels escriptoris de la Marca Hispànica i dels manuscrits il·luminats que pogueren aportar fonament teològic o iconogràfic a la realització del *Brodat*, i atorga un valor especial a les bíblies de Ripoll i de Sant Pere de Roda, les relacions iconogràfiques entre el *Beatus* de Girona i el *Beatus* de Torí, pintat a Girona, i a l'Homiliari de Girona, entre d'altres, i estableix punts de vista comparatius que aporten llum al bagatge cultural subjacent a la construcció del recorregut simbòlic del *Brodat*. Esmenta el gust enciclopèdic de les bíblies i afegeix «un mateix gust enciclopèdic capaç de reunir en un compendi únic teologia i ciències de la natura, presideix també la creació del *Brodat* de Girona».

Xavier Barral polemitza amb Manuel Castiñeiras, li discuteix la funció de catifa, i amb el seu bagatge amplíssim sobre el món medieval conclou que el *Brodat* podria molt ben ser «un vel de quaresma monumental i mòbil», «un domàs o vel de temple exhibit en funció de la litúrgia», un gran retaule tèxtil. Una cortina. En el conjunt del llibre es fa honor i es polemitza amb les aportacions de Manuel Castiñeiras i es discuteix aquest extrem de la funció, també qui pogué ser l'impulsor de l'encàrrec i fins i tot es discuteix la idea que pogueren ser les monges de Sant Daniel les que realitzessin el *Brodat*; és una idea suggerent i simpàtica, però potser no prou fonamentada.

Imma Lorés estudia la iconografia del claustre de la catedral de Girona i explica que «l'ampli desenvolupament dedicat als cicles del Gènesi és un dels aspectes que singularitzen el claustre de Girona», troba antecedents i paral·lelismes amb els capitells conservats de Sant Pere de Roda al Museu de Cluny, o amb el claustre de Sant Cugat del Vallès, i apunta a la riquesa dels models basats en tradicions antigues (Sant Pere del Vaticà i Sant Pau Extramurs), o en reelaboracions més recents amb projectes artístics de «noves decoracions romàni-

ques de moltes esglésies de la mateixa ciutat de Roma».

El nucli dur del llibre, el cor de les aportacions, el conforma el text de Rebecca Swanson, que, amb una exploració de les fonts, un coneixement de les tradicions iconogràfiques i del complex entramat de la transmissió i recepció dels textos bíblics i la seva significació simbòlica i amb una pertinent interrogació de totes les evidències disponibles ens proposa la majoria de les aportacions sectorials que hem assenyalat en els altres articles i que aquí s'integren en una interpretació de conjunt que defineix les pautes bàsiques dels nous paradigmes per al coneixement i la interpretació del *Brodat de la Salvació*, fins ara conegut com el *Tapís de la Creació* de la catedral de Girona.

A tall de conclusió podem dir amb Carles Mancho que «la riquesa intel·lectual i l'exuberància iconogràfica de l'obra la situaran sempre al centre d'un debat científic. I el fet que no n'hi hagi cap d'igual la situarà sempre al llindar de l'excepcionalitat».

L'obra conté abundants il·lustracions a color i en blanc i negre; tenen especial rellevància les que fan referència a les diverses etapes del *Brodat* en relació amb la seva redescoberta i les sales capitulars i les que il·lustren els resultats tècnics de la darrera intervenció de 2011-2012. Tanca el volum un repertori de «Manuscrits citats», una extensa i detallada bibliografia, unes notes biogràfiques dels autors i un índex onomàstic.

Joaquim Nadal i Farreras
Universitat de Girona
quimnadal@hotmail.com

Canadell Rusiñol, Roger (2016). *Josep Anselm Clavé. Una vida al servei de la cultura i la llibertat*. Barcelona: Editorial Comanegra, 197 p.

Una aportació destacada de la tesi de Canadell sobre la trajectòria sociabilista de Clavé —recolzada amb nous materials empírics procedents del fons personal d'aquest promotor de les societats corals— és la contextualització del sentit ideològic que, culturalment, expressava el cor, que, alhora, exercia una funció de comunitat de suport social. La investigació —organitzada en períodes cronològics que expliquen temps polítics— ressegueix la biografia de l'impulsor del lleure popular interclassista —en principi influenciat pel comunisme d'Étienne Cabet— en el marc del que havia de ser la revolució democràtica del sexenni 1868-1874. Precisament, aquesta conjuntura de-

fineix un «abans» i un «després» —de la reforma («progrés moral») a la radicalitat («progrés social»)— en l'evolució política de Clavé juntament amb Frederic Soler, com a referent coetani en l'àmbit teatral.

La legitimació de la cultura de les classes subalternes fou l'objectiu central del fundador dels Jardins d'Euterpe en el context de circulació establert pel mercat cultural burgès. Fou, en aquest sentit, una proposta de mobilitat que inseria la cultura popular en el món referencial de la classe dominant: en un espai burgès —el passeig de Gràcia. Per aquesta raó, l'activisme polític deixà de tenir predominança —circumstancialment— en favor de la creació (p. 101).

La recerca estableix (encertadament) un procés de radicalitat política de Clavé d'ençà de 1868. Abans d'aquesta era possibilista? Del text que comentem sembla que se'n deriva una dialèctica interna (esdevinguda en *querelle* intel·lectual contemporània): com produir un tipus d'«estètica» que pogués adir-se a un projecte de transformació social? De fet, la promoció de la cultura popular es debatia, com planteja Canadell, en la separació —o vinculació— entre civilització i «revolta social» (p. 128). Sembla que abans de 1868 Clavé opta per la separació matisada entre ambdós factors.

El cicle viscut per l'autor de *L'aplec del Remei* —que ha estat interpretat com a composició obrerista— remet al projecte liberal radical en contraposició al monàrquic en un context de gradació de plantejaments ideològics republicans. On situar Clavé? A partir de 1868 el compositor opta per la via revolucionària, en un context personal de crisi econòmica i, també, de projecció política al si del Partit Republicà Demòcrata Federal, col·lectiu intel·lectual dels republicans anomenats «intransigents». Aquest «Clavé» —que no es pot comprendre aïllat de Valentí Almirall, Conrad Roure, Gonçal Serraclara— sembla corregir l'opció regeneradora empresa fins aleshores —aquella que pensa en termes idealistes en l'harmonia social a partir del pacte de classe entre sectors de la (petita) burgesia i del proletariat urbà.

La recerca de Canadell —estudi de microhistòria al voltant de l'organització cultural del republicanisme, model que aquest historiador de la cultura hauria d'ampliar en un «retrat de grup»— se situa en una conjuntura especialment reveladora: l'auge del sistema de producció de fàbrica i l'expansió de la classe obrera industrial (1824-1874), metaforitzat en la composició *La maquinista*. En el decurs d'aquest temps cultural i polític d'emergència del republicanisme

igualitari (Abdó Terrades) és on Clavé tempteja possibilitats de realització professional, amb extensió arreu del país —del grup coral Aurora a La Fraternitat i a la Societat Euterpe—, cosa que, de retruc, suposava la difusió de l'ideal fonamentat en el lema «Progrés, virtut i amor». La part més reveladora de la recerca de Canadell —l'edició crítica de la poesia del compositor, és a dir l'«esperit» ideològic— ajudarà del tot a l'enquadrament cultural del fundador d'*El Metrónomo*, hereu del vitalisme romàntic —com es desprèn de la composició *Goigs i planys*— i exponent de la comunitat imaginada republicana, fonamentada en la tríada proclamada per Clavé: associacionisme, educació i fraternitat.

Xavier Ferré Trill
Universitat Rovira i Virgili
xavier.ferre@urv.cat

Gracia Alonso, Francisco (2017). *Lluís Pericot, Un prehistoriador entre dos épocas*. Pamplona: Urgoiti editores, 636 p.

Lluís Pericot (Girona, 2 de setembre de 1899 - Barcelona, 12 d'octubre de 1978) va esdevenir un prehistoriador i arqueòleg de prestigi internacionals sense renunciar mai a les seves arrels gironines. Molts gironins l'havien conegut i podrien explicar les seves vinculacions familiars amb Torroella de Montgrí, Begur, on passava els estius, i la mateixa ciutat de Girona. També és conegut el fet que en diversos moments de la seva vida d'arqueòleg i prehistoriador va excavar a les coves de Serinyà, a les del Montgrí, a Ullastret i al poblat ibèric de Castell a Palamós. Coneixem la seva trajectòria al costat d'altres historiadors locals com a fundador i impulsor de l'Institut d'Estudis Gironins i també el llarg període durant el qual fou comissari provincial d'excavacions arqueològiques de Girona i finalment delegat de zona per Catalunya i Balears del Servicio Nacional de Excavaciones Arqueológicas.

Però aquesta visió massa local no fa justícia a la dimensió universal del personatge que hem esmentat. El més rellevant, però, de la seva trajectòria és que va salvar la fractura provocada per la Guerra Civil espanyola i, fidel al mestratge de Pere Bosch Gimpera, va interpretar sempre a Espanya els plantejaments acadèmics i de política universitària del seu mestre. Pont i baula entre dues èpoques, als ulls d'alguns seria titllat de tou i condescendent amb el franquisme, mentre que als ulls de molts d'altres l'actitud de Pericot evitaria el buit, la li-

quidació d'una herència intel·lectual i acadèmica i situaria sense solució de continuïtat l'escola catalana en el mapa espanyol i internacional.

Ara, però, podem precisar molt més gràcies a la recent publicació del llibre del professor de la Universitat de Barcelona Francisco Gracia Alonso). Aquesta completíssima i apassionant biografia s'obre amb un pròleg del professor Josep M. Fullola Pericot, nét de l'arqueòleg gironí. Amb anterioritat Francisco Gracia, Josep M. Fullola i Francesc Vilanova ja havien publicat *58 anys i set dies. Correspondència de Pere Bosch Gimpera a Lluís Pericot (1919-1974)* (Barcelona, Edicions de la Universitat, 2002) i pocs anys més tard Francisco Gracia i Josep M. Fullola van dedicar un llibre a *El sueño de una generación. El crucero universitario por el Mediterráneo de 1933* (Barcelona, Publicacions de la UB, 2006). No cal dir que aquests treballs previs i l'abundantíssima documentació que Francisco Gracia ha pogut consultar en diversos arxius i molt especialment en el fons Lluís Pericot de la Biblioteca de Catalunya constitueixen un sòlid fonament del treball que comentem i que esdevé finalment una guia imprescindible per conèixer l'itinerari de les ciències prehistòriques a Espanya i al món.

Pericot va esdevenir doctor a Madrid, quan només es podia fer el doctorat en aquesta ciutat, l'any 1923 i dos anys més tard, el mes de desembre de 1925, ja era catedràtic d'Història Antiga i Mitjana d'Espanya a la Universitat de Santiago de Compostel·la. Al cap de poc, el 27 de juny de 1927, obtingué, amb l'afany d'acostar-se a la seva família, una plaça de catedràtic d'Història Moderna i Contemporània d'Espanya a la Universitat de València fins que l'any 1933 i en el marc de la Universitat Autònoma de Barcelona el seu mestre Pere Bosch Gimpera el cridà, primer per exercir una plaça de catedràtic agregat d'etnologia (octubre de 1933) i un any més tard (desembre de 1934) es transformà la plaça en la d'Història Moderna i Contemporània d'Espanya per concordança amb la que havia guanyat a València. Malgrat les vicissituds dels anys de la Guerra Civil, Pericot ja no deixà mai d'estar vinculat a la Universitat de Barcelona, on durant més de vint anys, en temps de la República i també en els temps del franquisme, va ser secretari de la Facultat de Lletres; en aquesta universitat, el 1954, per major coherència amb la seva especialitat, passà a ocupar la càtedra de Prehistòria.

D'aquest perfil universitari es desprèn l'evolució de la seva trajectòria investigadora: durant poc temps a Galícia, de forma molt substancial

a València a través del Servei d'Investigacions Prehistòriques i on, per incitació d'Henri Breuil, excavà la cova del Parpalló amb uns resultats extraordinaris que, un cop publicats, llançaren Pericot a la fama internacional i, més endavant, des de Barcelona, amb la represa de la tasca que havia iniciat amb la seva tesi amb l'estudi dels sepulcres megalítics de Catalunya. Des d'abans de la Guerra Civil espanyola Pericot destacà per la seva extraordinària facilitat de relacions en l'àmbit internacional en el camp universitari i en el dels especialistes de renom mundial de prehistòria i arqueologia.

Francisco Gracia transita per l'expedient de depuració que Pericot va superar i intenta interpretar el sentit de la decisió de Pericot de no passar la frontera al final de la guerra i d'adaptar-se a la nova circumstància política. De fet, és el mateix camí que seguiria un altre gironí, Jaume Vicens Vives, també discutit per la seva condescendència possibilista exactament igual que Pericot. I és veritat que Pericot era un home prudent i conservador. Però també és veritat que durant tota la seva vida va mantenir viu el contacte i la filiació intel·lectual amb el seu mestre Bosch-Gimpera, que mantindria viu l'esperit de renovació universitària que havia viscut a la Universitat Autònoma en els successius intents de reforma dels plans d'estudis a la Universitat de Barcelona fins a la dècada dels setanta. Amb Bosch a Mèxic, i un temps a París a la UNESCO, Pericot va ser l'intèrpret dels designis i dels propòsits de Bosch a l'hora de conformar una escola catalana d'arqueologia i prehistòria i els intents reeixits de concretar aquesta escola en una estratègia que portaria a llocs clau de la universitat espanyola Joan Maluquer de Motes, Pere de Palol i Miquel Tarradell.

No sols això, sinó que Bosch i Pericot concilien les arrels de la formació germànica de Bosch amb les escoles anglosaxona i francesa defugint, per exemple, els plantejaments d'un Martínez Santa Olalla que traspassaria la frontera infranquejable de l'adhesió ideològica i intel·lectual en la seva condició de falangista al nazisme als antípodes de l'aliadofília de Bosch i Pericot. En realitat, durant més de quinze anys hi va haver un enfrontament larvat entre Martínez Santa Olalla, que des de la Comisaría General de Excavaciones Arqueológicas volia definir una xarxa provincial amb delegats de l'àmbit local de fora del món acadèmic, d'una banda, i de l'altra el món del professorat universitari, que defensava una opció més professionalitzadora. La pugna era majúscula des que el març de 1939 Martínez Santa Ola-

lla va pretendre apoderar-se dels fons del Museu d'Arqueologia de Barcelona i traslladar-los a Madrid, intent que va ser avortat per Pericot amb la col·laboració del marquès de Lozoya, director general de Belles Arts, i que culminaria amb l'establiment del tàndem Almagro-Bosch-Pericot, amb Almagro al capdavant del Museu i dels cursos d'Empúries, que serien una de les plataformes de Pericot per internacionalitzar la ciència prehistòrica espanyola des del gran jaciment grecoromà que l'Institut d'Estudis Catalans i la Mancomunitat havien situat en el cor mateix d'una estratègia nacional de recerca.

Salvar aquesta contradicció entre una formació germànica i un compromís amb els valors de l'Europa aliada serà segurament el ciment que segellarà la continuïtat durant dècades de l'aliança i l'amistat entre Bosch Gimpera i Pericot. Els primers contactes internacionals eren de Bosch, i Pericot va seguir les passes marcades pel seu mestre i hi va excellir fins a l'extrem. Gràcies als seus estudis i orientacions, acompanyats de publicacions molt notables sobre Àfrica i Amèrica i gràcies a la seva obsessió viatgera i la seva presència reiterada en tots els fòrums i congressos internacionals, Pericot pogué establir una xarxa de complicitats fins a acabar formant part dels comitès de tots els organismes on es cuinaven les reunions científiques dels especialistes. La plataforma definitiva va ser la seva presidència del IV Congrés Internacional de Ciències Prehistòriques i Protohistòriques que es va celebrar a Madrid l'any 1954.

Amic i deixeble de Pere Bosch Gimpera i amic d'A. Schulten, d'Hugo Obermaier, d'Henri Breuil, de Vere Gordon Childe, de Louis i Mary Leakey i de molts altres prehistoriadors del món anglosaxó, al costat dels seus contactes en els països d'Amèrica i Àfrica als quals dedicava síntesis i recerca, Pericot va esdevenir peça clau, reconeguda a Espanya i al món, per a la internacionalització de la recerca espanyola en prehistòria i arqueologia.

Pericot va exercir sempre de gironí i va tenir per costum, amb la seva esposa, de fer durant molts anys, amb certa freqüència, dinars de gironins a casa seva. Conservo d'aquests dinars moltes publicacions dedicades per Lluís Pericot, singularment les quatre que Francisco Gracia converteix en capítols especials dedicats a esbrinar el pensament intel·lectual de Pericot, conservador, crític i reformista alhora. El context de cadascuna d'aquestes publicacions és un compendi de la significació i el reconeixement atorgats a Lluís Pericot. Es tracta de *Grandeza y miseria de la prehistoria*

(1948), que és el discurs de recepció com a membre (14 de novembre de 1948) de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, contestat per un altre gironí acadèmic, Tomàs Carreras i Artau; de *Las raíces de España* (1952), que és la publicació que recull el discurs de Pericot en la sessió de cloenda del XII plenari (1950) del Consejo Superior de Investigaciones Científicas, que és potser el discurs en què més acomoda la seva visió al context imperant a les esferes oficials; *Medio siglo de prehistoria hispánica* (1964), discurs d'inauguració oficial del curs 1964-1965 de la Universitat de Barcelona, i, finalment *Reflexiones sobre la prehistoria hispánica* (1972), que va ser el seu discurs de recepció com a membre numerari de la Real Academia de la Historia (10 de desembre de 1972), amb resposta d'Antonio García Bellido.

No em puc estar d'incorporar en aquesta ressenya una pinzellada de la meva memòria personal. Rastrejant entre els papers dels meus pares, dels meus avis i dels meus besavis, he trobat el rastre sovintejat de Lluís Pericot. He explicat en altres llocs que Lluís Pericot era amic dels meus besavis Forns-Navarro (Josep Forns Planas, cap de l'estació de Girona i inspector del moviment del ferrocarril de Girona a Sant Feliu de Guíxols, i Mercedes Navarro, pares de la meva àvia materna i de Mn. Ferran Forns Navarro), dels meus avis Farreras Forns (Josep Farreras Ventura i M. Teresa Forns Navarro) i dels meus pares, Manel Nadal Oller i Montserrat Farreras Forns. Quan era responsable de les excavacions de la província i venia a Sant Pere de Galligants, Pericot sovint dinava a casa els meus avis i pares a la plaça de Santa Llúcia i ens explicava els seus viatges extraordinaris. Pericot havia tingut d'alumna la meva mare en els anys quaranta i em tindria a mi a partir de 1966. Quan vaig arribar a les aules de la facultat, les troballes del matrimoni Leakey, per exemple, m'eren del tot familiars. Francisco Gracia ho recull tot fent esment de la incorporació del nom de Lluís Pericot en un lloc rellevant del nomenclàtor de carrers de la ciutat on havia nascut.

La recerca en els arxius, biblioteques i correspondència és molt exhaustiva i ho acredita a bastament una abundant anotació a peu de pàgina que fa pujar el nombre de notes a 1.634. Tanquen el volum una completa bibliografia i un índex onomàstic. Només trobo a faltar en aquest llibre que ens acosta i fa entendre qui era Lluís Pericot i perquè és tan reconegut, un mapa amb tots els moviments internacionals de Pericot que el durien a tot el món i una cronologia per tenir una pauta per

seguir còmodament i amb referències la gran abundància de dades que ens descobreix el professor Francisco Gracia i que il·lustren i interpreten la vida d'aquest gironí universal.

Joaquim Nadal i Farreras
Universitat de Girona
quimnadal@hotmail.com

Dueñas, Oriol (2018). *Carme Ballester, compromís, resistència i solitud*. Maçanet de la Selva: Editorial Gregal, 340 p.

Tres mots que defineixen un molt bon títol per a la biografia d'un personatge caigut en l'oblit malgrat la molt extensa bibliografia dedicada a Companys. Carme Ballester, segona esposa del president de Catalunya[2] que fou afusellat pels franquistes espanyols el 1940 per ser president de la Generalitat, com proclama la normativa que encara avui els militars espanyols validen que era legal. Un assassinat sobre el qual encara cap autoritat espanyola no ha expressat disculpes ni reparació, mentre que periodistes indocumentats parlen d'una transició modèlica aquests dies en què es reiteren honors a torturadors i assassins i als executats i torturats se'ls vol enviar a l'oblit etern rere l'aparença d'una hipòcrita reconciliació. Els historiadors prou que s'escarrassen mostrant la violència d'una transició però cridar és balder, diu la dita, si l'ase no vol veure.

L'autor de la biografia és Oriol Dueñas, jove professor de la UB i tècnic del Memorial Democràtic, autor de diversos treballs sobre el franquisme entre els quals remarquem *La violència dels uns i dels altres. La repressió durant la guerra i la postguerra a Olesa de Montserrat (1936-1945)*, que amb el suport de Josep M. Solé i Sabaté s'ha acarat al repte de biografiar una persona sense disposar del seu arxiu personal exhaustiu, atès que pocs papers es conserven més enllà de cartes i documents oficials en arxius públics. D'entrada, avancem que l'autor surt airós, i amb nota, del repte.

Presenta, doncs, aquesta monografia que ultrapassa el personatge perquè ens ajuda a conèixer —més enllà de l'interès humà d'una dona de relleu respectada i respectable pels catalans i pels demòcrates europeus— tot el món de l'exili amb un

2. Vegeu, per exemple, la bibliografia comentada a Josep M. Figueres, «Lluís Companys: aproximació a la bibliografia recent (2000-2010)», *Eines*, núm. 16 (tardor 2011) p. 103-111.

peculiar microcosmos. És obra també de relleu polític atès que ens acosta a altres personatges que la van ajudar o hi van tenir relació, de Josep Tarradellas a Josep M. Batista i Roca o Joan Tauler. Multitud de referències, documentades, tot i l'absència d'un índex de noms. Així se'ns mostra alhora la misèria i la grandesa de l'exili quan la premsa franquista parlava dels exiliats daurats farcits d'or i la majoria eren en camps d'internament francesos o de concentració alemanys o en brigades de treball o simplement patint pel dia a dia tot amagant-se a la cerca de papers o lluitant al maquis i esperant l'alliberament amb candeletes perquè, pensaven, això significaria l'ensorrada de Franco, Mussolini i Hitler, tots al mateix paquet.

Les ajudes, els silencis, el dolor en la solitud, els drames dels vençuts militarment que en nombrosos casos van rebutjar les indemnitzacions de qualsevol mena, com ara laborals, en no voler tenir res a veure amb el franquisme; en rebutjar un règim que es tornà a tacar les mans de sang després del final de la guerra en una molt llarga venjança ideològica mentre es repartien els càrrecs i els transmetien als seus fills, cosa que és un dels mals de la feblesa de la democràcia a Espanya. El resultat és que els alts funcionaris de l'Estat siguin encara en bona part hereus, físics o espirituals, dels botxins totalitaris i, *ad majorem dei gloriam*, usin un llenguatge acusador per titllar els adversaris de supremacistes socialment, nazis políticament, intolerants ideològicament i discriminadors lingüístics, tot i que és evident que és a l'inrevés.

Solitud dura, però també compromís, apareix des del començament en l'actitud de Carme Ballester, qui s'implicà políticament a fons, ja en els anys vint i trenta amb Estat Català contra la Dictadura, durant una etapa de la qual no es tenen gaires dades i que no s'explica prou fora de l'esment d'unes reunions citades a les memòries de M. Broggi. La vida amorosa de Ballester, un xic atzarosa, primer amb Joan Duran, amb qui estigué casada de 1927 a 1933, i després amb Miquel Badia, company del Casal de la Gran Via, fins a estabilitzar-se plenament amb Lluís Companys, amb qui es casà un mes després del divorci legal de l'octubre de 1936 atenent la nova legislació sobre divorci de 1932.

Dueñas fa un repàs de la bibliografia sobre la situació i l'activitat de les dones durant els primers anys de la Segona República, amb menció de les activitats en defensa dels drets de la dona que promou Carme Ballester especialment amb la signatura de manifestos. Ens plau la serietat de l'autor quan a propòsit de les relaci-

ons entre l'atractiu Badia i la madura Carme, nascuda segons el certificat de naixement el 1898, en fa una escassa recreació, a diferència d'altres historiadors que s'hi abonen malgrat els dubtes, en un episodi íntim magnificat, a l'hospital de Manresa arran de l'accident automobilístic de l'amant. Diu Dueñas: «Sense entrar a comentar els fets amb detall, i sense voler posar en dubte si aquell episodi es produí o no —cosa que deixo per a la crònica rosa de l'època i per a la intimitat d'aquella parella que era adulta per fer el que volgués, sí que crec oportú comentar alguns errors [...]». Efectivament la vida sexual és privada i fora que tingui repercussions escandaloses o delictives, cal deixar-la en l'àmbit interior, com la religió. Massa mirades hi hagut dels serveis de policia, Guàrdia Civil, Falange en la vida privada dels catalans derrotats com per fer-ne cas a partir d'insinuacions malèvoles. Seria el mateix que usar els informes de la policia per elaborar el perfil biogràfic d'una persona: l'esbiaixat total.

Efectivament, la narració biogràfica és el compromís d'una dona vital que acompanya a la presó al penal del Puerto de Santa María el seu marit fins a l'alliberament el 1936 o que celebra mesos després amb cava la derrota dels militars rebels a mans de les forces d'ordre públic que coordina la Generalitat; que viu amb Companys, físicament al costat o en esperit, quan és detingut i reclòs primer durant els Fets d'Octubre de 1934 i després durant el repte de govern l'any darrer de la seva vida. L'autor s'ocupa tanmateix d'algun episodi tèrbol i fosc, com l'assassinat de Rebertés, al pis del qual residia la Carme atesa l'amistat íntima amb l'esposa del personatge. Dueñas hi passa elegantment citant la bibliografia, encara que sigui hostil o crítica, com ho són els comentaris de Solé i Pla sobre la primera dama.

El període de guerra, gràcies a la documentació de premsa, la de la policia francesa exhumada per l'associació manresana de memòria, de tant mèrit, i d'altres, entre la qual destaquen els arxius, sobretot fotogràfics, és més coneguda i se'ns repassa amb detall. S'hagués pogut ampliar. De cercar a les sis mil imatges del Comissariat de Propaganda, a l'ANC, s'haurien pogut detectar imatges impactants com la cara adolorida de la Carme al costat del seu marit en visionar el documental de Laya Fils *Le martyre de Catalogne*, que fou elaborat com a explicació internacional dels bombardeigs a ciutats que no eren objectius militars sinó que eren atacades per fer disminuir la moral de resistència i de lluita.

Pel volum notable i rellevant, d'informació, hi ha molt poques er-

rades, alguna de redacció com Crusells per Crusellas (p. 13), esmenada posteriorment. Lluís Clusellas, tan oblidat i que tant va escriure sobre Companys, i també sobre Ballester, a *Canigó* i a l'*Avui*; o bé la de confondre camp d'aviació per camp d'instrucció a Sant Cugat del Vallès (p. 76). També l'ús d'algun mot inusual com 'serventa' per 'minyona' o 'criada' (p. 108); en fi, errades que només fan —fem— els qui publiquem atès el volum de documentació usat. Tanmateix, són aspectes menors que de cara una segona edició seria bo de polir.

L'aportació als episodis vitals de l'exili és el gruix de l'obra. L'autor es desplaça o demana documentació a un conjunt d'arxius i ens plau trobar-hi el mexicà Genaro Estrada, tan ric en materials sobre la Guerra Civil i tan poc conegut, els diplomàtics francesos, etc., en una labor que cal felicitar en una obra d'alta divulgació. Diguem-ho clar, moltes biografies són simples comentaris de context, amb referències d'obres conegudes i sense treball d'arxius. Simples reiteracions que no aporten pas noves dades. Si hom fa un esforç cal que hi hagi novetats i aquestes venen només investigant. D'ací que aquesta biografia, bàsicament d'arxius, és un model de com cal treballar. Potser hi trobaríem a faltar també les absències, com ara, posem per cas, si al conegut parisenc Fons de Moscou, amb milers de carpetes de catalans de finals del xix fins a la guerra mundial hi ha o no una carpeta amb el nom de Carme Ballester; això caldria especificar-ho i, si hi és, veure'n les referències. En cas contrari, cal saber-ho perquè l'absència d'informació, des de l'expedient del Tribunal Regional de Responsabilitats Polítiques fins al de la maçoneria, indica dades fins i tot per absència. No és el cas, però, perquè de Poblet i Sant Cugat s'obté un gran nombre de dades amb correspondència, de Tarradellas a Ventura Gassol, que ens acosten al personatge.

Potser una més àmplia reproducció, en apèndixs, d'una selecció de cartes o de poemes, hauria ofert una visió de la personalitat de Carme Ballester amb més profunditat, però ja se sap que les exigències editorials són dogma quan el mercat cada vegada és més dur i els mitjans de comunicació, especialment els televisius, tracten el llibre d'assaig i història com si es tractés d'un producte minoritari mentre els inunda la crònica groga, rosa o negra. Per avalar el que diem mostrem un tast, un fragment d'un poema representatiu, que ja vàrem reproduir íntegre el 1997 quan ens endinsàrem un xic en la vida de la protagonista del llibre arran de l'obertura del sumari del consell de guerra a Companys, el seu marit

estimat present i absent,[3] diu el poema, que té el mèrit de mostrar nítidament uns sentiments més enllà del valor literari.[4]

Potser un àlbum, un llibre eminentment visual i amb reproduccions facsímils, que inclogués una selecció de documents —i als arxius diplomàtics francesos n'hem vist un feix, de la família de Companys (vídua i fills), tots de gran força humana—, seria un digne homenatge, com la gran biografia extensa del president afusellat, que ens acostaria a una vida de la qual sovint hi ha només reiteracions d'obres anteriors. Un àlbum en què la fotografia tingués també un paper primordial. En els cinc llibres que hem dedicat a Companys — fora d'un que analitza la seva vida aportant dades noves— hem aportat documents, siguin intervencions parlamentàries dels anys vint, el sumari consell de guerra, escrits contra la guerra i una antologia documental general. Mostrar la vida de la seva segona dona Carme i dels fills Lluís i Maria ens aproparia als efectes que té en la figura dels capdavanters d'un poble l'acció repressiva. I això també és història. I ningú millor que Dueñas per aplegar una selecció documental i, també generosa i àmplia, de fotografies.

Concloem. Potser la gran aportació de la biografia és mostrar-nos una persona amb el seu tarannà particular, el seu peculiar estil de relacions humanes i polítiques que coneixem bé gràcies als epistolaris, gràcies a les cartes que són unes fotografies de continguts extraordinàries i que bé podrien haver estat més generoses en reproduccions pel valor historiogràfic que tenen. Sigui com sigui, les grans qüestions per a Carme Ballester de l'exili, l'atenció a en Lluís, fill del seu marit, malalt mental hospitalit-

3. *El consell de guerra a Lluís Companys*, Barcelona, Proa, 1997, p. 160-161.

4. [...] Camí de l'esperança: / Els meus ulls guaiten / el trosset de terra, / on el van deposar. / Miracle! Fes reviure la llum, / que dins la nostra nit s'apaga. / El meu poble / en tenebres va deixar. / Camí de l'esperança: / desliurada Catalunya de tota ignomínia, / reneixi recobrada, / amb la nostra senyera i les llibertats! / La terra retrobada, / seguiré amb serenitat el camí vers l'Eternitat. / LA MORT / Oceà Atlàntic! / Mar i cel amb reflexos grisos. / Un poblet, entorn de l'aigua / salada, i pins. / Caseta blanca on vivíem exiliats, / els nostres cors / ferits per tanta tragèdia, / l'un en l'altre es van conhortar. / El sistema del mal / va seguir a França, / de retruc tot fou trasbalsat. / Cap al vespre d'un mes d'agost / el vingueren a cercar / soldats, homes estrangers / se'l van emportar, fronteres enllà. / Mediterrani, mar i cel / d'un blau profund / que recolza al peu / de la muntanya i, al seu cim, / el tenebrós castell, allí / aquell crit i el seu cos van entomar! / Així fou, com la vida / d'un home honest, generós, / de valors remarcables va finar!/ Després d'haver fet front / a una guerra cruel/ que ens van imposar.

zat, o bé la subsistència tan difícil, la lluita contra l'invasor nazi, el record i memòria del marit i les sordideses, que de tot hi ha, són exposades amb un distanciament elegant i simplement expositiu i sense judicis de valor. Se'ns desgrana el que el lector també vol conèixer, les vicissituds del medalló de la Generalitat, el testament, el destí dels objectes personals, etc. Tot plegat ens fa veure una vida que tingué un punt d'inflexió molt diàfan: a partir de la coneixença amb Companys i el seu matrimoni, ella no sols el segueix arreu, sinó que un cop mort, no inicia una nova vida sinó que viu plenament en el seu record i homenatge.

Josep M. Figueres
josepmaria.figueres@uab.cat

Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics
ISSN: 0213-6791. ISSN de l'edició electrònica: 2013-3995.
http://revistes.iec.cat/index.php/BSCEH/index

PRESENTACIÓ

Mercè Morales Montoya
SCEH

Al *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* núm. XVIII, del 2017, vàrem afegir una secció intitulada «Necrològiques». Aquell any ens varen deixar dues grans historiadores, Maria Teresa Ferrer i Mallol i Mercè Aventín i Puig, i l'historiador i arxiver Gener Gonzalvo Bou. A la data de publicació del *Butlletí* corresponent al 2018, hem de lamentar el decés d'altres tres influents historiadors del nostre país, els quals ens han deixat un llegat historiogràfic i humanístic de primer ordre. A la secció, a la qual hem intitulat «Evocacions», però que manté el mateix sentit i objectiu que l'anterior, recordem els historiadors Francesc Valls Junyent, traspassat el 30 de desembre de 2017; Eva Serra i Puig, el 3 de juliol de 2018, i Josep Fontana i Làzaro, el 28 d'agost de 2018.

La figura de Ferran Valls ha estat analitzada pel professor Jordi Catalan en un excel·lent article de síntesi en què posa en relleu les aportacions historiogràfiques realitzades per Valls, així com la seva trajectòria vital. La figura de la historiadora Eva Serra ha estat evocada en un altre article per cinc dels seus col·laboradors: Josep Capdeferro, Imma Muxella, Miquel Pérez Latre, Joan Pons Alzina i M. Àngels Sanllehy, amb qui havia treballat i als quals continuava dirigint en diversos projectes científics poc abans del seu decés. Com els signants de l'article posen de manifest, aquesta remembrança ha estat escrita dies després de la seva mort amb la voluntat de deixar constància tant de la seva obra historiogràfica com de la seva biografia vital.

Malgrat que el *Butlletí* ja estava gairebé enllestit a primers de setembre, el traspàs el 28 d'agost de l'historiador Josep Fontana i Lázaro ens obligava a ferne una aproximació a la seva biografia intel·lectual. Fontana, deixeble de Jaume Vicens i Vives, fou un dels historiadors del país més prestigiosos a nivell internacional. A més de la seva excelsa obra, fruit d'una intel·ligència i erudició poc comunes, ha estat mestre de mestres i, sens dubte, un referent de primer ordre

per a diverses generacions d'historiadors. La SCEH va dedicar-li un homenatge en la sessió inaugural del curs 2018-2019, el 26 de setembre d'enguany. A «Evocacions» incorporem les remembrances de tres dels participants a la sessió, la del president de l'Institut d'Estudis Catalans, Sr. Joandomènec Ros; la del president de la SCEH, Jaume Sobrequés i Callicó, i la del professor Borja de Riquer. En el proper número del *Butlletí*, el professor Joaquim Albareda, ponent a la sessió inaugural del curs i estret col·laborador de Fontana, publicarà un article de necessària elaboració en el temps, en el qual analitzarà tant l'obra historiogràfica i de pensament de l'historiador, com el seu mestratge i altres facetes rellevants de la seva trajectòria professional i vital.

Finalment, només voldria afegir que tots els historiadors i historiadores als quals he fet esment ens han deixat un gran buit, però també un gran llegat, i aquests, sempre perviuen.

Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics
ISSN: 0213-6791. ISSN de l'edició electrònica: 2013-3995.
http://revistes.iec.cat/index.php/BSCEH/index

Núm. XXIX (2018), p. 463-508
DOI: 10.2436/20.1001.01.196

FRANCESC VALLS JUNYENT (1966-2017). DE LA MEDITERRÀNIA A L'ATLÀNTIC[1]

Jordi Catalan
Universitat de Barcelona

Article lliurat el 3 d'agost de 2018. Acceptat el 25 de setembre de 2018

Resum

L'obra de Francesc Valls revisita el llarg període de 1650 a 1990. Ens ofereix les claus de com Catalunya, un exportador de derivats vitivinícoles com Portugal o el Llenguadoc, esdevingué protagonista de la Revolució Industrial a la Mediterrània. També ens ensenya com, després dels cicles de l'aiguardent i el vi de qualitat, el cava lliurà la batalla al xampany francès i com les terres de la Catalunya interior experimentaren un procés d'industrialització i desindustrialització durant el segle xx.

Paraules clau

Història agrària, comerç exterior, història industrial, Catalunya, Portugal, Llenguadoc, aiguardent, vi, cava.

Francesc Valls Junyent (1966-2017). From the Mediterranean to the Atlantic

Abstract

The work by Francesc Valls revisited the long term period of 1650-1990. He offered the keys to understand how Catalonia, a wine-products' exporter as Portugal and Languedoc, became a leading actor of the industrial revolution in

1. Aquest treball ha rebut el suport del projecte HAR2015-64769-P, «Crisi industrial i recuperació productiva a la història econòmica d'Espanya 1686-2018», finançat per MINECO i FEDER. També agraeixo l'atenta lectura i els suggeriments de Marc Prat.

the Mediterranean shores. He showed, as well, how, after two cycles of production of brandy and quality wine, the cava presented battle to French champagne and how the lands from inner Catalonia experienced a process of industrialization and de-industrialization during the 20th century.

Keywords

Agrarian history, foreign trade, industrial history, Catalonia, Portugal, Languedoc, brandy, wine, champagne.

Francesc Valls Junyent nasqué el 23 de juliol de 1966 a l'hospital d'Igualada. Va ser un home profundament arrelat a la terra dels seus avantpassats rabassaires, els Hostalets de Pierola.[2] Aquesta vila, oficialment anomenada Pierola fins a 1987, és curulla de vinyes excelses i treballadors ferms. Valls honorà unes i altres al llarg de la seva curta, però reeixida, vida. Ens deixà el 30 de novembre de 2017, amb només cinquanta-un anys.

Valls es llicencià en Història a la Universitat de Barcelona. Dinamitzà i contribuí a propulsar el Centre d'Estudis Comarcals d'Igualada. Fou professor titular del Departament d'Història i Institucions Econòmiques de la Universitat de Barcelona. També exercí de secretari de l'esmentat departament, així com del Centre d'Estudis Antoni de Capmany de la mateixa universitat. Formà part dels consells de redacció de les revistes científiques *Recerques* i *Miscellanea Aqualatensia*. Es considerava deixeble d'Eva Serra, Ramon Garrabou, Pere Pascual, Josep Maria Torras i Ribé, Jordi Nadal, Josep Fontana i Jaume Torras.[3] Sobretot, venerava l'obra de Pierre Vilar.[4]

2. Francesc Valls (1990), «Història de Pierola», a Josep Maria Torras i Ribé [ed.], *Història de la comarca de l'Anoia*, Manresa, Parcir, p. 119-139.

3. Josep Fontana (1971), *La quiebra de la monarquía absoluta*, Esplugues de Llobregat, Ariel; Jordi Nadal (1975), *El fracaso de la Revolución Industrial en España*, Barcelona, Ariel; Josep Maria Torras i Ribé (1974), «Trajectòria d'un procés d'industrialització frustrat», *Miscellanea Aqualatensia*, núm. 2, p. 151-197; Jaume Torras (1976), «Aguardientes y crisis rural (Sobre la coyuntura vitícola, 1793-1832)», *Investigaciones Económicas*, I, p. 45-67. Ramon Garrabou *et al.* [ed.] (1985), *Historia agraria de la España contemporánea*. 3 vol., Barcelona, Crítica; Serra, Eva (1988), *Pagesos i senyors a la Catalunya del segle XVIII*, Barcelona, Crítica; Pere Pascual, (1990), *Agricultura i industrialització a la Catalunya del segle XIX,* Barcelona, Crítica.

4. Pierre Vilar (1964-1968), *Catalunya dins l'Espanya moderna*, 4 vol., Barcelona, Edicions 62.

Francesc es casà amb una dona ben plantada, Lourdes Ribas, traductora i lletraferida. Llur amor fou beneït amb dues filles: Marta (periodista) i Laura (historiadora). També va estimar els llibres amb passió i dedicà molts esforços i hores a ampliar i defensar el fons bibliogràfic de la seva universitat. Les seves classes feren gaudir i educaren successives generacions d'economistes, laboralistes i politòlegs. I a més d'investigador d'excel·lència i docent innovador, sobresortí per les seves condicions humanes. Noble i modest, com pocs. Profundament bo i sagaç.

La diversitat d'interessos i el seu olfacte per descobrir nous filons d'investigació el convertiren en un especialista de primer ordre de la història de la viticultura catalana, el comerç exterior de Catalunya, el món rabassaire, la indústria del cava, el mercat del cotó a Barcelona, les fluctuacions econòmiques en els segles xviii i xix o el desenvolupament comparat entre Catalunya i les terres del sud d'Europa. En total, Francesc Valls va publicar una cinquantena d'articles i capítols de llibre. L'espai no em permet sintetitzar tots els polièdrics aspectes de la seva obra. Segons l'autor amb qui signà més recerques conjuntes, Josep Colomé, el piolerenc fou, abans que res, un historiador sense adjectius.[5] Tanmateix, aquí em limitaré a presentar quatre aspectes de les seves contribucions a la història econòmica, especialitat que millor conec. Em centraré en les seves aportacions en els següents vessants de la seva obra de referència: desenvolupament agrari, comerç exterior, anàlisi comparativa i història industrial.

Francesc Valls s'inicià en el món investigador interessant-se en primer lloc pel sòl que trepitjava. Com ja he avançat, venia d'una família de rabassaires i vivia als Hostalets de Pierola, un poble crescut a redós del conreu de la vinya,

5. Amb Josep Colomé, Francesc Valls col·laborà en les següents recerques: Josep Colomé; Francesc Valls (1995), «La viticultura catalana durant la primera meitat del segle xix. Notes per a una reflexió», *Recerques*, núm. 30, p. 47-68; Josep Colomé; Montserrat Cucurella i Francesc Valls, (2010), «Poblament i despoblament a la Catalunya vitícola (1760-1910)», *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, núm. XXI, p. 137-155; Josep Colomé; Francesc Valls (2012), «Las consecuencias demográficas de la crisis filoxérica en la región vitícola del Penedès (Cataluña)», *Historia Agraria*, núm. 57, agost, p. 47-77; Josep Colomé; Ricard Garcia, Jordi Planas i Francesc Valls (2013), «Les cicles de l'économie viticole en Catalogne. L'évolution du prix du vin entre 1680 et 1935», *Annales du Midi. Revue de la France méridionale*, núm. 281, p. 29-55; Josep Colomé; Jordi Planas i Francesc Valls [ed.] (2015), *Vinyes, vins i cooperativisme vitivinícola a Catalunya*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat; Josep Colomé; Jordi Planas; Raimon Soler i Francesc Valls (2018), «The Rabassaire Struggle: Long-Term Analysis of a Social and Political Movement», *International Review of Social History*, núm 63, 1, p. 251-255.

on conflueixen tres comarques catalanes: l'Anoia, el Baix Llobregat i el Penedès. Vinculat des de ben jove al Centre d'Estudis Comarcals d'Igualada (CECI) i als mestres Pere Pascual i Josep Maria Torras i Ribé, Francesc va començar centrant la seva recerca en l'agricultura de l'Anoia i els seus homes. Abans que veiés la llum el seu primer llibre imprès, ja havia publicat alguns treballs de recerca que suggerien que les condicions de vida de la pagesia catalana esdevindrien una preocupació cabdal del futur professor de la Universitat de Barcelona.[6] La recerca desenvolupada en el marc del programa de doctorat en història econòmica (endegat per aquesta universitat i l'Autònoma de Barcelona), sota la direcció d'un dels grans mestres de la història agrària del país, Ramon Garrabou, abocà a la publicació del seu primer gran llibre: *La dinàmica del canvi agrari a la Catalunya interior. L'Anoia, 1720-1860.*[7]

La dinàmica, quan encara era un esborrany, ja va rebre el premi de recerca històrica Joan Mercader. I un cop publicada, hom va poder comprovar que, a més de ser una anàlisi molt pregona del desenvolupament agrari de la Catalunya central en el moment crític de preparació i enlairada de la Revolució Industrial, també oferia una bateria de dades que permetia copsar el paper jugat pel creixement i l'especialització agraris en el conjunt de comarques del Principat a finals de l'edat moderna i principis de la contemporània. En aquest llibre, l'investigador de l'Anoia ja mostra dues capacitats que arrossegarà al llarg de la seva curta però reeixida vida: força analítica del seu pensament i incansable voluntat d'anar a la recerca de fonts. De fet, en aquesta primera obra de joventut ja aconsegueix el que altres no han assolit ni en la maduresa: presenta evidència empírica aplegada en gairebé una desena d'arxius de mitja dotzena de comarques. Valls remena documents en punts tan distants com l'Arxiu de la Corona d'Aragó o l'Històric de Lleida, l'Episcopal de Vic o l'Històric de Vilafranca.

La dinàmica ens presenta una visió secular de les transformacions de l'agricultura catalana que seguiren a la Guerra de Successió, absolutament reeixida. Com és sabut, la repressió borbònica comportà la implantació d'un nou impost a Catalunya, el cadastre, que, malgrat el seu caràcter inicialment punitiu, per-

6. Josep Térmens; Francesc Valls (1987), «La Guerra del Francès en un poble de la comarca de l'Anoia. "Notas" del Dr. Pere Solanllonch, rector de Pierola», *Miscellanea Aqualatensia*, núm. 4, p. 111-151.

7. Francesc Valls (1996), *La dinàmica del canvi agrari a la Catalunya interior. L'Anoia, 1720-1860*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

met copsar la realitat productiva del país a principis del Set-cents de manera força nítida. Aquesta serà una de les fonts que Valls perseguirà amb delit pels arxius del país, mentre que també utilitzarà els *amillaraments*, que permetran conèixer la situació cap a 1861.

Com el mestre Pierre Vilar, qui era geògraf d'origen, Valls comença la seva anàlisi en *La dinàmic*a tot diferenciant ben bé les tres subcomarques que componen l'Anoia, amb característiques climàtiques i productives significativament variades.[8] El tram vertebrador de la comarca s'articula al voltant d'Igualada, en l'anomenada Conca d'Òdena, amb terrenys continentals relativament plans i ben adaptables al conreu dels cereals o la vinya. La subcomarca nord-occidental, que gravita al voltant de Calaf, compta amb altiplans força més freds i comparteix característiques geogràfiques equiparables a la veïna comarca cerealícola de la Segarra. A l'últim, hi ha un tram sud-oriental de la comarca, als voltants de Piera, on les característiques morfològiques i climàtiques són similars a l'Alt Penedès. Mentre a l'Anoia segarrenca el cep s'adaptaria malament, la darrera subcomarca constituiria un terreny magnífic per al seu conreu. De fet, l'observatori anoienc és en petit, per a Valls, un laboratori on captar el potencial i les limitacions de les transformacions experimentades al conjunt del país.

Amb tot, i cap a 1720, les tres Anoies compartien el fet de ser zones poc poblades i migradament conreades. En llurs cadastres, predominen els terrenys erms i de bosc, amb l'excepció de la rodalia d'Igualada. La pagesia produïa sobretot per a l'autoconsum. La demanda exterior de vins i aiguardents havia anat creixent des de mitjans del Sis-cents, però aquest fenomen només fou perceptible a la Catalunya interior a partir del segle següent. Després de la Guerra de Successió, la plantada de vinya agafa empenta a l'Alt Penedès, l'Anoia i el Bages. Valls detecta un ritme *frenètic* d'escripturació de rabasses pels notaris de Vilafranca o Piera, especialment durant l'interval dels anys seixanta i setanta del segle xviii.

La vinya s'adaptava bé a les terres del Penedès, l'Òdena o el Bages i presentava avantatges en relació amb els cereals. Exigia menys adob i utilitzava el mateix sarment del cep com a fertilitzant. D'altra banda, el guaret bianual que necessitava el cereal no calia en la viticultura i, per tant, permetia que aquest conreu arbustiu garantís el manteniment d'una família amb una grandària de

8. Vilar (1964-68), vol. I.

l'explotació força més reduïda. D'aquí que quan les condicions de demanda foren favorables, multitud d'erms i boscos que dominaven l'Anoia del Sis-cents van ser cedits per llurs hereus a familiars o altres pagesos sense terra per plantar-hi vinya i ser explotats en règim de rabassa morta.[9]

Al llarg del Set-cents no va créixer només la superfície de vinya conreada a l'Anoia. Un magnífic buidatge dels registres notarials de Piera permet a l'estudiós dels Hostalets comprovar en *La dinàmica* que la part de collita lliurada a canvi del dret de conrear la vinya no va parar d'augmentar en el transcurs del període analitzat. Les mostres que construeix assenyalen que si cap a 1750 els rabassaires entregaven a l'amo al voltant del 17 per cent de collita, cap a 1800 la part havia pujat fins al 23 per cent de la mateixa. D'altra banda, l'excedent captat pels propietaris tampoc no va parar d'augmentar en el context molt més desfavorable per als conreadors de la crisi de l'Antic Règim: cap a 1830 el rabassaire pierolenc ja pagava de mitjana el 26 per cent de la collita. I la part continuà pujant en el subsegüent cicle expansiu del vi comú, fins a situar-se en el 32 per cent cap a 1850.

Però les diverses terres de l'Anoia, igual que la resta de Catalunya, aprofitaren les possibilitats d'expansió de la vinya de manera molt diversa. Estima Valls que a mitjans del Vuit-cents les terres altes dels voltants de Calaf només acolliren la vinya en un 40 per cent de la superfície conreada. El cep arrelava amb dificultat en aquelles terres fredes i el seu producte final tenia millor sortida si era destil·lat, però el mercat dels aiguardents es va esquifir després de l'edat daurada set-centista. El predomini cerealícola en aquelles terres altes tan semblants a la veïna Segarra va comportar que la densitat de població romangués sempre inferior a la de la resta de la comarca. Si en els altiplans de tipus

9. Valls continuaria preocupat per la rabassa i els rabassaires al llarg de la seva vida investigadora i hi dedicaria una munió de treballs, en companyia d'altres estudiosos del tema: Jordi Planas; Francesc Valls (2011), *Cacics i rabassaires. Dinàmica associativa i conflictivitat social. Els Hostalets de Pierola (1890-1939)*, Vic, Eumo; Jordi Planas; Francesc Valls, «¿Por qué fracasaban las cooperativas agrícolas? Una respuesta a partir del análisis de un núcleo de la Cataluña rabassaire», *Investigaciones de Historia Económica*, núm. 7, 2, p. 310-321; Jordi Planas; Francesc Valls (2012), «Desigualdad, asociacionismo y conflictividad social en un núcleo de la Cataluña rabassaire», *Historia Social*, núm. 72, p. 89-111; Josep Colomé; Jordi Planas; Raimon Soler i Francesc Valls (2018), «The Rabassaire Struggle: Long-Term Analysis of a Social and Political Movement», *International Review of Social History*, núm. 63, 1, p. 251-255.

segarrenc habitaven unes 26 persones per kilòmetre quadrat, en el conjunt de l'Anoia la densitat de població era de més del doble.

Com que la vinya només hi arrelà parcialment, aquests altiplans ponentins van tendir a complementar l'activitat agrària amb altres formes d'obtenció d'ingressos. Localitats com Copons, Calaf o Castellfollit tendiren a desenvolupar serveis de tragina i transport de mercaderies. I, en abastir de transport en punts molt distants de l'Anoia, alguns d'aquests traginers acabaren finançant l'activitat productiva i fins i tot fundant cases de banca en llocs força distants de la geografia peninsular. Alguns, com els Brunet a Sant Sebastià, esdevindrien empresaris de referència en les contrades que els acolliren.[10]

D'altra banda, molts municipis de les terres altes complementaren l'activitat cerealícola amb la filatura a domicili. Les xarxes de treball de filatura de cotó a les llars pageses arribaren fins a Cervera, durant el tombant de segle. Tanmateix, a mesura que, en el transcurs del Vuit-cents, anà imposant-se el treball de fàbrica i triomfà el vapor, els ingressos extra de la filatura a domicili s'anaren escarransint i la zona en qüestió patí una forta crisi que en limità l'expansió poblacional.

A l'altre extrem de l'economia anoienca, Valls troba la seva pròpia àrea d'origen. En els vessants penedesencs de l'Anoia, la vinya arribà a ocupar cap a 1860 el 83 per cent de la superfície conreada. Aquest autèntic monoconreu productiu va permetre un fort creixement de la població local en el moment d'auge de l'aiguardent setcentista i tornà a aprofitar el cicle expansiu del vi dels anys centrals del segle xix. En conseqüència, aconseguí una densitat record, de 70 habitants per kilòmetre quadrat cap a 1857.

En una situació intermèdia, però força decantada cap a la vinya, se situà el tram central de l'Anoia. La Conca d'Òdena dedicà, cap a 1860, un 71 per cent de la seva superfície conreada al cultiu arbustiu de referència. Per tant, l'Anoia en el seu conjunt fou una comarca d'elevada densitat vitivinícola. L'esmentada conca (sense Igualada) assolí una densitat de 38 habitants per kilòmetre quadrat. Amb la capital, que aplegava activitat industrial en el tèxtil i l'adoberia, la densitat de la Conca d'Òdena assoliria els 78 habitants per kilòmetre quadrat.

10. Jordi Catalan (1990), «Capitales modestos y dinamismo industrial: orígenes del sistema de fábrica en los valles guipuzcoanos, 1841-1918», a Jordi Nadal i Albert Carreras [ed.], *Pautas regionales de la industrialización española (siglos XIX y XX)*, Barcelona, Ariel, p. 125-155; Assumpta Muset (1997), *Catalunya i el mercat espanyol al segle XVIII: els traginers i els negociants de Calaf i Copons*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

En conjunt, la densitat comarcal se situaria al voltant de 66 habitants, una mica per sota de la dels vessants penedesencs, on la vinya hauria estat reina indiscutible.

Valls comprova per a l'Anoia l'èxit del model de creixement agrari basat en l'especialització vitivinícola que ja captà l'atenció de mestres com Vilar o Jaume Torras.[11] Però, a més de la recerca comarcal pròpiament dita, s'encarrega de sistematitzar tota la investigació duta a terme en l'àmbit del conjunt del Principat en aquells anys o alguns de força anteriors, amb una metodologia similar. Aquest fet dona una utilitat afegida a qualsevol estudiós interessat en la història econòmica de la Catalunya moderna i contemporània.

Valls sistematitza un conjunt d'investigacions utilíssimes realitzades en els àmbits comarcal i local per investigadors de referència com Emili Giralt, Salvador Llobet, Ramon Garrabou, Josepa Cardó, Llorenç Ferrer, Carme Mor, Yvette Barbaza, Montserrat Duran o Enric Vicedo.[12] Així aplega i homogeneïtza les dades cadastrals construïdes per diferents mostres de municipis de setze comarques, corresponents a la primera meitat del Set-cents. I les compara amb les dades d'*amillaraments* de més d'un segle després, utilitzant, a més de les seves dades pròpies, els treballs d'alguns dels anteriors i contrastant així mateix les recerques de Josep Llovet Mont-ros, Dolors Armengol, Ramon Garrabou, Josep Pujol o Enric Saguer.[13] Els resultats de la comparació, vistos des de la perspectiva present, no deixen de ser sorprenents.

11. Vilar (1964-68); Jaume Torras, (1984), «Especialización agrícola e industria rural en Cataluña en el siglo xviii», *Revista de Historia Económica*, núm. XI, 3, p. 113-128.

12. Giralt, Emili (1950), «Evolució de l'agricultura al Penedès. Del cadastre de 1717 a l'època actual», a *Actas y Comunicaciones de la 1ª Asamblea Intercomarcal de Investigadores del Penedès y Conca d'Òdena*, Martorell, Bas, p. 166-176; Salvador Llobet (1955), «De geografía agraria de la comarca del Maresme (Barcelona)», *Estudios Geográficos*, núm. 58-59, p. 23-71; Ramon Garrabou (1962), *La evolución de la estructura agraria de La Segarra,* tesi de llicenciatura, Universitat de Barcelona; Montserrat Duran, (1984), *Renda i producció agrària (s. XVI-XVIII) a Catalunya: l'Alt Urgell, el Tarragonès, la Conca de Barberà, el Baix Empordà*, tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona; Llorenç Ferrer (1984), *Aproximació a l'estructura agrària de la comarca del Bages en el segle XVIII i primera meitat del XIX,* tesi doctoral, Universitat de Barcelona; Mor, Carme (1984), *La evolución de la tierra agrícola de la Cataluña subárida*, tesi doctoral, Universitat de Barcelona; Yvette Barbaza (1988), *El paisatge humà de la Costa Brava,* Barcelona, Edicions 62; Enric Vicedo (1991), *Les terres de Lleida i el desenvolupament català del Set-cents. Producció, propietat i renda,* Barcelona, Crítica.

13. José Llovet Mont-ros (1948), «Contribución al estudio general de la agricultura en la provincia de Barcelona», *Anales de la Escuela de Peritos Agrícolas y de Especialidades Agropecuarias*

A principis del Set-cents, ja hi havia un mínim de tres comarques on els terrenys erms eren menys del 30 per cent: el Baix Camp, el Tarragonès i el Maresme. En aquestes mateixes tres localitzacions litorals, la vinya ja ocupava més del 40 per cent de la superfície conreada. En aquesta Catalunya marítima, els ceps havien anat avançant des de mitjans del Sis-cents de resultes de l'inici del cicle de l'aiguardent, que veurem més endavant. La vinya ocupava més del 30 per cent dels terrenys explotats en altres localitzacions properes a la costa com el Garraf, l'Alt Camp i la Costa Brava.

De totes maneres, cap a 1730, en una gran majoria de Catalunya els erms, boscos, roquissars i garrigues representaven un mínim de dues terceres parts de la superfície comarcal (Penedès, Conca de Barberà, Garrigues, Noguera, Segrià, Bages i el mateix Anoia). D'aquí que Valls pugui afirmar que llavors Catalunya «era un país pràcticament erm». I, en la part conreada de la majoria de les comarques esmentades, més del 70 per cent de la terra es dedicava als cereals (amb l'excepció de la Conca, on la proporció del sòl de sembradura baixava fins al 54 per cent).

Cap a 1860, el recull de dades comarcals sistematitzades pel pierolenc ha augmentat fins a divuit. Els erms i boscos han reculat, però encara superen el 50 per cent de la superfície a comarques com el Bergadà, Osona, el Vallès Oriental, el Bages, l'Anoia, les Garrigues, l'Alt Empordà o, fins i tot (i a causa del domini dels terrenys muntanyosos) el Garraf i el Maresme. De totes maneres, la vinya ha esdevingut l'ús agrari del sòl més important a una bona part de les comarques barcelonines, casos del Vallès Occidental, Garraf, Alt Penedès, Anoia i Bages. També la vinya absorbeix el principal us del sòl de conreu a l'Alt Empordà i a totes les comarques del Camp de Tarragona (malgrat que en algunes d'aquestes darreres l'avellaner, l'olivera i el garrofer guanyen terreny en el Vuit-cents). En definitiva, el procés d'especialització vitivinícola que durant el Sis-cents només arribà a una franja estreta de la costa, degut als elevats costs de transport del moment, prosseguiria de manera acusada al llarg del segle posterior, moment en

y de los Servicios Técnicos de Agricultura, vol. VII*,* Barcelona, Diputación Provincial; Garrabou (1962); Dolors Armengol (1979), *La agricultura en el Alto Ampurdán a mediados del siglo XIX,* Figueres, Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos, núm. 14; Cardó (1983); Mor (1984); Ramon Garrabou; Josep Pujol (1987), «El canvi agrari a la Catalunya del segle xix», *Recerques*, núm. 19, p. 35-84; Barbaza (1988); Enric Saguer (1900), *Evolució de la propietat de la terra al Baix Empordà (1860-1950)*, treball de programa de doctorat, UAB.

què comarques que ara associem al vi, com el Penedès, començaren a participar d'aquesta pauta d'especialització.

De totes maneres, si Catalunya avui és una nació i el català resisteix com a llengua d'ús massiu d'un poble sense Estat és, abans que res, perquè la Revolució Industrial va triomfar a casa nostra entre el Set-cents i el Vuit-cents. La gran majoria de regnes, principats i senyorius medievals han estat engolits i les parles d'aquells territoris, esborrades de l'ús quotidià de llurs poblacions per la voracitat anorreadora dels estats-nació, forjats al llarg de les edats moderna i contemporània. La precoç industrialització catalana dins d'un marc general d'endarreriment del conjunt de la conca mediterrània va evitar una fi semblant i ja va atreure Pierre Vilar en els anys trenta del Nou-cents, abocant-lo a escriure la seva obra magna *Catalogne dans l'Espagne moderne*. Precisament aquesta obra de l'historiador francès fou la llàntia que va il·luminar el viarany investigador de Francesc Valls al llarg de la seva curta, però prolífica, vida científica. El seu llibre principal, *La Catalunya atlàntica,* el dedica al gran mestre francès, i també a les seves estimades Laura, Marta i Lourdes.[14]

Podem dir, manllevant la concepció de ciència d'Isaac Newton, que Valls, des de les espatlles del gegant Vilar, ens ha fet albirar noves fronteres del coneixement. L'investigador dels Hostalets de Pierola, un home fermament arrelat al terròs mediterrani, ens ha permès veure més nítidament el paper decisiu jugat pel tomb cap a l'Atlàntic en l'arrencada industrial de l'economia catalana. Va acabar de desbrossar el camí que ja havien començat a obrir els mestres d'excel·lència Josep Fontana i Jaume Torras.[15] I ara qualsevol que vulgui conèixer les claus de l'arrencada industrial de la Catalunya moderna ha de recórrer, de manera inexcusable, a tots quatre portadors de la bona nova històrica.

El llibre *La Catalunya atlàntica* fou el fruit de la recerca endegada per Valls sota la direcció d'un altre gegant de la història econòmica del nostre país, el doctor Pere Pascual. Valls sempre se'n sentí deixeble estimat i mai no dubtà a reconèixer que, tant el tema com part de les fonts de la seva recerca doctoral li foren suggerits per l'inesgotable i desmesuradament prolífic mestre d'Igualada. L'esmentada recerca doctoral engendrà el llibre més cabdal de l'obra científica

14. Francesc Valls (2004), *La Catalunya atlàntica. Aiguardent i teixits a l'arrencada industrial catalana,* Vic, Eumo.

15. Josep Fontana (1955), «Sobre el comercio exterior de Barcelona en la segunda mitad del siglo xvii», *Estudios de Historia Moderna*, núm. 5, p. 204; Torras (1984).

del fill dels Hostalets de Pierola. El tribunal que la jutjà fou presidit pel mestre de mestres Jordi Nadal, qui també acceptà prologar-ne la versió de l'obra publicada per l'editorial Eumo i qui valorà, amb tot el seu delit investigador, la contribució científica de Valls. El tribunal de la tesi comptà així mateix, a més dels ja esmentats doctors Fontana i Torras, amb la participació del professor Louis Michel Cullen del Trinity College de Dublín, la institució acadèmica més prestigiosa de tot Irlanda. Una versió prèvia del treball portà Francesc Valls a guanyar el vuitè premi Catalunya d'Economia, atorgat per un altre jurat d'excel·lència, integrat, entre d'altres, per Joaquim Muns, Antoni Serra Ramoneda i Andreu Mas Colell.

Un element sobresortint de *La Catalunya atlàntica* és l'abast cronològic de l'obra, que transita al llarg de tres segles, començant cap a 1650 i concloent cap a 1865. El llibre comença responent a la crida de Fontana sobre la importància del canvi estructural experimentat pel comerç exterior català en la segona meitat del Sis-cents. Segueix ampliant la descomunal evidència empírica per al segle xviii aplegada, entre d'altres, per Vilar.[16] I conclou durant la fase àlgida de la primera Revolució Industrial, escenari de referència de l'anàlisi dels mestres Jaume Vicens i Jordi Nadal.[17]

Seguint la petja de Fontana i Torras, l'obra de Valls parteix de l'augment experimentat per la demanda d'aiguardent de vi per part de l'Europa nord-occidental durant el segle xvii. D'una banda, el consum de destil·lats pels mariners holandesos en les travessies de mar i la creixent imitació per altres potències marítimes, impulsava un possible negoci de les terres productores de vi. D'altra banda, la generalització del consum d'esperit de vi per les classes populars dels ports atlàntics i la possibilitat d'utilitzar-lo per augmentar la graduació dels vins locals generaven així mateix oportunitats de negoci per a les terres de vinya de l'occident i el sud europeus. Valls, ratificant Cullen i Torras, apunta que foren els aiguardents francesos els que aprofitaren majoritàriament aquesta demanda

16. Vilar (1964-68); Torras (1984); Josep Fontana (1988), *Història de Catalunya V. La fi de l'Antic Règim i la industrialització (1787-1868)*, Barcelona, Edicions 62.

17. Jaume Vicens Vives; Montserrat Llorens (1958), *Industrials i Polítics. Segle XIX. Història de Catalunya.* «Biografies Catalanes», vol. 11, Barcelona, Vicens Vives; Nadal (1975); Jordi Nadal (1985), *Catalunya, la fàbrica d'Espanya,* Barcelona, Ajuntament de Barcelona; Jordi Nadal; Josep Maria Benaul, i Carles Sudrià (2012), «La formació d'una societat industrial, 1833-1935», a Jordi Nadal; Josep Maria Benaul i Carles Sudrià, *Atles de la industrialització de Catalunya 1750-2010*, Barcelona, Vicens Vives, p. 57-177.

al llarg del Sis-cents i, en particular, el rerepaís de Bordeus i Nantes.[18] Tanmateix, l'augment de protecció decidit per Colbert durant 1664 i 1667 obligà la República holandesa a cercar proveïments alternatius. A més, les confrontacions armades de 1672-1678 i 1688-1697 i la mateixa Guerra de Successió d'Espanya allunyà les Províncies Unides del mercat francès i creà noves oportunitats per a l'Europa del Sud.

Durant els vuitanta del Sis-cents el Camp de Tarragona i altres comarques properes a la costa veuen com proliferen les fassines on el vi es transforma en aiguardent. Reus esdevé l'epicentre d'aquesta aposta catalana pel comerç atlàntic i companyies d'exportació, com la fundada pels britànics John Shallet i Midford Crowe, ajuden a connectar l'oferta amb el mercat atlàntic. Com ja va destacar Torras, cap a final del segle Catalunya concentrava ja el 82 per cent de les localitats espanyoles on es destil·lava l'esperit de vi. Mentre a la Corona de Castella la producció d'aiguardent restava estancada, al Principat era lliure i Catalunya va vincular-se amb el comerç britànic i holandès. D'ací la seva entrada en la Guerra de Successió del cantó aliat, després que Felip V prohibí el comerç amb les potències aliades.

Valls apunta que en aquesta fase siscentista fou el mercat atlàntic, com havia assenyalat també Andreu, i no el colonial, com defensà Martínez Shaw, el que fou decisiu per a l'especialització aiguardentera catalana.[19] La raó la cerca en les contrapartides que el comerç amb l'Europa septentrional tendia a generar: d'una banda, bacallà, i de l'altra, una munió de productes tèxtils, coneguts com a *new draperies*. Ratificant investigacions com la d'Isabel Lobato, corrobora la importància dels botiguers de teles, un fet sobre el qual ja el mestre Vicens havia cridat l'atenció abans de la seva sobtada i molt prematura mort, com la de Valls.[20] Inversors com Pau Dalmases o Salvador de la Penya obriren botigues en

18. Jaume Torras (1995), «Productes vitícoles i integració mercantil a Europa, s. xvi - s. xviii» a *Jornades sobre la viticultura a la conca mediterrània*, Tarragona, Diputació de Tarragona, p. 527-535; Louis Michel Cullen (1998), *The Brandy Trade under the Ancient Regime. Regional Specialisation in the Charente*, Cambridge, Cambridge U. P.

19. Jordi Andreu (1994), *El Camp de Tarragona i el Priorat durant els segles XVIII i XIX*, tesi doctoral, UAB; Carlos Martínez Shaw (1981), *Cataluña en la Carrera de Indias*, Barcelona, Crítica.

20. Jaume Vicens [amb Jordi Nadal] (1959), *Manual de historia económica de España,* Barcelona, Teide; Isabel Lobato (1999), «Entrepreneurial Behaviour of the "Botiguers" from Barcelona. Textile Retail Shops in the Second Half of the Seventeenth Century», *The Journal of European Economic History*, núm. 28, p. 535-549.

què al costat dels draps de llana manufacturats al Principat s'hi podien adquirir teles importades d'Holanda i Flandes.

Valls ens rescata l'experiència de la casa de comerç de Duran, Llorens i Cia, de la qual es conserven alguns llibres majors a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona. Confirma que en l'haver dels comptes corrents dels corresponsals d'aquesta casa a Amsterdam figurava l'aiguardent en exclusiva i que en la partida principal del seu haver hi constava una variada gamma de teixits.

Així mateix ens aclareix els circuits a través dels quals es materialitzava el comerç cap a l'Europa septentrional de la segona meitat del Sis-cents, resultant-ne quatre. El primer era l'embarcament directe de bótes d'aiguardent en vaixells holandesos o britànics. Però n'hi havia altres tres, més indirectes, que es basaven en el cabotatge i circulaven a través de tres ports ibèrics de referència: Alacant, Cadis i Lisboa. El valencià portava cap a Europa, a més d'aiguardent català, la barreja local i duia al Principat el bacallà i els teixits del nord. La plaça andalusa enviava a Europa, a més d'aiguardent català, plata i colonials americans i també redirigia cap a Catalunya productes americans i teles de lli, provinents de França i de Silèsia, via Hamburg. La metròpoli lusitana, com Cadis, enviava al nord colonials i aiguardents, i retrametia cap als ports catalans tabac i sucre de l'Imperi portuguès. El fet que tampoc el tabac es distribuís en règim d'estanc afavorí així mateix el sorgiment d'una industria de fabricació de tabac als ports mediterranis de la Corona d'Aragó.

En aquell moment, la segona meitat del Sis-cents, Catalunya estava en una situació molt semblant a la de Portugal: exportava productes de la vinya al nord d'Europa i importava teixits en contrapartida (i també molt de bacallà, l'amor pel qual comparteixen ambdós pobles).[21] Com agudament destaca l'investigador dels Hostalets, aquest era el model recomanat per l'economista clàssic David Ricardo d'especialització d'acord amb l'avantatge comparatiu, que esdevindria una prescripció canònica del liberalisme clàssic. Però per aquesta via Portugal no s'industrialitzà i esdevingué una economia molt perifèrica. En

21. A Portugal i al bacallà, el piolerenc hi acabaria dedicant sengles articles, amb posterioritat: Valls, Francesc (2004), «Viticulture et industrialisation en Europe du Sud: Les cas du Languedoc, du Portugal et de la Catalogne», *Domitia*, núm. 5, p. 41-51; Francesc Valls (2015), «El comerç atlàntic i el proveïment de bacallà», a Mercè Renom [ed.], *Proveir Barcelona. El municipi i l'alimentació de la ciutat, 1329-1930*, Barcelona, Museu d'Història de Barcelona, p. 175-188.

canvi, Catalunya, on Ricardo va tenir poc èxit, protagonitzà l'arrencada industrial a la Mediterrània. Paradoxalment, l'ensulsiada de la Guerra de Successió i l'adopció de polítiques proteccionistes salvà el Principat del destí portuguès.

El fons comercial de la casa Duran, Llorens i Companyia li serveix a Valls per confirmar que a la vigília de l'esclat del conflicte, que durà entre els anys 1699 i 1703, Catalunya apostà decisivament per l'exportació d'aiguardents als mercats del nord, via Amsterdam. Quan, pel maig de 1702, Felip V prohibeix el comerç amb els aliats i expulsa el cònsol holandès de Barcelona, les exportacions de l'esmentada casa es contrauen i Amsterdam desapareix d'entre els destins. Precisament, l'esmentat cònsol, Arnold Jäger, també s'havia comptat entre els comerciants actius a la capital catalana. Gent com Jäger o Crowe tingueren un paper decisiu per al suport català a la causa dels Habsburg en detriment dels Borbó. Els interessos mercantils del Principat també intentaren utilitzar una nova plataforma per canalitzar llurs productes, tot creant la Companyia Nova de Gibraltar el 1709.

Els llibres majors del comerciant barceloní Joan Pau Llorens permeteren a Valls seguir les vicissituds de les exportacions durant alguns dels anys de la guerra. En els crítics exercicis entre 1705 i 1710, les exportacions d'aiguardents es vehiculen successivament a través d'Amsterdam, Portugal i Gibraltar, per finalment esfondrar-se.

El desenllaç de la guerra allunyà Catalunya d'Holanda i Anglaterra per aproximar-la a França. Mentre Portugal reforçava la seva vinculació amb Londres, l'aiguardent català se les va haver d'heure amb els productes espirituosos de l'hexàgon, tradicionalment de qualitat força superior. Portugal obtingué un règim preferencial per als seus productes vitivinícoles a Anglaterra, però a canvi s'hagué d'obrir als teixits de llana britànics. A més, durant el 1717 Joan V prohibí l'entrada a Portugal de derivats de la vinya espanyols i també la reexportació de colonials de l'imperi. Ambdues mesures comportaren l'exclusió de Lisboa del circuit comercial català, així com la ruïna de la indústria tabaquera sorgida en els ports de la Mediterrània, a la qual també contribuí l'estanc del tabac a la Corona d'Aragó decidit el 1701, només d'entronitzar-se Felip V.

L'incansable traginar enmig dels arxius i el pregon coneixement de la literatura internacional que acumulà el professor de la Universitat de Barcelona li permeteren oferir-nos un mapa més focalitzat de la represa de l'exportació aiguardentera entre 1714 i 1763. Els vaixells britànics portaven bacallà cap a Salou i altres ports catalans i carregaven aiguardent. A mesura que transcor-

regué el segle, el comerç bacallaner va anar restant en mans de comerciants que operaven des de l'illa de Man, nucli gravitatori del contraban britànic. Com ja havia destacat el professor Cullen, la fiscalitat anglesa, en gravar amb escreix les begudes alcohòliques, donà lloc a l'aparició d'un mercat negre a gran escala pilotat des del bell mig de les illes britàniques. Els comerciants de Man podien carregar llurs vaixells amb manufactures escoceses i portar-les cap a Boston, on adquirien bacallà que després seria bescanviat per aiguardent al Camp de Tarragona.

D'altra banda, el comerç amb Amsterdam anà ressorgint amb la represa del segon quart del Set-cents. Seguint la petja d'un altre mestre de l'Anoia, Josep Maria Torras i Ribé, Valls recupera la trajectòria del comerciant Francesc Roig i del seu agent a Amsterdam, Francesc Palau. El seu llibre major, custodiat a la Biblioteca de Catalunya, dona fe que la principal partida del deure del compte corrent de Palau (Amsterdam) contra Roig (Barcelona) cap a 1725-1732 era l'aiguardent, mentre que en l'haver destacaven, amb molta diferència sobre la resta, els teixits. Les lletres que figuren al compte indiquen, a més, que Palau també liquidava les compres de teles que Roig feia a Lilla i el seu rerepaís. Palau així mateix proveí de teixits, fins a 1744, altres cases de comerç barcelonines, com Miquel, Alegre i Gibert, a canvi, un cop més i sobretot, d'aiguardent. Barcelona cobria el descobert amb Amsterdam sobretot amb remeses de cases de banca de Madrid i d'algun corresponsal a Cadis. Valls detecta ja l'especialització financera de la capital espanyola en aquell moment.

El Museu Salvador Vilaseca de Reus conserva el llibre major d'un comerciant de Reus, Salvador March, que treballà amb la vídua de Palau entre 1749 i 1760. Aquest confirma que el Baix Camp seguia enviant aiguardent (i alguna ametlla) cap a la metròpoli holandesa i que aquesta plaça servia teixits i espècies a Reus. March girava quantioses lletres per cobrir el desequilibri comercial. El prenedor de les lletres fou Domènech Gual, botiguer de teles a la capital del Baix Camp, qui figuraria cap a 1778 al capdavant dels comerciants locals amb teixits estrangers en magatzem. Un comerç amb l'Europa atlàntica cada cop més equilibrat per l'exportació dels derivats vitivinícoles, ens revela Valls, hauria evitat haver de seguir adquirint recursos a places terceres com Madrid.

Valls confirma que el paper de Cadis i les colònies americanes com a destí de l'aiguardent català en els anys centrals del Set-cents ha estat sobrevalorat. Gràcies als treballs d'Agustí Segarra i García Baquero pot comparar l'aiguardent embarcat a Salou i Vilanova cap a 1746-1747 amb l'esperit de vi carregat

a Cadis amb destí cap a Amèrica.[22] El quocient resultant permet concloure al professor de la Universitat de Barcelona que, com a màxim, l'aiguardent català embarcat cap a les colònies espanyoles hauria estat només el 18 per cent de la càrrega de només dos ports catalans. Malgrat que la proporció no és menyspreable, fou el mercat de l'Europa atlàntica el que alimentà molt majoritàriament l'expansió aiguardentera del Principat en el tram central del segle xviii.

L'investigador dels Hostalets de Pierola qualificà el període de 1763-1793 com el de l'edat d'or de l'exportació d'aiguardent. El creixent protagonisme de Salou, port de sortida de la producció vitivinícola coordinada des de Reus, abocà la població costanera a aportar dues terceres parts dels embarcaments d'aiguardents catalans cap a finals del Set-cents, segons ja va estimar Agustí Segarra. Valls construí un grup de sèries que permeten seguir la conjuntura vitivinícola del primer port català de referència des de 1747 a 1800. Convertint els hectolitres embarcats d'aiguardent i vi a Salou en l'equivalent en vi, resulta que les sortides en volum es més que duplicaren entre 1766 i la mitjana anual de 1794-1795. En la darrera data s'hauria assolit un màxim de 543.722 hectolitres d'equivalent vi.

Des dels anys seixanta el paper receptor dels ports de la França nord-atlàntica anà prenent volada. Valls ens ho demostra gràcies al llibre major d'Ermengol Gener, conservat a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona. Per al trienni de 1774-1776, a més d'un 37 per cent d'aiguardent col·locat a Amsterdam, hi figuren proporcions destacades corresponents als mercats de Lilla (27 per cent), Dunkerque (15 per cent) i Saint-Omer (7 per cent). Però Valls mostra que, mentre el mercat neerlandès anà declinant, el francès prengué més embranzida. L'acadèmic dels Hostalets ho argumentà gràcies a la reconstrucció sobre la base de fonts holandeses del nombre de vaixells arribats a Amsterdam des de Barcelona, Vilanova, Salou i Benicarló. Mentre fins a 1754 arribaven a l'esmentada metròpoli un mínim de deu vaixells cada any, aquest llindar només se sobrepassà en anys escadussers durant la segona meitat del segle, de resultes del creixent declivi de la potència comercial de la República holandesa.

El mateix mètode, utilitzat amb fonts franceses i alemanyes, mostra un creixent nombre de vaixells catalans arribats en el darrer terç del Set-cents als

22. Antonio García Baquero (1976), *Cádiz y el Atlántico, 1717-1778: el comercio colonial español bajo el monopolio gaditano*, vol. II, Sevilla, Escuela de Estudios Hispano-americanos; Agustí Segarra (1994), *Aiguardent i mercat a la Catalunya del segle XVIII*, Vic, Eumo.

ports de Dunkerque, Rouen, l'Havre i, fins i tot, Hamburg. Valls ens descobreix l'èxit de l'aiguardent català en el país del conyac i n'atribueix un paper significatiu a les conseqüències de la signatura del Tercer Pacte de Família, signat el 1761 entre totes dues branques de Borbons regnant a una i altra banda dels Pirineus. Una clàusula de l'esmentat pacte portà a permetre que els aiguardents catalans entressin a França sense pagar drets i els espirituosos de migjorn saberen aprofitar una mala ratxa de collites a la Charenta, tal com ja va apuntar el professor Cullen. El desplaçament del negoci aiguardenter cap als ports de França també fou incentivat pels canvis en les rutes del contraban britànic. Londres comprà la immunitat duanera de Man al duc d'Atholl i acabà amb el tràfic des d'aquella illa. Això comportà que Dunkerque esdevingués el nou principal punt de proveïment dels contrabandistes anglesos. Quan, de resultes de la Revolució Francesa, Dunkerque perdé la seva condició de port franc, les xarxes del contraban tornaren a desplaçar-se, aterrant llavors a les illes de Guernsey i Jersey.

Valls rescatà un sucós testimoni als arxius municipals de Dunkerque, corresponent a la cambra de comerç local. Reflexa la conjuntura de 1777. Serveix per reforçar la seva tesi i il·lustra l'empenta investigadora de l'hostaletenc. No em puc estar de reproduir-ne un fragment: «On a vu à Bordeaux, Nantes, Rouen, Paris, St. Valery, Boulogne, Calais et Dunkerque, tirer besoin des eaux de vie de Catalogne».[23]

I la balança comercial francesa amb Espanya li serveix per a confirmar la importància d'aquella localitat i de Calais fins a la mateixa data de l'esclat revolucionari. Durant 1789, Dunkerque i Calais absorbien el 42 i el 38 per cent respectivament de la importació per l'hexàgon de vins i aiguardents de procedència hispànica. Des d'aquestes poblacions, els espirituosos catalans anaven cap a Saint-Omer o Lilla. Però, amb les actes de la Cambra de Comerç de Dunkerque, Valls ens mostra que des d'aquesta localitat es reexportava aiguardent cap a Londres, les xarxes de contraban de la Gran Bretanya, Flandes i altres zones del mateix rerepaís o, força menys, cap a Escandinàvia i més enllà del Sund.

El professor de la Universitat de Barcelona també assenyala que aquells anys Catalunya fins i tot guanyà el terreny a una terra germana, el Llenguadoc, que l'anoienc estimava especialment i que, com veurem més endavant, fou objecte específic del seu neguit investigador. En el seu periple pels arxius

23. Citat a Valls (2003), p. 177.

europeus, quan recala a l'Archive Départemental de l'Hérault, Valls desenterra un nou testimoni en què els viticultors de Montpeller reclamen l'augment de drets aranzelaris als aiguardents catalans, ja que «les ordres des consommateurs passent de tous cotés à Reus ou à Barcelone au détriment du port de Sète».[24]

El pierolenc afegeix una clau per entendre l'èxit de l'aiguardent català en el país del Cognac: el preu més barat. De totes maneres, no resta tranquil amb les explicacions precedents de l'avantatge competitiu català: qualitats inferiors i fiscalitat més lleugera. Valls apunta que el major grau alcohòlic dels vins del Principat exigia menys llenya en el procés de destil·lació i també subratlla les millores experimentades en aquest procés, en prohibir la Junta de Comerç de Barcelona la utilització de brisa com a primera matèria i la redestil·lació. Els inspectors de la Junta, *veedores de licores*, vetllaven per la qualitat dels espirituosos. Tot plegat va afavorir que la diferència de preus d'una bóta equivalent a Sète o Barcelona fos del 30 per cent.

Rebla el clau amb una evidència arrencada del mateix Archive du Ministère des Affaires Étrangers del Quai d'Orsay, corresponent a 1772: «De là cette liqueur étrangère que l'art corrige et rectifie, passe en Hollande et dans la Flandre impériale […] où elle se consomme pour eau de vie de France, et au même les progrès que les Distillateurs de Barcelone ont fait vers la perfection commencent déjà à la faire adopter sans répugnance sous son nom véritable».[25]

Només quan la conquesta del mercat europeu fou indiscutible, el pes de l'exportació a les colònies americanes assolí quotes més significatives i, malgrat tot, mai absolutament majoritàries. Segons l'estimació de Valls, si bé les exportacions des de Salou cap a Amèrica es van multiplicar per 4,5 entre 1747 i 1793, en el moment de màxim auge dels intercanvis, seguint els decrets liberalitzadors del comerç, el pes del mercat colonial no superà mai la quota del 37 per cent.

L'enlairada del comerç colonial el pierolenc la situa a partir del anys cinquanta del Set-cents i, sobretot, en els decennis dels seixanta i setanta. Hi hauria contribuït, inicialment, la creació de la Reial Companyia de Barcelona durant 1756. En segon terme, les disposicions liberalitzadores adoptades per Carles III en els anys de 1765 i 1774 també haurien incentivat la presència de vaixells catalans a la *Carrera de Indias*. Finalment, el decret de lliure comerç de 1778

24. *Ibidem*, p. 193.
25. *Ibidem*, p. 199.

hauria fet que fossin prop de 300 els vaixells que transitaren entre Barcelona i les Índies en la dècada següent.

Però Valls no menysté subratllar com els fabricants de Reus pressionaren la monarquia per tal que intensifiqués les mesures repressives contra la producció d'aiguardents de canya a les colònies. De manera que, durant els anys setanta, aconseguiren que es destruïssin desenes de fàbriques d'aiguardents a Amèrica per tal d'obrir camí als licors catalans. De totes maneres, la victòria només fou transitòria ja que el 1796, una reial ordre va declarar lliure la producció d'aiguardent de canya a Mèxic i Veneçuela.

Els retorns en el comerç dels aiguardents amb el nord d'Europa esdevenen així mateix una peça clau de la magistral anàlisi de l'arrencada catalana en el Set-cents concebuda per Valls. Si en el Sis-cents, els vaixells aiguardenters portaven cap a Catalunya bacallà i diversos tipus de teixits acabats, durant el segle xviii augmenta la importància de les importacions de cereals i apareixen les entrades de teles de lli blanques. Aquests llenços s'estamparien a Barcelona i serien reexportats cap a l'Amèrica espanyola, tal com hem anat aprenent amb els treballs d'Àlex Sánchez, Josep Maria Delgado i James Thomson.[26] Al segle xvii, França havia abastit aquesta demanda colonial via Cadis. Durant el Set-cents els llenços de Silèsia, via Hamburg, aniran introduint-se a la *Carrera*. Però ja en les trameses endegades per la Reial Companyia de Barcelona durant la segona meitat dels anys cinquanta trobem carregaments de llenços. Seguint la recerca de Josep Maria Oliva, Valls destaca el remarcable augment de les trameses de llenços des de Catalunya durant els anys seixanta i, sobretot, setanta.[27]

Valls ens descobreix que el principal retorn en valor de l'aiguardent, venut a Dunkerque a l'hora de la Revolució Francesa, eren teles. Amb el fons comercial de la botiga de Francesc Jener ens mostra també que Barcelona, a més d'importar draps de llana de places com Exon o Londres, adquiria massivament teles de lli, proveïdes des d'Amsterdam o Hamburg. Entre els clients dels anys

26. Josep Maria Delgado (1992), «El puerto de Barcelona en la época preindustrial», a Joan Clavera; Albert Carreras; Josep Maria Delgado i César Yáñez, *Economía e historia del puerto de Barcelona.* Madrid, Civitas; Àlex Sánchez (1992), «La indianería catalana: ¿mito o realidad?», *Revista de Historia Industrial,* núm. 1, p. 213-228; James Thomson, (1994), *Els orígens de la industrialització a Catalunya. El cotó a Barcelona 1728-1832*, Barcelona, Edicions 62, a Àlex Sánchez [ed.] (2013), *Indianes, 1736-1847. Els orígens de la Barcelona industrial*, Barcelona, MUHBA.

27. Josep Maria Oliva (1987), *Cataluña y el comercio privilegiado con América. La Real Compañía de Comercio de Barcelona a Indias*, Barcelona, Universitat de Barcelona.

setanta de Jener, hi troba l'anoienc una sèrie de fabricants barcelonins que adquireixen els llenços amb la finalitat d'estampar-los i comercialitzar-los a les colònies espanyoles.

Jaume Vicens cridà l'atenció sobre la botiga.[28] Investigacions contemporànies d'excel·lència, com la de Lluïsa Pla, ratifiquen que, en efecte, la botiga restà a la base de l'acumulació d'algunes de les nissagues més destacades de capitans d'indústria del país.[29] La recerca de Francesc Valls contribuí a il·luminar com dels establiments de venda de teles hom va passar a la fàbrica d'indianes.[30] L'anoienc ho fa per la via d'esbrinar els interessos que gravitaren a l'entorn de la botiga de Tomàs Llimona. Valls detecta tot un grup empresarial articulat de la companyia creada per Llimona en els anys seixanta del Set-cents. Directament i indirecta hi estarien vinculats la companyia comercial fundada pel fill de Castellar del Boix Fèlix Prat, l'exportador de teixits de seda manresà, Josep Fuster, i el pròcer de la fabricació d'indianes barceloní Joan Rull. Aquest darrer es va associar amb Jeroni Anglès, que importava llenços de Silèsia i de la França septentrional, i llur fàbrica va néixer com a prolongació del negoci comercial. El mateix any que fou fundada la fàbrica d'Anglès, Rull i Companyia, Fèlix Prat i associats també s'apunten a la creació d'una manufactura d'indianes. Amb la fundació d'aquests establiments netament industrials, aquests comerciants de referència aprofitaven la situació intermèdia aconseguida. D'una banda, importaven llenços del nord d'Europa. De l'altra, un cop estampats, redirigien el

28. Vicens (1959). Vicens, com Valls, morí amb només una cinquantena d'anys, però ens deixà una immensa i profunda obra que resisteix bé el pas del temps i que ha estat i continuarà sent brúixola de navegació de diverses generacions d'historiadors. Vegeu Josep Maria Muñoz (1997), *Jaume Vicens i Vives. Una biografia intel·lectual*, Barcelona, Edicions 62; i el conjunt de treballs a ell dedicats en el monogràfic de *Recerques*, número 63.

29. Lluïsa Pla (2014), *Els Girona. La gran burgesia catalana del segle XIX*, Barcelona, Fundació Noguera.

30. Abans de la publicació de *La Catalunya atlàntica*, el professor dels Hostalets ja havia insistit en el nexe existent entre els botiguers de teles i la fabricació d'estampats en el treball: Valls, Francesc (1999), «De la botiga de teles a la fàbrica d'Indianes. Aproximació a la trajectòria inversora d'uns negociants catalans al segle xviii», a Albert Carreras; Carles Sudrià; David Reher; Pere Pascual i Miquel Gutiérrez [ed.], *Homenatge a Jordi Nadal. La industrialització i el desenvolupament econòmic d'Espanya,* vol. 2, Barcelona, Edicions UB, p. 936-964. Després, tornaria al tema. Vegeu Francesc Valls (2012), «Llenços nòrdics per estampar a les fàbriques d'indianes de Barcelona. La botiga de Francesc Jener, 1772-1780», *Barcelona Quaderns d'Història*, núm. 17, p. 301-316.

producte a les colònies americanes. D'ací que Jordi Nadal pugui afirmar, en el punyent pròleg del llibre del pierolenc, que aquests estampadors de lli de l'Europa del nord hagin protagonitzat «l'episodi probablement més brillant i més sorprenent de la llarga història del tèxtil català».[31]

De les dues cases de comerç impulsades per Anglès i Prat, van sorgir quatre fàbriques d'indianes a Barcelona i una a Igualada. Allí s'hi combinava la producció d'indianes de cotó, canalitzades cap al mercat interior, amb l'estampació de llenços, col·locats a les colònies americanes. Posteriorment, els comerciants s'adonaren que en llurs viatges a les Antilles per portar-hi aiguardents i llenços, podien tornar amb cotó en floca per filar a Catalunya. Cap a 1797, Fèlix Prat obtingué del cap i casal el títol d'honrat per haver creat una xarxa de filatura a domicili als pobles de la rodalia de la capital de l'Anoia.

Però els anys noranta marcaren el zenit de l'expansió i l'inici de la gran crisi que afectaria el conjunt de l'activitat productiva catalana durant els decennis interseculars. Els embarcaments d'aiguardents i vins a Salou i al reconstruït port de Tarragona, que Valls presenta, assenyalen una caiguda ininterrompuda des de 1802-1803 fins a tocar fons durant 1824-1826. La Revolució Francesa havia començat a crear problemes a l'expansió aiguardentera catalana. La Convenció i el consolat intensificaren les mesures proteccionistes, que ja s'anunciaven a la darreria dels regnats borbònics. D'altra banda, el 1793 l'expulsió d'Espanya dels súbdits francesos i la consegüent guerra contra la Convenció empitjoraren les perspectives. Cap a 1802 la Junta de Comerç protestava perquè França havia doblat l'aranzel que gravava l'aiguardent.

La revolució també acabà amb el privilegi de Dunkerque com a port franc. A més, el bloqueig anglès sobre els ports septentrionals del canal de la Mànega tingué èxit i contribuí al declivi de l'anterior plaça forta del comerç català i al trasllat dels contrabandistes britànics més cap al nord. L'ocupació dels Països Baixos portà els nodes comercials encara més lluny, cap als ports neutrals d'Alemanya, com Bremen, Hamburg o Lübeck. Valls assenyala l'esforç català per ser present en aquests indrets. El recurs a fonts alemanyes li permet detectar més d'un centenar de vaixells procedents del *hinterland* català arribats a Hamburg durant el lustre de 1796-1800 i una cinquantena descarregats a Bremen en la mateixa època. Durant 1801-1805 una seixantena de vaixells provinents de

31. Nadal, Jordi (2003), «Pròleg» a Francesc Valls, *La Catalunya atlàntica*, Vic, Eumo, p. 15-19.

la costa mediterrània espanyola sondegen a Lübeck. I també prop d'una seixantena creuaran l'estret del Sund.

A més de les xifres més macroeconòmiques de vaixells, el piolerenc ens il·lustra el procés amb l'experiència del comerciant Jean Lacomme, establert a Reus. Mentre el principal port de destí dels seus aiguardents era Dunkerque durant 1790-1792, passà a ser Copenhaguen cap a 1797-1807.

D'altra banda, les guerres finiseculars entre Espanya i Gran Bretanya comportarien un brutal daltabaix del comerç de Catalunya amb les colònies americanes, que contribuí a desarticular encara més els circuits previs d'intercanvi. Seguint Josep Maria Delgado, Valls ens recorda que la contracció del tràfic amb Amèrica assolí un dramàtic 80 per cent.

A partir de 1806, Napoleó ocupà els ports marítims del nord d'Alemanya i bloquejà el comerç amb Anglaterra. Les exportacions d'aiguardents, que havien experimentat una passatgera represa en els anys anteriors, reprenen l'ensulsiada, molt agreujada amb l'ocupació francesa de la Península.

L'arbitri dels 9 i 6 maravedís que es cobrava als ports meridionals de Catalunya i servia per finançar la reconstrucció del de Tarragona, permet a Valls millorar la imatge que tenim de les sortides vitivinícoles per les localitats marítimes de les costes de Ponent. Aiguardent i vi s'enfonsen fins a 1820-1822. A partir de llavors, el vi comença un nou cicle de represa, tot arribant a superar cap a 1830, els hectolitres de 1800. Però els aiguardents mai no tornaren als volums màxims del Set-cents. La reestructuració del comerç exterior del Principat durant els inicis del Vuit-cents centrà l'atenció de Valls durant bona part de la seva vida investigadora.

Mentre el mercat de l'aiguardent de la prova d'Holanda, de menys graduació, sofrí la major escurçada, el de la prova d'oli, malgrat retrocedir, resistí millor. Tanmateix tots dos aiguardents van experimentar una dramàtica minva en la demanda del nord d'Europa, insuficientment compensada per l'expansió del mercat espanyol. Fonts britàniques, que assenyalen un gran augment en la producció de whisky, permeten explicar la creixent pèrdua del mercat d'enllà de la Mànega. De manera semblant, l'expansió de la destil·lació de cereals per obtenir vodka a Rússia és utilitzada per entendre que l'aiguardent català deixés de creuar el Sund.

La reacció espanyola a la independència de les colònies americanes impedí aprofitar plenament la demanda exterior de vi que allí s'hi mantenia. Però la recerca de Valls ratifica un fet que ja havia observat Josep Maria Fradera: Brasil

esdevé un mercat potent del caldo català.[32] Passà de pràcticament no rebre vi del país cap a 1800, a adquirir prop d'una quarta part de tot el vi embarcat a la costa de Ponent. Els bergantins i goletes que el transportaven tornaven a Catalunya carregats de cotó brasiler per ser filat en la munió de fàbriques que anaven proliferant. La independència de Brasil va minvar les compres de vi a Portugal i de retop afavorí el producte català, el qual, barrejat amb vi de Màlaga, es podia fer passar fàcilment per vi de Porto.

Les tres grans àrees de destí de la exportació vitivinícola a Amèrica havien estat a finals del Set-cents, Veracruz, el Carib i el Río de la Plata. Mentre Mèxic s'abocà plenament al consum de l'aiguardent de canya (el *chiringuito*) amb el lliure comerç i la independència, Cuba i Puerto Rico centraren les comandes. I Argentina i Uruguai continuaren important vins catalans per camins menys directes, gràcies a l'habilitació de vaixells de bandera estrangera i el camuflatge d'embarcacions i productes. També hi ajudà la *connexió* de Guernsey, on s'havien traslladat les xarxes del contraban britànic.

Els naviliers de Guernsey així mateix ajudaren a potenciar les relacions amb Brasil. Gràcies a l'explotació del registre de vaixells sortits del port comtal que publicava el *Diario de Barcelon*a i a l'esmentada font dels arbitris del de Tarragona, Valls pot confirmar que de les embarcacions que feren la ruta transatlàntica cap a 1830, el 37 per cent sondejaren a l'Havana, el 21 per cent a Rio de Janeiro i l'11 per cent a Puerto Rico. De totes tres destinacions, tornaren curulles de cotó en floca per alimentar les filatures del país.

El Fons Moragas, conservat a l'Arxiu Històric de Tarragona, permet a l'anoienc confirmar la seva tesi a nivell microeconòmic. Fidel Moragas passà de comissionista d'aiguardents a exportador de vins a Brasil. En el seu compte corrent contra el seu corresponsal a Londres també figuraven lletres contra el Río de la Plata.

Valls acaba la seva obra magna analitzant la consolidació del nou model comercial establert durant el període que Jordi Nadal va qualificar de triomf de la Revolució Industrial a Catalunya, el de 1834-69.[33] Per a aquest moment de-

32. Josep Maria Fradera (1987), *Indústria i mercat. Les bases comercials de la industrialització catalana moderna (1814-1845)*, Barcelona, Crítica.

33. Nadal (1975). 1997), «España durante la primera revolución tecnológica» a Jordi Nadal; Albert Carreras i Pablo Martín Aceña [ed.], *España, 200 años de tecnología*, Madrid, Ministerio de Industria; J. Nadal: J. M. Benaul i J. M. Valdaliso (2003), «Las industrias de

cisiu en què el país s'omplí de vapors, el pierolenc confirma el que abans havien assenyalat Pere Pascual i Josep Maria Fradera: en la base hi havia un nou model comercial d'intercanvis exterior de vi contra cotó en floca.[34]

Abans de concloure, ens ofereix tota una síntesi interpretativa del paper del sector exterior en la definitiva arrencada de la filatura cotonera. Per a l'acadèmic dels Hostalets, les importacions de cotó en floca anteriors a 1768 foren testimonials.[35] La prohibició en aquella data de la importació de llenços estampats i cotons pintats incentivà la progressió de la iniciativa local, que també es veié potenciada per la de 1770 de les importacions de teixits de cotó en blanc i l'eliminació de la franquícia a les importacions de fil de Malta.

Com assenyalà Àlex Sánchez, des de 1783 s'enlairen les trameses d'estampats cap a les colònies, mercès a la reconstitució de la Reial Companyia de Filats de Cotó d'Amèrica.[36] Grups empresarials, com el que gravitava entorn de Tomàs Llimona, exportaven aiguardent al nord d'Europa i importaven llenços en cru, que estampaven a les fàbriques d'indianes catalanes. Aquests teixits de lli s'exportaven a Amèrica, d'on hom tornava amb cotó en floca, per filar aquí i col·locar-lo al mercat domèstic.

Josep Maria Delgado va mostrar que, correlativament, les importacions catalanes de cotó en floca d'Amèrica s'enlairaren a partir de la fi de la Guerra d'Independència dels Estats Units, fins a arribar a un màxim cap a 1796.[37] A partir de llavors i fins a 1802, la guerra amb Anglaterra esfondrà les transaccions amb les colònies i obligà els fabricants a cercar noves fonts de proveïment. En aquest llibre i posteriors treballs, Valls cartografia la dinàmica resposta local a les dificultats de subministraments. Si els ports destacats dels vaixells que arribaven a Barcelona amb cotó havien salpat el 1795 de Malta, Cartagena de Indias o

---

la Primera Revolución Industrial», a Jordi Nadal [dir.], *Atlas de la industrialización de España 1750-2000*, Barcelona, Fundación BBVA - Crítica, Barcelona.

34. Fradera (1987); Pascual (1990).

35. Els proveïments de cotó preocuparen sempre el professor de la Universitat de Barcelona i el portaren a publicar un parell de treballs addicionals sobre el tema amb un altre investigador destacat de la mateixa institució: Àlex Sánchez; Francesc Valls (2015), «El mercado de algodón en Barcelona durante la crisis del Antiguo Régimen, 1790-1840», *Revista de Historia Industrial*, núm. 58, p. 61-93; Àlex Sánchez; Francesc Valls (2015), «L'altre pa de la indústria. La procedència del cotó descarregat al port de Barcelona, 1790-1840», *Barcelona Quaderns d'Història*, núm. 22, p. 87-110.

36. Sánchez (1992); Sánchez [ed.] (2013).

37. Delgado (1992).

Veracruz, cap a 1805 la gran majoria dels vaixells provenen de Motril i Lisboa. Els primers porten cotó andalús. Els darrers, brasiler.

Però les dificultats encara augmentaren amb la Guerra del Francès i la independència de les colònies americanes continentals. La progressiva pèrdua dels mercats d'aiguardents del nord d'Europa i la més sobtada dels de llenços estampats d'Amèrica, obligaren a un replantejament productiu radical. Les fàbriques d'indianes deixaren d'estampar lli per potenciar la manufactura de cotó. L'acadèmic dels Hostalets il·lumina com hom seguí obtenint cotó en floca, quan no fou possible el comerç directe amb les noves repúbliques. Durant els anys vint, a més dels proveïments de Motril i Brasil, hom importà cotó americà via Marsella i Gènova. A partir dels anys trenta del Vuit-cents, s'enlairarien les arribades de cotó de Cuba i Puerto Rico.

Els vaixells porten cotó dels Estats Units, però arriba via les Antilles, ja que a partir de 1825 i sobretot, de 1830, els drets aranzelaris graven molt més les arribades de cotó en vaixells de bandera estrangera. Aquesta política va propulsar el paper d'intermediaris de Cuba i Puerto Rico i, com assenyala el professor dels Hostalets, comportà que cap a 1840 no arribés a Barcelona ni un sol vaixell de procedència directa dels Estats Units.

L'esmentada política de diferencial de bandera potencià nous circuits per al comerç català. El vaixells que portaven vi als ports d'Amèrica del Sud fondejaven Cuba carregats de *tasajo* per a la mà d'obra esclava i retornaven a Catalunya curulls de cotó en floca.

Valls ens il·lustra sobre la intensa contracció que representà el valor del vi en el preu final de les trameses per mar a Brasil (cap a 1825) en comparació a la quota de cost que absorbia l'aiguardent enviat a Amsterdam (cap a 1750). L'altra cara de la moneda fou l'augment del cost dels nolis en el preu final del producte vitivinícola exportat durant el Vuit-cents.

L'augment del preu relatius dels nolis, afegit a la política de diferencial de bandera, creà incentius per invertir en operacions navilieres i construcció de vaixells. D'aquí ve que, com també subratllà Pere Pascual, la marina catalana experimentés un període de forta expansió durant la primera meitat del segle xix.[38] Valls registra unes 300 expedicions anuals de vaixells catalans cap a Amèrica entre 1840 i 1868. Encara que els subministres s'anaren diversificant

38. Pascual (1990).

progressivament, especialment durant el període de la fam de cotó derivada de la Guerra de Secessió americana, encara fins a 1877 pràcticament tot el cotó en floca arribat d'Amèrica ho feia en vaixells de bandera nacional.

En termes contemporanis, el diferencial de bandera es pot interpretar com una política industrial que ajudà a desenvolupar el negoci navilier i la construcció nacional, especialment fins a mitjans del Vuit-cents, quan encara la vela i la fusta prevalgueren en la indústria. A mesura que es difongué el vapor, els afers canviarien. A partir de 1868, el progressiu abandonament de la política de diferencial de bandera també contribuí a desestructurar el model de comerç català i propicià la ruïna de la marina del país.

Però, com estima Valls, entre 1835 i 1874 una mitjana anual de 300 vaixells tramesos des del port de Barcelona podria haver generat un benefici acumulat de 60 milions de duros. Era força més del que hi havia invertit a la indústria cotonera. I aquesta fabulosa font d'acumulació de capital no havia cristal·litzat només com a patrimoni immobiliari en un rosari de viles costaneres, sinó que també s'havia dirigit a finançar la indústria de fàbrica. D'ací que l'auge de la viticultura a Catalunya (a diferència de Portugal o el Llenguadoc), i com li agradava repetir al mestre de l'Anoia, havia abocat a la industrialització. I també per aquesta raó, acaba recordant-nos Valls en la seva obra principal, la teoria de l'especialització d'acord amb l'avantatge comparatiu de Ricardo, no va tenir gaire èxit entre el pensament econòmic català contemporani. Catalunya s'assemblava a Portugal el 1705, però va acabar més a prop d'Anglaterra cap a 1860.

Francesc Valls excel·lí així mateix en una especialitat força arriscada, com és la història comparada. El cas del Llenguadoc centrà part del neguit investigador del professor dels Hostalets de Pierola. Dels dos contraexemples del cas català que absorbiren el seus esforços investigadors, ja hem parlat una mica del lusità i ara centrarem l'atenció en el Midi francès, una àrea d'especialització vitivinícola que, com Portugal i a diferència de Catalunya, no es va industrialitzar durant el Vuit-cents. A aquest cas, Valls hi dedicà un assaig que va presentar a les trobades d'història econòmica comparada entre França i Espanya.[39]

39. Francesc Valls (2011), «Échec et succès de l'industrialisation dans les territoires du vignoble. Languedoc versus Catalogne», a Florent Le Bot i Cédric Perrin [dir.], *Les chemins de l'industrialisation en Espagne et en France. Les PME et le développement des territoires (XVIIIe-XXI siècles*), Brussel·les, Peter Lang, p. 249-274. Vegeu també Francesc Valls (2004), «Viticulture et industrialisation en Europe du Sud: Les cas du Languedoc, du Portugal et de la Catalogne», *Domitia*, núm. 5, p. 41-51.

Per a Valls, el Llenguadoc vitivinícola fracassà mentre triomfava una Catalunya amb una especialització agrària similar. En totes dues regions hi havia una tradició d'indústria tèxtil llanera, que podríem anomenar protoindustrial. Però a casa nostra la complementarietat entre l'exportació del vi i la importació de cotó en floca jugà a favor de la industrialització. En canvi, al Llenguadoc l'especialització vitivinícola i la incapacitat per fer el salt de la manufactura de la llana al cotó haurien endarrerit el procés de desenvolupament.

Seguint les investigacions de Charles Carrière, Michel Morineau i James Thomson, l'investigador dels Hostalets subratlla que Colbert havia promogut la creació de manufactures reials llaneres al llarg del Llenguadoc, amb un èxit relatiu.[40] Gran part dels draps manufacturats al Midi tenien com a destí l'exportació cap als ports otomans de la Mediterrània oriental, les escales de Llevant. Valls ens il·lustra el període d'expansió en les exportacions de peces de llana cap a la Mediterrània oriental, entre 1695 i 1764. Però a partir d'aquesta data, les exportacions de manufactures de llana del Llenguadoc toquen sostre, tot just quan Catalunya s'aboca decididament a les exportacions de vi i pintats cap a l'Atlàntic.

Els mercats orientals de draps resultaren cada cop més saturats i l'enfonsament de les exportacions de teixits de llana llenguadocians fou irreversible a partir dels anys vuitanta del Set-cents. A diferència dels casos catalans que hem vist més amunt, la separació entre la producció en mans dels fabricants de l'interior i la comercialització controlada per comerciants de Marsella també limità la capacitat de generar valor afegit que fos reinvertit a la regió. Les dades de Jean-Claude Daumas assenyalen que entre 1820 i 1860 la proporció en la xifra de vendes de productes de llana dels nuclis de l'Hérault, l'Aude, Mazamet i Castres en relació amb el total francès, s'enfonsà des del 25 per cent a només el 5 per cent.[41] A Catalunya, la indústria llanera resistí molt millor, tal com han mostrat els treballs de Josep Maria Benaul.[42]

40. Charles Carrière; Michel Morineau (1968), «Draps du Languedoc et commerce du Levant au xviiie siècle», *Revue d'Histoire Économique et Sociale*, núm. 56, 1, p. 108-121; James Thomson (1982), *Clermont-de-Lodève, 1633-1789: Fluctuations in the Prosperity of a Languedocian Cloth-Making Town*, Cambridge, Cambridge U. P.

41. Jean-Claude Daumas (2004), *Les territoires de la laine. Histoire de l'industrie lainière en France au XIXe siècle*, Villeneuve d'Ascq, Presses Universitaires du Septentrion.

42. Josep Maria Benaul (1994), «Especialización y adaptación al mercado en la industria textil lanera, 1750-1913», a Jordi Nadal; Jordi Catalan [ed.], *La cara oculta de la industrialización española*, Madrid, Alianza, p. 199-223.

I l'incipient desenvolupament de la manufactura cotonera que, segons les recerques d'Alain Chante i col·laboradors, s'havia anat donant a Montpeller i rodalies al llarg del Set-cents, va tenir un futur encara més negre.[43] Els decrets autoritzant la lliure entrada de fil de cotó de 1785 i 1786 permeteren l'arribada de manufactures suïsses i alsacianes (en un moment que la corresponent regió no formava part de França) i ja danyaren la manufactura llenguadociana. La posterior incorporació de Mulhouse a la nova república contribuí a acabar amb la manufactura cotonera del Midi, que estava força més endarrerida i comptava amb uns desavantatges de localització considerables.

La connexió per ferrocarril acabà de convertir el Llenguadoc en un gran venedor de vi al nord i, per contra, en un massiu comprador de manufactures d'allà, tal com Ricardo hauria volgut. El Midi es desindustrialitzà, expulsà població i la seva mà d'obra forní massivament de força de treball les fàbriques de la França septentrional.

Com hem anat veient, si la trajectòria de l'acadèmic dels Hostalets va començar com a agrarista, en el transcurs de la seva tasca investigadora cada cop s'interessà més per la història industrial. De fet, amb els companys Josep Colomé i Jordi Planas, va identificar tres grans etapes de la història del vi a casa nostra: el cicle de l'aiguardent (1750-1830), el cicle del vi comú (1830-1890) i el cicle del vi de qualitat i del cava (1890-2000).[44] A aquest darrer i a l'activitat amb més component industrial, la fabricació del nostre xampany, Valls dedicà molt d'esforç les dues darreres dècades de la seva vida.[45]

43. Alain Chante (1998), «Les manufactures d'indiennes a Montpellier au xviiie siècle», a Geneviève Gavignaud-Fontaine [ed.], *De la fibre à la fripe. Le textile dans la France méridionale et l'Europe méditerranéenne (XVIIe-XXe siècles*), Montpeller, Université Paul-Valéry, p. 143-166.

44. Colomé; Planas i Valls [ed.] (2015).

45. Francesc Valls (2003), «La indústria del cava. De la substitució d'importacions a la conquesta del mercat internacional», a Josep Colomé (coord.), *De l'aiguardent al cava. El procés d'especialització vitivinícola a les comarques del Penedès-Garraf,* Vilafranca del Penedès, El 3 de Vuit - Ramon Nadal, p. 143-182; Francesc Valls (2007), «Compitiendo con el champagne. La industria española de los vinos espumosos antes de la Guerra Civil», *Revista de Historia Industrial*, núm. 33, p. 47-79; Francesc Valls (2015), «À la recherche de l'originalité. L'industrie du cava en Catalogne, ou le succès de l'imitation d'un vin de luxe», *Entreprises et Histoire*, núm. 78, p. 100-114.

Un article, publicat fa ben poc en aquesta revista, tornava a rastrejar les claus de l'èxit del gran pioner del xampany català, Manuel Raventós.[46] Curiosament, en els orígens de Codorniu, Valls detecta les petges dels cicles anteriors del vi. Un dels grans protagonistes de l'exportació de vi de mitjan Vuit-cents, Josep de Muller, acompanyà Raventós a la terra dels seus ancestres, Reims. Els contactes fets allí i, especialment, l'amistat amb Henri Abelé i alguns tapers catalans instal·lats a la Champagne permeteren al fill de Sant Sadurní d'Anoia acumular els coneixements decisius per implantar amb èxit aquesta nova indústria a Catalunya en el tram final del Vuit-cents. Curiosament, l'esmentat Muller, en establir-se a Tarragona va comprar les terres a dos comerciants de les illes de Guersney i Jerney, que hem vist que van tenir un paper destacable en el cicle d'exportació de l'aiguardent català.

Feinejant pels arxius Històric de Tarragona, Raventós i Blanc i Codorniu, Valls ressegueix fins a 26 viatges de formació, sobretot a la Champagne, de Raventós. Reconstrueix els vincles de parentiu, amistat i negoci que li resultaren decisius per aprendre l'ofici de xampanyer, aconseguir la vinguda cap a Sant Sadurní d'obrers qualificats per a les fases més crítiques de la producció del cava (especialment el *dégorger*) i mirar de bastir xarxes comercials a Espanya.

En l'article podem trobar detalls sucosos per saber d'on ve el nom de la segona marca *Delapierre* o (atenció historiadors del pensament econòmic espanyol i propagandistes de l'Espanya liberal!), com un Romà Perpiñá (xampanyer competidor des de Reus) vol desfer-se del negoci cap a 1900: «M' ha ofert vendrem tot lo que té de xampany i plegar d'aquest rengló».[47]

Però, sobretot, destacaré les sèries d'ampolles produïdes, vendes a Espanya i exportacions de Manuel Reventós entre 1879 i 1910. Aquesta sèrie confirma la tesi que ja abans havia defensat Valls, inspirant-se en l'economista de Cambridge Ha-Joon Chang: la protecció fou decisiva per a l'enlairada d'aquesta nova indústria.[48] En efecte, el nombre d'ampolles venut per Raventós no aconsegueix superar les 3.500 l'any en cap dels catorze anys compresos entre 1879 i 1892. En canvi, amb posterioritat a l'aprovació de l'aranzel de Cánovas, les

46. Francesc Valls (2017), «En els orígens de Codorniu. 1886-1905», *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històric*s, núm. 28, p. 347-399.

47. Citat a Valls (2017), p. 366.

48. Ha-Joon Chang (2002), *Kicking Away the Ladder*, Londres, Anthem.

vendes ja escalen a més de 30.000 unitats durant 1894 i superen les 100.000 ampolles durant 1901 i les 200.000 durant 1910.

L'altra gran troballa de l'article és que el mercat català fou crític per a l'enlairada de la firma i, per tant, l'arrencada d'aquesta indústria. L'article detalla acuradament tots els esforços esmerçats per Raventós per crear una xarxa comercial a Espanya i intentar vendre a Europa i Amèrica Llatina (especialment a Argentina). Tot i així, aproximadament el 90 per cent de la producció del xampany de Raventós seguia consumint-se a Catalunya cap a 1910.

La preocupació pels orígens de la indústria catalana del cava també portà Valls a preguntar-se si la seva concentració a Sant Sadurní d'Anoia i el seu rodal fou el resultat de l'articulació del sector en forma de districte industrial o, ans al contrari, derivà de les estratègies adoptades per la seva classe empresarial.[49] El professor de la Universitat de Barcelona mostrà de manera convincent que la imitació dels vins escumosos de la Champagne haguessin pogut triomfar en altres localitats de la Península. A l'Exposició Vinícola Nacional de 1877 hom va presentar escumosos d'empreses provinents d'Aspe, Barcelona, Cuzcurrita, Reus i València. La sorpresa és que Sant Sadurní no figurava encara a la llista. Valls també ens assabenta que en aquell moment semblava Reus (i empresaris com l'esmentat Perpiñá) la localitat on triomfaria la indústria de la doble fermentació del vi.

Com hem vist, la incipient indústria del xampany va experimentar un notable impuls gràcies a l'aprovació de l'aranzel Cánovas durant 1891, que va revisar a l'alça els drets a pagar per importar el *champagne* original.[50] No sols sorgiren alguns nous fabricants a la Península, sinó que alguns dels importadors avesats intentaren impulsar la producció local. Fou el cas de la casa Bosch de Badalona, fabricant de l'Anís del Mono i distribuïdora a Espanya de Moët & Chandon, que intentà produir el seu propi xampany.[51] Amb aquesta i altres iniciatives, Badalona s'afegí a la llista de districtes xampanyers.

El cas decisiu fou, tanmateix, el dels Raventós. Josep Raventós ja havia mostrat interès pel xampany durant els anys setanta, però en traslladar el seu

49. Francesc Valls (2011), «El cava catalán ¿éxito de la empresa o del distrito?», a Jordi Catalan; José A. Miranda i R. Ramon-Muñoz [ed.]. *Distritos y clústers en la Europa del Sur*, Madrid, Lid, p. 101-121.

50. Valls (2017).

51. Valls (2004).

mas Can Codorniu a Sant Sadurní s'especialitzà en la producció de mistela. Fou el seu fill Manuel, com hem vist, qui, a més de formar-se com a enòleg, va acumular els coneixements i contactes necessaris per propiciar el triomf del vi fabricat amb el mètode *champenoise* de doble fermentació en ampolla.

Però Valls ens explica que, encara cap a 1907, semblava que eren Reus (amb tres fabricants) i Badalona (amb dos), les ciutats que podien consolidar-se com a districtes alternatius del xampany ibèric. Sant Sadurní comptava només encara amb l'empresa única de Raventós. De totes maneres, ell apostà per una forta integració vertical de la firma Codorniu, que anava des de la producció del raïm fins a la comercialització del cava. A més, l'acurada preocupació per la qualitat va contribuir a fer que ja cap a 19011 les vendes en ampolles de Raventós superessin les importacions espanyoles de *champagne* francès.

Mentre Reus va acabar decantant-se cap a la imitació d'un altre producte europeu d'elit (el vermut de Torí), un reguitzell d'industrials ibèrics intentaren imitar l'èxit de Codorniu. Durant la segona dècada del segle xx sorgiren fabricants de vins escumosos a Tordera, Banyoles, Blanes, Barbastre, el Masnou i Vimbodí. Els primers imitadors de Raventós en el marc mateix de Sant Sadurní foren la marquesa de Monistrol i Modest Roig, que ja apareixien com a fabricants de xampany cap a 1919. Un altre imitador matiner fou Pere Ferrer, fundador de Freixenet, que ja figura a l'*Anuario Bailly Baillière Riera* com a fabricant de vi escumós cap a 1920.[52] A partir de llavors, es forma i desenvolupa el que l'estudiós anoienc anomena el clúster del cava. L'arribada de nous fabricants no s'atura. Cap a 1936 el nombre de cavistes de Sant Sadurní i comarca és de dinou. Al conjunt del Principat, n'hi havia una cinquantena. Només altres nou fabricants figuraven a la resta de l'Estat.

Segons l'investigador pierolenc, el clúster del xampany arrelà a Sant Sadurní pel lideratge exercit per Manuel Raventós, qui havia apostat decididament per la integració i assolit un domini absolut en la tècnica xampanyera. Però aquesta mateixa hegemonia afavorí la formació a Can Codorniu d'una munió de treballadors qualificats, familiaritzats amb l'elaboració del cava. Els operaris francesos ensenyaren als catalans la tècnica del degollament. Per tant, l'empresa de Raventós actuà com a principal institució de formació del districte per a transmetre els secrets de l'elaboració d'un vi escumós de qualitat, basat en el mètode *champenoise*.

52. Valls (2006).

La Guerra Civil i els inicis del franquisme van endarrerir el desenvolupament de la indústria xampanyera, però no van evitar que continuessin naixent els imitadors. Cap a 1960, els cavistes de la denominació Penedès eren ja 67, mentre que n'hi havia 24 més en altres comarques del país i uns 16 addicionals a la resta de l'Estat. De totes maneres, Codorniu servava un lideratge indiscutible: produïa més de 5 milions d'ampolles cada any, mentre que cap dels seus immediats seguidors superava el milió d'unitats d'*output*. A més, el 80 per cent dels industrials fabricaven menys de 200.000 unitats cadascun.

Nogensmenys, un rival de gran envergadura sorgí en el si del mateix districte de Sant Sadurní: Josep Ferrer, fill de l'esmentat Pere, havia passat a dirigir Freixenet a partir de 1957.[53] Les seves opcions estratègiques foren de tres tipus: innovació en producte, recurs al màrqueting i internacionalització. D'una banda, modificà l'envàs i introduí l'ampolla esmerilada, que associà a la marca Carta Nevada. A més, apostà fortament per la publicitat televisiva, convertint l'anunci de les bombolles en una icona de les festes de Nadal a Espanya. Juntament amb el seu nebot, Josep Lluís Bonet, va impulsar l'exportació com a forma de créixer de manera accelerada des de finals dels anys seixanta.

La casa Freixenet fou, en efecte, la principal responsable de l'auge de les exportacions de xampany català. Les quotes d'exportació que va poder aplegar Valls només comencen a partir de mitjan anys vuitanta del Nou-cents, però ratifiquen el paper clau exercit per aquesta firma en la conquesta del mercat mundial. La proporció en ampolles de les vendes exteriors espanyoles de cava per Freixenet romangué sempre per sobre del 60 per cent entre 1985 i 2000.

El conjunt d'exportacions de cava passà d'una mitjana anual de 4 milions d'ampolles durant 1974-1978 a 35 milions durant 1984-1989. A principis dels anys noranta, el nombre d'ampolles de cava exportades des de Sant Sadurní superà les d'*spumante* d'Asti, l'altre gran competidor entre els vins escumosos del sud d'Europa. A finals del segle xx, el cava va estar a punt d'igualar el nombre d'ampolles exportades pel *champagne* francès: 111 milions el primer, contra 114 milions el segon. L'*spumante*, amb els seus 69 milions d'ampolles, restava força endarrerit. La història del cava durant el segle xx fou, per tant, la d'un triomf competitiu absolut.

53. Francesc Valls (2006), «Josep Ferrer Sala (1925)», a Francesc Cabana [ed.], *Cien empresarios catalanes*, Madrid, Lid, p. 657-664.

L'excel·lent recerca de l'estudiós dels Hostalets ensenya que l'èxit de Codorniu va precedir l'emergència del clúster de Sant Sadurní. El primer triomf fou el de Manuel Raventós, qui va acumular coneixements decisius sobre la indústria del *champagne* i va apostar fermament per una empresa verticalment integrada des de la vinya fins a la distribució, per garantir la qualitat del producte. L'èxit en el mercat internacional es va deure al tàndem Josep Ferrer - Josep Lluís Bonet i a la marca Freixenet. Però si els Ferrer es van poder aproximar al cava fou gràcies a l'emergència prèvia d'un districte on, com diria Marshall, els secrets de la indústria suraven a l'aire i els operaris estaven ja familiaritzats amb les tècniques franceses.[54]

Valls l'encerta un cop més en caracteritzar la indústria del cava com un èxit de clúster amb hegemonia bipolar. Codorniu i Freixenet van actuar com a empreses líders del districte. La primera va apostar aviat per la qualitat, la integració, la formació al si de la fàbrica i, fins i tot, per algunes tècniques de màrqueting com la publicitat amb cartells. A més, la seva irrupció en el firmament esclatant del vi escumós fou propulsada per l'aranzel canovista, que afavorí una ràpida reconfiguració d'actius. Raventós fou un pioner que palesà capacitats productives i de gestió des de molt aviat.

El cas de Freixenet fou el d'un seguidor matiner en el mercat domèstic i un pioner en l'internacional. Als avantatges *marshallians* de la seva localització va afegir una aposta decidida per la diferenciació de producte mitjançant el disseny de *packaging*, publicitat i xarxa exterior. Va destacar, sobretot, per les seves capacitats de gestió i màrqueting i distribució.

Però el cicle del cava, com molts abans els de l'aiguardent o el vi comú, també ha arribat a la seva decadència. En el segle xx, els descendents dels fundadors Raventós i Ferrer han acabat venent-se significatius paquets accionarials a la competència i a grups transnacionals. Alguns dels seus homes i dones públics han sorprès per llurs actituds impúdicament espanyolistes, mentre contribuïen a lliurar llurs firmes a capitals forans. El futur del districte del xampany català resta ara en mans d'altres marques que reforcin l'aposta per la qualitat abans que pel volum i el preu.

Voldria acabar aquest recorregut per les contribucions més destacades a la història econòmica de Francesc Valls, donant notícia d'una de les seves

54. Alfred Marshall (1890), *Principles of Economics*, Londres, Macmillan.

darreres publicacions, que confirma el creixent interès de l'autor pel desenvolupament de la indústria catalana. Valls no va transmetre només la seva passió per la història a alguns alumnes de la Universitat de Barcelona i a altres joves inquiets de l'Anoia. També sabé sembrar el neguit per la història en el cor i la ment d'una de les seves dues filles: Laura Valls i Ribas. Amb ella, encara estudiant del grau d'Història, endegà una de les seves darreres investigacions: el treball dedicat a l'arrencada i el declivi de la indústria dels Hostalets de Pierola en el Nou-cents.[55]

Els Valls, a partir de l'explotació de les matrícules industrials dels Hostalets (impost sorgit de la reforma fiscal de 1845), analitzen més de dos segles de la història pierolenca. La comparació del nombre de contribuents de 1871 i 1917 no permet detectar cap activitat netament fabril en aquestes dates. Només en la primera d'elles apareixen dues premses d'oli, dedicació a mig camí amb els quefers agraris.[56] De fet, els Hostalets estan absolutament orientats cap a la viticultura des de mitjan Vuit-cents. El llogarret tenia en els orígens un hostal, establert on es creuaven el camí romeu i ramader entre Vilafranca i Montserrat i una drecera que connectava Barcelona amb Igualada i Espanya.

A mesura que el cicles de l'aiguardent i el vi comú anaren mobilitzant esforços de la Catalunya interior, els Hostalets anaren rompent erms i boscos i plantant-hi ceps. La superfície de vinya passà de només 61 hectàrees cap a 1770 a 990 hectàrees durant 1861. El zenit vitivinícola, com a la majoria del país, s'assolí a la vigília de la invasió de la fil·loxera, comptabilitzant-se una extensió de vinya als Hostalets cap a 1875 d'unes 1.205 hectàrees. En aquell moment el monoconreu vitivinícola era pràcticament absolut. Pierola, com bona part de l'Anoia, no s'havia lliurat del fracàs industrial.[57]

55. Laura Valls; Francesc Valls (2015), «Els Hostalets de Pierola: una industrialització impossible? Ascens i reculada de la indústria manufacturera en un poble de vocació vitícola», *Miscellanea Aqualatensia*, núm. 16, p. 267-305.

56. De cap manera hom pot considerar els Hostalets una zona d'especialització en la indústria de l'oli. Per a una imatge ben nítida de quins eren els districtes en què es concentrava la indústria, vegeu Ramon Ramon-Muñoz (2011), «La industria catalana del aceite de oliva: exportaciones, localización y empresas» a Jordi Catalan; José A. Miranda i Ramon Ramon-Muñoz [ed.], *Distritos y clústers en la Europa del Sur*, Madrid, LID, p. 57-80.

57. Torras i Ribé (1974). Entre les excepcions figuraven algunes fàbriques cotoneres i els adobers igualadins i els paperers capelladencs. Josep Maria Torras i Ribé (1994), «La industria del curtido en Cataluña: del trabajo manual al uso de la energía eléctrica», a Jordi Nadal; Jordi Catalan [ed.], *La cara oculta de la industrialización española*, Madrid, Alianza, 295-319; Miquel

La plaga matà les vinyes autòctones i, malgrat que hom tornà a replantar amb cep americà, la demanda ja no era la mateixa després de 1890. Cap a 1925 la superfície de vinya dels Hostalets havia minvat en relació amb el màxim vuitcentista als voltants del 30 per cent, fins a situar-se en 763 hectàrees. Les crisis de malvenda del vi deixaren d'afavorir el desenvolupament del sector.

A més de la prolongada depressió dels preus del vi, dos factors afegits ajudarien, segons els Valls, al desenvolupament de la indústria en aquest vessant penedesenc de l'Anoia. D'una banda, el 1893 s'inaugurà la connexió d'Igualada amb Martorell del Ferrocarril Central Català, que permetria que els Hostalets i Piera compartissin una estació al rodal.[58] De l'altra, la Diputació de Barcelona millorà el camí que menava a l'estació i a Piera, tot transformant-lo en una carretera que facilitava el transport de mercaderies. El ferrocarril, com en altres pobles de l'interior, també afavorí la difusió de l'estiueig de barcelonins i els Hostalets experimentaren un cert auge amb la construcció de segones residències, amb una pregona influència modernista, fet estudiat per Montserrat Cucurella i Jordi Parcerisas.[59] Els inicis del Nou-cents foren també d'intens arrelament de l'associacionisme i de la conflictivitat social a la localitat anoienca, tal com Jordi Planas i el mateix Francesc Valls analitzaren en un recent llibre compartit.[60]

En la matrícula industrial de 1922, els Valls ja detecten un primer fabricant de gènere de punt, Josep Ventura, empresa industrial després coneguda com Cal Bovaret. Tal com ens ha ensenyat Montserrat Llonch, aquesta indústria estava prenent volada durant els anys vint, tant al Maresme com a Igualada.[61]

Cap a 1926, el poble acull la iniciativa del fabricant de teixits de cotó Ramon Santamaria. Les seves instal·lacions serien després adquirides per Marcel·lí Palomas, qui donaria llarga continuïtat al projecte.

Finalment, un projecte menys reeixit, també dels anys vint, anà a càrrec de Daniel Bosch. Aquest representant de la societat barcelonina Gutenberg planifi-

---

Gutiérrez (1999), *Full a full. La indústria paperera de l'Anoia (1700.-1998): continuïtat i modernitat*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

58. Pere Pascual (1999), *Los caminos de la era industrial*, Barcelona, Edicions UB; Pere Pascual (2016), *El ferrocarril a Catalunya (1848-1935)*, 2 vol., Barcelona, Eumo.

59. Montserrat Cucurella; Jordi Parcerisas (2014), *Els Hostalets de Pierola. Guia del Modernisme, 1897-1931*, Hostalets de Pierola.

60. Planas; Valls (2011).

61. Montserrat Llonch, (2007), *Tejiendo en red. La industria del género de punto en Cataluña (1891-1936)*, Barcelona, Publicacions de la UB.

cà la construcció d'una fàbrica d'equip i maquinària per a les arts gràfiques. Però la Guerra Civil interrompé definitivament aquesta iniciativa.

Durant els anys quaranta o *primer franquisme,* la perspectiva als Hostalets és d'atonia en les iniciatives, com a la major part del país. A partir de 1953, un altre fabricant de gènere de punt, Ramon Montserrat, s'incorpora a la llista de contribuents. Durant 1956 els Valls detecten la iniciativa en la producció de tovalloles d'ISAGRAR o Cal Barceló. I en el transcurs de 1958, s'afegeixen a la llista de fabricants locals dos més: el taller de confecció de Josep Mauri i la indústria de teixits de cotó de Josep Cucurella. Per tant, el *segon franquisme* o dels anys cinquanta enllaça als Hostalets, i també com a bona part de Catalunya, amb el model de desenvolupament interromput durant els anys vint.[62]

Després del Pla d'Estabilització de 1959 s'acceleren les transformacions en el marc del franquisme *desarrollista.* Cap a 1965 el nombre de fabricants de gènere de punt establerts als Hostalets és de cinc. Els de l'elaboració de teixits de cotó arriben a sis. La indústria de la confecció té tres industrials. A més, la vila estudiada compta amb dues bòviles i una empresa metal·lúrgica, Forjas Pierola. A principis dels anys setanta, s'hi establiran Antoni Torres, dedicat a l'estampació de peces galvàniques, i Fenher, que produïa petit electrodomèstic a compte de Magefesa. Cap a 1975 la recaptació de cada indústria seguia l'ordre següent: teixits de cotó, material elèctric, metal·lúrgia i gènere de punt. Semblava, per tant, que els Hostalets havien aconseguit un sòlid i diversificat desenvolupament industrial.

Però, com a bona part del país, el creixement del franquisme del desenvolupament tingué una component de miratge abans que de miracle.[63] L'espiral inflacionària dels anys setanta comportà un agut endeutament empresarial i l'ajust de finals del decenni i principis dels anys vuitanta s'endugué a la gran majoria d'activitats pierolenques, com passà a gran part de Catalunya.[64] Entre

62. Jordi Catalan (2010), «Los cuatro franquismos económicos,1939-77: de la involución autárquica a la conquista de las libertades», a Santiago Cruz; Julio Ponce [ed.], *El mundo del trabajo en la conquista de las libertades*, Jaén, Universidad de Jaén, p. 55-114.

63. Jordi Catalan (1998), «El creixement de la indústria: miracle o miratge», a Carme Molinero; Pere Ysàs [ed.], *Història, política, societat i cultura dels Països Catalans*, vol. 11, *De la dictadura a la democràcia 1960-1990*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, p. 127-186.

64. J. Solà; X. Sáez i M. Termes (2012), «Entre dues crisis: desindustrialització i globalització, 1974-2010»; J. Nadal; J. M. Benaul i C. Sudrià, *Atles de la industrialització de Catalunya 1750-2010,* Barcelona, Vicens Vives, p. 297-448; Jordi Catalan (2017), «Una

1975 i 1991, els Hostalets van perdre més del 50 per cent dels seus treballadors industrials.

Els Valls acaben llur article intentant analitzar les causes de la intensa, malgrat que curta, història industrial de la seva vila i l'associen amb la caiguda del preu del vi i el retrocés de la vinya. El mínim en la superfície conreada de vinya s'assolí cap a 1982, amb només 350 hectàrees. El preu del vi, en termes reals, no parà de caure des de finals de la guerra fins a l'any 1969. Els salaris creixents i segurs de la indústria portaren a la població de l'Anoia penedesenca, homes i dones, a apostar per la fàbrica, mentre això fou possible.

L'anàlisi del microcosmos dels Hostalets va permetre a Francesc Valls tancar el seu ambiciós recorregut per quatre segles de la història econòmica de Catalunya amb l'agudesa que el va caracteritzar al llarg de la vida investigadora, deixant el camí desboscat per a les següents generacions. La seva ambiciosa i profunda obra captura amb clarividència i rigor el desenvolupament econòmic experimentat per aquest país des de mitjans del Sis-cents fins a finals del Nou-cents.[65]

Els grans mestres de la història econòmica van saber reconèixer la vàlua d'aquest autèntic homenot de l'Anoia. Josep Fontana, la mort de qui ens deixa encara més orfes mentre estic acabant aquest recorregut per l'obra de Francesc Valls, elogià el treball de l'anoienc en el capítol dedicat als «Nous camins en la història de Catalunya» del seu llibre *L'Ofici d'historiador*.[66] Jordi Nadal l'ha descrit així: «Francesc era un professor excel·lent i un investigador extraordinari, autor d'una tesi excepcional»[67].

Quan rellegim l'obra de Francesc Valls en destaca la qualitat, l'enginy i, sobretot, la coherència. Descansi en pau aquest home noble i modest, bo i sagaç. Reposi amb la satisfacció d'haver lluitat incansablement contra la indo-

economia entre crisi i represa, 1975-2015: del clímax industrial a la tercera revolució tecnològica», a Jaume Sobrequés [ed.], *A 40 anys de la mort de Franco (1975-2015)*, Barcelona, Centre d'Història Contemporània de Catalunya, p. 179-210.

65. Francesc Valls ens deixa un ambiciós article inèdit sobre les crisis econòmiques a Catalunya durant el període 1710-1830, escrit amb Àlex Sánchez, que espera, des de ja fa força massa temps, la publicació a la revista *Recerque*s.

66. Josep Fontana (2010), *L'ofici d'historiador*, Girona, Càtedra Ferrater Mora, p. 48. El mestre de mestres en torna a citar l'obra a Josep Fontana (2014), *La formació d'una identitat*, Vic, Eumo, p. 455.

67. Carta de Jordi Nadal a Lourdes Ribas.

lència consumista dels nostres temps. Visqui per sempre la seva memòria en els cors dels qui l'hem estimat i admirat! Poc després del seu traspàs també ens han deixat dos dels seus mestres, Eva Serra i Josep Fontana. Quin mal any el de 2017-2018!

Bibliografia

Andreu, Jordi (1994). *El Camp de Tarragona i el Priorat durant els segles XVIII i XIX*. Tesi Doctoral. Barcelona: UAB.

Armengol, Dolors (1979). *La agricultura en el Alto Ampurdán a mediados del siglo XIX*. Figueres: Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos, núm. 14.

Barbaza, Yvette (1988). *El paisatge humà de la Costa Brava*. Barcelona: Edicions 62.

Benaul, Josep Maria (1994). «Especialización y adaptación al mercado en la industria textil lanera, 1750-1913». A: Nadal, Jordi; Catalan, Jordi [ed.], *La cara oculta de la industrialización española*. Madrid: Alianza, 199-223.

Cardó, Josepa (1983). *L'evolució de conreus del Camp de Tarragona a partir del segle XVIII*. Valls: Biblioteca d'Estudis Vallencs.

Carrière, Charles; Morineau, Michel (1968). «Draps du Languedoc et commerce du Levant au xviiie siècle». *Revue d'Histoire Économique et Sociale*, núm. 56, 1, p. 108-121.

Catalan, Jordi (1990). «Capitales modestos y dinamismo industrial: orígenes del sistema de fábrica en los valles guipuzcoanos, 1841-1918». A: Nadal, Jordi; Carreras, Albert [ed.]. *Pautas regionales de la industrialización española (siglos xix y xx)*. Barcelona: Ariel, 125-155.

— (1998). «El creixement de la indústria: miracle o miratge». A: Molinero, Carme; Ysàs, Pere [ed.]. *Història, política, societat i cultura dels Països Catalans.* Vol. 11. *De la dictadura a la democràcia 1960-1990*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, Barcelona, p. 127-186.

— (2010). «Los cuatro franquismos económicos, 1939-77: de la involución autárquica a la conquista de las libertades», a Cruz, Santiago; Ponce, Julio [ed.]. *El mundo del trabajo en la conquista de las libertades*. Jaén: Universidad de Jaén, p. 55-114.

— (2017). «Una economia entre crisi i represa, 1975-2015: del clímax industrial a la tercera revolució tecnològica». A: Sobrequés, Jaume [ed.].

A 40 anys de la mort de Franco (1975-2015). Barcelona: Centre d'Història Contemporània de Catalunya, p. 179-210.

Chang, Ha-Joon (2002). *Kicking Away the Ladder*. Londres: Anthem.

Chante, Alain (1998). «Les manufactures d'indiennes a Montpellier au xviiie siècle». A: Gavignaud-Fontaine, Geneviève [ed.]. *De la fibre à la fripe. Le textile dans la France méridionale et l'Europe méditerranéenne (XVIIe-XXe siècles)*. Montpeller: Université Paul-Valéry, 143-166.

Colomé, Josep; Cucurella, Montserrat, i Valls, Francesc (2010). «Poblament i despoblament a la Catalunya vitícola (1760-1910)». *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, núm. XXI, p. 137-155

Colomé, Josep; Garcia, Ricard; Planas, Jordi, i Valls, Francesc (2013). «Les cicles de l'économie viticole en Catalogne. L'évolution du prix du vin entre 1680 et 1935». *Annales du Midi. Revue de la France méridionale*, núm. 281, p. 29-55.

Colomé, Josep; Planas, Jordi, i Valls, Francesc [ed.] (2015). *Vinyes, vins i cooperativisme vitivinícola a Catalunya.* Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Colomé, Josep; Planas, Jordi; Soler, Raimon, i Valls, Francesc (2018). «The Rabassaire Struggle: Long-Term Analysis of a Social and Political Movement». *International Review of Social History*, núm. 63, 1, p. 251-255.

Colomé, Josep; Valls, Francesc (1995). «La viticultura catalana durant la primera meitat del segle xix. Notes per a una reflexió». *Recerques*, núm. 30, p. 47-68.

— (2012). «Las consecuencias demográficas de la crisis filoxérica en la región vitícola del Penedès (Cataluña)», *Historia Agraria*, núm. 57, agosto, p. 47-77.

Cullen, Louis Michael (1998). *The Brandy Trade under the Ancient Regime. Regional Specialisation in the Charente*. Cambridge: Cambridge U. P.

Cucurella, Montserrat; Parcerisas, Jordi, i Valls, Francesc (2013). *100 anys d'escoles als Hostalets de Pierola*. Hostalets de Pierola: Ajuntament dels Hostalets de Pierola.

Cucurella, Montserrat; Parcerisas, Jordi (2014). *Els Hostalets de Pierola. Guia del Modernisme, 1897-1931*. Hostalets de Pierola.

Daumas, Jean-Claude (2004). *Les territoires de la laine. Histoire de l'industrie lainière en France au XIXe siècle*. Villeneuve d'Ascq: Presses Universitaires du Septentrion.

Delgado, Josep Maria (1992). «El puerto de Barcelona en la época preindustrial». A: Clavera, Joan; Carreras, Albert; Delgado, Josep Maria, i Yáñez, César. *Economía e historia del puerto de Barcelona.* Madrid: Civitas.

Duran, Montserrat (1984). *Renda i producció agrària (s. XVI-XVIII) a Catalunya: l'Alt Urgell, el Tarragonès, la Conca de Barberà, el Baix Empordà.* Tesi doctoral. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona.

— (1985). «L'evolució de l'ingrés senyorial a Catalunya (1500-1799)». *Recerques*, núm. 17, p. 7-42.

Ferrer, Llorenç (1984). *Aproximació a l'estructura agrària de la comarca del Bages en el segle XVIII i primera meitat del XIX.* Tesi Doctoral. Barcelona: Universitat de Barcelona.

— (1987). *Pagesos, rabassaires i industrials a la Catalunya central (segles XVIII-XIX).* Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Fontana, Josep (1955). «Sobre el comercio exterior de Barcelona en la segunda mitad del siglo xvii». *Estudios de Historia Moderna*, núm. 5, p. 204.

— (1971). *La quiebra de la monarquía absoluta.* Esplugues del Llobregat: Ariel.

— (1988). *Història de Catalunya V. La fi de l'Antic Règim i la industrialització (1787-1868).* Barcelona: Edicions 62.

— (2010). *L'ofici d'historiador.* Girona: Càtedra Ferrater Mora.

— (2014). *La formació d'una identitat*. Vic: Eumo.

Fradera, Josep Maria (1987). *Indústria i mercat. Les bases comercials de la industrialització catalana moderna (1814-1845)*. Barcelona: Crítica.

García Baquero, Antonio (1976). *Cádiz y el Atlántico, 1717-1778: el comercio colonial español bajo el monopolio gaditano*. Vol II. Sevilla: Escuela de Estudios Hispano-americanos.

Garrabou, Ramon (1962). *La evolución de la estructura agraria de La Segarra*, Tesi de llicenciatura, Universitat de Barcelona.

Garrabou, Ramon, i altres [ed]. (1985). *Historia agraria de la España contemporània.* 3 vol. Barcelona: Crítica.

Garrabou, Ramon: Pujol, Josep (1987). «El canvi agrari a la Catalunya del segle xix». *Recerques*, núm. 19, p. 35-84.

Giralt, Emili (1950). «Evolució de l'agricultura al Penedès. Del cadastre de 1717 a l'època actual». A: *Actas y Comunicaciones de la 1ª Asamblea Intercomarcal de Investigadores del Penedès y Conca d'Òdena*. Martorell: Bas, 166-176.

Gutiérrez, Miquel (1999). *Full a full. La indústria paperera de l'Anoia (1700.-1998). Continuïtat i modernitat*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Llonch, Montserrat (2007). *Tejiendo en red. La industria del género de punto en Cataluña (1891-1936).* Barcelona: Publicacions de la UB.

Llobet, Salvador (1955). «De geografía agraria de la comarca del Maresme (Barcelona)», *Estudios geográficos*, núm. 58-59, p. 23-71.

Llovet Mont-ros, José (1948). «Contribución al estudio general de la agricultura en la provincia de Barcelona». *Anales de la Escuela de Peritos Agrícolas y de Especialidades Agropecuarias y de los Servicios Técnicos de Agricultura.* Vol. VII. Barcelona: Diputación Provincial.

Lobato, Isabel (1999). «Entrepreneurial Behavior of the "Botiguers" from Barcelona. Textile Retail Shops in the Second Half of the Seventeenth Century». *The Journal of European Economic History*, núm. 28, p. 535-549.

Marshall, Alfred (1890). *Principles of Economics*. Londres: Macmillan.

Martínez Shaw, Carlos (1981). *Cataluña en la Carrera de Indias.* Barcelona: Crítica.

Muset, Assumpta (1997). *Catalunya i el mercat espanyol al segle XVIII: els traginers i els negociants de Calaf i Copons*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Mor, Carme (1984). *La evolución de la tierra agrícola de la Cataluña subárida.* Tesi doctoral. Barcelona: Universitat de Barcelona.

Muñoz, Josep Maria (1997). *Jaume Vicens i Vives. Una biografia intel·lectual*. Barcelona: Edicions 62.

Nadal, Jordi, (1975). *El fracaso de la revolución industrial en España*. Barcelona: Ariel.

— (1985). *Catalunya, la fàbrica d'Espanya.* Barcelona: Ajuntament de Barcelona.

— (1997). «España durante la primera revolución tecnológica». A: Nadal, Jordi; Carreras, Albert, i Martín Aceña, Pablo [ed.]. *España, 200 años de tecnología*. Madrid: Ministerio de Industria.

— (2003). «Pròleg». A: Valls, Francesc. *La Catalunya atlàntica*. Vic: Eumo, p. 15-19.

Nadal, Jordi; Benaul, Josep Maria, i Valdaliso, Jesús María (2003). «Las industrias de la Primera Revolución Industrial». A: Nadal, Jordi [ed.], *Atlas de la industrialización de España 1750-2000*. Barcelona: Fundación BBVA - Crítica.

Nadal, Jordi; Benaul, Josep Maria, i Sudrià, Carles (2012). «La formació d'una societat industrial, 1833-1935», a Nadal, Jordi; Benaul, Josep Maria, i Sudrià, Carles, *Atles de la industrialització de Catalunya 1750-2010*. Barcelona: Vicens Vives, 57-177.

Oliva, Josep Maria (1987). *Cataluña y el comercio privilegiado con América. La Real Compañía de Comercio de Barcelona a Indias*. Barcelona: Universitat de Barcelona.

Pascual, Pere (1990). *Agricultura i industrialització a la Catalunya del segle XIX.* Barcelona: Crítica.

— (1999). *Los caminos de la era industrial.* Barcelona: Edicions UB,

— (2016). *El ferrocarril a Catalunya (1848-1935).* 2 vol. Barcelona: Eumo.

Pla, Lluïsa (2014). *Els Girona. La gran burgesia catalana del segle XIX.* Barcelona: Fundació Noguera.

Planas, Jordi; Valls, Francesc (2011). *Cacics i rabassaires. Dinàmica associativa i conflictivitat social. Els Hostalets de Pierola (1890-1939).* Vic: Eumo.

— (2011). «¿Por qué fracasaban las cooperativas agrícolas? Una respuesta a partir del análisis de un núcleo de la Cataluña rabassaire». *Investigaciones de Historia Económica*, núm. 7. 2, p. 310-321.

— (2012). «Desigualdad, asociacionismo y conflictividad social en un núcleo de la Cataluña rabassaire». *Historia Social*, núm. 72, p. 89-111.

— (2012). «L'incident dels Hostalets de Pierola de 1904: un episodi de la decadència del caciquisme dels Godó al districte d'Igualada». *Revista d'Igualada*, núm. 41 (setembre 2012), p. 19-35.

Ramon-Muñoz, Ramon (2011). «La industria catalana del aceite de oliva: exportaciones, localización y empresas» a Catalan, Jordi; Miranda, José A., i Ramon-Muñoz, Ramon [ed.]. *Distritos y clústers en la Europa del Sur*. Madrid: LID, 57-80.

Saguer, Enric (1900). *Evolució de la propietat de la terra al Baix Empordà (1860-1950).* Treball de Programa de Doctorat. Barcelona: UAB.

Sánchez, Àlex (1992). «La indianería catalana: ¿mito o realidad?». *Revista de Historia Industrial,* 1, p. 213-228.

— (2012). «Els orígens de la industrialització, 1750-1832». A: Nadal, Jordi;Benaul, Josep Maria, i Sudrià, Carles. *Atles de la industrialització de Catalunya 1750-2010*. Barcelona: Vicens Vives, p. 12-53.

Sánchez, Àlex [ed.] (2013). *Indianes, 1736-1847. Els orígens de la Barcelona industrial*. Barcelona: MUHBA.

Sánchez, Àlex; Valls, Francesc (2015). «El mercado de algodón en Barcelona durante la crisis del Antiguo Régimen, 1790-1840». *Revista de Historia Industrial*, núm. 58, p. 61-93.

— (2015). «L'altre pa de la indústria. La procedència del cotó descarregat al port de Barcelona, 1790-1840». *Barcelona Quaderns d'Història*, núm. 22, p. 87-110.

Segarra, Agustí (1994). *Aiguardent i mercat a la Catalunya del segle XVIII.* Vic: Eumo.

Serra, Eva (1988). *Pagesos i senyors a la Catalunya del segle XVIII*. Barcelona: Crítica.

Solà, Joaquim; Sáez, Xavier, i Termes, Montserrat (2012). «Entre dues crisis: desindustrialització i globalització, 1974-2010». A: Nadal, Jordi; Benaul, Josep Maria, i Sudrià, Carles. *Atles de la industrialització de Catalunya 1750-2010*. Barcelona: Vicens Vives, p. 297-448.

Térmens, Josep; Valls, Francesc (1987). «La Guerra del Francès en un poble de la comarca de l'Anoia. "Notas" del Dr. Pere Solanllonch, rector de Pierola». *Miscellanea Aqualatensia*, núm. 4, p. 111-151.

Thomson, James (1982). *Clermont-de-Lodève, 1633-1789: Fluctuations in the Prosperity of a Languedocian Cloth-Making Town*. Cambridge: Cambridge U. P.

— (1994). *Els orígens de la industrialització a Catalunya. El cotó a Barcelona 1728-1832.* Barcelona: Edicions 62.

Torras, Jaume (1976). «Aguardientes y crisis rural (Sobre la coyuntura vitícola, 1793-1832)». *Investigaciones Económicas*, I, p. 45-67.

— (1984). «Especialización agrícola e industria rural en Cataluña en el siglo xviii». *Revista de Historia Económica*, núm. XI, 3, p. 113-128.

— (1995). «Productes vitícoles i integració mercantil a Europa, s. xvi - s. xviii». A: *Jornades sobre la viticultura a la conca mediterrània*. Tarragona: Diputació de Tarragona, p. 527-535.

Torras i Ribé, Josep Maria (1974). «Trajectòria d'un procés d'industrialització frustrat». *Miscellanea Aqualatensia*, núm. 2, p. 151-197.

— (1994). «La industria del curtido en Cataluña: del trabajo manual al uso de la energía eléctrica». A: Nadal, Jordi; Catalan, Jordi [ed.], *La cara oculta de la industrialización en España.* Madrid: Alianza, p. 295-319.

Torras i Ribé, Josep Maria [ed.] (1987-1991). *Història de les comarques de Catalunya. Anoia*. 2 vol. Manresa: Parcir.

Valls, Francesc (1990). «Història de Pierola». A: Torras i Ribé, Josep Maria [ed.], *Història de la comarca de l'Anoia*, Manresa: Parcir, p. 119-139.

— (1996). *La dinàmica del canvi agrari a la Catalunya interior. L'Anoia, 1720-1860.* Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

— (1999). «De la botiga de teles a la fàbrica d'Indianes. Aproximació a la trajectòria inversora d'uns negociants catalans al segle xviii». A: Carreras, Albert; Sudrià, Carles; Reher, David; Pascual, Pere, i Gutiérrez, Miquel [ed.]. *Homenatge a Jordi Nadal. La industrialització i el desenvolupament econòmic d'Espanya*. Vol. 2. Barcelona: Edicions UB, p. 936-964.

— (2001). «Cambios estructurales en el comercio vinícola y progresos en la ciencia enológica en Cataluña durante el primer tercio del siglo xix». A: Carmona, Juan; Colomé, Josep; Pan, Juan, i Simpson, James [ed.]. *Viñas, bodegas y mercados*. Saragossa: Prensas Universitarias de Zaragoza, p. 239-264.

— (2003). «La industria tradicional». A: Nadal, Jordi [ed.], *Atlas de la industrialización de España, 1750-2000*. Barcelona: BBVA-Crítica, p. 30-47.

— (2003). «Eaux-de-vie catalanes dans le pays du cognac. Les importations françaises d'eaux-de-vie catalanes pendant la deuxième moitié du xviiie siècle». A: Michel, Henri; Gavignaud-Fontaine, Geneviève [ed.], *Vignobles du Sud. XVIe-XXe siècle*. Montpeller: Publications de l'Université Paul-Valéry, p. 275-294.

— (2003). «La indústria del cava. De la substitució d'importacions a la conquesta del mercat internacional». A: Colomé, Josep (coord.). *De l'aiguardent al cava. El procés d'especialització vitivinícola a les comarques del Penedès-Garraf.* Vilafranca del Penedès: El 3 de Vuit - Ramon Nadal, p. 143-182.

— (2003). «L'aiguardent, el vi i els mercats de la viticultura penedesenca durant el segle xviii i la primera meitat del xix». A: Colomé, Josep [coord.]. *De l'aiguardent al cava. El procés d'especialització vitivinícola a les comarques del Penedès-Garraf*, Vilafranca del Penedès: El 3 de Vuit - Ramon Nadal, p. 75-94.

— (2004). *La Catalunya atlàntica. Aiguardent i teixits a l'arrencada industrial catalana*. Vic: Eumo.

— (2004). «Du Portugal et de la Catalogne». *Domitia*, núm. 5, p. 41-51.

— (2006). «Miquel Torres i Carbó (1909-1991)». A: Cabana, Francesc [ed.], *Cien empresarios catalanes*. Madrid: Lid, p. 543-548.
— (2006). «Josep Ferrer Sala (1925)». A: Francesc Cabana [ed.], *Cien empresarios catalanes.* Madrid: Lid, p. 657-664.
— (2006). «Indústria i industrials». A: A. D. *Pierre Vilar i la història de Catalunya*. Barcelona: Editorial Base, p. 161-188.
— (2007). «Compitiendo con el champagne. La industria española de los vinos espumosos antes de la Guerra Civil». *Revista de Historia Industrial*, núm. 33, p. 47-79.
— (2009). «Sobre el paper ambivalent de la vinya en els estudis sobre el desenvolupament econòmic contemporani a l'Euroregió Pirineus-Mediterrània». A: *Aportacions a la recerca i al debat en economia a Catalunya*. Barcelona: Societat Catalana d'Economia, p. 55-72.
— (2011). «El cava catalán ¿éxito de la empresa o del distrito?». A: Catalan, Jordi; Miranda, José A., i Ramon-Muñoz, Ramon [ed.]. *Distritos y clústers en la Europa del Sur*. Madrid: Lid, p. 101-121.
— (2011). «Échec et succès de l'industrialisation dans les territoires du vignoble. Languedoc versus Catalogne». A: Le Bot, Florent; Perrin, Cédric [dir.], *Les chemins de l'industrialisation en Espagne et en France. Les PME et le développement des territoires (XVIIIe-XXIe siècles)*. Brussel·les: Peter Lang, p. 249-274.
— (2012). «Llenços nòrdics per estampar a les fàbriques d'indianes de Barcelona. La botiga de Francesc Jener, 1772-1780». *Barcelona Quaderns d'Història*, núm. 17, p. 301-316.
— (2015). «À la recherche de l'originalité. L'industrie du cava en Catalogne, ou le succès de l'imitation d'un vin de luxe». *Entreprises et Histoire*, núm. 78, p. 100-114.
— (2015). «El comerç atlàntic i el proveïment de bacallà». A: Renom, Mercè [ed.]. *Proveir Barcelona. El municipi i l'alimentació de la ciutat, 1329-1930*. Barcelona: Museu d'Història de Barcelona, p. 175-188.
— (2017). «En els orígens de Codorniu. 1886-1905». *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, núm. 28, p. 347-399.
Valls, Laura; Valls, Francesc (2015). «Els Hostalets de Pierola: una industrialització impossible? Ascens i reculada de la indústria manufacturera en un poble de vocació vitícola». *Miscellanea Aqualatensia*, núm. 16, p. 267-305.

Vicedo, Enric (1991). *Les terres de Lleida i el desenvolupament català del Setcents. Producció, propietat i renda*. Barcelona: Crítica.

Vicens, Jaume; Llorens, Montserrat (1958). *Industrials i polítics. Segle XIX. Història de Catalunya. Biografies Catalanes.* Volum 11. Barcelona: Vicens Vives.

Vicens, Jaume [amb Nadal, Jordi] (1959). *Manual de Historia Económica de España*. Barcelona: Teide.

Vilar, Pierre (1964-1968). *Catalunya dins l'Espanya moderna*. 4 vol. Barcelona: Edicions 62.

Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics
ISSN: 0213-6791. ISSN de l'edició electrònica: 2013-3995.
http://revistes.iec.cat/index.php/BSCEH/index

Núm. XXIX (2018), p. 509-522

EVA SERRA (1942-2018). SAVIESA, GENEROSITAT I COMPROMÍS. HISTÒRIA, SOCIETAT I PAÍS

Josep Capdeferro, Imma Muxella, Miquel Pérez Latre,
Joan Pons Alzina i M. Àngels Sanllehy[1]

Aquest és un obituari d'emergència escrit per part de cinc persones que, més enllà de l'amistat amb la mestra traspassada, havíem treballat recentment o estàvem col·laborant amb ella. Compartíem molts projectes i idees, ens quedaven un munt de ratlles per escriure plegats. Aquestes que llegiu, forçosament provisionals, en equip —seguint el seu esperit—, estan amarades de dolor. Rere la seva aparent fragilitat física, Eva Serra era una dona extremament forta i combativa. Se n'ha anat massa aviat. Per ella i per molts altres, continuarem defensant un món més just i un país lliure.

Trajectòria vital: compromís i coherència

Eva Serra i Puig va néixer a Barcelona el 27 de juliol de 1942, filla de l'arqueòleg Josep de Calassanç Serra i Ràfols (1900-1971) i d'Isabel Puig i Pardellà (1920-1991).[2] Eva fou la gran de quatre germans, la seguiren Blanca, Elies i Josep de Calassanç.[3] La seva infantesa va transcórrer en els anys foscos de l'exili interior que hagué de patir el seu pare, i que tan bé qualificava com a període de «repressió,

1. E-mail: josep.capdferro@upf.edu

2. L'Eva recordava els seus orígens humils. L'avi patern, professor d'ensenyament secundari, procedia per part de pare d'uns venedors d'espardenyes de Sabadell i, per part de mare, d'uns comerciants de vins i aiguardents vilafranquins. La família materna eren pescadors de Vilanova i la Geltrú. Eva Serra (2013), *Josep de C. Serra i Ràfols: semblança biogràfica*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.

3. Elies va morir el 1949, a un any i mig d'edat. Josep de Calassanç, conegut com Cala, va morir el 2011, als seixanta anys.

represàlies i represa de l'arqueologia catalana».[4] La seva primera etapa vital fou a Sant Andreu del Palomar. Va cursar l'ensenyament primari a l'Escola Municipal del Parc del Guinardó i el secundari a l'Institut Verdaguer del Parc de la Ciutadella. Els estudis superiors els va iniciar, el 1960, a la Universidad de la Laguna (Tenerife), on el seu oncle Elies Serra i Ràfols (1898-1972) era catedràtic d'història. Hi féu dos cursos. Les circumstàncies familiars i la precarietat econòmica d'uns anys difícils van portar les germanes Serra —còmplices, amigues, companyes de lluita durant tota la vida— a una universitat llunyana. Una universitat on, precisament per acollir alguns professors desterrats de la Península, s'hi respirava, en ple règim franquista, una certa obertura intel·lectual.

L'any 1967, Eva es va llicenciar en Història per la Universitat de Barcelona i va presentar la tesi de llicenciatura «Els cereals a la Barcelona del segle xiv». El 1978 va defensar a la mateixa universitat la seva tesi doctoral, dirigida per Emili Giralt, amb el títol: «La societat rural catalana del segle xvii: la baronia de Sentmenat, un exemple local del Vallès Occidental (1590-1729)». Fou qualificada amb *excel·lent cum laude* i obtingué el Premi Extraordinari. En la formació d'Eva Serra també va ser decisiu el fet de freqüentar els Estudis Universitaris Catalans, que anaven sortint de la clandestinitat.[5]

La carrera acadèmica i docent la va desenvolupar essencialment a la Universitat de Barcelona, des de 1985, com a professora titular d'Història Moderna de la Facultat de Geografia i Història. S'hi va jubilar el 2012, i en fou professora emèrita fins al 2014, després de més de trenta anys de vinculació a aquesta universitat. També va ser professora, en els seus inicis com a docent, a la Universitat Autònoma de Barcelona, i un altre període a la Universitat Pompeu Fabra, a l'Institut d'Història Jaume Vicens i Vives creat l'any 1991, on va ser requerida per Josep Fontana.[6]

4. Eva Serra; Blanca Serra (2013), «Repressió, represàlies i represa en l'arqueologia catalana (de 1939 a finals de la dècada de 1940): notes sobre Josep de Calassanç Serra i Ràfols», *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, núm. 24, p. 101-123.

5. Hi va rebre classes de professors com Jordi Rubió i Balaguer, Miquel Coll i Alentorn, Ramon Aramon, Ferran Soldevila, Joaquim Molas o Jordi Carbonell.

6. Segons dades del directori de la Universitat de Barcelona: «[...] Professora titular d'Universitat des del 10 de gener de 1985. Ha estat professora de la Universitat Autònoma de Barcelona (1-X-1970 a 31-XII-1974), de la Universitat de Barcelona (14-X-1974 a 31-VIII-1991), de la Universitat Pompeu Fabra (1-IX-1991 al 30-IV-1997) i de la Universitat de Barcelona des de l'1 de maig de 1997 [...]». http://www.ub.edu/historiamoderna/miembros/eva-serra-i-puig/ (consultada el 6 de juliol de 2018).

En paral·lel a la seva trajectòria acadèmica intensa i brillant, li agradava reconèixer els cercles historiogràfics —o no historiogràfics— extraacadèmics i la seva labor de recerca i difusió. Considerava molt meritòria i necessària la tasca dels investigadors locals i dels col·lectius socials. Plantejava una interpretació històrica amb preguntes arriscades que fessin avançar en la recerca i la construcció nacional. Valorava la qualitat literària dels textos històrics i la implicació política dels seus autors, i així reconeixia figures com Ferran Soldevila o Núria Sales. Féu un pas meditat i decidit de la història econòmica a la institucional, tot remarcant que les institucions catalanes d'època moderna foren més de resistència que no pas d'autogovern. Alhora, feia palesos els costos socials de tot, tant en la relectura del tema remença com en la reinterpretació del creixement del segle xviii. Volia fer —i feia— una història compromesa i honesta.[7] Ha deixat una obra sòlida i ben travada, sempre amb mirada llarga, però sense negligir els detalls.

Bona persona, propera dels més febles, era una dona d'una curiositat i una intel·ligència extremes, sabia llegir amb gran clarividència no sols els documents històrics, sinó també obres de creació, literària i artística, per entendre tota la societat, el seu funcionament i les seves contradiccions. En aquest sentit, els viatges eren per a ella una manera de comprendre el món. L'observació dels paisatges, les poblacions, les tradicions, els ritus, tot era un gaudi, i alhora un aprenentatge, enriquit sempre amb el bagatge cultural propi.

La seva implicació política fou sòlida. Va militar als anys seixanta al Front Nacional de Catalunya, el 1969 va ingressar al PSAN, el 1974 al PSAN-P i el 1979 a l'IPC. Sempre va defensar amb fermesa els seus ideals independentistes d'esquerres. Volia unir en un mateix combat, a favor dels Països Catalans, l'alliberament nacional i el de classe, per la qual cosa fou detinguda i represaliada en diverses ocasions.[8] Va tenir una participació molt activa en plataformes com

7. La seva carrera acadèmica havia estat, en certa manera, un refugi en els moments d'absència d'un marc polític i professional adequat. El fet de no militar al PSUC li va fer difícil l'accés a determinats cercles i persones. «Eva Serra: la funció de l'historiador, ara i aquí», *L'Avenç*, núm. 52, setembre de 1982, p. 63-65. «Eva Serra: "Les xifres, molt sovint, són ideologia"», *El País*, 16 de juny de 1988, *Quadern*, p. 4-5 (entrevista feta per J. D. Domènech i M. Casals).

8. Els anys 1977, 1980 i 1981 fou posada a disposició del Tribunal de Orden Público de Madrid, se li aplicà la Llei antiterrorista i va patir tortures. A partir del març de 1982 va passar un mes i mig en presó preventiva acusada d'apologia de la rebel·lió, per participar en la manifestació contra la LOAPA encapçalant una gran pancarta que reclamava «Independència». August Gil Matamala n'assumí la defensa. Va sortir absolta de totes les acusacions.

el Comitè Català contra la Constitució Espanyola (any 1977 i següents) i els Comitès de Solidaritat amb els Patriotes Catalans**.** Posteriorment, va col·laborar activament en moviments com la Plataforma pel Dret de Decidir (2006 i següents), en tot el moviment de les Consultes Populars sobre la Independència (2009-2011), en la construcció de l'Assemblea Nacional Catalana, la consulta participativa del 9-N de 2014 i el Referèndum de l'1 d'octubre de 2017. Els últims anys col·laborava activament en campanyes de l'Assemblea Nacional Catalana, especialment a través de la territorial de les Corts, el seu barri.

El darrer llegat d'Eva Serra han estat unes síntesis magistrals de la seva recerca i també de la seva vida. Són treballs fets amb senzillesa i profunditat, ben documentats, des del sentiment i l'erudició: l'estudi biogràfic sobre el seu pare, citat a la nota 4, o el repàs de la historiografia catalana moderna dels darrers anys.[9] Dues formes d'explicar-nos la seva trajectòria vital; els orígens, la família, l'època, el combat, el compromís, la lleialtat, la trajectòria de lluita i resistència, i alhora els fruits del seu mestratge.

Producció científica: els detalls al servei del conjunt

La producció científica d'Eva Serra té dues característiques molt destacables: la poca presència de monografies en comparació a la gran profusió d'articles i col·laboracions, i la gran diversitat de temes abordats al llarg de la seva carrera. La primera era fruit de la seva gran generositat: Eva Serra gaudia molt del debat i de l'intercanvi d'idees, i això li feia valorar extraordinàriament els treballs en equip, com es veurà més avall; a més, tenia una predisposició total per col·laborar en qualsevol publicació, per modesta que fos, que li demanés un article. La diversitat temàtica la devem a la seva insaciable curiositat. Cada vegada que Eva Serra llegia un document o parlava d'un tema determinat, hom li veia brillar els ulls petits i vius, gairebé se sentia com el seu cervell feia un miler de connexions per segon i de seguida sorgien les preguntes, les relacions amb altres fets, les possibles implicacions, el grapat de fonts que se li acudien per poder informar-se... En definitiva, l'esperit de la recerca es posava en marxa.

9. Eva Serra (2014), «Un quart de segle d'història moderna de Catalunya, balanç historiogràfic aproximatiu», *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, núm. 25, p. 299-328.

En el seu cas, els temes d'investigació no van ser mai seqüencials, sinó acumulatius: així, mentre feia estudis sobre la legislació derivada de Corts, encara es mostrava interessada sobre les implicacions del delmar en gra o en garba que ja havia apuntat a la seva tesi doctoral. Paral·lelament a les grans línies d'investigació que la van ocupar i que explicarem a continuació, va dedicar temps a un seguit d'altres temes com la situació de les dones a l'època moderna, les condicions de vida dels galiots, semblances d'erudits o articles sobre historiografia. A Eva Serra li agradava explicar que va començar en el món de la recerca històrica comptant grans. Com ja hem indicat, la seva tesi de llicenciatura havia tractat sobre l'abastament de gra a la Barcelona del segle xiv,[10] i la seva tesi doctoral la situaria ja plenament en l'estudi de la història agrària de la Catalunya moderna. La recerca d'Eva Serra partia de l'estudi minuciós de la baronia de Sentmenat per dibuixar el quadre general de les relacions entre senyors i pagesos a la Catalunya del segle xvii. No en feia només un retrat econòmic, sinó que també s'interessava pels conflictes institucionals i el marc legal que afectava la pagesia i la tinença de la terra; així mateix, mitjançant l'ús de documentació judicial i notarial s'apropava a les veus dels protagonistes de la història. La tesi restà inèdita fins deu anys després, quan Josep Fontana la va convèncer per adaptar-la i convertir-la en la monografia *Pagesos i senyors a la Catalunya del segle XVII: baronia de Sentmenat, 1590-1729*,[11] que es publicà amb un pròleg de Núria Sales. Durant aquests deu anys va publicar molts articles derivats de les recerques començades a la seva tesi, com ara «El règim feudal català abans i després de la sentència arbitral de Guadalupe»[12] o «Notes sobre els orígens i l'evolució de l'emfiteusi a Catalunya».[13] Al mateix temps, Eva Serra començà a interessar-se per altres temes com l'evolució i les estratègies socials i econòmiques seguides per determinats llinatges lligats al poder, com per exemple els Gualbes.[14]

10. No fou publicada fins a molts anys després: Eva Serra (1988), «Els cereals a la Barcelona del segle xiv», a *Alimentació i societat a la Catalunya medieval. Anejos del Anuario de estudios medievales,* p. 71-107.

11. Eva Serra (1988), *Pagesos i senyors a la Catalunya del segle XVII: baronia de Sentmenat 1590-1729*, Barcelona, Crítica.

12. Eva Serra (1980), «El règim feudal català abans i després de la sentència arbitral de Guadalupe», *Recerques*, núm. 10, p. 17-32.

13. Eva Serra (1986), «Notes sobre els orígens i l'evolució de l'emfiteusi a Catalunya», *Estudis d'Història Agrària*, núm. 7, p. 127-138.

14. Eva Serra (1984), «Els Gualbes ciutadans de Barcelona: de la fallida bancària del xv a l'enllaç nobiliari del xvii», a *Primer Congrés d'Història Moderna de Catalunya: Barcelona, del 17 al 21 de desembre de 1984: actes*, Barcelona, Universitat de Barcelona, p. 479-496. Eva Serra (1990),

A principis dels noranta, sense desinteressar-se pel camp català, Eva Serra amplià el seu camp de recerca. Fou l'època dels seus estudis sobre la Guerra dels Segadors,[15] període del qual es convertiria en una de les màximes especialistes. En la seva opinió, el conflicte entre Catalunya i la Monarquia Hispànica no era una mera revolta territorial, com s'havia dit fins aleshores, sinó que es tractava d'una veritable revolució, el xoc entre dues maneres ben diferents d'entendre la societat i la política. Conscient del paper fonamental del dret i de les institucions per entendre la història del país, dedicà més recerques a aquest camp. Els treballs d'Eva Serra mai no consistien en una simple descripció del funcionament i les atribucions de les institucions, sinó que mostraven com reflectien i intentaven resoldre els problemes econòmics i polítics de la societat i esdevenien, així, un element identitari importantíssim compartit per tot el país de manera transversal. Gràcies als seus treballs es van començar a trencar certes visions historiogràfiques que presentaven les institucions catalanes d'antic règim com a antiquades, anquilosades i elitistes. Eva Serra va demostrar que tenien una gran capacitat d'adaptar-se als nous reptes i situacions, així com un elevat grau de representativitat i de renovació interna. Destaquen els seus treballs sobre les Corts catalanes,[16] la Diputació del General,[17] i sobre institucions molt menys conegudes com la vicerègia[18] o el Tribunal de Contrafaccions, del qual parlarem més avall.

«Els Gualbes al segle xvi: la funció pública», a *Jornades d'Història: Antoni Agustí (1571-1586) i el seu temps*, Barcelona, Promociones y Publicaciones Universitarias, vol. II, p. 507-534.

15. Eva Serra (1991), «1640: una revolució política. La implicació de les institucions», *La revolució catalana de 1640*, Barcelona, Crítica, p. 3-65. Eva Serra (1991), «Entre la ruptura i la continuïtat. Algunes consideracions a propòsit de la capacitat institucional de Catalunya durant la Guerra dels Segadors», a *Les Corts a Catalunya: Actes del Congrés d'Història Institucional, 28, 29 i 30 d'abril de 1988*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, p. 160-167.

16. Eva Serra (2005), «La vida parlamentària a la Corona d'Aragó, segles xvi i xvii. Una aproximació comparativa», a *Actes del 53è Congrés de la Comissió Internacional per a l'Estudi de la Història de les Institucions Representatives i Parlamentàries*, Barcelona, Parlament de Catalunya - Museu d'Història de Catalunya, p. 501-536.

17. Eva Serra (2011), «La Diputació del General del segle xvi al xviii. Balanç historiogràfic i línia interpretativa», a *La Generalitat de Catalunya a través dels segles: commemoració dels 650 anys de la Generalitat. Sessió pública de la Secció Històrico-Arqueològica, Cervera, 28 de maig de 2009,* Barcelona, IEC, p. 69-85.

18. Eva Serra (2007), «El debat de la vicerègia (1700-1701): baralla judicialista o conflicte polític?», *Revista de Dret Històric Català*, núm. 7, p. 135-148.

Un mestratge generós i de profit

Un dels trets característics d'Eva Serra va ser la seva capacitat per encomanar l'entusiasme per la recerca, un estat d'ànim que no era fugaç perquè, tot i les dificultats del context acadèmic del país, anava sempre acompanyat del consell generós i l'orientació adequada per escometre l'estudi dels temes més rellevants. La seva docència i la seva obra van ser sempre i restaran encara durant molt temps farcides de vies obertes a noves recerques. De nous fils per estirar; de relacions temàtiques suggeridores ja esbossades però pendents de desenvolupament; de primers resultats per reprendre, reconsiderar i reforçar. En el contacte personal, en el comentari d'un document o d'una lectura, regalava ben sovint generosament les seves intuïcions a qui li'n demanava la seva visió. Resultat d'aquest capteniment, el seu mestratge va ser determinant en la creació historiogràfica del nostre país durant les darreres dècades, ben sovint més enllà de les cotilles que imposava l'estatus professional dels investigadors als quals va emparar. El contacte amb els alumnes, el despatx sempre obert, fou per a ella una ocasió en la qual canalitzar la seva extrema generositat en la construcció de coneixement. Els textos lliurats, fins i tot els més extensos i feixucs, eren sempre objecte de revisió acurada, de comentaris i de propostes de millora. Cal fer esment també (quan la seva obra completa sigui objecte de compilació es veurà molt clarament) la gran quantitat de ressenyes bibliogràfiques publicades, principalment, a les seves estimades revistes *Afers* i *Recerques*, de les quals fou membre del consell assessor i de redacció respectivament, com indicarem més avall.

La fixació d'un relat historiogràfic per a cada generació era per a ella una cursa de relleus, així que de primer ensenyà els seus alumnes a valorar el cabal rebut. Guardà sempre una estima especial per Emili Giralt —com hem dit, el seu director de tesi doctoral—. A banda d'un bon nombre de tesis de llicenciatura i d'altres treballs de recerca dirigits des dels anys setanta a la Universitat Autònoma de Barcelona, relatius a l'economia i la societat catalana modernes, destaquen les tesis doctorals dirigides durant la seva etapa docent i investigadora a la Universitat de Barcelona i a l'Institut Universitari d'Història Jaume Vicens i Vives de la Universitat Pompeu Fabra; per ordre cronològic, Jordi Olivares i Periu, *Comunitats rurals en terres de baró: conflictes camperols i litigiositat a la Reial Audiència de Cataluña, 1591-1658* (UPF, 1995); Josep Maria Bringué i Portella, *Comunitats i béns comunals al Pallars Sobirà, segles XV-XVIII* (UPF, 1995); M. Àngels Sanllehy Sabi, *Comunitats, veïns i arrendataris a la Val d'Aran*

(s. XVII-XVIII): dels usos comunals a la dependència econòmica (UB, 1996); Miquel Pérez Latre, *Diputació i monarquia: el poder polític a Catalunya, 1563-1599* (UPF, 2001); Pere Gifre i Ribas, *En la prehistòria dels hisendats. De senyors útils a propietaris (vegueria de Girona, 1486-1730)* (UdG, 2009); i Imma Muxella i Prat, *La terra en guerra: l'acció de les institucions durant el regnat de Renat d'Anjou (1466-1472)* (UB, 2013).

Testimoni de la seva gran influència en la historiografia catalana dels darrers trenta anys és també la redacció de pròlegs i epílegs a reedicions de clàssics com ara *Secrets públics de Gaspar Sala, i altres textos* i la compilació *Escrits polítics del segle XVII* (1995) o la *Práctica y estilo de celebrar cortes en el reino de Aragón, principado de Cataluña y reino de Valencia y una noticia de las de Castilla y Navarra*, d'Antoni de Capmany (2007); i, sobretot (més enllà dels dedicats a les esmentades tesis doctorals dirigides i posteriorment publicades), d'un gran nombre de monografies i treballs de notable rellevància, com ara el de l'obra col·lectiva *Estudis d'història de Corbera de Llobregat* (1991), o els de Jordi Vidal Pla sobre els exiliats filipistes a la Guerra dels Segadors (1984), Joaquim M. Puigvert (*Una parròquia catalana del segle XVIII a través de la seva consueta: Riudellots de la Selva*, 1986), Josep Maria Torras i Ribé sobre el gran ministre català del Cinc-cents Pere Franquesa (1998), Miquel de Crusafont i Sabater (*Història de la moneda de la Guerra dels Segadors. Primera República Catalana: 1640-1652*, 2001), Lars Martin Pohle sobre la delinqüència a Andorra durant la primera meitat del segle xvii (2008), Albert Botran (*Introducció a la història dels Països Catalans*, 2014), M. Àngels Sanllehy (*Les respostes de la Val d'Aran als qüestionaris de Francisco de Zamora*, 2014) o Manuel Ardit (*Els homes i la terra del País Valencià: segles XVI-XVIII*, 2016). Així mateix, constà explícitament com a assessora de múltiples articles i llibres de divulgació, des del món infantil fins al de la història pensada per a ser comunicada al gran públic.

Treball en equip i coordinació d'obres col·lectives: Aplegant esforços

El mestratge i la generositat d'Eva Serra també es féu patent en la participació —primer— i coordinació —més endavant— d'obres col·lectives i l'elaboració de treballs en equip, uns viaranys per on és molt meritori transitar, sobretot en la recerca històrica. Aquesta acció col·lectiva en el vessant professional era consubstancial a la persona, enormement empàtica, de caràcter i convic-

cions pluralistes i assembleàries. Modestament, avui volem subratllar uns pocs d'aquests projectes col·lectius que Serra va enriquir o va coordinar: reflecteixen l'amplitud dels seus interessos i de la seva xarxa científica i personal.

Durant la segona meitat de la dècada de 1960, Serra va participar en iniciatives editorials molt ambicioses, amb tasques que avui qualificaríem com a pròpies de documentalista i de divulgadora científica, de bracet de les personalitats més destacades del país. En iniciatives com aquestes —amb les editorials Salvat, Edicions 62 o amb *Gran Enciclopèdia Catalana*, potser la més significada—, Serra enfortí les seves habilitats per posar en comú des de la discrepància, intentar convèncer i transigir, acceptar el parer i l'arbitratge de tercers.

Al tombant dels anys 1990 Eva Serra coordinà i redactà la introducció del llibre col·lectiu *La revolució catalana de 1640*, editat per Crítica l'any 1991 —ja hem parlat del seu interès per la Guerra dels Segadors i la lectura revolucionària que donà a la mobilització popular i la implicació institucional que seguí al Corpus de Sang—. L'obra comptà amb estudis de col·legues plenament consolidats com Joaquim Albareda, Agustí Alcoberro, Joaquim M. Puigvert, Núria Sales, Xavier Torres Sans i Josep Maria Torras i Ribé, i també de Jordi Olivares i Jordi Vidal i Pla, dos estudiosos que havien fet de la mà de Serra els primers passos en el món de la recerca.

Durant els anys 1990, amb la vista alhora fixada en l'alta recerca i la divulgació històrica, va dirigir amb Xavier Torres Sans l'equip d'historiadors del volum quart —aparegut el 1997— de la *Història, Política, Societat i Cultura dels Països Catalans*, d'Enciclopèdia Catalana, dedicat a la crisi institucional i el canvi social dels segles xvi i xvii. Durant la dècada següent, Serra coordinà el volum dedicat a l'edat moderna —el tercer d'un total de quatre— de la *Història agrària dels Països Catalans*, dirigida per Emili Giralt i coordinada per Josep M. Salrach. Aquesta obra ens sembla destacable en tant que apropà dues passions clau de la recerca de Serra, la història agrària i l'àmbit politicocultural comú dels pobles de parla catalana. Quinze autors —millor dit, quinze primeres espases— de l'especialitat hi resseguiren continuïtats i canvis respecte de l'edat mitjana pel que fa a estructures jurídiques, socials i econòmiques —nous paràmetres de feudalitat o grups en ascens de difícil encaix estamental— i pel que fa a tècniques i cultius. Gairebé com a clausura del volum, Serra hi ubicà un breu text sobre representació de municipis rurals a les Corts tot relativitzant —sense desmentir-lo radicalment, és clar— el dèficit de vida política i representativitat institucional del món rural que la historiografia havia denunciat sense matisos.

Enllaçava, així, amb un altre projecte col·lectiu que impulsava simultàniament: l'edició dels processos de les Corts catalanes de l'edat moderna.

Les recerques d'Eva Serra l'havien dut a la convicció de la necessitat de difondre el contingut dels processos de les Corts catalanes de l'edat moderna —les de l'edat mitjana havien estat editades dècades enrere amb major o menor encert per la Real Academia de la Historia i la col·lecció de documents inèdits de l'ACA, vulgarment coneguda com a CODOIN. El Departament de Justícia de la Generalitat de Catalunya donà cobertura a aquesta iniciativa a través de la col·lecció «Textos Jurídics Catalans», coeditada amb el Parlament de Catalunya a partir de 2005.

Durant dues dècades, Eva Serra va coordinar un equip que fluctuà entre cinc i deu persones per fer l'ampli ventall de tasques, sovint invisibles al gran públic, que hi ha rere aquest tipus de projectes, que van des de la tria de la documentació que es transcriu fins a la redacció d'estudis introductoris, passant per curoses transcripcions i revisions per part de diferents persones, per aquella màxima que quatre ulls hi veuen millor que dos —i sis millor que quatre. Volem destacar diverses coses de la coordinació de Serra: la sensibilitat per seleccionar col·laboradors experts, tant de dins com de fora del sistema universitari, que estimessin la documentació que transcrivien; la generositat amb què compartia amb ells els trets del parlamentarisme històric i altres institucions representatives de Catalunya; la discreció i alhora fermesa amb què dirigia l'equip —els punts a tractar que proposava a les reunions trimestrals reflectien una balança ben equilibrada entre dinàmiques horitzontals i verticals, pròpia d'un autèntic mestre—; la comprensió envers els membres de l'equip i els atzars de les seves circumstàncies personals; la lleialtat amb què els defensava davant les institucions, també en qüestions aparentment menors com és ara batallant perquè els seus noms constessin de la manera més preeminent possible en els volums editats; la seva tenacitat per repartir joc i cedir a diferents membres de l'equip l'honor i la responsabilitat de redactar els estudis introductoris —uns estudis que, sota la seva coordinació, mai no van ser mers davantals de presentació de la documentació transcrita, sinó autèntiques obres de síntesi que s'haurien pogut publicar perfectament com a articles científics autònoms en revistes capdavanteres. Sota la seva coordinació, el popularment anomenat «equip de Corts» va publicar nou volums: a) cinc de la Cort General de Catalunya —en el marc de la Cort General de la Corona d'Aragó— celebrada a Montsó-Binèfar l'any 1585 (volums 18-22 de «Textos Jurídics Catalans»), el procés del protonotari, el del

braç eclesiàstic, el del braç militar o nobiliari, el del braç reial o de ciutats, viles i llocs i un volum addicional amb índexs i material complementari; b) les actes de la Junta General de Braços de Catalunya de 1713, celebrada a la recta final de la Guerra de Successió pel tron de la Monarquia Hispànica; c) els processos del braç eclesiàstic i del braç militar de la Cort General de Catalunya presidida per Carles III —l'arxiduc Carles d'Habsburg— a Barcelona els anys 1705-1706. Malauradament, el traspàs impedí a Serra veure imprès el braç reial d'aquesta darrera Cort General, del qual va deixar escrit i revisat l'estudi introductori, el volum dels índexs i el material complementari també de 1705-1706 i el procés de les Corts de 1480-1481 presidides per Ferran II, que es troben en fase molt avançada d'edició.

Eva Serra va coordinar un altre equip d'investigadors, aquest cop finançats per l'Institut d'Estudis Catalans, dedicat a l'edició dels llibres de l'ànima —llistes d'homes insaculats d'entre els quals s'extraurien a sort els que ostentarien càrrecs— de la Diputació del General[19] i de l'antic Consell de Cent barceloní —per a aquest darrer, els resultats estan pendents de publicació. Impulsà aquesta tasca des de la convicció ja apuntada que l'estudi de l'acció de les institucions no tenia sentit si no se'n coneixia la base social i la representativitat, molt més àmplia del que molts havien sostingut.

El darrer gran treball científic en què s'aventurà en equip —millor dit, en tàndem, juntament amb Josep Capdeferro— fou l'estudi del Tribunal de Contrafaccions de Catalunya, clau de volta del constitucionalisme històric català, que no veié la llum fins a principis del segle xviii i, per tant, tingué una existència molt efímera —fou abolit pel Decret de Nova Planta, amb la resta de les institucions representatives catalanes. En el curs de les seves respectives recerques individuals, tant Capdeferro com Serra havien topat amb algun imprès relatiu a aquest tribunal i n'havien copsat la rellevància juridicopolítica. En comprovar que tenien aquest focus d'interès comú, van presentar el projecte a un concurs d'idees per commemorar el Tricentenari de la pèrdua de les llibertats catalanes a la Guerra de Successió i van obtenir la confiança del Departament de Justícia de la Generalitat de Catalunya. La compenetració i alhora complementarietat dels dos autors es va materialitzar en dos volums científics i un llibre divulgatiu,

19. Eva Serra [coord.] (2015), *Els Llibres de l'ànima de la Diputació del General de Catalunya (1493-1714)*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2 vol.

que fou objecte de reedició l'any 2017 amb un pròleg de Josep Fontana.[20] Eva Serra estimà tots i cadascun dels casos portats davant del Tribunal de Contrafaccions perquè s'hi feia visible amb nitidesa la defensa del dret català —sobretot les normes pactades en Corts—, per part d'una jurisdicció mixta i completament paritària amb tres jutges del rei i tres de la comunitat política catalana. Tanmateix, els casos que duien incorporat un conflicte de sobirania entre la terra i la Corona —els relatius a Arnold Jäger o el que s'instruí contra Baltasar Oriol sobre la percepció indeguda de drets de segell— foren, amb diferència, els que l'apassionaren més i aguditzaren al màxim el seu finíssim olfacte d'investigadora i la seva excepcional capacitat interpretativa.

Va ser de justícia que una persona sàvia que havia dedicat tants esforços a les fonts del dret i a la història institucional del país rebés el Premi Justícia l'any 2008 de la mà de l'Honorable Consellera de Justícia de la Generalitat de Catalunya Montserrat Tura. A fe que Eva Serra, per les seves conviccions, confiava poc en les institucions com a motor de canvi social. Concretament, pel que fa a la Generalitat catalana contemporània, lamentava el desencert d'haver calcat a escala autonòmica un model d'administració que considerava caduc, aliè a la tradició de societat civil del país i manifestament insuficient per satisfer l'aspiració d'un autèntic autogovern.

Una intel·lectual al servei del país i la societat

Eva Serra va estar al servei de les entitats i les associacions professionals que portaven a terme projectes historiogràfics del país i per al país. Va formar part del consell de redacció fundador de la revista *Estudis d'Història Agrària* (1978) i es va incorporar al de *Recerques* el 1988, essent-ne una membre molt activa, redactora d'un gran nombre de ressenyes de llibres. Per enfortir *Recerques*, fundada pels malaguanyats Josep Termes, Joaquim Molas, Ernest Lluch,

20. Josep Capdeferro; Eva Serra (2014), *La defensa de les constitucions de Catalunya: el Tribunal de Contrafaccions (1702-1713)*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, Departament de Justícia, 2a ed. [2017], Barcelona, Rafael Dalmau. Josep Capdeferro; Eva Serra (2015), *El Tribunal de Contrafaccions de Catalunya i la seva activitat (1702-1713)*, Barcelona, Generalitat - Parlament de Catalunya; Josep Capdeferro; Eva Serra (2015), *Casos davant del Tribunal de Contrafaccions de Catalunya (1702-1713)*, Barcelona, Generalitat i Parlament de Catalunya.

Josep Fontana i Ramon Garrabou el 1970, es va crear l'associació amb el mateix nom el 1996 de la qual, després d'ocupar vocalies, va arribar a ser presidenta, càrrec que ocupava quan li esdevingué la mort. Així mateix va ser membre de la Societat Catalana d'Estudis Històrics, filial de l'Institut d'Estudis Catalans, entitat en la qual va donar la lliçó inaugural de 1995 amb la conferència «Ferran Soldevila: la persona i l'historiador». També va fer contribucions valuoses al butlletí de la Societat, on es publica aquest obituari. Així mateix, va formar part del consell assessor de la revista *Afers. Fulls de recerca i pensament* des del primer número (1985).

L'any 2002 va ingressar com a membre numerària de la Secció Històrico-Arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans —el 27 de novembre de 2003 va llegir-hi el discurs d'ingrés, titulat «Les Corts catalanes, una bona font d'informació històrica». Sempre va demostrar absoluta lleialtat i generositat envers la institució, amb una participació activa i dinamitzadora. El dissabte 10 de setembre de 2016, amb motiu de l'Onze de Setembre, va fer al pati de l'Institut la conferència «Història i política en el passat i en el present». El 8 de setembre de l'any previ al Saló de Cent de l'Ajuntament de Barcelona havia impartit una altra conferència commemorativa de l'11 de setembre, de major projecció institucional, titulada «La potencialitat democràtica de la Catalunya històrica». S'havia sentit molt honorada amb aquest encàrrec.

No li calien, emperò, entorns oficials ni solemnes per desenvolupar el seu mestratge. Des de la seva participació als cursos de la Universitat Catalana d'Estiu a Prada fins a l'Ateneu Barcelonès, passant per les activitats organitzades per l'Associació de Mestres Rosa Sensat o entitats culturals o socials de nivell local de Catalunya, del País Valencià o de la Catalunya Nord, Eva Serra prodigava el coneixement amb la mateixa generositat fos quin fos el seu públic. Definia i defensava la funció social de l'historiador i la seva implicació social i política. La tasca de divulgació històrica que dugué a terme fou incansable arreu dels Països Catalans[21] —el seu marc nacional. També posà al servei de la societat la seva envejable capacitat lectora, tot exercint com a membre de jurat de premis

21. Marc nacional objecte d'un debat força encès amb participació d'historiadors, segons deia: «Vull recordar el primer Encontre de Ciències Humanes i Socials celebrat a Perpinyà el març del 1976 i les Jornades de Debat sobre els Països Catalans celebrades a Barcelona l'octubre del mateix any». «Eva Serra: la funció de l'historiador, ara i aquí», *L'Avenç,* núm. 52, setembre de 1982, p. 63-65.

de caire històric o del camp de les humanitats en general. Amb la diligència i la puntualitat que li eren pròpies, durant les darreres setmanes de la seva malaltia no escatimà esforços per valorar les obres presentades a la darrera edició dels Premis Ferran Soldevila de biografia, memòries i estudis històrics, lliurats per la Fundació Congrés de Cultura Catalana.

Els darrers anys, amb motiu de les commemoracions de la Guerra de Successió, el Tractat dels Pirineus i dels debats historiogràfics que esperonava el camí de Catalunya cap a l'autodeterminació, va participar en un gran nombre de congressos i trobades, essent les seves aportacions cabdals i referents pels estudis a venir. Cal destacar-ne, entre moltes altres, «Una alternativa nacional sota l'aparença de conflicte dinàstic» (presentada el 2005 i publicada el 2007),[22] «El Tractat dels Pirineus: Catalunya, un sol poble i dos destins» (presentada el 2009 i publicada el 2010)[23] o «El poder local català: d'universitats (1706) a ajuntaments (1718)», presentada el 2014 i publicada l'any següent.[24]

Per als que hem escrit aquestes ratlles i molts altres amics, acadèmics, lectors i admiradors d'Eva Serra és un deure impulsar la publicació i la difusió de la seva immensa obra, tant científica com divulgativa, sobretot la dispersa o menys accessible. En aquest sentit, ha obert camí la publicació per part d'Eumo Editorial d'un recull d'articles seus, amb un pròleg de Josep Fontana, traspassat dos mesos després que ella. Queda així, segellat per a la posteritat, l'estretíssim vincle intel·lectual i afectiu que van tenir en vida, per sobre de —i potser gràcies a— dissensions polítiques pròpies de dues persones fermes i sàvies que van viure amb plena responsabilitat i ple compromís temps molt complexos. El present i el futur tampoc no serà fàcils, menys encara sense el seu guiatge.

22. Eva Serra (2007), «Una alternativa nacional sota l'aparença de conflicte dinàstic», a *L'aposta catalana a la Guerra de Successió (1705-1707). Actes del Congrés celebrat a Barcelona del 3 al 5 de novembre de 2005*, Barcelona, Centre d'Història Contemporània de Catalunya - Museu d'Història de Catalunya.

23. Serra, E. (2010), «El Tractat dels Pirineus: Catalunya, un sol poble i dos destins», a Òscar Jané [ed.], *Del Tractat dels Pirineus a l'Europa del segle XXI: un model en construcció. Actes del congrés [celebrat a] Barcelona-Perpinyà, 17-20 de juny de 2009*, Barcelona, Museu d'Història de Catalunya, p. 345-359.

24. Eva Serra (2015), «El poder local català: d'Universitats (1706) a Ajuntaments (1718)», a Joaquim Albareda; Antoni Alcoberro [coord.], *Actes del Congrés Els tractats d'Utrecht: clarors i foscors de la pau, la resistència dels catalans, 9-12 abril de 2014,* Barcelona, Museu d'Història de Catalunya - IUHJVV, p. 351-360.

Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics
ISSN: 0213-6791. ISSN de l'edició electrònica: 2013-3995.
http://revistes.iec.cat/index.php/BSCEH/index
Núm. XXIX (2018), p. 523-525

JOSEP FONTANA (1931-2018)[1]

Joandomènec Ros[2]
President de l'Institut d'Estudis Catalans

Fa molts anys, vaig rebre una sol·licitud insòlita per part d'una editorial amb la qual jo treballava: revisar els capítols inicials d'un text divulgatiu d'història, perquè l'autor, historiador, volia assegurar-se que els aspectes geològics, paleontològics, antropològics, evolutius, d'aquells capítols fossin correctes, per no ser aquests camps els de la seva expertesa. Vaig acceptar, i no vaig tenir cap feina especial, a part de llegir aquell bon resum d'*Introducció a l'estudi de la història* (1997): el text era correctíssim i no va caldre fer-hi cap esmena. L'historiador era Josep Fontana, que es documentava exhaustivament tant per a les seves obres acadèmiques d'història com per als treballs més divulgatius.

Sovint, tant a mi com a altres presidents de l'Institut d'Estudis Catalans se'ns ha preguntat: com és que tal o tal professional excel·lent de les ciències o de les humanitats no és membre de l'Institut? La resposta oficial sol ser que les seccions de l'Institut tenen un nombre tancat de membres, i que no tots els bons professionals hi caben, oimés que a Catalunya i als Països Catalans en general el nombre de bons investigadors en tots els camps de les ciències i les humanitats ha crescut molt els darrers anys. Aquesta resposta oficial és certa, però hi ha també una resposta oficiosa: pot ser que, per raons que tenen més

1. El 26 de setembre de 2018, la Societat Catalana d'Estudis Històrics va organitzar un acte d'homenatge a Josep Fontana en el marc de la sessió inaugural del curs 2018-2019. Varen participar a l'acte el vicepresident del Govern de la Generaliat, Hble. Sr. Pere Aragonés, el president de l'Institut d'Estudis Catalans, Sr. Joandomènec Ros; el president de la Societat Catalana d'Estudis Històrics i director del Centre d'Història Contemporània de Catalunya, Sr. Jaume Sobrequés i Callicó, el Dr. Borja de Riquer, catedràtic emèrit de la UAB, i el Dr. Joaquim Albareda, catedràtic de la UPF.

2. E-mail: rfranquesa@iec.cat

a veure amb algun dels pecats capitals que amb la valoració de l'excel·lència professional, el nom de tal o tal candidat no hagi estat proposat mai, o que ho hagi estat i, per fas o per nefas, no hagi estat considerat per la Secció o pel Ple de l'Institut. Aquest fou el cas, fa gairebé quatre dècades, de Josep Fontana, historiador que, a la rellevància de la seva recerca històrica, unia dues connotacions que, a ulls de segons qui, emmascaraven els seus mèrits: era comunista i nacionalista català. (En un article periodístic recent, un historiador català fa referència al «nacional-comunismo romántico» de Josep Fontana.)

La no-relació de Fontana amb l'Institut d'Estudis Catalans es remunta quaranta anys enrere. L'IEC tenia un nombre limitat de membres numeraris en les seves seccions, dotze, i el llavors president, Josep Alsina i Bofill, cregué que una manera d'ampliar aquest nombre, sense modificar els Estatuts de l'Institut, era crear una figura nova, la de membre agregat. Es proposaria a una sèrie de candidats si ho volien ser i, més endavant, quan els Estatuts es poguessin modificar i es pogués ampliar el nombre de membres numeraris, aquests agregats serien «promoguts» a la categoria de numeraris; així es féu, excepte en el cas d'un parell de membres agregats que traspassaren abans de l'elecció corresponent.

Tots els candidats a membre agregat que reberen la carta presidencial, en la qual se'ls oferia ser nomenats agregats, respongueren afirmativament; tots, excepte (aparentment) Josep Fontana. En el si de l'IEC es comentà aquesta no resposta i es cregué que Fontana se'n donava de menys, de ser escollit membre agregat. Molts anys més tard, però, entre els papers mal arxivats del llavors secretari general de l'Institut, es trobà una carta de Fontana al president Alsina, datada el 15 de maig de 1978, en què agraïa l'honor que se li feia i acceptava gustós ser membre agregat si la Secció Històrico-Arqueològica així ho decidia. El president Emili Giralt, en conèixer aquesta carta, la féu arribar a la Secció el 1992. És evident que la Secció no considerà oportú nomenar-lo membre agregat, per les raons que fossin (potser per les connotacions esmentades), però també ho és que Fontana acceptà en el seu moment la proposta que se li féu, i que la seva carta d'acceptació restà «perduda» durant catorze anys.

He tingut ocasió de compartir amb Josep Fontana algun consell acadèmic, alguna taula rodona, algun plató televisiu; sempre m'ha impressionat la seva saviesa en el seu camp, el de la història, i en el de molts altres que hom pensaria que no li pertoquen. Em va admirar, llec com soc en la ciència històrica, *La formació d'una identitat. Una història de Catalunya* (2014), fins al

punt que la vaig proposar al Premio Nacional de Literatura, en la modalitat d'assaig, sense èxit (de nou, les connotacions!).

Sempre que se li ha demanat, Fontana ha col·laborat en congressos, jornades i publicacions de l'Institut d'Estudis Catalans o de les seves filials, i la seva participació ha estat modèlica i important. Potser el seu darrer treball ha estat el pròleg de l'obra *La formació de la Catalunya moderna*, d'Eva Serra, membre de l'Institut, amb qui havia col·laborat manta vegada i que també ens va deixar dies abans del traspàs de Fontana.

M'hauria agradat comptar Josep Fontana entre els nostres membres. Descansi en pau el mestre de tants i tants historiadors.

Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics
ISSN: 0213-6791. ISSN de l'edició electrònica: 2013-3995.
http://revistes.iec.cat/index.php/BSCEH/index
Núm. XXIX (2018), p. 527-534

JOSEP FONTANA (1931-2018)

Borja de Riquer[1]
Universitat Autònoma de Barcelona

En l'acte que va organitzar la SCEH es va voler retre un homenatge a la figura i l'obra de l'historiador Josep Fontana. De tota manera, permeteu-me que consideri que aquest acte va tenir, en certa mesura, un caràcter de reparació.

El mateix president de l'Institut d'Estudis Catalans, en un article valent publicat al diari *Ara* fa unes setmanes, reconeixia la injustícia que havia significat l'exclusió, o marginació, de Fontana d'aquesta institució.

No deixa de ser força curiós el que ha passat amb Fontana. Realment han estat ben poques les institucions catalanes que, mentre ell vivia, van reconèixer explícitament la gran vàlua de les seves obres i la gran transcendència de les seves aportacions a la historiografia catalana i mundial.

Ni l'Institut d'Estudis Catalans, ni l'Acadèmia de Bones Lletres, ni alguns centres universitaris de prestigi ho van fer. A la Universitat Autònoma, centre al qual havia estat vinculat força temps, ara fa vuit anys alguns van impedir que Fontana fos nomenat *doctor honoris causa*, com també ho van fer amb una altra gran personalitat de la nostra historiografia, Jordi Nadal, per a vergonya d'aquest centre, que és el meu. Dos cops Josep Fontana va arribar a la votació final del Premi d'Honor de les Lletres Catalanes, i en cap de les dues ocasions el va guanyar.

Per què? Penso que no han estat només les típiques enveges gremials. El refús vers Fontana era, sobretot, el fruit del sectarisme ideològic. Perquè era un home inequívocament d'esquerres, marxista, un militant comunista de quan això suposava un risc veritable i un home compromès amb nombroses causes socials i polítiques. I, a sobre, tenia més sensibilitat nacional que molts dels que-

1. E-mail: borja.riquer@uab.cat

es presentaven com a més patriotes que ningú. En fi, deixem aquesta qüestió, però no deixa de ser ben trist que bona part de les principals institucions acadèmiques del nostre país, una terra que no està precisament sobrada de científics de talla internacional, neguessin per motius polítics el seu reconeixement al més destacat historiador contemporani de les darreres dècades, un dels pocs que havia assolit una autèntica projecció mundial.

Agreixo molt a Jaume Sobrequés que em demanés d'intervenir en aquest primer acte d'homenatge que se li ret a Catalunya. Ho agreixo perquè jo estic en deute amb Josep Fontana. Ell va tenir una gran influència en la meva formació, ja que al seu costat jo vaig aprendre molt més que a les aules de la Universitat de Barcelona.

Ha estat un privilegi haver-lo conegut ara fa més de 53 anys, juntament amb un altre gran historiador, i també bon amic, que era força diferent d'ell, però en la meva opinió eren força complementaris, Josep Termes. Un altre historiador a qui dec moltíssim.

Se m'ha demanat que faci una avaluació general del significat de l'obra de Josep Fontana. Això és impossible d'exposar en unes poques línies. Per això ara només podré oferir-vos una breu aproximació a les seves aportacions historiogràfiques i després analitzaré amb un cert deteniment solament un llibre seu, una de les seves darreres publicacions, una reflexió acurada sobre història mundial de la segona meitat del segle xx, un llibre que va consolidar la seva projecció internacional.

Realment, la seva és una obra que assoleix una rellevància considerable tant per la seva dimensió com per la gran diversitat temàtica i pel notable impacte científic i social que ha assolit. Més de trenta llibres publicats, centenars d'articles, capítols de llibre, pròlegs, presentacions, monografies, obres de síntesi i d'assaig, al costat de recerques molt acurades, fan que tot plegat sigui impossible esmentar-ho en poc temps.

I a més és una obra d'una diversitat temàtica notable, que va des de la reflexió sobre els camins i els problemes de la historiografia a la història econòmica, a la social i a la política, de forma separada o conjunta. Des de les qüestions hisendístiques del segle xix a les formes d'organització de la societat contemporània, passant pel món de les idees polítiques, per la construcció de les identitats nacionals o el desenvolupament dels més diversos fenòmens col·lectius. Són estudis que tenen un abast català, espanyol, europeu i mundial. I, a més, es tracta d'una obra d'un considerable impacte científic i social i de tan gran importància

que alguns dels seus llibres han esdevingut clàssics, essent reeditats de manera constant i traduïts a més de deu llengües, incloent-hi el japonès.

Fontana començà estudiant les relacions entre el creixement econòmic, les estructures de la societat i l'Estat liberal per així poder analitzar amb solvència com els grups dominants controlaven la nova societat capitalista i asseguraven el seu poder. Analitzà el cas espanyol, la fallida de la monarquia absoluta per endinsar-se després en les característiques de la revolució liberal de principi del segle xix. Així, l'any 1971 publicà *La quiebra de la monarquía absoluta,* una tesi molt innovadora que explicava per què fou inviable el règim absolutista a Espanya després de la pèrdua de bona part de l'imperi colonial americà, ja que el sistema hisendístic dels Borbó es mantenia econòmicament mercè als recursos que venien d'ultramar, que suposaven més de la meitat del total. A aquesta transcendental aportació, aviat seguiren altres obres que venien a mostrar, amb un rigor excepcional i un estil extremament atractiu, les moltes contradiccions de la revolució liberal a Espanya durant la primera meitat del segle xix. Va estudiar amb deteniment les limitacions i les carències que hi havia en la vida política perquè a l'Espanya de llavors hi pogués haver un autèntic exercici de les noves llibertats. I també analitzà les grans dificultats existents perquè la majoria dels camperols poguessin accedir a la propietat de la terra. I en el camp social va insistir a explicar-nos com el retard econòmic espanyol havia impedit la creació de mecanismes potenciadors de mobilitat social i de promoció laboral.

Durant més de quaranta anys Josep Fontana ens va transmetre un conjunt d'explicacions convincents sobre com Catalunya, en tenir un model de desenvolupament econòmic i social més avançat i més modern que la resta de l'Estat, es va veure hipotecada i frenada, ja des de mitjan segle xix, per les pors de les classes dirigents espanyoles. Denuncià amb un munt d'informació el significat i les conseqüències de l'antiindustrialisme de les classes dirigents espanyoles. Perquè, segons Fontana, aquests sectors van prioritzar la defensa dels seus interessos particulars hipotecant la possibilitat de construir una societat molt més avançada. D'aquesta manera el segle xix hispànic, com també el xx, estarien farcits, com ell mateix va escriure, «d'aspiracions no realitzades i de problemes mal resolts», i de projectes de canvi econòmic i polític abandonats a mig fer, o fets fracassar per aquells que veien en perill els seus interessos particulars.

En les seves recerques Fontana va explicar amb solvència que les situacions socials injustes no derivaven de qüestions ineludibles, sinó que sempre eren el resultat de decisions interessades, de les prioritats polítiques imposades pels

grups socials que han ocupat els llocs dirigents. Aquesta és també la gran significació política de la majoria dels seus llibres. Son unes aportacions de gran influència no sols en el terreny científic i acadèmic, ja que també constitueixen unes reflexions ideològiques aclaridores, que han ajudat a obrir els ulls, com a mínim, a un parell de generacions.

A finals de l'any 2011 Josep Fontana publicà un llibre d'una ambició intellectual excepcional que de seguida es va convertir en una fita historiogràfica a nivell mundial, *Por el bien del Imperio. Una historia del mundo desde 1945*, un llibre que aviat fou traduït a diverses llengües.

Amb aquesta obra Fontana assumia un repte gens fàcil d'afrontar: intentar explicar com va ser possible que la gran il·lusió sorgida després del desastre de la Segona Guerra Mundial, de construir un nou ordre internacional guiat per l'entesa i el progrés col·lectiu, es frustrés. I que set dècades després el món es trobés davant un notable desordre econòmic i amb no poques dificultats perquè la democràcia predominés realment en el planeta. Recordeu que el 2011, quan es publicà aquest llibre, era un dels pitjors anys de la crisi econòmica.

Fontana explicava el com i el perquè d'aquest procés amb un fil conductor lúcid i atractiu, i amb una documentadíssima anàlisi que ocupava més de 1.200 pàgines. Era, de fet, el resultat de quinze anys de treball intens.

Era un repte historiogràfic no gens fàcil, donat que, com sabem, la història del temps present és plena de simplificacions, d'ocultacions i de manipulacions. Es tracta d'una historiografia que sovint tendeix a legitimar el present distorsionant el passat per tal de justificar normes de conducta poc ètiques que restarien en evidència si s'expliquessin seriosament les arrels ocultes que les motivaren, les seves autèntiques intencions.

Contra tot això va voler combatre Fontana, fent una exhibició impressionant de coneixements i amb un excepcional ús de fonts documentals de tota mena de procedències. Amb un rigorós ull crític, va aprofundir i analitzar els principals esdeveniments històrics del nostre temps.

L'obra descriu amb agudesa els diversos i complementaris processos que es van desenvolupar en realitats territorials tan diverses com Europa, Amèrica del Nord, Àfrica, Amèrica Llatina o Orient Mitjà al llarg de les darreres set dècades, i cerca d'interpretar les principals causes dels conflictes i les seves repercussions.

Explicava les complicitats i les claudicacions dels més diversos règims polítics davant la pressió aclaparadora dels grups dels privilegiats, capaços de de-

fensar els seus interessos fent ús de tota mena de recursos. Observava que si bé als països centrals s'havia produït una millora del nivell de vida i un repartiment més igual de la riquesa, això havia estat molt menor a les perifèries. Assenyalava que les millores econòmiques i socials assolides els anys cinquanta i seixanta varen ser en gran mesura provocades per la por a l'altre bloc ideològic i també per la por a les tensions interiors.

Així, els successos de París i de Praga del 1968, per exemple, mostraven, segons Fontana, que era impossible un canvi radical dins de cadascun dels sistemes mundials creats a la postguerra. Explicava que després de la crisi econòmica dels anys setanta i la desaparició de l'amenaça comunista, s'havia produït un increment notable de les desigualtats i de les discriminacions i que fins i tot estaven essent amenaçades les conquestes socials. I denunciava que s'estava estenent força la convicció conformista que els sistemes polítics actuals, tal i com estaven establerts, no permetien gaires canvis socials.

Sostenia que la crisi econòmica de principi d'aquest tercer mil·lenni, amb l'absència de mecanismes de control dels mercats financers, no sols afavoria els especuladors sinó que mostrava que no hi havia cap voluntat política, ni a la Unió Europea, ni als Estats Units d'Obama, per establir autocorreccions del sistema. El seu balanç final no era optimista: constatava que la gran majoria de la població mundial es veia incapacitada per superar la condició de subordinació i que restava impotent davant l'absència de sortides alternatives. I així afirmava que set dècades després de la Segona Guerra Mundial les diferències entre els molt rics i els altres eren més grans que mai.

Josep Fontana estudiava tot aquest complex procés històric gràcies a l'ús de la bibliografia mundial més actual i de nombrosa documentació de tota mena de procedència: des de la produïda per CIA i el Departament d'Estat nord-americà, fins a la procedent d'arxius soviètics, britànics, alemanys, etc.

En aquest llibre Fontana atorgava una especial atenció a l'etapa inicial de la Guerra Freda, amb la dura polarització que va impedir que els valors democràtics i d'igualtat s'imposessin realment als dos costats. Documentava amb precisió el significat de l'absurda, inútil i costosíssima cursa d'armament nuclear i avaluava la rellevància històrica dels moments de màxima tensió: Berlín, Corea, Hongria, Suez, Vietnam, Txecoslovàquia, Afganistan, Iraq, etc.

També en aquesta obra Fontana relativitzava l'ús que es feia dins del bloc occidental de les llibertats polítiques, especialment per part de les diferents administracions nord-americanes. Així, oferia una visió escruixidora dels condici-

onaments i de les limitacions de l'accés a la independència de molts països africans i la protecció que els Estats Units varen donar a la majoria de les sagnants dictadures asiàtiques, llatinoamericanes i africanes durant els anys cinquanta, seixanta i setanta.

Analitzava igualment el canvi que havia significat l'administració Kennedy i considerava que el desencís final de la seva etapa era relativament semblant al que s'estava produint en aquells moments amb la del president Obama. Estudiava els interesants projectes reformistes de Johnson, la lluita pels drets civils i la contrarevolució que va significar l'era Reagan.

Però Fontana també responsabilitzava el desaparegut bloc soviètic de la crisi política i econòmica mundial. Denunciava que, darrere la cega creença d'estar en possessió de la *raó històrica*, els dirigents dels països socialistes havien construït unes dictadures obsessionades per l'enemic exterior i per l'enemic interior. D'aquesta manera repassava amb cura el significat de les purgues de Stalin, la desestalinització de l'etapa Khrusxov i mostrava com els rígids règims socialistes havien liquidat amb procediments brutals totes les mostres de malestar (crisis hongaresa, txeca i polonesa). Igualment constatava que l'enfonsament del bloc comunista, en bona part provocat per la mateixa ineficiència del seu sistema econòmic, s'havia produït a una velocitat sorprenent, fet que explicava que les transicions vers el sistema capitalista fossin tan improvisades i beneficiessin no pocs membres de les antigues castes dirigents.

En aquest ambiciós estudi Fontana també recollia les controvèrsies que s'havien produït aquestes dècades en el terreny de les idees i les periòdiques ofensives ideològiques contra els qui proposaven instruments de control econòmic, ecològic o social, o de reforma de la mateixa democràcia, i explicava les causes del sorgiment, inicialment només als països occidentals, de nous moviments socials, com ara l'ecologisme i el feminisme. En la seva anàlisi, Fontana va arribar fins la *primavera àrab* i el moviment dels indignats.

La tesi final del llibre tal vegada pot semblar-nos força pessimista. Per a ell, era evident que el món actual no era el que hauria pogut ser si, per exemple, hagués predominat realment l'esperit proclamat a la Carta de l'Atlàntic de 1941. L'obra finalitzava amb una clara denúncia: la gran majoria dels 7.000 milions d'habitants del planeta tenien poques esperances de millorar realment la seva existència. Estem, escrivia, en un món *desorientat* que ha perdut bona part dels seus referents polítics i històrics.

Amb aquest llibre Fontana ens va oferir una tesi interpretativa valenta que pretenia servir de *reflexió documentada* per entendre i debatre què era el que ens havia portat a la situació actual. Es tractava d'unes conclusions que avui ens poden semblar clares, però que no ho eren tant ara fa set anys.

Les seves tesis no eren fruit de l'especulació, ni d'apriorismes ideològics, sinó d'un rigorós i honest treball basat en uns coneixements aclaparadors. Tots els lectors d'aquest llibre vàrem quedar sorpresos davant les 200 pàgines de referències bibliogràfiques i de fonts, entre les quals destaca la nombrosa documentació diplomàtica recentment desclassificada i una molt abundant informació extreta de la xarxa.

Fontana utilitzà en aquesta obra fins als darrers articles escrits per economistes tan prestigiosos com Krugman o Stiglitz. L'obra era realment un pou d'erudició que sorprenia per la portentosa capacitat d'assimilació dels milers de referencies que ens oferia.

I, a més, Josep Fontana, com sempre, emprava un estil impecable que feia força fàcil i amena la lectura del llibre, malgrat el seu volum considerable. Molts lectors quedaren ben aviat enganxats per la brillant narració i pel descobriment de tantes coses que ens havien amagat o que havien estat descaradament manipulades.

Realment, no hi ha cap historiador català, ni tampoc espanyol, que hagi elaborat en les darreres dècades un estudi de tal magnitud i que ho hagi realitzat amb aquesta solvència científica. Amb aquest llibre Josep Fontana se'ns va mostrar, en la meva opinió, com un historiador més documentat que el mateix Eric J. Hobsbawm, i amb tanta, o més, lucidesa i capacitat de suggeriment d'un Tony Judt. Aquest monumental llibre va ratificar Josep Fontana com a historiador de categoria mundial.

Si avui analitzem què ha aportat i què significa la seva obra dins de la nostra historiografia hem de convenir, d'entrada, que els seus llibres son dels que perduren malgrat el temps passat des de la seva publicació. Les seves tesis, modificades i matisades constantment per ell mateix, són d'aquelles que han arrelat, que han estat acceptades fins i tot per historiadors que pensen de manera molt diferent.

Josep Fontana, amb llibres com l'esmentat, va mostrar posseir una concepció reeixida i seriosa del que ha d'ésser la feina de l'historiador avui. Som molts els que creiem que ell va marcar uns nous camins i va obrir moltes vies a l'estudi i la interpretació del nostre passat. Va mostrar posseir una inquietud

intel·lectual excepcional en plantejar-se les preguntes oportunes, adients i necessàries, i defensar que sempre calia donar respostes a les demandes socials plantejades. Els qui el vam conèixer sabem que darrere del seu posat seriós hi havia una persona de fàcil accés, que sempre va mostrar actituds desinteressades i generoses

Per a Josep Fontana, l'ofici d'historiador, que implicava bàsicament l'ús d'una metodologia rigorosa en el camp científic, havia d'anar també vinculat al desig de «pensar històricament», amb la finalitat d'entendre el món en que vivim. Ell mateix va escriure que una de les tasques més importants de l'historiador d'avui era incitar a no acceptar, sense crítica, molt del que encara segueixen explicant-nos i, sobretot, allò que pretén perpetuar l'ús de la història com a instrument de conformisme social. Sostenia que només des d'una òptica crítica, des d'una visió depurada de tòpics, podríem començar a elaborar, entre tots, una nova interpretació del passat capaç de donar respostes als molts interrogants que tenim avui.

Realment molts, i no solament els historiadors, notarem a faltar les seves reflexions sempre acurades, pertinents i estimulants.

Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics
ISSN: 0213-6791. ISSN de l'edició electrònica: 2013-3995.
http://revistes.iec.cat/index.php/BSCEH/index
Núm. XXIX (2018), p. 535-538

EN HOMENATGE A JOSEP FONTANA

Jaume Sobrequés i Callicó[1]
President de la Societat Catalana d'Estudis Històrics

Poques hores abans de l'inici del simposi «Espanya contra Catalunya» (12-14 de desembre de 2013), organitzat pel CHCC del Departament de la Presidència, l'historiador Josep Fontana, afirmava: «Des de la meva perspectiva, a partir de 1714 s'inicia un procés repressiu, històric i cultural [contra Catalunya]».

El mateix dia que començava el simposi, Josep Fontana publicava un suggeridor i revelador article a *El Periódico* [«Els desvaris de la raó»], en el qual contestava amb gran fermesa alguns dels atacs rebuts arran de l'anunci de la seva lliçó inaugural del simposi i comentava alguns articles i manifestacions que havia fet en relació amb el capteniment polític del PP. Després de reconèixer que potser s'havia excedit en titular un article seu «La deriva nazi del partit Popular», afirmava: «Però vist el que estem veient avui en matèries de drets i llibertats, no estic segur que no valgui la pena reprendre l'adjectiu». D'altra banda, com a resultat de la seva afirmació que l'anàlisi històrica ens diu que els processos d'independència acostumen a anar precedits d'una guerra, Fontana va ser acusat d'estar incitant una lluita armada. El mateix Fontana sintetitzava els desvaris de la raó, que van contribuir a fer que acceptés impartir la lliçó inaugural del simposi: «A mi m'ha tocat, sense haver obert encara la boca, que el ministre d'Afers Exteriors em desqualifiqués de "pseudohistoriador" —ignoro qui li ha atribuït competències en aquest terreny—, que a *La Razón* afirmin que m'estic preparant per anar a les barricades i que la senyora Rosa Díez doni per segura la meva voluntat d'exterminar-la». Acabava amb una constatació evident: «Els demanaria als uns i als altres que esperin que hagi exposat els meus arguments».

1. E-mail: jsobreques@editorialbase.com

La croada contra el simposi i contra Fontana tingué una violència extrema. El diputat del PP Rafael López l'acusà de practicar un marxisme «a la soviètica», i el ministre d'Afers Exteriors José María García Margallo el qualificà de «pseudohistoriador nacionalista excluyente».

La crítica va tenir també un front universitari. Antonio Elorza, historiador nacionalista radical espanyol, parlà de Fontana com d'un *abertzale* i digué: «Con el maniqueísmo, practicado sin fisuras, basta para el objetivo de homogeneización independentista». La rèplica de Fontana va ser l'article «La práctica del inquisidor».

És significatiu constatar que als ulls dels espanyolistes més conspicus —àdhuc tractar-se d'universitaris—, Fontana apareixia com un independentista partidari de votar sí en un referèndum d'autodeterminació. Això afectava també els amics, col·legues i admiradors de Fontana.

En una «Carta abierta a Josep Fontana» (*El País de Aragón*, de desembre de 2013), l'historiador aragonès Eloy Fernández Clemente, catedràtic emèrit d'història econòmica de la Universitat de Saragossa, intentava un exercici eclèctic entre censurar el Simposi i salvar-ne la participació de Josep Fontana: «Creo que el hecho de que un historiador de tu talla fuera invitado a inaugurar [...] ese simposio [...] fue quizá la única excepción en el cúmulo de torpezas que llevaron a celebrarlo». I afegeix: «Que aceptases [...] no es un crimen, es un error: tu olfato no pudo ocultarte por dónde iban». Després de manifestar: «No deseo la separación de Catalunya», Fernández fa una dura crítica al govern de la Generalitat, al qual qualifica de molt poc respectable, de demagògic i d'emprar «falsedades históricas y económicas». Home intel·ligent i moderat, l'autor de la carta arriba a admetre la possibilitat que la consulta tingués un resultat positiu i mai no diu que s'hagués de prohibir. Es limita a situar en aquesta eventualitat el seu admirat i respectat amic, el professor Fontana: «Y por cierto: he podido colegir, aunque eres muy prudente, que estarías por la consulta y el sí. Si así fuere, y gana la propuesta, sabes que lloraré de rabia y maldeciré los principales responsables de la mala gestión del tema; pero también que contarás con mi respeto, gratitud y afecto».

La denúncia a la fiscalia contra el contingut —que encara no era conegut— feta per PP, UPyD i C's, va merèixer la resposta del manifest *Historia y Debate*, coordinat pel professor gallec Carlos Barros. Tenia com a objectiu principal salvar la persona de Josep Fontana i d'altres participants del simposi. La resolució de la Fiscalia, en opinió de Barros «agrede [...] la profesionalidad y el

buen nombre del CHCC, de Josep Fontana y demás participantes en este congreso sobre la conflictividad de las relaciones entre España y Cataluña, tachada por el mismo fiscal de *estafa intelectual* a fin de satisfacer en algo el fundamentalismo españolista». La sentència, però, va ser absolutòria. Eren, i no fa pas gaire, altres temps. O no?

La reflexió final dels signants del manifest era contundent: «No exageremos, es la primera vez, en 37 años de democracia, que unos políticos intentan prohibir y penalizar un congreso académico en España, con el deplorable apoyo de algunos colegas y el silencio cómplice de otros».

Fontana havia esdevingut el principal referent per a uns i altres: els que no li perdonaren que un historiador de la seva vàlua hagués apadrinat el simposi amb la seva excel·lent lliçó inaugural, i els que aprofitaren l'ocasió per posar en relleu el seu indiscutible prestigi internacional i el seu mestratge per a tots els historiadors del país.

Acabo amb uns textos altament significatius del pensament historiogràfic i cívic de Josep Fontana.

«Recuperar avui el marxisme, entès, a la manera de Vilar, com a eina crítica per estudiar el món en què vivim i per fer-lo intel·ligible a d'altres —perquè, com va dir Marc Bloch, sense el passat "el present resta incomprensible"—, no té res a veure amb tornar a cap mena de Vulgata. Som en moments en què necessitem recuperar unes eines vàlides per a l'anàlisi crítica del nostre entorn. Perquè aquest món del 2005 no respon a les il·lusions que ens vam fer des de 1945, quan la victòria sobre el feixisme, les esperances d'un ràpid alliberament colonial i les perspectives de creixement econòmic que semblaven oferir els avenços tecnològics d'aquells anys, començant per l'energia atòmica, anunciaven un futur de pau i prosperitat que no s'ha realitzat. Vivim en un món més ric, i amb tecnologies molt més potents, però en què segueix havent-hi pobresa i injustícia, guerres de dominació absurdes i, per part dels derrotats, un terrorisme cada vegada més salvatge i irracional, com a resposta a la violència salvatge i irracional dels seus opressors. Cada dia hi ha, arreu del món desenvolupat, més homes i més dones que refusen acceptar aquesta situació i s'oposen puntualment als abusos que perceben.

»Però si aquest renaixement de la consciència cívica que té el seu origen remot en els vells moviments per la pau, en l'actuació dels Verds o en les organitzacions de gènere és esperançador, si resulta estimulant veure l'aparició de solidaritats globals que poden treure als carrers de tot el món milions de persones

en protesta per qüestions que es produeixen a milers de quilometres del lloc on viuen els que es manifesten en favor de les víctimes d'altres races i cultures, no és gens clar que hi hagi cap garantia que aquesta tensió es pugui mantenir i que la protesta contra els abusos puntuals que promouen les mobilitzacions pugui servir de base a un moviment global contra un sistema injust, contra la causa primera dels problemes puntuals que han conduït a despertar les consciències».

Un missatge en forma de llegat o de deixa final:

«En un món tan confús com aquest en què vivim, em sembla que cal recordar als historiadors la seva obligació d'abandonar els terrenys fantasmagòrics i estèrils en què s'han refugiat aquests darrers anys per tornar a ocupar-se d'allò que pugui servir per explicar els problemes essencials dels homes i les dones del nostre temps, i que serveixi per ajudar a resoldre'ls».

NORMES PER A LA PRESENTACIÓ D'ORIGINALS

1. Descripció. El *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* és una revista científica, que es publica des de 1952, dirigida als historiadors interessats en els estudis des de la prehistòria fins a l'actualitat. Publica treballs d'història referents a Catalunya o de temàtica universal que puguin tenir un especial interès metodològic i servir de referent per a treballs específics dels Països Catalans. En conseqüència, s'acceptaran solament treballs que facin aportacions científiques i que es presentin en el format adequat, amb aparell crític i bibliografia. Els treballs seran revisats pel sistema de revisió externa cega. S'accepten articles, articles de resum de tesis doctorals i recensions. Es valora l'interès i l'originalitat de l'obra, així com el rigor científic i lingüístic.

Els articles enviats a la revista no han d'haver estat publicats anteriorment i no s'han de trobar en procés de revisió en cap altra publicació. Es recomana una extensió màxima d'entre 15 i 20 pàgines, excloses les taules i referències.

2. Sistemes d'indexació. Inclòs a CAHUS Plus+; ISOC, DIALNET, OAIster, LATINDEX, RACO, ERIH Plus, REBIUN, MIAR.

3. Difusió. Amb l'objectiu d'afavorir la difusió i l'intercanvi global de coneixement, la revista *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics,* sense haver d'esperar l'edició en paper, proporciona accés lliure immediat als seus continguts digitals als dos portals de l'IEC, per mitjà de les URL http://revistes.iec.cat/index.php/BSCEH/index; http://publicacions.iec.cat

4. Procés editorial. a) Recepció dels articles. El Consell Editorial acusarà als autors la recepció dels articles que li arribin i posteriorment informarà de l'acceptació o el rebuig de publicació. La recepció de l'article no comporta necessàriament la seva acceptació. b) Revisió interna. El Consell Editorial considerarà el treball per a la publicació després d'una primera valoració editorial consistent a comprovar: 1) l'adequació a l'àmbit temàtic i l'interès de l'article en funció dels criteris editorials de la revista; 2) el compliment dels requisits de presentació formal, exigits per la revista. c) Revisió externa. Un cop l'article s'hagi considerat apte per a la publicació, serà enviat a avaluar per part de dos revisors experts, externs o del Consell Científic, de manera confidencial i anònima (cec), que indicaran si té la categoria científica requerida, si fa aportacions d'interès i originals, i si es presenta amb el rigor científic i en el format adequat. En el cas de judicis dispars entre els dos avaluadors, el treball es remetrà a un tercer avaluador. d) Criteris de selecció de revisors. La selecció dels revisors és competència dels editors de la revista, que tenen en compte els seus mèrits acadèmics, científics i l'experiència professional, incloent-hi especialistes tant d'origen nacional com internacional.

Entre els revisors poden figurar ocasionalment membres del Consell Científic. e) Criteris de política editorial. El Consell Editorial de la revista es reserva el dret d'acceptar o rebutjar els articles a partir dels informes externs, així com d'introduir modificacions d'estil o retallar els textos que sobrepassin l'extensió permesa, amb el compromís de respectar-ne el contingut original. Els factors en què es fonamenta la decisió sobre l'acceptació o el rebuig dels treballs per part dels editors de la revista són els següents: 1) originalitat: text totalment original, informació valuosa, repetició de resultats coneguts; 2) actualitat i novetat; 3) rellevància: aplicabilitat dels resultats per a la resolució de problemes concrets; 4) significació per a l'avenç del coneixement científic; 5) fiabilitat i validesa científica: qualitat metodològica contrastada; 6) presentació: bona redacció, organització (coherència lògica i presentació material). f) Procés de publicació. Una vegada finalitzat el procés d'avaluació, s'enviarà a l'autor principal la notificació d'acceptació o rebuig de la publicació del treball.

5. Responsabilitats ètiques. Els editors de la revista implicats en la publicació de la revista no es fan responsables ni garants de la informació continguda en els articles publicats, fins al màxim permès per la llei. Qualsevol punt de vista expressat en aquesta publicació correspon únicament al punt de vista dels autors, i no és atribuïble, en cap cas, als editors ni a les institucions i les universitats implicades

6. Tramesa de manuscrits. Els treballs s'han de trametre per via electrònica a la Societat Catalana d'Estudis Històrics (sceh@iec.cat) en arxiu Word, amb lletra Times New Roman cos 12, l'espai interlineat del text a 1,5 i justificat. Les pàgines han d'estar numerades al peu. Cal adjuntar una carta de l'autor de sol·licitud d'avaluació del seu treball amb vista a una possible publicació, que ha de contenir: nom complet de l'autor, la seva adreça electrònica i postal, telèfon; títol de l'article; declaració sobre l'adequació del treball presentat a la revista i descripció de les novetats que el treball aporta; eventualment l'agraïment a algun projecte o a alguna institució que hagin donat suport a l'article. Si l'autor ho desitja, pot suggerir fins a quatre revisors que consideri adequats per a la revisió del seu treball, així com fins a quatre revisors que preferiria que no intervinguessin en la revisió del seu article. Per això, cal indicar el nom, la institució, el telèfon i el correu electrònic dels revisors proposats per avaluar la seva feina (els àrbitres suggerits no poden pertànyer a la mateixa institució que els autors dels manuscrits).

7. Declaracions. L'enviament d'un manuscrit per ser publicat a la revista exigeix i implica el compromís per part dels autors de: a) Originalitat: que el tre-

ball enviat no s'ha presentat a cap altra revista per a la seva publicació, que ha estat únicament enviat a la revista *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* per a la seva avaluació i publicació (excepció feta de l'eventual publicació d'un resum o com a part d'una conferència publicada o tesi acadèmica o en format *preprint* acadèmic). b) Autoria (declaració que tots els autors han llegit i aprovat el manuscrit i que els requisits per a l'autoria s'han complert). Cadascuna de les persones que figuri com a autor haurà d'haver participat de manera rellevant en el disseny i el desenvolupament de l'article i haurà d'assumir la responsabilitat dels continguts, per la qual cosa cal que estigui d'acord amb la versió definitiva del treball. Així, en general, per figurar com a autor s'han de complir els requisits següents: haver contribuït substancialment a la concepció i disseny de l'article, a l'adquisició de dades o a l'anàlisi i la interpretació posterior; haver escrit l'esborrany de l'article o haver-ne revisat de manera crítica el contingut intel·lectual, i haver aprovat la versió que finalment es remet). c) Drets d'autor. La propietat intel·lectual dels articles és dels respectius autors. Amb les declaracions que els autors fan en el lliurament dels articles en cedeixen els drets d'edició a la Societat Catalana d'Estudis Històrics. Així mateix, per a la versió de la revista en línia, donen el seu consentiment a la difusió a través de la llicència Creative Commons, amb la qual s'autoritza el públic en general a reproduir, distribuir i comunicar l'obra sempre que se'n reconegui l'autoria i l'entitat que la publica i no se'n faci un ús comercial ni cap obra derivada. «L'obra és subjecta —llevat que s'indiqui el contrari en el text, en les fotografies o en altres il·lustracions— a una llicència "Reconeixement - No comercial - Sense obres derivades 3.0 Espanya" de Creative Commons, el text complet de la qual es pot consultar a http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/es/deed.ca. Per tant, quan l'autor envia la seva col·laboració accepta explícitament aquesta cessió de drets d'edició i publicació. Els drets derivats d'usos legítims o altres limitacions reconegudes per llei no queden afectats per l'autorització damunt dita». d) Si l'article és acceptat per ser publicat a la revista, no es tornarà a publicar en cap altre lloc de la mateixa forma, ni en català ni en cap altra llengua, sense el consentiment per escrit de l'editor i de qui en tingui els drets d'autor. f) Introducció de canvis. S'accepta la introducció de canvis en el contingut, si s'escau, després de la revisió, i de canvis en l'estil del manuscrit, per part del consell editorial de la revista.

8. Encapçalament. L'article ha d'anar encapçalat pel títol del treball, al davall, el nom de l'autor o autora seguit de la seva adreça electrònica en nota a peu de pàgina, i al davall, la institució a la qual pertany; al davall, com a segon bloc, hi

ha d'anar un resum i unes paraules clau en l'idioma de l'article, el títol en anglès i el resum i les paraules clau en anglès, segons l'esquema que segueix:

TÍTOL DE L'ARTICLE (El títol ha de fer referència al contingut del text i ha d'aportar el màxim d'informació del tema de què tracta)

Nom i cognoms autor (adreça electrònica en nota a peu de pàgina. Si és més d'un, es posen un sota l'altre, cadascun amb la seva institució al davall)

Institució acadèmica o de recerca

Lliurat el xx de xx de xxxx. Acceptat el xx de xx de xxxx (a omplir pels editors)

Resum (El resum, en l'idioma de l'article, ha d'incloure l'objectiu del treball, la metodologia emprada i una síntesi dels resultats i les conclusions del treball)

Text del resum.

Paraules clau

Quatre a deu paraules clau separades per comes.

Títol en anglès

Abstract

Traducció del text del resum, en anglès.

Keywords

Traducció de les paraules clau, separades per comes, en anglès.

9. Estructura de l'article. El treball ha d'anar subdividit en seccions, que continguin els elements essencials, com introducció, metodologia i materials, resultats i discussió, conclusions, agraïments i bibliografia. Cal dividir l'article en seccions clarament definides i numerades. Les subseccions s'han de numerar: 1.1 (1.1.1, 1.1.2...), 1.2, etc. Es recomana un màxim de tres nivells de titulació. Convé usar aquesta numeració per fer-hi referències. Es poden introduir breus encapçalaments en algunes seccions. Si hi ha apèndixs, s'han d'anomenar A, B, etc.

10. Text. Dins del text general del treball, el subratllat no s'ha d'utilitzar per a res; la cursiva s'ha de fer servir per a paraules d'altres llengües (incloent-hi el llatí) i per a paraules o frases que es vulguin remarcar. Tampoc no s'hi han d'utilitzar la partició de mots ni les instruccions sobre ratlles «vídues» o «òrfenes».

11. Citacions. Les citacions textuals s'han de reduir al mínim i se n'especificarà la procedència amb la cita corresponent. Si van després de dos punts i el fragment acaba en punt, és preferible d'escriure-les en un paràgraf a part i entrades (sagnades) respecte al text general. Les citacions textuals dins el text general han d'anar entre cometes baixes i en lletra rodona (sigui quina sigui la llengua de la citació); les citacions compostes a part han d'anar en lletra rodona petita i no s'han d'emmarcar entre cometes.

12. Bibliografia. La bibliografia s'ha de consignar al final del treball, ordenada alfabèticament pel cognom del primer autor (és indispensable que hi hagi sempre un autor, un curador, un director, etc., a fi de poder referir-s'hi dins el text com s'indica més avall).

Les referències bibliogràfiques dels llibres s'han de fer de la manera següent: cognom o cognoms de l'autor en versaletes, separat amb una coma del nom en minúscula (amb la inicial en majúscula) o només de la inicial—si hi ha més d'un autor, cal separar-los amb un punt i coma—, l'any d'edició entre parèntesis (si més d'una obra coincideix en l'autor i l'any, cal ordenar-les alfabèticament pel títol i afegir a l'any una lletra minúscula en cursiva («1990*a*», «1990*b*», etc.), i tot això seguit de punt. Títol en cursiva, seguit de punt. Lloc d'edició, separat per dos punts del nom de l'editor, i tota la referència ha d'acabar en punt. Exemple: Sales, Núria (1991). *Mules, ramblers i fires*. Reus: Edicions del Centre de Cultura.

Les referències bibliogràfiques d'articles de revista han de portar els cognoms i el nom com els llibres i l'any d'edició també entre parèntesis i seguit de punt; el títol de l'article s'ha d'escriure en lletra rodona i ha d'anar entre cometes baixes, seguit de punt. El títol de la revista, en cursiva; les xifres corresponents al volum i al número, si escau, el dia i el mes de publicació, entre parèntesis. Si escau, després d'una coma, es poden indicar les pàgines corresponents a l'article, precedides de l'abreviatura p. (tant en singular com en plural). Exemple: Ashtor, Elihayu (1978). «Aspetti della espansione italiana nel Basso Medioevo». *Rivista Storica Italiana*, vol. XC, núm. 1, p. 3.

Les participacions en obres col·lectives (congressos, homenatges, llibres amb capítols de diferents autors) han de portar l'autor i el títol de la part com les revistes, seguits de punt. A continuació, la preposició A, seguida de dos punts. La resta s'ha de tractar com un llibre. Exemple: Pujades Rúbies, Isabel. «L'expansió demogràfica de 1857 a 1980: de la ciutat industrial a la ciutat metropolitana». A: Adroher, Anna Maria [cur.] (1989-1990). *Història urbana del Pla de Barcelona: Actes del II Congrés d'Història del Pla de Barcelona celebrat a l'Institut Municipal d'Història els dies 6 i 7 de desembre de 1985*. Vol. I. Barcelona: Ajuntament, p. 193-204. Si es tracta d'obres col·lectives, però formades per volums independents que tenen autors diversos, s'han de tractar totes dues informacions com si fossin llibres i s'ha de posar *A* entre l'una i l'altra. Exemple: Fontana, Josep (1988). *La fi de l'Antic Règim i la industrialització: 1787-1868*. A: Vilar, Pierre [dir.]. *Història de Catalunya*. Vol. V. Barcelona: Edicions 62.

Les notes han d'anar a peu de pàgina, numerades correlativament i separades amb un punt i una distància d'un quadratí del text que segueix («1.», «2.», etc.); les crides s'han de compondre volades («1» «2», etc.) i han d'anar immediatament darrere dels signes de puntuació, si n'hi ha. El text de les notes s'ha de compondre en lletra petita, ha de ser curt i ha d'evitar digressions sobre el tema o ampliacions d'aquest.

Es recomana de no fer les referències a les obres de la bibliografia en nota, sinó dins el text general posant entre parèntesis el cognom de l'autor en lletra minúscula (llevat de la inicial), una coma, l'any de l'edició, una altra coma i la pàgina o les pàgines corresponents precedides de l'abreviatura p. Exemple: (Bensch, 1989, p. 324-325).

En el cas que la bibliografia s'esmenti a les notes —i, doncs, no hi hagi una llista bibliogràfica a la fi de l'article—, la primera vegada s'ha d'escriure la referència bibliogràfica completa com hem explicat més amunt, però amb dues diferències: sense invertir els cognoms i el nom, i amb tota la informació separada per comes. Exemple: Stephen Bensch (1989), «La primera crisis bancaria de Barcelona», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 19, p. 324-325.

En cas que es faci més d'una menció de la mateixa obra, es pot posar només el cognom en versaleta (amb la inicial en majúscula), l'any entre parèntesis, una coma i les pàgines. Exemple de primera menció: Núria Sales (1991), *Mules, ramblers i fires*, Reus, Edicions del Centre de Lectura, p. 25-32. Exemple de les altres mencions: Sales(1991), p. 25-32.

13. Il·lustració. Les imatges s'han de lliurar en format JPEG, TIFF o PDF. Resolució: mínim 300 ppi. Les imatges es reproduiran en blanc i negre i s'han de lliurar en blanc i negre. Aniran numerades i citades correlativament al text (Fig. 1. Fig. 2....). Els peus de figura han d'anar en un arxiu Word a part. També s'hi ha de fer constar els autors. Els gràfics o taules elaborats amb Excel s'han de lliurar en el format original.

Preguem que els treballs tramesos s'ajustin a aquestes normes, ja que així podrem estalviar molta feina de composició.

An English version available on
http://revistes.iec.cat/index.php/BSCEH/about

Junta de la Societat Catalana d'Estudis Històrics

President: Jaume Sobrequés i Callicó
Vicepresident i tresorer: Alfred Pérez-Bastardas
Secretari: Santiago Izquierdo i Ballester
Responsable del Butlletí 2018: Mercè Morales i Montoya
Vocals: Antoni Dalmau i Ribalta
Josep Maria Figueres i Artigues
Antoni Iglesias Fonseca
Tünde Mikes Jani
Joaquim Nadal i Farreras
Marta Prevosti i Monclús
Josep Maria Roig i Rosich

Socis de la Societat Catalana d'Estudis Històrics

Josep Abela Montoya
Anna Maria Adroer i Tasis
Antoni Albacete i Gascón
Francesc Albardaner Llorens
Joaquim Albareda
Florenci Albarracín i Pérez
Jordi Albertí i Oriol
Agustí Alcoberro Pericay
Pablo José Alcover Cateura
Anca Alexandru-Stefan
Xavier Alfaras i Panareda
Jesús Alturo i Perucho
Francesc Amorós i Capdevila
Miquel Armengual Bibiloni
Ramon Arnabat i Mata
Fernando Arnó García de la Barrera
Joan Bada i Elias
Ignasi Joaquim Baiges i Jardí
Albert Balcells i González
Vicent-Raimon Baldaquí Escandell
Santi Barjau Rico
Núria Bartual Carandell
Jaume Bassegoda Gelabert
Carme Batlle i Gallart
Manuel Becerra Hormigo
Josep M. Benaul i Berenguer
Pere Benito i Monclús
Manuel Bergada Salvador
Jordi Bolòs i Masclans
Angelina Borràs i Planas
Miquel Borrell i Sabater
Jordi Bou Ros
Dolors Bramon i Planas
Jesús Brufal Sucarrat
Joan Josep Busqueta i Riu
Carles Busquets i Calopa
Jordi Buyreu Juan
Emili Cabarrocas i Illa
Montserrat Cabré i Pairet
Juan José Cáceres Nevot
Mireia Campabadal i Bertran
Carme Camps i Vives
Gerard Capdevila i Vilallonga
Josep Capdevila Soldevila
Fermín Carreño Ruiz
Angel Casals Martínez
Jordi Casassas Ymbert
Lluís Castañeda i Peiron
Josep Catà i Tur
Brian Catlos
Giovanni-Conrad Cattini

Mateu Chalmeta i Torredemer
Alexandre Checci Lang
Gaspar Coll i Rosell
Roser Company
Rosa Congost
Xavier Costa Badia
Lluís Costa i Fernández
M. Mercè Costa i Paretas
Joan Creixell i Ferrer
Coral Cuadrada i Majó
Antoni Dalmau i Ribalta
Jaume Dantí i Riu
Vicenç Del Hoyo i Julià
Carles Díaz Martí
Montserrat Duch Plana
Montserrat Duran i Pujol
Lluís Duran i Solà
Josep Maria Espelta Morral
Jaume Espinagosa i Marsà
Francesc Espinet i Burunat
Pere A. Fàbregas i Vidal
Marcel A. Farinelli
Joan Farrés i Serra
Gaspar Feliu i Montfort
Magda Fernández i Cervantes
Jordi Fernández-Cuadrench
Llorenç Ferrer i Alòs
Josep M. Figueres i Artigues
Núria Florensa i Soler
Armand de Fluvià i Escorsa
Josep M. Font i Rius
Santiago Francesch Borràs
Joan Fuster i Sobrepere
Encarnació Gálvez Medina
Isaac García-Oses
Blanca Garí de Aguilera
Xavier Garí de Barberà
Lluís Gassiot i Matas
Isaac Gimeno i Rodríguez
Pere Pau Gómez Rovira
Josep Grabuleda i Sitjà
Mercè Gracia Sánchez
Ramon Graells Cisteré
Carme Grandas Sagarra
Jordi Guixé i Coromines
Jacinto Heredia Robles
José Miguel Hernández
Josep Hernando Delgado
J. Antoni Iglesias Fonseca
Jordi Indiano Navarrete
Santiago Izquierdo Ballester
Eberhard Jentgen
Luciano José Vianna
Gabriel Jover Avellà
Joan Latorre i Solé
Jaume Lladó i Font
Jordi Llimargas i Marsal
Miquel Llobet i Llambrich
Eladi Llop i Anelo
Rosa Lluch Bramon
Joaquim Enric López Camps
M. Dolores López i Pérez
Joan Luque i Aigües
Marc Macià Farré
Vicente Maestre Abad
Jordi Maluquer de Motes
Pere Maneja Martínez
Manuel Manonelles i Tarragó
Josep Lluís Martín Berbois
M. Rosa Martín i Fàbrega
Gabriel Martínez i Ferrà
Miguel Ángel Martínez Rodríguez

Pilar Martínez-Carner Ascaso
Enric Mauri i Brancolini
Marc Mayer i Olivé
Jordi Mayol Calvet
Jacint Merino Sánchez
Tünde Mikes Jani
Júlia Miquel i López
Marina Miquel i Vives
Roger Mirabent Zenón
Antoni Moliner i Prada
Carme Molinero i Ruiz
Josep Maria Molist Codina
Tomàs de Montagut i Estragués
Jordi Montlló Bolart
Mercè Morales Montoya
Rosario Moya Guerrero
Florentí Moyano Jiménez
Maria del Puerto Muñoz Ferreiro
José M. Murià Rouret
Joaquim Nadal i Farreras
Gustau Navarro i Barba
Francesc Nicolàs i Montia
Teresa Núñez i Luque
Benet Oliva i Ricós
Fèlix Olivé i Guilera
Immaculada Ollich Castanyer
Edgar Oto Hormigo
Jaume Padrós i Enamorado
Laureà Pagarolas i Sabaté
Montserrat Pagès i Paretas
Manuel Pastor i Madalena
Àngels Pérez i Samper
Alfred Pérez-Bastardas
Jesús Pich Griñó
Josep Pich Mitjana
Daniel Piñol Alabart
Joan Pons i Alzina
Xavier Pons i Guillamon
Begoña Pons-Seguó
Marta Prevosti i Monclús
Immaculada Puig Aleu
Josep Puig i Pla
Carles Puigferrat i Oliva
Joaquim M. Puigvert i Solà
Enric Pujol i Casademont
Maria Pujol i Herrera
Hilari Raguer i Suñer
Maria Teresa Renom i Ferrer
Mercè Renom i Pulit
Juan A. Resina i Navas
Santiago Riera i Tuèbols
Sebastià Riera i Viader
Andrea Roche
Francisco José Rodríguez Bernal
Josep M. Roig Rosich
Núria Romaní Sala
Lluís Roura i Aulinas
Maria M. Roura i Fajardo
Manuel Rovira i Solà
Daniel Rubio i Manuel
Flocel Sabaté i Curull
Margarida Sala i Albareda
Roser Salicrú i Lluch
Josep M. Salrach i Marés
Josep Maria Sanmartí Roset
Montserrat Sanmartí Roset
Joan Sardanyons Castells
Venanci Sebares Arronte
Antoni Segura i Mas
Maria Cristina Senpau Crusells
Sebastià Serra Busquets
Joan Serrallonga i Urquidi

Pere Simon i Abellàn
Antoni Simon i Tarrés
Jaume Sobrequés i Callicó
Sebastià Solé i Cot
Josep Maria Solé i Sabaté
Ricard Soto i Company
Carles Sudrià i Triay
Jaume Terol Garcia
Joan Maria Thomàs i Andreu
Lluís Ferran Toledano Gómez
Ricard Torra i Prat
Miquel Torras i Cortina
Jaume Torras i Elias
Josep M. Torras i Ribé
Mercè Torres Morcillo
Pau Tutusaus i Canals
Antoni Udina i Abelló
Daniel Vallès Muñío
Josep M. Vallès Vallès
Elisa Varela i Rodríguez
Josep Varela Serra
Antoni Ventura i Ribal
M. Teresa Vernet Munté
Enric Vicedo i Rius
Jordi Vidal Palomino
Mariona Vigués i Julià
Dolors Vila i Llivina
Borja Vilallonga
Roser Vilardell i Tarruella
Joan Vilaseca Corbera
Pere Vilella i Cuesta
Pau Vinyes i Roig
Pere Ysàs i Solanes

9/02/2017
Sessió acadèmica
L'exili de la Guerra Civil al nord d'Àfrica, **amb la intervenció de Jaume Sobrequés i Callicó, Joan Vilarroya i Sònia Subirats**

Auditori del Museu d'Història de Catalunya (MHC, Barcelona)

Organitzen: Societat Catalana d'Estudis Històrics, Centre d'Història Contemporània de Catalunya (Departament de la Presidència. Generalitat de Catalunya) i Associació de Fills i Nets de l'Exili Republicà
Coordinadora: Mercè Morales

❖

15/02/2017
Sessió Acadèmica
Manuel Folguera i Duran (1867-1951): una escola catalana per a tothom, **amb la intervenció de Jaume Sobrequés i Callicó, Lluís Duran i Joaquim Arenas**

Sala Pi i Sunyer, Institut d'Estudis Catalans

Organitzen: Societat Catalana d'Estudis Històrics i Centre d'Història Contemporània de Catalunya (Departament de la Presidència. Generalitat de Catalunya)
Coordinador: Lluís Duran

24/02/2017
Jornada internacional
Genocidis del segle xx, **amb la intervenció de Jaume Sobrequés i Callicó, Joandomènec Ros, Manel Vila, Jacint Jordana, Martin Shaw, Donald Bloxham, Marko Hoare, Tallyn Gray, Susan Ballyn, David Serrano, Jaume Suau, Jordi Tejel i Otilia Inés Lux**

Sala Prat de la Riba, Institut d'Estudis Catalans

Organitzen: Societat Catalana d'Estudis Històrics, Centre d'Història Contemporània de Catalunya (Departament de la Presidència. Generalitat de Catalunya) i Institut Barcelona d'Estudis Internacionals (IBEI)
Coordinadors: Josep M. Figueres i Mercè Morales

❖

8/03/2017
Cicle de conferències
Ciència i dona: «Historiadores. Aportacions a la història de Catalunya», **amb la intervenció de Jaume Sobrequés i Callicó, Núria Balada, Carme Garcia, Marta Prevosti, Teresa Vinyoles, Mercè Renom, Montserrat Duch i Carme Molinero**

Auditori del Museu d'Història de Catalunya

Organitzen: Societat Catalana d'Estudis Històrics i Centre d'Història Contemporània de Catalunya (Departament de la Presidència. Generalitat de Catalunya)
Amb la col·laboració de: Museu d'Història de Catalunya i Institut Català de les Dones
Idea i coordinació: Mercè Morales

❖

23/03/2017
Sessió acadèmica
Raimon Galí i Herrera (1917-2005). Humanisme i compromís amb Catalunya, **amb la intervenció de Jaume Sobrequés i Callicó, Joandomènec Ros, Josep M. Solé i Jordi Sobrequés**

Sala Pi i Sunyer, Institut d'Estudis Catalans

Organitzen: Societat Catalana d'Estudis Històrics i Centre d'Història Contemporània de Catalunya (Departament de la Presidència. Generalitat de Catalunya)
Coordinadora: Mercè Morales

❖

8, 10 i 16/05/2017
Sessions acadèmiques
Homenatge als historiadors Joan Reglà i Campistol i Joan Mercader i Riba, **amb la intervenció de Jaume Sobrequés i Callicó, Joandomènec Ros, Ernest Belenguer, Joan Brugueras, Eliseu Climent, Josep Massot, Josep M. Torras, Maties Ramisa, Pere Pascual, Josep Fontana, Antoni Furió, Ester Alba, Lluís Guia, Emília Salvador i Rafael Benítez**

Sala Pi i Sunyer, Institut d'Estudis Catalans
Aula Palmireno de la Facultat de Geografia i Història de la Universitat de València

Organitzen: Societat Catalana d'Estudis Històrics, Secció Històrico-Arqueològica de l'IEC, Centre d'Història Contemporània de Catalunya (Departament de la Presidència. Generalitat de Catalunya) i Universitat de València
Coordinadora: Mercè Morales

❖

26/10/2017
Sessió Inaugural
Hilari Raguer, trajectòria d'un historiador, **amb la intervenció d'Hilari Raguer, Jaume Sobrequés i Callicó i Joan Vilarroya**

Sala Pi i Sunyer, Institut d'Estudis Catalans

Organitza: Societat Catalana d'Estudis Històrics

❖

22/11/2017
Presentació de llibre
La SCEH: Setanta anys de compromís amb la història, **amb la intervenció de Jaume Sobrequés i Callicó, Joandomènec Ros, Josep Lluís Martín Berbois i Joaquim Nadal**

Sala Pi i Sunyer, Institut d'Estudis Catalans

Organitza: Societat Catalana d'Estudis Històrics

❖

27/11/2017
Presentació de llibre
Les Joventuts Llibertàries de Catalunya (1932-1939), **amb la intervenció de Jaume Sobrequés i Callicó, Antoni Dalmau, Joan Vilarroya i Sònia Garangou**

Sala Pi i Sunyer, Institut d'Estudis Catalans

Organitzen: Societat Catalana d'Estudis Històrics i Editorial Gregal

Antoni Rovira i Virgili

Pompeu Fabra

J.V. Foix

Joan Oliver

Mercè Rodoreda

Ferran Soldevila

Max Cahner

Josep Termes

Hi érem, hi som, hi serem!

Lola Badia

Josep Vicent Boira

Josep M. Cadena

Lluís Foix

Joaquim Molas

Aina Moll

Pere Verdaguer

Vicenç Villatoro

© de les fotografies: Pere Bertolí (arxiu Sans d'Ull), Pepe Encinas, Antonio Calonge (arxiu Sans d'Ull), Puri i Campo, Àlex Bakradze (arxiu Sans d'Ull) i Revista de Catalunya.

90 anys d'història (1924–2014)

Revista de Catalunya

La revista on han col·laborat i col·laboren els millors escriptors i intel·lectuals de cada època

Revista de Catalunya és la revista d'alta divulgació fundada per Antoni Rovira i Virgili i reimpulsada per Max Cahner i que enguany fa 90 anys. Una revista de reflexió que analitza el passat i el present de manera pluridisciplinar: història, art, economia, literatura, llengua... i que parla de tot el que passa al nostre domini lingüístic.

Subscriu-t'hi!

Contacta amb nosaltres:
truca al 93 317 92 38
o envia'ns un correu electrònic a
info@revistadecatalunya.cat

www.revistadecatalunya.cat

Número XXIX / 2018

Número XXIX / 2018